

Апостол черні

Ольга Кобилянська

АПОСТОЛ ЧЕРНІ

Роман

У 2-х томах

I том

Галі з Лопатинських Бурачинській присвячує авторка

"Полкового" годинникаря, Максима Цезаревича, невеликої столиці Ч.[20] мало хто любив. Він був прикрий дивак, скупець і непривітливий. Се послідне не лиш проти власної родини, але й до чужих, що з своїми годинниками приходили до него. Принесете йому іноді годинник до напрямки, то коли він сидить, виглядає як великий павук, що зігнувся над мушкою-годинником, і вдивляється в його механізм — піднявши задумливо брови, ніби лікар держить руку гарячкуючого; а опісля або перегляне ваш і відставить його поспішним рухом і гнівним поглядом десь до другого гуртка і звернеться до вас, або погляне на вас поважно. "Хорий, дуже хорий, — скаже, — прийдіть за місяць, щоб можна до того часу добре випробувати. Може, поможу", або віддасть з словом "пропав безнадійно, киньте!". І більше нічого. Коли ви постоїте і вас оточення дивака на хвилину-дві займе, або мимоволі ваше ухо заслухається в різноманітне скорше і повільніше тикання годинників, він зараз стає похмурий. "Справа мається так, як кажу вам, пане. В мене нема часу, ось і сей годинник жде на мою руку, і той, а той вже від тижня цілком розложений; а другі також ждуть. Нема часу". Ледве що відкивне головою і — пішов.

А коли "хорий" вже вилічений і він його вам віддасть — то як поставить вам ціну — хочклякай, він не спустить. "Перше було добре, — скаже їдко, — доки не знали, яка хвилина дорога, а тепер зле. Не приносьте, будь ласка, до мене вашого приятеля, коли занедужає вдруге. Є і інші майстри. "Полковий" — як себе сам називав, бо до нього багато військових заходило, — лише один. Мене Господь лиш одним часом наділив на сім світі. Вдруге мені не бути годинникарем, як колись мій механізм подякує", усміхнеться сумно і вздрігне маркантно бровами. Не старий ще, хоч на висках посивів, був високий гарно збудований, з рисами класичними, ходив, мов якийсь головний командант, по своїй не великій, дуже чисто прибраній, робітні з піднятою головою і обзиравав свої годинники на стінах, яких мав багато — одних на продаж, другі до напрямки — від часу до часу перешіптуючись з собою. Деякі твердили, що відмовляв молитви, другі, що має хвилі, в котрих говорить з видінням, а треті, що вправлявся в латинській мові і в таких же фразах, котрими лаяв публіку за неоцінення його праці; але докладно не знав се ніхто.

На стіні між годинниками висів і скіряний карбач і ніхто не був певний, чи в роздраженню гарний дивак не зірве його з стіни і не просвище кому-небудь над вухами, знетерпеливившись. Лише одно знали: Максим Цезаревич ніколи неправдою

не орудував, нікого не обманив. Його слово було їдке, як іржа, тверде, як камінь — одначе — як говорив, не був один з тих, що не знали на моральній цінності.

*

З-поміж його дітей т. є. трьох доньок і одного сина, було йому, як здавалося, лише одно миле, а то, власне, той самотній син, Юліан. Всі решта, себто дві старші і наймолодша донька, називав він механічними колісцями, котрі після законів оберталися і оточували "мотор", мов супутники.

Коли малому Юліанові минуло шість років, було йому матері дозволено залишати його в робітні батька на якийсь час. Але тут він не міг плакати. "Коли хочеш плакати, — наказував батько, — скажи вперед і рушай...". Опісля брав його на коліна та, показуючи йому деякі годинники, пригортав їх йому до вуха, з чого дитина замовкала із несподіваності такого чуда, або аж здержувала віддих, або розсміялася.

Коли ж іноді їй тут чогось забажалося, чого батько не міг дати, а вона все-таки того домогалася, розплакуючись, строгий батько показував на карбач і говорив: "Найкраще ухось!" Ті слова означали ще ласку, якою дівчата, "колісця", лиш рідко могли почванитися. Тоді малий відходив, не залишаючи нагоду не оглянутися разів з кількох за дорогою для нього неосягненим предметом; а батько стояв з піднесеною, ніби за карбачем простягнутою, рукою і вдивлявся вижидуючо в личко дитини, чи панує вона над своїм бажанням, чи улягає на порозі плачу.

Одного разу принесено до направики шварцвальдський годинник[21] в формі невеликого домика, на верху котрого знаходилася ластівка так знаменитої різьби, що приковувала хоч би яке вибагливе око. Малий шестилітній хлопчина, побачивши ніби живу пташку на дрібнім будинку з личком годинника, аж писнув з радісного подиву, йому відразу забажалося притиснути ластівочку до себе. "Тату, дайте!" — кликнув і простягнув руки за годинником, що стояв між іншими на столі, при котрім сиділа непохитна стать поважного батька і перебирала щось між частинками годинника. Батько похитав, заперечуючи, головою без слова, удаючи, що не помічав, що дитина коло нього.

"Я нічого пташечці не зроблю", — впевняв благаючим поглядом малий і простягнув ручку вдруге. Батько підвів очі від роботи і, ніби усміхаючись, сказав: "Але вона тобі може щось зробити".

"Вона кусає?"

"Вона відлетіти може..."

Дитина вдивилася зачудовано на батька.

"Відлетіти?"

"Так. Все, що гарне, не все можна мати. Краще залиши її; а тепер відхось і не мішай!"

Хлопчик вийшов. Не минуло кілька хвилин, коли він наново з'явився, прийшов і станув, як перед тим коло стола і намагався на пальцях, щоб побачити вдруге гарну пташку.

"Вона ще сидить, — прошептав, боячись звернути батькову увагу на себе. —

Пташечко моя маленька, ти відлетиш?"

Батько підняв великого строгого погляду: "Хочеш конче, аби вона відлетіла? Йди, повторяю".

"Вона не відлетить, татку, — прошептав хлопчина. — Я її не возьму в руки. Я лиш на нюдивитися буду. Не зроблю їй нічого".

"Так. Не зробиш їй нічого. А відки ти то знаєш?"

"Бо так. Вона гарна і я її люблю. Вона така гарнесенька".

Та тут же зайшла несподівано зміна з батьком. Йому очі заблиснули гнівом і він крикнув бурхливо: "Не дивися на те, що не може бути твоє, і не забажай чужого. Рушай, бо поб'ю — а знаєш, плакати не вільно". І дивне диво. Чи відчула дитина, що сей строгий батько; котрий, мов злодій, радувався потайки загарбаним скарбом, любувався так само скрито сею гарною дитиною, вдаючи з себе невмолимо строгого. Він не змішався, лиш сказав: "Не кричіть татку, вона зараз відлетить", — а опісля, прижмурюючи раптом оченята, протягнув п'ястучок і, то отвіраючи, то замикаючи його, як се роблять діти, виявляючи тим своє сильне бажання посідати забажаного предмету — не рухався з місця.

"Ти ще тут? Де карбач?"

Хлопчина розплакався.

"Ти чого плачеш?"

Юліян мовчав, хлипаючи.

"Скажи, чого плачеш? Ти вже не вмієш говорити?"

Малий показав безмовно на пташку.

"Хочеш м а т и її?"

Хлопець притакнув головою.

"І не будеш ніколи більше плакати, коли її одержиш? Уважай, що відповідаєш".

Хлопчик помахав головкою живо на знак що "не буде" і простяг лакомо руку. Та в тій хвилі зайшло щось жахливе. Батько зірвав карбач з стіни, підняв його високо вгору і в слідуючій хвилі прорізав воздух серце потрясаючий крик.

*

Карбач лежав вже далеко в куті кімнати, коли, як крейда, побілівший батько випровадив малого, що давився з здержуваного плачу, до сіней. Сам приступив, важко віддихаючи, до вікна і, притиснувши там чоло до шиби, стояв без руху... Хтось поклав йому руку на рамено і — переляканий оглянувся. То була його бабуня по матері, білоголова б а б у с я з чорними блискучими очима, з надзвичайно інтелігентним обличчям, зраджуюча цілим своїм виглядом "паню" і хоч вже добре похилилася, а все ще... ростом імпозантна.

"За що ти карав дитину?"

"Я після ваших засад поступаю. Цілком і самотньо після ваших засад."

"За що?"

"Щоб не приспособлявся до брехні, котра буде з ним враз виростати. Гадаєте, мені це так легко? Але... в моїм віку не зачинав ніхто назад з початку. Оставьте мене,

бабуню! Він мій одинак... і саме тому що одинак". Тут він урвав — а бабуня... усміхаючись болючо і не відповівши нічого, вийшла з робітні.

*

За годину відчинилися злегка двері і мале, бліде личко з слідами плачу в очах, але спокійне указалося наново. Батько сидів плечима до дверей і випускав густі клуби диму з короткої люльки. Його брови то здіймалися, то опадали над очима, в нього знак живого думання.

"Я плакав, татку..."

Батько прокинувся. Його погляд промайнув по сплуканім обличчю сина.

"Я плакав, татку..." — почулося, ніби шелест, вдруге і вже цілком близьенько, хоч не сміливо.

"А не було потрібно, сину".

Дитина мовчала через хвилю, опісля шукала очима чогось в очах батька, що ховалися перед нею.

"Я лиш ще один раз хочу подивитися на ню, татку. М а л е н ь к и й р а з" — і хлопчина показав свій дрібонький пальчик на доказ, який замаленький.

"Гадаєш вона краща, як всі ті надворі, що літають?"

"Ага, гарніша, — відповів і потакнув головою. — Я хочу на ню цілком близьенько подивитися".

Батько порадив йому найліпше їм всім надворі приглянутися і самому яку вловити. Вона буде літати — він знає, як птиці літають високо-високо... і цвірінькають і щебечуть. Присідають на галузки по деревах, ховаються між листочками, галузками, по землі шукають зеренця — а він ловить. Малий дивився зацікавлений на батька і слухав з увагою. Нараз спитав: "А як я її вловлю, то вона буде твоя?"

"Авжеж не моя".

"І я зможу плакати?"

"Ліпше було б, мій сину, і я б хотів, щоб ти ніколи не плакав".

"А як я буду великий, ти... ти будеш мене бити?"

"Ні. Я не буду тебе бити. Лиш не треба чогось обіцяти, чого не можна дотримувати".

Дитина дивилася уважно батькові в обличчя, не зрозумівши його зовсім, а очевидно, бажала зрозуміти. Нараз по хвилині надуми, наче віднайшла щось в пам'яті, скрикнула несамовито: "А л е я б у д у п л а к а т и, татку, я все же хочу пташку", і тут же вибухнула щирим плачем.

"Чому будеш?" — спитав батько майже з переляком.

"Бо б-у-д-у", — спищав, не можучи над собою запанувати. Батько зморщив брови, мов в фізичнім болю, і в його душі сказало: "Ти нікого не обманеш, мій сину...", а голосно додав: "Не задивляйся на те, що не може бути твоє. Карбачі болять — хоч би із чиєї руки — карбачі." І взявши хлопчину за плечі, вивів його до бабуні, а сам засів до стола і заглибився в свою працю. Мішано тикали годинники, а дріб'язковий цокіт кишенькових впливав чудно на майстра. Час від часу він заплющував очі, опускав

голову назад на поруче крісла і так пересиджував. Чи випочивав, чи що працювало в його мізку — ніхто не знав.

*

Росте і розвивається гарно фізично і духово молоденький Юліян Цезаревич, але враз з тим зростає і бере верх майже хоровита ощадність і деспотизм батька вдома. Тут над жінкою, там над доньками, то знов над хлопцем, дедалі вже юнаком Юліяном, і викликає в хаті зчаста-густа сірий настрій. Як сказано, дітей було більше, бо крім Юліяна, ще троє дівчат. Мати — поважна, маломовна, терпелива — добра ґаздиня і в їх обширній, хоч низькій, хатині була, коли б і не заглянув в ню, взорова чистота і лад, дарма що батько відказував, що ніде не бачив стільки недбальства і ліні, як по "слав'янських домах", що потягає за собою злишні видатки, легкодушність і злу "репутацію". Пані Цезаревич (з дому священичого) мала лиш одну відповідь на такі і подібні його замітки — що, мовляла, Господь судією над всіма — та що, доки в неї руки живі, доти і буде все добре і чистота в її хаті піддержувана, а що інше, що до мужчини належить, нехай творить він. З тим бралася спокійно за свою працю.

Часами з закутків кімнати зачувалися тихі, здержувані суперечки між старшими сестрами. Розходилося тоді про новішу одіж, котра з них обох мала її одягнути, коли йшло про те, що мали обидві враз виходити з хати.

На їх несміливі докори, а радше просьби перед батьком, що їм конче треба зокрема по одіжі і капелюсі, бо ж одна ходить до школи, друга за орудками, то ж як ту одіж розділити, щоб жадній не було кривди?

Він відповідав коротко й сухо, що обі враз не мусять виходити, бо люксусу в своїй хаті, яко вбогий професіоналіста, не може підтримувати, а по-друге, щоб остаточно рішити справу, сказав по латині: "Quod licet Jovi, non licet bovi"[22], з чого вийшло, що старшій належиться ліпша одіж.

А щоб ще ліпше узасаднити свій висказ — він вдарив так сильно об стіл, що поскладені там годинники аж дріжали — і відсилав дівчаток до матері. Іншим разом, коли поновно були примушені в подібних справах доторкатися його — він лаяв, брав карбач і радив спробувати самим запрацювати потрібне і не морочити йому голови. Дівчата вмовкали, бо так ще було найліпше — і висувалися одна по другій з кімнати, даючи собі слово з сльозами на очах ніколи більше не звертатися до батька о підмогу.

"І чого ж ти таке доказуєш, чоловіче, ніби між мужеською челяддю в кухні", — упоминала своїм мирним голосом терпелива жінка, котрій стискав жаль серце за доньками, що були скромні і вважливі в своїх вимогах, були їй помічні понад свій вік в чім би і не указалася потреба, щоб придбати до хати те, чого батько або ж не визнавав потрібним, або ж годен був сам один своєю, хоч і як великою, пильністю здобути. "Чи ти не розумієш, що се дівчата й молоді? — говорила, впоминаючи. — Їй Максиме, Максиме, не любиш ти своїх доньок. Чим вони перед тобою провинились, що так жорстоко поводишся з ними? Не проґрішайся проти них! Та ще одно. Чи ти ніколи не завважав, які з них гарні діти виробилися?" "Зоня — наша найстарша... золотоволоса, як ти, — впав він їй в слово, усміхаючись (через що його обличчя надзвичайно уймало),

— тому я і вибрав собі її на мою помічницю, і дасть Біг, виховаю з неї такого годинникаря — майстрову, якої ще ся столиця не мала. Я не ходжу між своїми дітьми з заплученими очима. Але же знов інша річ і не се хотів я підчеркнути." Додав: "Се, жінко, мало що значить т. є. ані гарна одіж, ані капелюхи, ані навіть гарна зверхність. Те, що щось значить, се ховається тут". При тих словах ударяв себе в груди. "О ц е н т р розходиться, жінко. О ц е н т р. А коли вони стануть матерями й будуть свої діти виховувати, нехай з них виховують силу, характер і залізо, а не малпів, що лиш безплідними словами орудують. А щоби так поступали і поки таке настане, треба з них також залізо творити. Нехай себе вправляють, вчаться себе перемагати, стають трудовницями... а тоді будуть колись і громадянками... що не зроблять своїй країні сорому. А ти, жінко моя, не навчиш їх твердості, бо ти сама, як вони, зворушлива дитина. Виховуючи свої діти, ми мусимо не забувати, що ми їх і для України виховуємо. А вона потребує іншого, як досі, чоловіка, іншу жінку. Тепер мене, може, зрозумієш. А вони нехай плачуть і ворогують на батька (се все діточе). Колись вони його інакше будуть судити. А поки що він такий і не інший".

Пані Цезаревич вислухала його спокійно і вона згоджується, правда, з його поглядами, але питала, чи він думає, що до того обов'язково потрібна жорстокість? Гадає — що свідомо праця, добрі приклади, поважне введення молоді до сповнення обов'язків і проти батьківщини і людськості мусить йти в парі з нагайкою і терором? Ні. Вона лише жінка з скромним розумом, і він їй каже, що доки вони не більше як діти, не думають ще самотійно, поважно до кінця, не можна їх душу деспотизмом ламати. Гадає, коли не одягне, не взує їх, воно перескоче розвій молодости і стане відразу на тій точці, де лиш розум приходить до слова або вибухає божественне піднесення духу до якогось великого діла... підприємства, визволення чи чого іншого? Ні. Дай молоді сонця, хоч би яку одробину, на тверду дорогу життя, а зокрема життя України, що о д и н призначений вибороти сам собі свою — украдену батьківщину — а далі поступай, як хочеш. "Доки жила бабуня, було інакше — відколи вона згасла — згас промінь для всеї хати".

Так діялося з диваком-майстром.

Знов цілком іншими разами показував він себе з іншої сторони. Прикликував, наприклад, доньок по черзі несподівано сам в свою робітню. Тут втискав вперед Зоні, найстаршій, кілька банкнотів в руку "за поміч і послух в робітні", відтак молодшій Марії "правій руці матері при шитві і інших мозольних ручних роботах", а головню "за оброблювання яринового города" — та гладячи її по любім і свіжим личку, давав нагороду і опісля, беручи її своїм звичаєм за плечі, опираючися силою, щоб владувати несподіваним щастям не поцілували його на знак подяки в руку, висував їх спішно... за двері. В кінці з'являлася, так само приликана, наймолодша Оксана, що вдалася поверховністю, друга по браті, цілком в батька. Темне волосся, з класичним профілем, блідавої цери і сталеної барви очима та чудно привабливим усміхом. Вона так побоювалася тепер, як і взагалі "лайки" за "лінивість", злишню цікавість і про своє "циганське" обличчя, що її треба було силоміць випихати, коли батько кликав. Тут

перебирала свою "пайку" цілком збентежена і скорше, як сподівалася, опинилася за дверима.

Цікаво і варто було тоді заглянути в ту кімнату, як там весело і радісно... діялося. Обдаровані скакали, сміялися, обіймалися і в одно збивалися коло усміхненої матері, допитуючися всі враз, щоб за той несподіваний дарунок справити. Лиш молодий Юліян, що стояв віком між найстаршою Зонею і Марією, не казав нічого і усміхався рівно матері — пірваний радістю ушасливлених. Лиш "бідний Юлик не вифасував нічого", — говорили сестри... гладячи його по гарнім обличчю... об'являючи тим своє щире почуття за покривдження його особи батьком. Але він, недобрий, відпихав їх і розсміявся. Він сам далі стільки заробляв лекціями, як вони всі три одержали. Добре, що радувались!.. і на доказ своєї щирої любови до них, він кожную по черзі підносив скорим і зграбним рухом догори. Обносячи їх круг кімнати, ставив в кут за кару, що його "жалували", чого він так не терпів. І тоді вже було добре і веселий настрій... наче струясонця... запанував в цілій хаті, доки не йшло кожне до своєї призначеної праці або не находило таку.

*

Коли опісля мати заходила непомітно до тихої робітні мужа, щоби йому подякувати за несподівану радість, яку справив дітям і як та втіха вплинула благородно на настрій всіх, він махав рукою і, усміхаючись сумно, говорив: "Ти гадаєш, жінко, що коли в зачиненій для публіки робітні твого чоловіка світиться далеко поза північ світло, ніби одно Боже око блимає з вікна, а місяць згори позиркує на землю, на котрій пішло все на супочинок, хтось там, може, осталий, по білих від його сяєва дорогах, снується, а годинникар зачинає двері і від вас, він се робить зі злости або гніву проти вас? Ні. Він дослухується ще далше того, що йому годинники в більшій тишині намовляють. Кождий з іншої сфери і часу, з іншого круга аж до вбогого робітника. Так. І чого то він не догадується! Вони, ті дрібні "інтелекти", що спочивають на грудях і серцях своїх власників, чого то вони не розказують, чого ти не довідаєшся про них... що ними орудує, що ч а с приносить, вимагає, що час змінює, що він нищить і все далі й далі невпинно... і кождий з них окремо відкидає для майстра його пайку. А та пайка йде набік — для кого? Для нього? Ні. Він збирає їх, мале до малого, творить велике і знов для кого? Для дітей своїх, для У к р а ї н и своєї, в чотирьох стінах замкненої, з тугою в молодім серці вирватися на волю, на ширину, не в лахмітті старечини, а в блискучій одежі, як будучим горожанам своєї будучої країнипристоїть. — А опісля, коли майстер тикання одних переслухав, других успокоїв, щоб не рвалися без цілі вперед, тоді каже: "Я оставляю їх і звертаюся до своїх приятелів. Ти знаєш їх. Вони там, на полиці, оправлені, прикриті завісою перед порохом і чужим оком. Я не вчений, ти знаєш. І лише тепер знов я беру їх до рук, кожду з іншого часу, з іншою духовістю, з іншою вказівкою на будучність і тоді я вглубляюся... Для кого? Для мене? Ні. Для дітей своїх, для України своєї маленької, між чотирма стінами, щоб з них викувати добрий матеріал, не згинуть без сліду по собі на будучину. Так доки не замкнуть очі, а мій годинник — що дав мені найбільший майстер сього світу, не стане сам"".

Він вмовк, а вона, зворушена, схилилася над його темною головою і поцілувала її.

"Мій фантасте невсипущий, не запрацьовуйся..." — прошептала і віддалилася нечутно.

*

В тих часах був молодий Юліян (його прозвали так по дідові капітані) самотнім захисником в хаті проти деспотизму, а щонайбільше, скупарства батька, котрий був би те, що одною рукою давав, а на що інше, важніше, відбирав. Правда, він вимовлявся коротко перед дітьми тим, що він лиш годинникар і треба добре працювати, щоби вижити родину, удержувати в розходах і доходах домашньої господарки рівновагу, їм самим дати ліпше виховання — (під чим розумів виключно душевне) — а в руки який-небудь їм приступний фах, чи професію, щоб від нікого не були в пізнішій віці зависимі. Що при тім мати з доньками також була помічна, він не звертав великої уваги. "Кожде докладе цеглинка, — говорив, — і твір буде виготовлений".

Юліян, маючи ледве чотирнадцять-п'ятнадцять років, помімо того, що сам вчився дуже добре, давав ще і слабшим ученикам лекції. І хоч його місячні зарібки не дуже вже і незначні, він все-таки віддавав їх матері з поважною просьбою давати йому лише те з харчу, що буде куплене його заробітком. Бо, як впевняв матір, він не хотів кривдити ні родичів, ні сестер, яких понад все любив — і вдоволитися чим-небудь, на яке заявлення матір зворушувалася до сліз і тут або там, коли се батько не бачив, цілувала його в чоло і тулила до грудей, впевняючи його, що жадне з її дітей не сміє їй "знидіти".

Гарний, темноволосий з ясними очима, струнким ростом батька, та ледве помітною мімікою брів, що надавало його молодому обличчю вираз задумливості, то знов чудовання — робив дуже миле враження.

В школі тішився не лиш симпатією своїх товаришів, але й професорів. Се останнє через свою здатність, щирі одвертість, а передусім за свою неустрашимість. У товаришів уходив за авторитетність. Раз, що як сказано, був один з найздібніших учеників, особливо в старинних мовах був дорадником слабших учеників — а остаточно, як се часто в мужеській молоді буває, за фізичну силу, що об'являлася не лиш при гімнастичних вправах, а ще й у борні з другими, у витривалості, в плавбі, а через се також і в випадках, де ученики-товариші прогрішилися неправдомовністю, недодержуванням, хоч би найнезначнішої, обіцянки, нехарством тіла або рук і т. п. Тоді то товариш-"авторитет" товк грішників безмилосердно, не узглядняючи найменшого оправдання, сліз, або випрошування, чи обіцявання на будуче це не чинити. Але ніхто довго на нього не гнівався.

Один з професорів, в котрого він вчив сина і був його любимцем, займався ним так щиро, що уймив собі хлопця до того степеня, що викликав аж заздрість в рідного батька, котрий противно в саме той час відносився до сего двічі строго і критично.

*

Одного разу, коли Юліян Цезаревич числив шістнадцять років, трапилася йому пригода, яка піднесла його молоді особистість не лиш в очах його товаришів і в очах

його професорів, але і в очах деяких чужих... не кажучи вже про сестер... і родичів.

В одного священика з провінції (села Покутівки[23]) на ім'я о. Захарій, що виїздив з міста, сполошилися коні.

Сильно наладовану фіру, на котрій сидів душпастир з своїм молодим дівчатком, рвали і шарпали розбішені звірята на всі боки так дико, що подорожні були щонайменше виставлені на катастрофу. Фірман, що з остраху неначе розум і мову стратив, хоч і здержував щосили звірята, не міг їх зовсім опанувати. Він стягнув віжки до тієї міри до себе, що здичілі ще гірше бісилися, кидаючись один до одного, доки нараз, мов віднайшовши собі полегшу з переполюху і від спиняючих їх віжок від утечі, почали ставати дуба, борючися копитами з воздухом, а опісля погнали чистим вихром вперед, рвучи за собою фіру з подорожними, що, волочена розбішеним летом, підскакувала за ними по грубо і свіжо ще не утовченій дорозі... і здавалося... кожної хвили розлетиться. На улиці було в той час лише небагато прохожих; а і ті, перелякані незвичайним видом, станули, мов вкопані, вижидаючи неминучої катастрофи, і не рухалися з місця. Отець Захарій кричав і кликав розпачливим рухом одної руки о поміч, придержуючи другою дівчатко коло себе і, як видно було, здавався зовсім на Божу волю.

Саме в той час, се було коло другої по обіді, йшов Юліян до школи. Побачивши проти себе вже здалека розігнані коні з наїженими гривами, а фірмана і за ним другу особу без капелюхів... посліdnього благаючого о поміч, відгадав вмить, о що розходиться. Скорше, як гадка, як вихор, кинув він свій капелюх з голови проти розбішених звірят, внаслідок чого вони скочили вбік, задержалися на хвилику, сам кинувся, мов молодий тигр, межі них і, гукнувши на них строгим голосом, щоб станули, вхопив сильними руками правого під бородою, стягаючи його так залізною, що звірина хоч пручалася і скакала, б'ючи копитами перед собою, а з тим і в нього уговкувана безперестанку його голосом і чуючися остаточно опанованою, станула. Та Юліян не вдоволився тим. Запанувавши на мить над одним, він вхопив тут же другого сильною рукою, як першого, і привів і цього на недовгий час до послуху.

За час тої короткої дикої боротьби між розбішеними звірятами і молодим чоловіком, опритомнів вже і фірман і, гукнувши своїм, їм знаним, голосом, зіскочив з фіри, щоб якнайскорше прийти борцеві на поміч, кидаючи понад себе душпастиреві віжки, що з відкритою головою та поблідлим обличчям сидів на фірі і про ніщо вже не думав, крім одного, як би охоронити дитину від каліцтва або й смерти.

Юліян, що стояв ще біля фірмана, сховавши одну руку поза спину, з чолом зморщеним, мов з фізичного болю, приглядався через хвилику, як сей випрягає сильно тремтячі, відсапує коні, приглядаючися при тім упряжі, чи не пірвалося що в ній, щоб через це не зайшла поновна перепона в дальшій дорозі.

"Ангеле-спасителю!" — скрикнув тут нараз отець духовний, опам'ятавшись, і собі з переляку, простягаючи руку до молодця, що все ще стояв на місці і слідив за роботою фірмана. "Хто ти, дорогий сину?" І з тими словами о. Захарій скочив з фіри, а за ним і молоде дівчатко. Юліян не підводив очей. Його повіки закривали їх, неначеб не мали

сили підіймитися. "Чий ти, Божа дитино?" — повторив своє питання душпастир і опинився коло нього.

Доперва тепер підвів сей очі. Вони гляділи так сумно, що о. Захарій відступив з переляком.

"Ви ушкоджені?" — спитав.

Сей заперечив головою: "Незначна дрібниця... на правій руці".

"Вона цілком закривавлена!" — скрикнуло дівчатко, що зайшло аж поза спину молодця, відкрило покалічену руку і тепер затривоженими очима витріщилося на нього. Та не довго. Нараз — чи під впливом переляку, чи раптового жалю, стягнуло з своєї шийки білу тоненьку хустину, якою обв'язала її матір від "пороху" і можливої простуди вечером в повороті, і подала Юліянові, аби хоч накрити бідну руку. "Перев'яжи нею руку свою, — упімнув душпастир. — Видиш, яке нещастя?" Але вона не зволила. Надмірно окровавлена рука завдала їй стільки переполоху, що вона боялася її доторкнутися.

Тоді зробив це о. Захарій. Молодець подякував. "Тепер вже піду, — сказав з полегшою. — Я йшов до гімназії — але... я справді вже мушу йти, — додав, коли о. Захарій всунув його ліву руку в свою з наміром заопікуватися ним. — Я надобре спізнився". Сказавши це, він витягнувкwapно руку, підняв свій капелюх з землі, де лежав тут запорошений і потоптаний копитами, зібрав книжки і поступив вперед. Але о. Захарій заступив йому дорогу, виявив поновно своє занепокоєння і тривогу, що він, може, більше ушкоджений, як признав.

"Ні. Це справді лиш рука потерпіла. Йому гірше шкода часу, як руки. Через сильне здержування коня кантарою під бородою, і ще більше через дике, вперте вишарпування голови, з його руки здерлася шкіра з долоні".

Коні могли його копитами добре покалічити. "Били, правда, але не покалічили. Він це знає. Не навчений собою возитися. Прикре для нього лише те, що не зможе через кілька день писати..." — відповів. По обличчю душпастиря перебіг вираз зчудування і переляку, але він не сказав нічого, лиш по хвилі спитав майже суворо: "Як ви могли так не розважно кидатися чужим бісам назустріч? Вони могли вам кості поломити!"

Юліян усміхнувся ледве помітно.

"Що ж, — відповів, — чи мав я ждати, аж вони фіру рознесуть і покалічать нас і..." — тут урвав. Його очі майнули мимоходом по молодім дівчаті, що стояло мовчки і дивилося з великими надслухуючими очима з блілого личка на відважного молодця.

О. Захарій похитав головою і поклепав його по рамені. "Я віддячуся вам", — сказав. Але Юліян не обізвався. Підсунувши згуртовані книжки кwapно під паху, він легко вклонився. Послідні слова о. Захарія його прикро вразили.

"Як ваше назвисько, молодче? Ви ученик — кажете?"

"Так. Вищої гімназії".

"А ваше назвисько?"

"Юліян Цезаревич".

Душпастир підсунув брови вгору і його обличчя роз'яснилося.

"Може, син годинникаря, Цезаревича?"

"Так".

"Знає мені. Я буду в вашого батька і директора. Сьогодні вже ні, бо завтра маю похорон, але цими днями напевно. Тим часом щире спасибіг вам, українче, Юліяне Цезаревичу".

Юліян вклонився вдруге і поспішив квапно своєю дорогою. О. Захарій з донькою від'їхали... А по місці, де скоїлася дика, коротка пригода, що потягнула за собою на пізніше — так сказати б — н е л ю д с ь к о ю рукою зложені наслідки, переходили даліше мешканці.

*

Сонце спалахнуло жаром на заході над лісом і в селі Покутівці, як фіра з о. Захарієм і його молоденькою Евою наїхала на просторе подвір'я приходства.

*

Третьої днини по пригоді і саме по легкім, короткім дощі, котрий відсвіжив не лише воздух, землю, деревину по парках і садах невеликої, чисто удержуваної, столиці, доходив о. Захарій з своєю одинокою Евою до мешкання, знаного нам вже, годинникаря, Цезаревича, коли якраз, начеб їм наперекір, виїхав з противної сторони перед годинникарський дім якийсь екіпаж, і з нього вискочив жваво, елегантним рухом, молодець і поспішив до дому.

"Едвард Ґанґе", — скрикнуло дівчатко і сіпнуло батька. "Це Едвард Ґанґе. Чого йому тут?" "Справді так, це їх екіпаж", — відповів батько, зближаючись до помешкання, а з тим і до екіпажа, з котрого з переднього сидження, а то з козла, зіскочив тепер і другий молодий чоловік, по одіжі котрого однак було пізнати, що це "нижчої категорії" людина — бо він вибрав спішно з-під козла невеликий кошик ярини, дискретно вкритий великим широким листям і гарною китицею різних рож — і коли душпастир з Евою був вже недалеко екіпажа — він вклонився чемно і піддано — уступаючи заздалегідь від плитами виложеної, недовгої стежки, що вела до фіртки, крізь яку пішов недавно молодий панич.

"Ви що тут робите, пане Зарко?" — спитав душпастир, впізнавши в молодім чоловіці огородника-українця, дідича німця Ґанґа, власника села Покутівки. Сей відповів, що перед двома днями одержало панство від панича Едварда телеграму, в котрій подав до відома, що панич Юліян Цезаревич ушкоджений через припадок кіньми з приходства Покутівки і не може ні до гімназії, ні до него приходити і щоб родичі відповіли, що йому робити, наколи б сей довше як вісім день мусів хати пильнувати; чи не взяти в тім разі другого інструктора. Клясифікація почалася і він боїться. Сема кляса трудна. Батько відповів, щоб держався Цезаревича. Вчора прибула і панідідичка сама. Вона радилася з директором, що робити, а сей рішучо відраджував брати другого інструктора, бо Юліян, правда, хоч не зможе, по висказі лікаря, ще через яких шість-сім день рукою володіти (а так само через побиття копитами) і з хати виходити, але зате може Едвард до него за той час кілька разів навідатися і нічого не стратить. Юліяна буде вже інший товариш його шкільний інформувати, що брали нового в науці. От і тому молодий панич,

ущасливлений тим результатом, приїхав до свого інструктора і приятеля від чотирьох років гімназальної науки, поділитися з ним сею постановою. Надвечір пані від'їжджають. Панич Едвард — як отець добродій знають, — найстарший син... і як-то у великих панів буває, дбають про найменше... а надто вже німці акуратні у всім. Я лиш, отже, маю для панича Юліяна віддати — наш панич вийде і ми вертаємо назад додому.

Ева слухала уважно пояснення знайомого їй молодого огородника, незводячи очей з гарної китиці, а врешті спитала: "І китицю маєте передати?"

Обличчя огородника покрилося гарячою краскою. "Ні, — відповів. — Китицю, ні".

О. Захарій, на котрого лицю указався вираз турботи, сказав: "Ідіть, Зарко, через фіртку, а я піду відси з дороги впрост до робітні майстра. Мені так само спішно. За годину відходить потяг, а я маю ще дещо і в місті налагодити". З тими словами кивнув на огородника головою на знак прощання, що в тій хвили і зник з-перед його очей — а сам подався з донькою немногими кроками до робітні годинникаря.

*

О. Захарій застав майстра при роботі. Він сидів схилений при столі, а коло него стояла його найстарша донька Зоня з якимось годинником в руках, висока, гарна і вислухувала його поучування про завдану їй годинникарську роботу. О. Захарій, що увійшов з Евою, здержався з хвилину. Коли майстер скінчив свої інформування, повернувся до гостя з запитом, що сей собі бажав. О. Захарій назвав своє ім'я і представив і доньку. Опісля приступив відразу до причини свого приходу, висказуючи нетаяне співчуття за тілесне ушкодження його сина, через фатальний випадок з його кіньми — що, хоч не пішов з його вини, а потягнув за собою прикрі наслідки для сего, як довідався він, — перерву в науці в критичнім часі, бо під час розпочаття клясифікації. "Простіть мені, добродію, як батько і не згадуйте гірким словом!" — закінчив о. Захарій і простягнув руку до майстра, що слухав уважно симпатичного душпастиря і не зводив з його лагідного обличчя ока. "Я і так не мав супокою на цілий час від прикрої пригоди при уяві, що, може, ваш син поніс тяжчі ушкодження, ніж признавався, — додав, — ...а я, хоч і безпосередньо, все-таки винен, бо полохливі звірята — моя власність". "Як син мається? — питав. — І чи не міг би я його самого побачити, пересвідчитися власними очима про стан його здоров'я і подякувати йому ще раз?.."

Годинникар стиснув подану йому руку і, вказуючи на крісло, щоб сей усів, казав доньці прикликати Юліяна.

"Ви перецінюєте вчинок мого сина, отче. Вчинок раптовий юнацької відваги. Він сам скромний, — казав батько. — Так, приміром, він лиш немногими словами окреслив цілу аферу, і в ній свій "рятунковий уділ" і між тим, як мати і сестри, перелякані його несподівано скорим поворотом зі школи, блідим видом, закривавленою рукою і хромаючим ходом (від ударів кінських копит) — порозбігалися в одній хвили по лікаря. Слава Богу йому вже ліпше. Він змалку не пещений в мене. А сам я — не звертаю уваги на вчинки і не надаю їм великої ваги, котрі повинні кождим в потребі сповнитися, де се само собою розуміється. Дарма, що він у мене одинак — син, але я і не маю нічого

проти того, коли подякуєте йому за се поновно. Се для него честь. Будь-що буде, се його вродженій неустрашимості і рішучості не завадить, а противно піднесе їх".

Коли Юліян на поклик сестри не з'являвся, а попросив натомість батька на кілька хвиль до себе, сей зайшов до него. Едвард Ганґе вже від'їхав і він знаходився сам. Батько заявив йому, о що розходилося. О. Захарій бажав його особисто бачити і йому враз з донькою... ще раз подякувати за його вчинок. Зачувши се, Юліян перелякався, неначе на него спав якийсь несподіваний атак, і подався скоро в глиб кімнати. "Чого дякувати?" — спитав похмуро. "Їх річ, сину — подякувати!". Молодець потряс гордо головою. "Нема за що дякувати", — відповів. Йому соромно і прикро, коли таке чує. "А — вчинок, то й вчинив, — сказав коротко. — Ліпший фірман, як його, був би те саме зробив".

"Може бути", — відповів батько сухо і пождав кілька хвиль. Опісля перейшов на що інше і додав, що вже знає, хто о. Захарій такий, пригадував собі його назвисько. "Гарний і культурний чоловік". "Та поминувши се, як він міг собі проти тебе в тім випадку інакше поступити? Треба ще і не забувати, що се свій чоловік, українець, а передовсім духовна особистість, що прийшла до тебе молодого не понизити тебе, а противно вшанувати". Такими і подібними, наборзівиявленими, аргументами, спонукав остаточно захмуреного молодця податися до о. Захарія.

*

О. Захарій, зараз по їх вступі, звернувся до Юліяна, що зупинився поважний в тій хвилі, з лиця блідавий, перед особою душпастиря і вклонився.

"Я зайшов до вас, пане Юліяне, — заговорив сей, — але передовсім мушу оправдатись, що не міг свого слова додержати скорше з'явитися, як обіцяв. Я спродав вчора свої полохливі дикуни, що наварили вам і нам стільки клопоту, а до залізниці не встиг вже в пору другими кіньми дістатися. Тому аж сьогодні я тут. Скажіть, будь ласка, як почуваете себе? А друге, не менше важне, і о що я вас спеціально прошу, заявіть мені одверто, мій молодий спасителю і друже, як мені віддячитися вам за вашу лицарську прислугу в недавній афері, з котрої ми з донькою вийшли щасливо, а ви понесли біль і утрату часу. Ви розумієте мою ситуацію. Що мені вчинити для вас, щоб вам, хоч частинно, принесло розраду і сатисфакцію? Скажіть — якою пам'яткою не погордили б ви від простого, скромного, сільського "апостола черні"? Чи науковим ділом яким... чи чим з золота... чи чимось іншим, що було б вам миле і бажане? Я з щирим і вдячним серцем прийшов до вас — як свій до свого". О. Захарій шукав своїми, як небо, синіми очима взору молодця. Юліяна обличчя покрилося раптовою краскою і він похитав нетерпеливо головою.

"Зробіть се, шановний отче, щоб забули сей мій незначний чин якнайскорше".

"Се вже ніколи не може бути", — відказав поважно душпастир. "Се ви неможливе бажаєте".

"Можна, можна, отче. Мене ваша доброта на вугля ставить. Де ж вже так". І він поново потряс головою. Тоді душпастир звернувся до молодого дівчатка, що при вступі Юліяна підійшло до батька і гляділо відти то на молодця, то на батька.

"Іди, Ево, і подякуй ти пану Юліянові, що спас тебе своєю відвагою від каліцтва, а може, і смерти, а твого батька не менше. Бачиш, від мене він загордий прийняти подяку, хоч Господь свідок, як щиро я до него відношуся. Від тебе, може, вчинить се. Ми йому ніколи не забудемо сего кроку і останемо позавше його довжниками". З тими словами душпастир мимоволі уклав руку поза рам'я доньки і наче підсунув її, крихітку, перед Юліяна. Та він помилився в своїм замірі.

Молоде дівчатко відступило несподівано о крок назад, неначе батько поставив його в тій хвилі перед якогось найстрогішого суддю.

"Я не можу", — відгулося легеньким, ледве чутним, голосом, з котрого застукало плачем.

Батько усміхнувся і поглянув на Юліяна. Сей стояв ще мовчки і дивився з виразом нетаєної нетерпеливості на обох. При словах дівчати, його обличчя покрилося гарячим жаром. "Як-то, не можеш, Ево? — спитав батько з зачудованням, — він тебе послухає. Квапся. Ми забираємо йому час".

Дівчатко похитало головою, не "гідно" було і урвало.

В тій хвилі зайшла зміна з молодцем. Якийсь чудний усміх роз'яснив нараз його поважне лице, він опинився немногими кроками перед дівчатком, схилився над ним і його темно-зеленяві, проникливі очі втопилися на момент в її ніжне, хоч зовсім не гарне, личко з темними очима — і пождав хвилину. Вона майже чула його віддих, задрижала, її уста затиснулися і "не можу" повторила лиш йому чутно втретє.

"І не треба, — відповів він увічливо з полегшою, випростовуючись. — Мені цілком не треба дякувати. Подайте руку і будемо поквітовані". З тими словами він простяг до неї руку, а друга, забандажована, спочивала в чорній опасці.

"Вона не кровава? — спитала, — я боюсь, що поражу вас". Її великі очі спинилися вигребущо на нім. Він відступив, неміло вражений. "Вже непокровавлена, — вимовив зворушено. — Чи вже ліпше, а за кілька день, може, і скину опаску й не станеться нічого, хоч і доторкнетесь її. Я не м'який!" Молоденька Ева не відповіла, поглянула соромливо на него, він усміхнувся, і не подавав їй вдруге руки. "Що з тобою, Ево? — кликнув батько, змішаний поведінням доньки. — Ти хора? Заховеєшся, наче в гарячці? — а до мужчин звертаючись, сказав: — Вона не зносить виду крови, і не може забути дикої пригоди, особливо покаліченої руки. Я не повинен був її сьогодні з собою брати. Простіть її нечемність, але наперлася їхати зо мною і я вволив її волю. Ми дрожимо над нею. Вона одна в нас. Звичайно я її до нічого не силую. Якесь таке вдалося мізерне". О. Захарій обтер хустиною легко зіпріле чоло, поглянув на годинник, і коли Зоня приступила до молодого дівчати, попросити її до свого стола, зайнятися тут нею хвилинку, звернувся душпастир виключно до Юліяна: "Тепер, молодий паничу, я зроблю вам одну пропозицію, котрою, може, не погордите сим разом. Коли ви були раз лицарем проти нас, то будьте ним і далше. Загостіть сего літа до нас на вакації до Покутівки. Ви не пожалуйте сего. В нас околиця гарна, здорова і така повна чару. Ви скріпітесь по студіях. Великий дубовий ліс, як мир... а розваги досить. Прогулки, куди схочете. Я постараюся вам о їзду верхом досхочу, коли забажаєте. По великім ставу,

що лежить в нас недалеко саду приходства, будете веслувати до втоми. Він великий, чарівний, під густим лісом, повний риби і диких качок... а глибокий, поважний, аж іноді жах забирає. Як хочете, будете і на лови ходити. Я сам не мисливий; в мене вода в серці і мені не вільно форсуватися. Зате з двора все хтось ходить. Або і з завідателем лісів в С. зможете злучитися. Він вас сієї штуки ще ліпше навчить. Що забажаєте, будете мати. В нас і гарна бібліотека. Не занудитесь. Любите книжки?

А головно, ви будете свободні, як у себе тут, розумійте". І щирі і сині очі душпастиря благали німо то батька, то сина, щоб сповнив його прохання.

Юліян не відповів, відгорнув волосся з чола. По його обличчю, при слові "бібліотека", промайнуло мов світлом.

"Кажете, отче, в вас бібліотека, — обізвався тут батько. — Юліян ночами дочитує, коли йому дні закороткі. Взагалі в нас всі читають, мене старого включивши. Лиш часу багато не маємо і кімнати в нас невеликі". "А в нас аж надто широкі, — сказав душпастир. — Будете мати свою зокрема. Вчителька Еви виїжджає через вакації (Ева приватистка поки що), а її кімнату займете ви. Вона сама вам не буде мішати. Її літом мало хто в хаті бачить. То в саду вона, то у лісі над ставком, всюду, лиш не в хаті, тому і дика, як дика качка".

Ева, зачувши своє ім'я, думала, що батько її кличе, попрощалася з Зонею. Коли вернула до нього, стала по його стороні і не спускала ока з юнака.

"Згода, пане Юліяне?"

Юліян боровся і через хвилину мовчав. Це одверте, щире запрошення обгорнуло його наче теплом і уймило зовсім для душпастиря. Він був би зараз пристав на пропозицію. При вичисленню розваг о. Захарієм, вставився йому перед усім перед уяву став. Глибокий, поважний, під темним лісом — це було щось, що мало щось в собі. Він був плавець і плавання було саме тепер його найулюбленішим спортом. Їзда верхи була йому вже по більшій частині знана. Батько Едварда Ґанґа держав тому тут верхівця в місті і вони оба не в один час училися їзди верхи. Він був захоплений перспективою таких вакацій. Вони були переповнені зеленню, блискучою поверхнею ставу... він бачив, як риба перепливала, плюскалася під і над нею, бачив дикі качки... і нараз стрінувся з великими, темними очима молоді Еви. Щось в нім вмовкло. Щось затяжело в душі. Він... ледве чи прийме запрошення о. Захарія. На жаль. Хоч би і хотів. Чомусь ні. Ще мовчав. Його мов щось задержало. Не був чогось певний.

Він оглянувся на батька, і їх погляди стрінулися, зіллялися в одну мить.

"Ну?" — спитав о. Захарій, відчуваючи вагання юнака.

"Він вже запрошений куди-інде на вакації, — відповів за нього батько. — В гори, до одинокої його сестри, тітки своєї".

"Як?" — спитав о. Захарій, уражений відповіддю, не окриваючи своєї обіди з відповіді.

"Жаль, — обізвався. Але відтак похопився і додав живо: — Та коли вже так, що не маю щастя зробити вам цього літа приємности, як бажав з щирої душі, то прошу в які-небудь свята — до нас. Ви лише напишіть, а я вишлю коні. Впрочім, — додав,

усміхаючись добродушно, — по цих вакаціях наступлять ще і другі. Матура, чи не так?"

"Так. Нарік.

По матурі нарік".

Нарік він, Юліян, з Едвардом Ґанґом, будуть матурувати, то потім — "може".

"Може, може..." — підтвердив батько.

"От і бачите!" — скрикнув врадувано душпастир, і з його симпатичного обличчя засіяло щирим вдовolenням.

Юліян виглянув через вікно. "Так вже скорше, — сказав. Його погляд промайнув мимоходом по дівчатку, і він ще додав: — Але хто там може ще знати, що до того часу може ще бути".

"Звичайно. Рік довгий, але і Господь добрий", — відповів о. Захарій.

"Так", — притакнув юнак і з тим словом взяв подану руку душпастиря і вклонився. О. Захарій відітхнув з повних грудей і попрощався.

На молоду Еву, здавалося, не звертав ніхто уваги. Вона була сильно збентежена і чулася не відповідно трактованою. Її щоки горіли, в горлі добирався плач і ледве панувала над собою. Лиш коли відходили, і батько і син випроваджували духовного отця поза двері на вулицю, вона оглянулася раз і простягнула поза спину руку. Чи на прощання... чи на подяку? Вона замикала і отверала її, як маленькі діти, коли домагаються чого.

До кого?

Ніхто, здається, цього не помітив, і ніхто не діткнувся тієї дрібної, делікатної руки. Юліян, ідучи за нею, заслонив її своєю стрункою постаттю, дивився понад нею, а відтак спочили його погляди в глиб ulиці.

Очі молодої Еви заповнилися слізьми.

*

Наколи вернув до кімнати, звернувся впрост до своєї сестри, що ще сиділа при столі і працювала. Через хвилю глядів мовчки на ню. Вона так само мовчала.

"Не мило мені все те", — сказав і вслід за тим скривив своє гарне лице на гримасу, закопиливши спідну губу зневажливо.

"Що ж маєш інше робити, братику?".

Він не відповів. Опускаючи робітню, почав свистіти.

*

"Тобі припала сьогодні велика честь, сину", — заговорила мати, звертаючись від якогось заняття до сина, коли сей увійшов годину пізніше до неї.

"Через що?"

"Ну, я думаю через о. Захарія. Батько ним цілком захоплений".

Юліян здвигнув байдужно плечима.

"Він зробив з малої афери цілу епопею", — відповів нетерпеливо. Вона поглянула мовчки на него. Не зрозуміла його. З'явився тоді блідий, як смерть, з закривавленою... страшною рукою, хромаючи з затисненими зубами... що її серце, на той вид, в грудях застило, і говорить про якусь малу "аферу".

Але він не поїде. Він ніколи туди не поїде.

Його не покидало немиле почуття від появи о. Захарія, подібне тому, коли ми попадаємо несподівано через чудні сполучення незнаних нам пригод в ситуацію, для нас противних, нашому бажанню неприязних... а потягаючих за собою виконань... тяжких обов'язків.

Нащо йому того всього?

Він протер очі, неначе йому ставало щось перед них, сягнув за книжкою, що відложив її з рук на поклик батька до гостя, і, сперши голову на руки, пробував наново в ній поглибитися. Якийсь час, здавалося, здержував те, що було йому з вчитаного потрібне, в пам'яті, але по часі замкнув її. Хутко потім появилася і Зоня і, минаючи попри него до другої кімнати, повела рукою, пестячи, крізь його густе, темне волосся.

"Що ж там, хлопчику?" — спитала усміхаючись.

"Гм?"

Його задумані очі провели її, а відтак мов відтягнулися в себе. За хвилинку чув, що сестра вернулася. Він не обзивався до неї. "Сей о. Захарій якийсь дуже симпатичний і добрий... — зачув він, як говорила в притикаючій кімнаті до матері. — Його запрошення було таке правдиве і тепле. Після його опису тота "Покутівка" — чистий рай. Ліс, став, їзда верхом, бібліотека, гарні господарі... спокій і свобода, наколи б так на мене — я б зараз!" Ясноволоса красуня розпростерла обійми і вказала на вікно, неначеб мала туди вилетіти.

Юліян поглянув з-над книжки мовчки задумливо й гукнув через отворені двері, не рухаючись з місця: "Поки що — той рай дратує мене. Когось так н а п а с т и і... о б т я ж и т и. Розумієте?" Зоня появилася, мов покуса на порозі, "Покутівка є власністю "панів" Гангів? — спитала. — І де ще ті вакації? А та дика качка, Ева, погана дівчина..."

Юліян здвигнув плечима. Був дійсно роздражнений. "Собі погана", — буркнув під носом і заглибився, як перше, в книжку. Коли по часі встав, приступив до сестри. Він обняв її здоровою рукою і, притискаючи її личко до свого, сказав: "Коли я побачуся вже в горах на найвищій шпилі?... Ох! Якби ти знала, як я того прагну, як мене туди тягне, якби ти знала!"

"А мене Покутівка, — подражнила його наново сестра, — але поки що йду до батька, — додала, — бо інакше сам покличе... і буде грім. Треба викінчити направку одного годинника, бо завтра реченець".

*

Юліян працював допізна, а коли ліг до супочинку, приснилася йому Покутівка. І не саме село, а якесь одно місце в ній. Він стояв на краю темного лісу, котрого берег полоскав глибокий, виблискуючий в місячній сяєві став, і по котрім плавали дикі качки. Одна з них відлучилася від табуна, пурхнула поверхнею води, мов блискавка, попри нього, вдарила його, а сама щезла в лісі. Він відступився і поглянув на небо, воно було повне зірок, і одна з них впала йому перед ноги. Коли зігнувся, щоб її підняти, станув коло нього Юліян Цезар Gallius[24].

"Не дотикайся її, — сказав строго. — Її місце там, вгорі. Хто буде світити, коли

заберем вниз?" З тим подав йому лук і стрілу й указав уперед себе. "Там далеко, й ще далше відсіль є для тебе і..." — з тим урвав і зник. Юліян, прийнявши лук і стрілу, звернувся до лісу. Ледве що поступив він тут, коли йому засвітила зірка. Та не вдолі в ногах, а десь між деревами маячила. То тут, то там мелькала вона, в теміні лісу просвічувала. Нараз задержалася в польоті. "Чому ти не вгорі? — спитав строго. — Твоє місце там, вгорі." Зірка впала.

Він зблизився й поглянув униз. Тут побачив щось дивне. Зоря втратила своє срібне сяєво й перебрала іншу форму. Хтось поклав йому руку на рамено й він оглянувся — Юліус Цезар Галліус?

"Так."

Але це не був Цезар, а хтось інший, тяжко вниз похилений, неначе двигав тягар.

Юліян шукав очима далше за зорею по землі, тим часом замість неї показався плуг. Залізний гострий плуг. Він підняв очі. "Ходім удвох", — здавалося йому прогомніло десь над його головою від того, що йшов біля нього похилений тягарем.

"В мене лук і стріла", — сказав Юліян.

"Зарий його в землю. Вона потребує крові, щоб родила, — зачув ніби у відповідь. — З крові й постає й вмирає життя, а спасення вимагає життя, не відчуваєш?"

Юліян оглянувся за тим, що говорив — але нараз збудився, й лиш пророчий голос мов ще дзвенів в його нутрі далше. Коли рано оповів свій сон матері й сестрам, ніхто не розумів його витолкувати. Він сам почував себе внутрішньо мов зрілішим.

*

Зайвого часу не було ніколи в молодого Юліяна. До того не допускали ні батько, ні гімназія, ні матеріальні відносини. Як сказано, він числив ледве кільканадцять років як підучував вже слабших учеників. А коли упорався з собою і тими, займався виучуванням чужих мов, далі тілесним спортом і гімнастикою — наприкінці ж музикою і літературою, в якім напрямку зачитувався далеко поза північ.

Батько настоював і на те, щоб займався й якою-небудь професією, бо, як мовляв, вдасться вдержатися на поверхні "умислового життя" — добре, коли ж піде криво (ріжні бувають зміни в протягу людського життя) не завадить знати і поплатне ремесло. Се годиться навіть з Гомером[25] і Плутархом[26] і їм подібним, що всі вони цінили, крім науки, мистецтво і працю.

Та Юліян не мав на те часу, хоч мав охоту столярства вчитися й у вільних годинах і забігав дійсно до варстату знакового теслі і побірав там основи тієї здорової штуки... посвистуючи враз з іншими в роботі весело і бадьоро. Але се бувало — як сказано, лиш рідко коли. Оскільки йшов з кожним роком в школі вище, остільки бажав побирати і ширив знання. Крім того, бажав зіпняти якнайскорше якусь певну ціль, стати вільною незалежною людиною, а з тим, щоб стати родичам підпорою, як се вимагав природньо синівський обов'язок. Що враз з тим мусить бути сполучені і обов'язки і щодо свого народу, розумілось само собою, хоч і який молодий вік був, а се послідне було його святою постановою. Для народу боротися, посвячуватися, як за своє особисте щастя, ділами і поступованням се було для него те саме, що любити і поважати батька і матір.

*

Про здобування "маєтку" він не думав. Відчував, що се ніколи не вдасться. Не буде до того спосібний. (Скорше до роздавання). Так впевняв іноді своїх сестер, товаришів або й інших добрих знайомих, коли заходила бесіда про будучність і інтимні бажання його особи. Сею "мамоною" захоплювався лиш справдішній плебс, будь він інтелігентом, з нижчої верстви... але ніколи не "гонить" за тим правдиво класично вихований і освічений чоловік.

Його самого манила класична філологія та старинний світ. Ідеалом його були великі мужі грецьких та римських часів; дарма що його впевнили деякі фаховці-професори й слухачі природознавства, що наука філології мусить з часом піти на другий план з програми шкільної науки, бо живі мови й інші для життя потрібні науки і здобутки домагалися свого права бити і розповсюдження. Старинний ідол (окремо замкнена для себе величезна цілість) сходить з свого п'єдесталу й останній хіба для спеціалістів і любителів доступний, осягнений ціною довголітних, мозольних студій. Та хоч і була вона Юліянові мила і приваблива своєю глибиною — а зате п р а в о мало багато за собою.

(При посліднім застановлявся над Французькою революцією і республікою[27], яка кишіла від діячів адвокатів і правників, а ще до того яких геніальних). Він заплющував очі і вглублявся у все те, роблячи порівняння (після читання), скільки й якої інтелігенції було тоді у Франції[28], а в українців тепер — неначе передчуваючи, що було й для України неперемінно потрібне. "Для України!" — кликав його молодий голос.

Але ніхто не чув той оклик в молодих грудях. Тут, де вона була лиш дрібонькою жменькою дрімучого елементу.

Час від часу намовляли його в хаті до богослов'я.

"Пішов би з дому, — говорив батько — осівся б де-небудь апостолом "черні" без турбот і клопотів для батька й матері, трудився б для свого упослідженого народу, жив би й сам попри него, став би зразком культури у своїй окрузі, у своїм змислі й не жив би марно".

"А я б лиш здалека благословила одинока й ловила б слова про те, як йому поводить ся й чи любить і шанує наш селянин свого апостола! — докінчила мати. — Відтак, колись нехай би вже він поблагословив свою матір до вступу у вічність".

Та його власні молоді мрії оставались поки що без виразних контурів і рішучих вирішень і були у більшості противні тим його родичів.

*

Повний охоти до життя, він чувся й іноді ніби непоборимий в захваті до боротьби з життям за здобування своєї, хоч неясної, мети, з іншим разом мав він в своїм вісімнадцятилітнім віку часи, де неначе жив лиш мріями. Се було тихими, зористими ночами, літом чи зимою, де здавалося йому, що зливався з ними в одно й не тямивсь майже, чи знаходився він в сні, чи на яві. Мріяв з розплющеними очима про такі самі якісь ясні, місячним світлом, ніби фосфором, пронизані ночі, повні чудного настрою, в котрих ніби перетворювався в здобуваючого великого сина України.

На яким полі?

Се він вже не знав.

По разові знову опановував його меланхолійний настрій, що виникав з питання, чи дійде він без перепон до мети? Чи буде філологом, чи адвокатом? Що ждало його в життю? Щастя? Смуток? Психічного терпіння він уникав, бо воно так само паралізувало, як убожество, через яке мусів не одного хосеного і збагачуючого свідомість зрікатися. Одначе з-помежи того неясного, меланхолійного хаосу, віщущих і негативних зворушень, здоймалася перед його уявою, неначе зімля, неначе з серпанку, не чия інша, а його власна голова, котра впевняла чим-то з свого обличчя, що він п е р е м о ж е.

Але як не раз вже, так і тепер, не добулася повна відповідь з глибини його нутра на поверхню порішень, а осталася й надалі непевним миготінням до часу зрілого моменту. Опам'ятовуючись, отрясався з похмурим чолом проти себе самого від таких фантастичних ферментацій, засуджуючи їх, як наслідки читання поза північ модерних авторів, а межі ними данських і російських[29] — і вертався до улюблених класиків, кращих народів, особливо до великого німця Гетого[30] і Шекспіра[31]; або шукав великих моментів в українській історії, де велася завзята боротьба... за рідну землю і за переслідування ворогами українського народу. Коли ними наситився, і мов по проходах по чистилищу наче віднаходив згублений, а правдивий, свій ґрунт, на яким почував своє призначення діяльності, зрівноважувався і йшов в науці далі.

*

Послідні вакації Юліяна, котрі мав перебувати в горах на Б. у своєї тітки, випали лиш дуже коротко.

Коли прибув на місце, застав найкращу погоду і, з жадобою птаха, помчав зараз першої днини в ліс і гори. Відтак вже день в день ходив.

Муж його тітки, надучитель народних шкіл, що визнавався прегарно в романтичній околиці місцевости М., супроводжав його до деяких місць, даючи йому відти директиви, куди звертатися, щоби досягнути або верхи, з котрих був найкращий вид, або направляв у сторону, де здоймалися білокаменисті скелі з-посеред густих лісів; або знов, де пишалися аж під верхи, багаті травною і цвітом, полонини й манили мандрівника кинутися в посеред них та слідити за полетом білих хмарок на синім небосхилі, під котрими звисав, ледве значною темною точкою, хижун і міряв гострим оком, щоб впасти несподівано на невинну жертву й унести її в ліси.

Так ходив він вже сам без упину, з однаковим захопленням. То тут з'являвся в гушавині смерековій, то там зникав між нею на часи — одним словом, купав і тіло, й душу в пахучій зелені.

Над берегами яруг любив відпочивати.

Коли їх долиною поспішали струмочки, а іноді пінилися неабиякі потоки, що спадаючи з верха хоч і невисокої скали, викликували гук і шум, він приглядався їм довго, задумливо. Відтак аж сходив униз до них, не мав супокою. Пристаючи тут на хвилини, він збадав поглядом дно, витовчене водоспадом природнього басейну. Коли

відкривав, стрибав сміло в нього, випробовуючи силу молодих рамен в плавбі, а освіжившись в ревучім і розпіненім кітлі, пнявсяопісля на сусідній верх знов як попереду. Його зазвичай бідаві щоки рум'янилися легко в таких гонитьбах, око блистіло блиском дикого хнжуна, груди віддихали здорово живичним воздухом.

Ввечері виходив з хати й шукав на небосхилі завтрашньої погоди, щоб, неначе знову уперше, кидатись вже зранку в зелень, окрапану росою, прислухуватись таємничій пісні лісів, шолопанню полохливої пташні, або слідити по високих смереках за звинною вивіркою, що мов чванилася перед молодим мандрівником своїми свавільними скоками, щоб остаточно щезнути кудись без чутки й сліду.

Так майже через вісім день без переміни, без надумання.

І ніхто його не здержував, ніщо його не розчаровувало. Одним словом, він упивався красою природи й свободою досхочу. Йшов не оглядаючись і вертав з наміром те саме повторяти завтра. Аж не настала зміна.

Дев'ятого ранку ослонилося небо. Коло полудня знявся великий вітер і указав, мов розсунув занавіси, частину небесної синяви, а з тим враз і усміхнулося сонце. Але не на довго. В годину пізніше, натовпилися звідкись неворотні тіла хмар понурої барви й пішов дощ.

Грубі клуби мрак здоймилися, потягли верхами гір і лісів, закутали, мов серпанком, корони смerek в сіровину, а блиск сонця померк. Вночі знову йшов дощ. Він хляскав однастайно об вікна, вітер завивав дико, а густу темряву перерізував блиск і грім.

Над ранком втихомирилося настільки, що блискавиці й громи згубилися, але зате сік упорчивий дощ. В дальших слідуєчих днях сипав, на відміну, безмилосердно.

Хоч і як виглядали мешканці місцини й літники, нетерпеливо одні, а журливо другі, крізь вікна, хмари не розсувалися у висоті.

Юліян не видержував довго. Ходив нетерпеливо понад берегом ріки, що з зростом через зливу й допливу гірських потоків мчалася, мов розбішена, й зривала тут і там береги.

Коли погода не змінювалася й не зраджувала вигляду на зміну, він зібрався і втік.

Прибувши додому, мов глибший, він забрався з власної волі до столярства і чужих мов, і при тім перебув час аж до закінчення вакацій.

*

Юліян був перед матурою і зближався чим раз до хвилі, де мусів сам собі заявити, на який факультет йому вступити.

Одно вже так як знав. Його бажання не сповниться; а то — студіювати за границею, куди його всіма силами тягнуло. Він і про техніку думав; але за що? Батько не обіцяв нічого, а цілком сам не годен був одержуватися. Правда — по роздумуванню вважалися йому засухі... філологія[32] була одна, до котрої треба було звертатися. Ще осталося й богослов'я[33], до котрого його від часу до часу намовляли, особливо батько; бо, як убезпечував, вона найлегше до осягнення. Але, коли звертали на те увагу, Юліян мовчав уперто. Хіба лиш часом говорив болючо: "Чого мені там?" Або — "нехай мене ради Бога ніхто до нічого не силує. Ще послідня хвиля для мене не вибила". І його

оставляли.

*

Одного разу, се було літньої днини, проходжувався він з задньої сторони хати в невеличкім, сестрами добре спорядженім, зільнику й перечитував Шекспіра "Юлій Цезар".

Роблячи се, він споглянув крізь широко відчинені вікна на обох сестер, з котрих одна, Марія, викінчувала якесь мозольне шитво, що мала кудись за платню відносити, а наймолодша Оксана — над зошитом і книжкою.

Тепер плакала.

Марія успокоювала її. Він знав, о що розходилося. Один із професорів, хоровитий нервовий математик, що вимагав без огляду на другі предмети, до свого чи не найбільше посвяти, дав дівчині, хоч вчилась, як впевняла, найпильніше в другім семестрі, двійку, що мала їй внести, як довідалася, або поправку... або, коли б не склала її, втрату цілого року. Розжалоблена тією — як впевняла — несправедливістю, чутлива дівчина то жалілась сестрі, то знов заносилася голосним плачем, не замітивши, що за відчиненими недалеко дверми стояв батько й прислухувався сій сцені.

"Коли б у нас інший батько, — нарікала крізь плач, — уступився б за мене, просив професора, щоб питав мене ще раз, аби я дістала хоч поправку й цілий рік не тратила, се ж не для мене. Ох, які невиносимі предмети математика й фізика! Але моя доля його нічого не обходить. Коли б я чужий годинник, — тягнула гірко, — що в нім коліщатко попсувалося, він взяв би його ніжно в руки, приложив до вуха й спитав як лікар хорого: що тобі хибує, чого не достає? Я тобі поможу, від того я є; щоб тебе порятувати. Але ми, як ті сироти або які робітники в свого батька, а він наставник над нами. Се батько такий? Якби прийшлося батька вибирати, я би вже знала, як поступити — заждав би він трохи..."

"Оксанко, — упімнула старша сестра, — ти ніби мудра дівчина, а таке верзеш. Не соромно тобі?"

"С о р о м н о! — відчулося упрямо. — Так якби я знала, що тепер з того всього вийде... а все він винен..." — і тут урвала.

"Поможи собі сама, коли хочеш колись хіснуватися правом учительки. А долю й родичів вибереш собі сама, коли припаде тобі опинитися вдруге на світі. Працювати я вмію. Але жебрати за вас чи за себе я не буду й вам не дозволю. Лиш одна марнота, отже н і щ о, а вже тебе розхитало. А що буде далі? Та плач, коли хочеш, але бодай знай, чого плачеш!" — роздався лютий голос годинникаря за плечима п'ятнадцятилітньої, а з тим і кілька голосних хлястунів по молодих плечах. Несподіваний напад батька й окрик переполоху й болю з уст дівчини рознісся через кімнату. Неначе роз'ярений молодий тигр, вискочив в ту хвилю знадвору через вікно Юліян і вхопив батька за руки.

"Тату, що дієте? — крикнув з обуренням і стиснув, мов кліщами, батькові руки. — Доки будете деспотом? Бийте мене, коли се вашій вдачі потрібно, але її оставте в

супокою. Вона лише жалілася, не просила вас о ніщо, як і не просить жадне з нас нічого, щоб і не входило в круг ваших обов'язків щодо ваших дітей... Але бити? Стережіться, тату. Все має свої границі. Старі дуби громом несподівано валяться. Колись настане судний день. Що скажете про своїх дітей там?"

"Що бив доти молотом у залізо, доки не викликав іскру й не надав потрібної форми..."

"Форми?" — повторив Юліян і скривив зневажливо уста.

"Форми".

"Котру хочете після себе створити, батьку?" Старий годинникар неначе остовпів на місці з несподіваного вчинку сина, що стояв, як укопаний, перед ним з побілілими устами й розгорілими очима.

"Форми", — повторив.

"А що буде з душею?"

"Тверда нехай буде, як камінь".

"Тоді й сльози, що будуть колись на ваш гріб падати, скаменілі будуть", — відповів і вмовк.

Ще стояли хвилю, ще гляділи один одному в вічі, між тим, коли сестрам тілом ішов мороз.

"Ти підеш з моєї хати..." — обізвався перший батько й сіпнув рукою, щоб вирвати її з молоді правиці.

"Піду, тату. Само собою розуміється".

"І пожалуєш гірко своїх слів і поведення проти батька". Він, наче мечем, різав поглядом молодого сина.

Сей випустив руки батька зі своїх і відступив. Батько розмахнувся, щоб вдарити його, але в тій же хвилі опустив руку; поглянувши в його лице, він не міг свій замір виконати. Сей стояв не рухаючись, з зжовбленими на грудях руками, й ждав — не звертаючи свого проникливого погляду з обличчя батька. Як дуже мусив вже бути вправлений в гамуванні себе, коли тепер, перед розбурханим гнівом батька, він не кліпнув ні оком, стояв спокійно, неначе не зайшло межі ними нічого. "Оставьте се, тату... — сказав лише. — Се все одно не доведе ні до чого й ви лиш непотрібно зворушитесь. Я ваш вихованець, і не можу інакше поступати. Чи хочете, щоб я неправдою орудував. Ви цього не схочете, хоч і як ви жорстокі. А щодо покинення вашої хати, то не журіться. По матурі я піду. А коли б ще вернув, то хіба на стільки, щоб із вами, матір'ю та сестрами попрощатися, а може, й то ні; бо який спогад з родинного дому треба винести з собою. То ж залишіть ваш замір. Я далеко поїду..." — і тут урвав.

Одна з сестер, зачувши слова брата, всунулася на софу й заплакала тихо. Се була батьком карана Оксана, улюблена сестра його.

Він глянув на неї й, не сказавши ні слова, здвигнув плечима. Мов на тайний приказ, вибив стінний старомодний годинник... в формі позолочених рам ніби чотирикутної скриньки з личком годинника — якусь годину і вслід за тим розплилася від нього музика, мов падучими зворушливими каплями тонів паралізувала бурхливі почуття.

Музикальний механізм гравменуета.

Юліян підійшов до вікна.

Батько поглянув на годинника.

"Хто його накрутив? Його мусів хтось недавно накрутити, інакше він би ще сам тепер не грав. Хто накрутив?"

"Я", — відповів син, поглянувши певно батькові в очі.

Батько притакнув головою.

"В цій хвилі міг би я багато простити, — сказав стисненим голосом, відітхнувши глибоко. — Сей годинник — то мій одинокий скарб і приятель, що остався мені по родичах, а радше сказати, по моєму батькові. А що..." — і тут урвав.

"Він не лиш свідок моїх сирітських літ, але він був і першим дарунком вашій матері, свідок моєї любови... до неї, свідок моїх освідчин їй і свідок, як вона, та добра й терпелива, прийняла мої освідчини, а враз з тим і вибрала собі й б а т ь к а д л я с в о ї х д і т е й".

Сказавши се, не поглянув ні на кого — опустив кімнату.

*

В ній стало тихо.

Всі неначе здержали віддих, перебуваючи під вражінням щойно пережитого, між тим, коли годинник грав і грав, мов добрий приятель розказував дітям про минуле і давнє, вповиваючи все те в сумовито тужливу мелодію, доки не розплилася, оставляючи по собі лише півголосне тикання й тишину.

По довгій хвилі мовчання, під час котрої вставився й легкий сумерк в кімнату — стояв оборонець, брат, як перше при вікні, сплівши собі пальці поза голову в волосся і не рухався з місця. "О Цезар, Цезар..." — прошептали враз його молоді уста і вмовкли.

Старша сестра приступила до нього на пальцях, погладила його по рамені. "Ти любиш тоту постать зі старинної історії?"

"Так", — відповів і мовчав далі.

"Але його зрадили і вбили..."

"Їм здавалося, що буде ліпше, як буде республіка... і докидували йому деспотизм".

"Так".

"Він був один з найбільших й найзначніших мужів". При тих словах він звернув своє гарне обличчя до неї.

"Зрада, Юліяне, се мабуть найпідліший вчинок, на який може здобутися людина", — вкинула вона, щоб щось сказати, відчуваючи, що він не в настрій дотикатися щойно лише скоївшоїся сцени з батьком.

"Так воно й є, — відповів він. — Але розходиться також ще й о те, якого рода зрада буває. Іноді ціль освячує средство".

"Кожда, брате".

"Справді кожда є гидкою подією. Ми майже всі зрадники, сестро. Хто більше, хто менше".

"Як-то?"

"Підстелюємося, лицеміriamo, продаємо свої погляди, не звертаючи уваги ні на прохання душі, ні окрику совісти своєї". Тут махнув рукою і знов замовк, відвернувшись, як перше, до вікна. Сестра, помовчавши якийсь час, сказала: "Ти такий щирий, Юліяне..."

Він не відповів і лиш ледве помітно звернув до неї голову, поглянув на неї і сховав очі.

"Юліяне!"

Мовчання.

"Колись все зміниться... хочеш сказати. Я знаю. З дня на день відбувається зміна, доводить до чогось нового, свіжого. Все підлягає законові зміни".

"Ти філософуєш, як іноді батько, а я хотіла щось інше сказати. Хотіла сказати, як і він".

Брат зморщив чоло.

"Остав його. Він не зносить, що слабосильне. Се його характер, він поспішний, однаковий, як той лев, і ніколи інший не буде. Саме на таких, як він, можна будувати. Він нас ніколи не заводив. Не обіщував, що не міг додержати. От що".

"Я хотіла сказати, брате, — вкинула поважно сестра, — що колись все зміниться на краще, на ліпше".

Він похитав головою.

"Так. Бо й ти віриш в той забобон — ілюзію, що все, що будуче — краще. Але можна й помилитися".

"Я думаю щодо наших обставин, Юліяне".

"Ах... — сказав протяжно і усміхнувся сумно. — Я один брат межи вами сестрами, а що ви себе не почуваєте щасливими, виходить, ніби я мушу таким стати".

"Ти і нас колись ущасливиш, як діпнеш своєї цілі".

"Коли-то буде?" — спитав коротко.

"Ну звісно; колись... за кілька років, кажім. Тоді, може, котрась із нас і застукає до тебе в віконце".

"На мою поміч в життю можете все числити — яка б вона там і не була", — він звернувся до неї і показав їй своє бліде, в тій хвилі майже перетомлене молоде обличчя, що так і виявляло якісь душевні муки.

"Доки не одружишся", — обізвалася нараз тут з іронією молода Оксана, що усіла вже на софі й закинула сплівши пальці поза коліна, а тілом нахилилася вперед себе й дивилася на брата.

Її голос тремтів ще з задавлюваного плачу. Брат звернув бистро голову до неї.

"Що ти кажеш, що? Не говори нісенітниці, Оксано, особливо, коли я не в настрою до жартів. Гляди, щоб ти не віддалася, заким я не одружуся. А тепер оставте мене. Лише кільканадцять днів до матури, треба мені супокою й рівноваги. Лише кільканадцять днів. Мені треба не лише упоратися і з собою самим, але і Едвардом Гангом. Його позиція проти очікуваних його питань мене роздражнює. Він не дуже певний себе. А він не лиш мій ученик і добрий товариш, але..." — і вмовк.

"Я вийду з дому, — додав згодом. — Вернусь, може, пізно. Ви ідіть в сад. Не сидіть довго в хаті. Вечір заповідається гарний. Щастя, що недалеко нас отой міський парк. Про мене не журіться. Буде час, поговоримо про все".

*

Але сестри не пішли в парк.

Старша засвітила небавом світло й взялася далі до викінчування праці, щоб її ще сьогодні віднести, де належалося. А Оксана так само не виявляла охоти виходити з дому. Вона приступила до вікна й сперлася тут о нього. Вдивлялася мовчки, як зорі одна по другій, а опісля наче всі враз заблистіли на небі. Гляділа на місяць, але він легко притомлений невеликими прозірчастими хмарками, як здавалося, віддалявся спішно в далечину. Група великих лип з сусіднього парку, між ними й кілька тополь стояли нерухомо, знявшись ростом вгору. Глибока туга прокинулася у дівочій душі і гризла її. "Гляди, щоб ти не віддалася, доки я не оженися", — відзивалися в душі слова брата. Мрійний усміх пересунувся через її молоді уста і згас. Її ніхто не любив. Вона не була до "любови". Але зате він, їх той одинокий брат, був такий, що його певно якась полюбить і забере їм його. На ту думку защеміло їй болюче в душі і підвела голову вгору. Ревнивість..? Ах! Вона відвернулася від вікна й вийшла живо в зільник.

Тут обхопив її запах рож, що стояли сильно в розквіті. Вона похилилася за білими. Любов. Любов — то безперечно щось таке гарне, солодке, невловиме, як запах. Може, й як запах отсих білих рож. І туга. І знов глянула на місяць.

А он. Ні, він стоїть, але блідий... То хмарки темними вже пасмами через нього пересуваються, гадають, поволічуть його з собою. Але її ніхто не любив (кінчила вже шістнадцятий рік, хоч у хаті вона все ще п'ятнадцятилітня й "мала"). Вона не була до любови, як їй сказала поважно Зоня (!). Затем він був такий, що його певно якась полюбить. Вернувши в хату, вона скоро записала в свій дневник: "Неронська сцена з батьком[34]. Два пасма на моїх плечах від карбача. Лірика стародавнього годинника. Чудовий вечір. Місяць — зорі. Група темніючих дерев з тополями, що пригадували картини Метерлінських композицій і творів[35]. Я не до любови, але зате мій брат, котрий все від дівчат здалека держиться й коли яка несподівано зайде в кімнату, він кланяється (він елегантський), але в тій хвилі щезає".

*

Тиждень пізніше сидів старий годинникар Цезаревич в своїй робітні глибоко похилений над якимось годинником давньої, тепер вже малознаної конструкції й роздумував. Не міг дійти до причини, через яку механізм не відповідав законові рухів. Він морщив чоло, підсував брови вгору і від часу до часу зачувала його помічниця з уст: "Гм, гм, гм..."

"Що там, тату?" — спитала.

Він сказав, о що розходиться, і в кінці додав: — Чудно. Перший раз в житті мені таке трапляється.

Донька поглянула на батька й звернулася назад до свого заняття. Вичищувала годинники, розбирала їх, складала назад до себе приналежні частини... а в потребі й

доробляла поодинокі... віддаючи остаточно справлену річ під батьківську контролю.

Нараз хтось застукав у двері й, не вижидавши на запрошення зсередини, увійшов. Се був Юліян.

Здавши матуру з якнайліпшим успіхом, він приніс свідоцтво і поставив перед батьком на стіл. Був ще в святочній одежі й виглядав поважно.

Від часу бурхливої сцени, батько й син оминали себе, неначеб се мало стерти всю тоді викликану, обопільну вразу. Оба ожидали сьогоднішньої днини, відчуваючи, що перша стріча по матурі викличе якісь рішучі відносини між ними й надасть певний керунок у тім вигляді, а з тим і на будуче.

Батько переглянув швидким оком ноту й, віддаючи йому свідоцтво, сказав: "Я тебе неґратуюю, сину. Я сього від тебе сподівався. Ти се вчинив в першій мірі собі, а з тим мені вдоволення". При тих словах подав йому руку й, коли сей уклав свою молоду правицю в батькову, він стиснув її щиро. В очах Юліяна заблис промінь, і він хотів покинути кімнату, однак батько задержав його. "Випроси собі щось у твого батька, Юліяне. Я бажав би тобі сьогодні щось миле вчинити".

Син станув. За його чолом щось заворушилося, а й по міміці його темних брів було видно, що він думав живо. Раз був його погляд і сестрі промайнув. Батько, помітивши се, усміхнувся: "Не можеш?"

"Противно. Я лиш хотів, щоб ви моє бажання самі вгадали".

"Пусте. Кажи! Опісля і я собі щось від тебе випрошу".

"Моя просьба до вас тату: щоби ви, як мене не стане в вашій хаті, не брали нагая в руки".

В хаті стало тихо.

Годинникар поглянув на сина. Сей стояв перед ним поважний і підняв очі. Сі очі темно отінені в сій хвилі не благали, але — рішали.

Батько притакнув мовчки головою.

Він схилився й так само без слова притиснув батькову руку до своїх уст: "Скажіть, тату, щоб я для вас вчинив?"

"Дві річі, мій сину. Одно: в к а р т и не грати, а друге — д о в г и не робити".

Юліян в першій хвилі всміхнувся, але надумавшись, відповів: "На перше даю слово, але на друге можу лиш з застереженням дати. Я не певний, в які моменти мене поставить життя. Можу приректи, що не з легкoduшности вчинив би їх".

"Держи слово", — і вдруге подав йому руку.

І мов переходячи по тім до денного порядку, спитав: "А тепер, який факультет? Філологія чи богослов'я?"

"Наразі нічого. Хоч я впишуся, може, на філологію".

"Може...?" — батько підсунув брови вгору й мав вже щось нове на устах, коли Юліян, вгадуючи хід думок батька, витягнув з грудної кишені білет, подав його батькові.

"Від батька Едварда Ґанґа, тату".

"Що він пише?"

"Читайте! Мені зміст білету ще з-перед матури відомий, — сказав. — Я мовчав, бо не хотів лиш одними своїми словами постановлення добродія Ганґа випереджати".

Годинникар притакнув головою, читав: "Прохаю вас, шановний пане, о батьківський дозвіл, задержати вашого сина, Юліяна, через цілі вакації в нас; по укінченні їх згодитися на мою пропозицію, щоб ваш Юліян з моїм сином відслужив рік війська, яко однорічник у Відні[36].Реверс за вашого сина виставлю я. Про інше таке подібне обговорю з ним особисто. Стільки на тепер.

Освальд Ганґе".

"Сьогодні ввечері я вже від'їду, тату, — сказав Юліян і відгорнув волосся з чола. Він висказав се, наче сповнив важний обов'язок. — І я такий гордий".

"Так? Вже? І на що?"

"Що я свобідний з власних сил".

Батько усміхнувся.

"Звичайно, почування академіка. Я розумію тебе, хоч ніколи академіком не був".

"Чи конче вже сьогодні мусиш їхати?" — обізвалася сестра і з тими словами опинилася коло брата, зазираючи йому з жалем, а все-таки і з нетаєною любов'ю в очі.

"Конче, сестро. Якби ти знала, як я нетерпеливо вижидав сеї хвили! Не здержуйте мене. Вона мені багато коштувала".

Батько підсунув брови вгору.

"Так? Я гадав, що тобі студії не завдавали ніколи великих трудностей".

"Ви й не помиляєтеся, тату. Але не забувайте, скільки я, окрім своїх обов'язкових студій, працював і в інших керунках. Крім того... але, — додав, мов пригадавши щось, — оставимо се" — й урвав.

"Тяжіла й виховуюча рука батька над тобою, з чим треба було також числитися — не правда?"

"Так, тату. Виховуюча рука з нагаєм, з чим я совісно числився. Та не думайте, що я під тим розумію, що через те я не буду все той сам. Я себе й свою "ниву" не зраджу ніколи — яка б вона й не судилася мені. Через вакації будемо скріплятися з Едвардом, а опісля... в жовтні поїдемо".

"До В.?" — сказав годинникар і зморщив якось турботно чоло.

"Так".

"Ти, здається, дуже скоро справився з собою".

"Нема часу. Я одинак. У вас три доньки — а щонайважливіше, я вже знаю, що хочу. Донедавна не був того певний, а тепер вже знаю".

"Я не знаю, що ти вже знаєш, але я кажу тобі лиш те, що доля чоловіка є та, що він має свою пайку в віковичнім т я г а р і п р а ц і. Не забудь заскоро й за свій народ. Не забудь і за богослов'я. Ти вбогий хлопець і твоя область буде сам чистий народ".

"Народ, народ, батьку. Іменно, народ, — відповів син квапно. — Але заким до нього може й справді діб'юся — піду в світ. Військо, дисципліна — інший світ... далі п о д о р о ж у в а н н я і... але про те все ще час говорити". І з тим вийшов з хати.

Батько підпер голову в руки й сидів довший час мовчки. Відтак, протерши чоло й

очі, неначе відсунув тим рухом якусь заслону з-перед очей, сказав вголос: "Чи я мав сина?" Донька глянула поважним поглядом на батька, яким глядів іноді й брат, опісля підвелася нечутно з свого місця й приступила до нього. Без слова взяла його руку й зложила на ній поцілунок. "І сина маєте, й доньок маєте, тату", — сказала.

"Дякую тобі, моя дитино", — відповів.

По часі мовчання сказав: "Який він тепер є, я знаю, який ще може стати, ніхто не знає. Поїде в велике місто, в море людей і я побоюся, що воно приправить його там не на дріжджі для свого народу, свого хатнього оточення, а на кар'єровича, матеріаліста, безідейника, кав'ярняника, фігуру, яких є велика частина з наших синів за границею, а се... я б волів не дожити".

"Ви бачите примари, тату", — відповіла Зоня.

"Може. Бо я б хотів іншого сина оставити по собі нашому суспільству".

Вона не обзивалася більше, лиш зайнялася даліше перерваною працею, а батько сидів ще довго над своїми годинниками, але чи працював, вона не знала.

В кімнату неначе щось вступило.

Важке, чуже, й умістилося вигідно коло старого майстра.

Годинники, здавалося, протестували проти того. Всі загомоніли враз. А один, найбільший з них, вдарив якусь годину. Рівно, поважно, сумно.

Зоня підняла голову й поглянула на нього, а від нього на батька.

Він був такий чудний сьогодні.

*

Се діялося перед полуднем.

По обіді був в кімнаті, де пересиджував і студіював по більшій частині молодий Юліян, рух.

Два саквояжі стояли відчинені й він, сестра, а тут і там мати укладали в них, що потрібне на довгу відсутність. Убрання, білля, книжки й т. п.

Того всього не було багато, але помімо того пакування йшло якось розсіяно й пиняво. Сестри і мати були зворушені несподівано скорим від'їздом любимця й, хоча одна перед другою затаювали свій жаль, вони й без сліз плакали.

"Не думала я, синку, що ти виробиш мені такий жаль і покинеш нас так скоро по maturі. Гадала виїдеш трохи кудись в гори й вернеш назад, а тут приїхав чужий добродій і на цілі вакації забирає тебе. Опісля пожере тебе військо — та се хоч мусить бути."

"Що ж, мамо, так склалося", — відповів Юліян, вдоволюючи.

Він не сподівався, що його від'їзд викличе таке зворушення в хаті. Особливо, що матір відчуває се так сильно — а її шанував і любив він понад усе.

Коли його батько іноді ранив словом, що був би з жалю й урази одіж на грудях розривав — мати була тією, що усмиряла амбітного молодця й піддержувала послух і теплі почування до батька даліше. Тут робила вона се шляхотним словом, там вказівкою на його інші цінні властивості й все добротою, все доти, доки він не успокоювався й не признавав їй рацію.

"Але чи ти мусиш відразу на цілі вакації їхати?" — обізвалася Оксана, притягнувши якийсь підніжок близько брата, що був схилений при вкладанні річей в куферок, і усіла коло нього.

"Вже порішено".

"Отже, до панства Гангів. І до Покутівки чи до другого їх села".

"Здається, вперед до Покутівки. Та, може, відвідаю вас колись. Не сумуйте. Час скоро минає. Вакації минуть як ніщо... вже довше, коли буду при війську. А знов по тім, — додав, — як мені виявив Едвард, подамося в подорож також на рік, за границю. Се посліднє з перервами побуту в деяких містах (особливо в Швейцарії[37], в Цюріху[38]), де б мали слухати відчитиславних професорів про соціологію й економію. Ще й у Німеччині[39]; опісля звиділи б Скандинавію[40], Лондон[41], Оксфорд[42], Етон[43]... ох, що я сьогодні ще можу знати й казати, як те, що чув побіжно від нього!" Він мав почуття, що мусить здержати віддих з радости, з самої лиш перспективи на все те величає й нове, що побачить і почує. "І аж відтак поворот до вас — з поширеним горизонтом, з набутими досвідами, пізнанням світа й людей — до поважних студій з певною ціллю".

"Стій сину — ти убогий з дому, — вмішався батько, що появився на хвилину, переходячи кімнату з карафкою в руках, щоб набрати собі свіжої води самому, як любив се не раз робити. — Чиїм коштом?"

"Едвардового батька". І тут пояснив Юліян, що сей постановив нагородити сина подорожжю за границю, коли сей скінчить середню школу з гарним успіхом — по перебутій військовій службі. Один молодий технік в його родині з Мюнхена[44] вибирається до Англії[45] на довший побут і Едвард мав би з ним їхати. Та, щоб він, крім Англії, пізнав і інші міста й країни, гідні звиджування, а не їздив сам, він рішив дати йому за секретаря його (Юліяна), що мав би йому не лиш секретарювати, але й про його фізичний стан дбати і його батькові зі всього якнай докладніше звіт здавати. Сей чин сповняв би він за гонораром, а кошти за подорож для його особи не вчислялися б.

"І я собі чесно на оцю, так сказати б, нагороду за свою працю від долі заслужив. Будьте спокійні, тату, я не з тих, що нагороди даром приймають. (Ви й ніхто в нас не учив нас того); а добродій Ганге числиться як що своєму синові дає, а не то, як з чужими має до діла".

"Так майся на бачности. Панська ласка до порога[46], каже народна приказка. В подорожі чоловік багато скористує й се може буде найкращий здобуток твоєї молодости. Але... час минає, ти хватай за тим, коли воно справді так мало б бути, й застановляйся. Едвард не потребує з кожним роком числитися, як ти. Він син заможних родичів — ти одначе..." — й тут урвав. По хвилі додав, що на його місці зрікся б сього, забравсь до свіжих фахових студій і гонив до пристані.

"Без віддиху, тату?" — спитав син з нетаєним докором в голосі.

Що там таке "віддих". Поїхав би на кілька неділь знову в гори й скріпився б. Чи один так поступав! А й за одиноких свояків, яких вони там мають, не треба забувати.

Самі вони знають, як щиро вони до них відносяться. Правда, чужина, подорожі збагачують духа. Але з другої сторони, треба пам'ятати, що люде є роджені в залежності й через одну струну сполучені з тим, що має нам поживу давати.

Юліян слухав батька, а коли сей скінчив, він відповів, що чує, що "подорожування" не відбере йому те, що дасть йому колись поживу. Противно. Воно може його умислововище поставити. До тітки Софії в гори нехай сього року котра з сестер їде, він не може.

Сестри майже в один голос запротестували, зачувши Юліянову пропозицію.

Як же се так! Марія набрала свіжого матеріалу до гаптування; їй треба грошей "на різні свої видатки..." Зоня не могла батька, обтяженого працею, самого оставляти, він не такий сильний, якого з себе вдає. Оксана знову здвигала раменами, вимовляючись, що "дякує Богові", що дістала поправку (їй не втратила рік), через те мусить тут з одною товаришкою до цього приготувлятися. "Числить", каже, "числить" дні, коли стане вчителькою, а з тим самостійною. Отже, кому відвідувати свояків?

Вона оглянулася за батьком, але його вже не було. Він віддалився з кімнати спокійно і безголосно, як прийшов; і через час запанувала тишина.

*

"Отже, кажи, Юліяне, — перебила перша Оксана мовчанку й сіпнула брата за блюзу. — Чи Покутівка те село, з котрого отець Захарій?"

"Так, Оксано. Або що? — спитав. — Батько Едварда є властителем двох сіл. Сього літа, як казав мені, будуть вони перебувати почасти в Покутівці, почасти у другім".

"То ти будеш якийсь час і в отця Захарія гостювати. Ти ним найперше запрошений. Пригадуєш?"

Оксана говорила з натиском.

"Він мені вже кілька разів і через Едварда пригадував і поновно запрошував. Але що я не до нього, а до Ґанґів хочу, то й не споминав о тім. Пощо про зайве говорити".

"То не будеш в нього?" — спитала сестра Марія.

Брат здвигнув нетерпеливо плечима.

"Може, й зайду колись до них. Або я знаю?"

"Він тебе дійсно щиро запрошував, Юліяне, — докинула Зоня. — Не забудь се, такий добрий і чесний священник, і як тато слушно каже: "наш чоловік"".

"В т і м — т о й р і ч, що наш; що маєш його зараз на плечах, — відповів Юліян роздражнено. — Я сповнив йому, мимоходом сказавши — як сказав вже раз, фірманську послугу, й за те маю бути комусь тягарем під назвою — "гостя". Мене не тягне туди, коли вже конче хочеш знати. У Ґанґів я з Едвардом мов з братом годимосся. Будем разом в чужих мовах вправлятися... в їзді й т. п. а тут..."

"А тут — хто тут такий, хто б не годився з тобою?" — вмішалася знов Оксана.

Юліян зморщив брови й дивився через хвилину вигрібущо на сестру, а відтак, мов опам'ятавшись з чогось, спитав: "Пощо ви мені отсю торішню глупість пригадуєте?"

"Глупість, Юлій?" — повторила Оксана уражено.

"Глупість, Оксано, марнота, а коли хочеш, то чистий припадок, що кожному мужикові може в дорозі трапитися".

"Звичайно, ти любиш додержувати свої обіцянки, брате, а тут..."

"І буду се nadalше робити. Розходиться лише о те, що обіцянка побути в них тяжить в моїй душі якоюсь чорною точкою. Я чую навіть тепер, в тій хвили, що доки з тією обіцянкою не впораюся, вона буде в моїй душі виростати, доки мене не угне, а я не виношу, як щось намагається брати наді мною верх".

"То упорайся з нею", — промовила рішучо сестра Марія.

"І то все, неначе мені навмисне улаштовано", — відповів брат нетерпеливо.

"Ти надто з книжками зжився, Юліяне, і все, що не стоїть з наукою, або взагалі з духовістю в пов'язі, видається тобі немиле або злишне. Я тебе добре знаю. Не робись вже тепер диваком — і не сторонись від людей. Не думай, що Едвард Ганґе становить увесь світ. Пожди!"

"Може, й так. Може, я дивак. Але такий я є. Понурий, строгий, як батько. В нього вдався".

"З чутливим, замкненим серцем нашої матінки, — докінчила любим усміхом сестра. — Ах, як дуже буде тебе колись любити та, що ти її вибереш серцем".

"Дякую. Як буду попом на фамілійне бажання?" — спитав він, обійшовши її слова і усміхнувся свавільно, що незвичайно окрасило його молодечі правильні риси.

"Нехай би й попом..."

"Попом, а може, й філологом, — поправила авторитетно наймолодша сестра. — І се так можливо. Не правда?"

"Правда. Може, й так, а може, й цілком інак".

"Тобі б уже час і залюбитися, брате".

"Ще чого б не стало. Доста мені вас всіх у серцю, а не то ще когось там, — відповів, — не годен буду понести стільки добра".

"Тоді стрясеш нас, як горішки з гіллячок, і останеться лиш вона одна в тебе. Уявляю собі, що се буде якесь чудо природи", — докінчила Марія.

"Ні, радше якась Антігона[47], що нас всіх своїм античним розумом і героїзмом поб'є, — пояснила Оксана. — Юліян любить все, що класичне, укінчене, то, може, йому припадає таке, що лише з лірою буде ходити й до великих діл покликати".

"Не чіпайте Антігону, бо се була гарна й славна постать грекині-патріотки. Та не пророкуйте, бо..." — і брат усміхнувся, погрозивши пальцем.

"А як справдиться... Гм?"

"Гм? та й буде гм..."

Батько й матір увійшли в хату. Над'їхала карета молодого дідича й треба було закінчити пакування.

Вмить все споважніло.

Син був готовий до від'їзду; закинув пальто наопашки, й приступив до батька. Прощався.

"Не запрацьовуйтеся, тату, й до побачення. Розуміється само собою, що я перед від'їздом до війська буду вперед ще у вас".

"Будь, сину. Ми старі", — відповів сей коротко.

Мати німо притиснула сина до грудей.

"Не спаношися, дитинко", — прошептала, бо голосного голосу десь забракло.

"Ех, мамо..." — вирвалося йому з уст і він схилився аж надто низько, щоб поцілувати матір в руку.

Відтак звернувся до сестер.

Вони стояли поблідлі, німі й лиш мовчки подали собі з братом руки. В присутності батька, звикли не оказувати сильніші почування. "Чого?" — був би спитав.

Годинникар випроводив сина аж до хвіртки, за ним мати, а сестри повибігали в сад... там ніхто їх не бачив...

*

"Він перший раз виїхав надовго з хати", — обізвалася мати, вертаючи в порожні кімнати, здавленим голосом. "Треба привикати до його відсутности. Се тепер починається", — відповів годинникар коротко й, не звертаючи до неї обличчя, зайшов хутко до своєї працювни.

*

Ввечері вийшла мати з одною донькою в справунках шитва й гаптування, котрими постійно займалися й заробляли, а молодші Марія й Оксана остали вдома.

Тишина панувала округ їх чистенької хати і в вечірнім легкім сумерку здавалася вона ще білішою. По від'їзді брата забракло сестрам теми до розмови. Ходили, снувалися, ніби дошукувалися чогось-то, і все наново вертали до нього, а остаточно — вмовкли.

По часі вийшли обі з кімнати. Надворі стояв погідний вечір. Спокійний з роями зірок на небі, без найменшого подуву вітру, а здалека доносився до їх слуху клекіт жаб і пригадував село.

"Тепер було б гарно проживати на селі", — обізвалася старша.

"Ні, в горах", — додала учениця.

"Ні, на долах. І вертати отак самому, — або з ким-небудь удвійці, мовчки по вузькій стежці крізь високе збіжжя, що повинно би бути трохи зрошене вечірньою рососою, по пояс сягало й пестило стан".

"Ні, в горах, Маріє. Десь сходити з залісної гори, чути в долині шум гірської ріки і — в товаристві — що вертало би мовчки або співало півголосом тужливу якусь пісню... або щоб десь-не-десь хтось сказав гарне слово... щось поважне і — як Юліян каже... приманчине. Над головою глибоке небо, місяць повний розжарений, а ми — йдемо, йдемо трохи притомлені й... розходимося..."

"Ти поетка, Оксано. Що з того вийде?"

"Нічого. Я чую, що ніколи не буду така щаслива, як другі. Туга, що мою душу вічно наповнює, ніколи її не покине".

"Відки ти се взяла?"

"Сама з себе. Чому я чуюсь все самотна? Або знов вистарчаю собі все і всюди? Хоч би й як весело, хоч би й як, Марійко, а мене внутрішня самота переслідує, а часом навіть посеред гамірного гурту до себе манить. Мені лиш от з тим там добре".

І указала мовчки на небеса.

"Не знати, чи Юлик буде вже на місці", — сказала якось розсіяно Марія.

"Ні, мабуть, аж пізно ніччю; вони ж колією поїхали".

*

Коли мати вернула, упоравшись зі справунками, додому, і всі дівчата зібралися на чистім подідо супочинку (літом вони все там ночували, щоб удержати чистіше кімнати в долині), виглядали, мов гурт ангелів, що зібрався на варту. Тут і там клякала котрась до молитви й помолилась непорочними устами; а відтак, обтулюючись своїм довгим, розплетеним волоссям, мов крилами, ховались під білі покривала і вмовкали.

"Може, й Юлик вже на місці й згадує нас?" — пішло шепотом з уст наймолодшої.

"Може..."

"Я завтра о п'ятій встану, щоб цвіти й ярину пілляти та хоч годину-дві в саді попрацювати. Може, й б і л а г в о з д и к а розцвітеться, великий той і повний... що я дістала", — сказала півголосом Марія до старшої сестри.

"Що за гвоздику ти дістала?" — пішло ледве чутно з уст наймолодшої, що вже засипляла. Але Марія, мабуть, не дочула. Перед її дівочою душею виринула "Покутівка" й там панський сад. Між його деревами, кущами, а знов і клумбами з цвітами ріжнородного сорту й пори року, струнка постать молодого огородника, який працював невпинно з непокритою головою коло всього, що вимагало його руки.

*

Юліян вже посередині першого місяця вакацій як гостем в селі Ґанґів, а до парохії ще не навідувався. Вона лежала годину ходу від двору, а він не міг якось туди вибратися. Правда, великий став, до якого їздили купатися з дідичівським сином, притикав своєю трощею майже до саду парохії — був, одначе, сам такий розширний, що треба було довшого ходу, щоб дійти аж до саду... через що Юліян і не споминав своєму товаришеві... що мав намір туди зайти.

Аж настав і на те час.

"Ти куди?" — спитав одного пополудня Едвард, що лежав на софі й кутив, Юліяна, коли сей взяв ціпок в руки, кивнув, прощаючись, до нього головою й звернувся до дверей.

"На парохію", — відповів Юліян.

"Чого тобі там?"

"Запросили свого часу... ще від афери... і я обіцяв зайти до них, треба ж вив'язатися зобітниці".

"А-га..! Тодішня історія, де ти відіграв роль ангеласпаси-теля", — відповів молодий німчик і усміхнувся.

"Йди, йди, — сказав. — Впрочім, се порядні люди. Панна не дуже гарна, але, кажуть, мудренька, і як на попівну добра партія, бо заразом і многонадійна спадкоємиця..."

"Мене се що обходить?" — відповів понуро Юліян.

"Ну, ти вже не буркочи зараз. Я тим ще нічого не сказав, так лиш собі замітив.

Мені збудилося тепер се в пам'яті, що так мені раз економ з якоїсь нагоди говорив. Мене се ще менше обходить. Як тебе схотять там, як се в панів буває, в себе довше задержати (бо всі вони, старої Орлихи не виключивши, дуже гостинні) — ти не приймайся того. Час від часу показатися в них — не кажу... але не в'яжися нічим. Попівські доми на селі голодні на інтелігенцію, а й вони, Захарії, не будуть ліпші. Ти ж знаєш наші шпорти, конверзацію в англійським в гувернантки моїх сестер, що в противнім разі прямує впрост до батька на "Rapport" — і скандал..! Я її не терплю".

"Не бійся! Я числюся з часом. І чого б мені там на довге? Занудився б".

І з тим пішов.

На парохії Юліян зустрівся на ґанку, з котрого був перелаз на подвір'я з обійстям, — з отцем Захарієм, що саме відправив якогось чоловіка за орудками в сусіднє містечко й на пошту.

"До пані Орелецької не поступайте. Нехай хоч з тиждень буде в хаті спокій", — донеслися його слова ще до Юліана. Чоловік вклонився й пішов, а о. Захарій звернувся до гостя.

Побачивши його, він зрадив. Він вже чув про його побут в діди́ча. Гадав, що він, може, і взагалі не загляне до них. Третій тиждень вже кінчається, а його не видно ні в церкві, ні... тут. Чому так резервово. Погордив справді попівським запрошенням? — При тих словах щиро дивився юнакові в очі.

Юліян зміняв барву.

"Ні. Щодо того, то ні, — відповів. — Але так тяжко вирватися з двора. Заєдно там займають; а до того він і там студіює". — Він не докінчив.

"Студіює? Так?"

Вправляються вдвох з Едвардом в англійській, французькій і російській мові, їздять часто, щоб се вміти вже перед вступом до війська. До того все якесь товариство, то знов веслюють. Виїжджають також на друге село на контролю, й так час збігав.

Говорячи, увійшли в простору, гарну кімнату, в котрій були штори до половини спущені, бо надворі стояла липнева спека.

О. Захарій показав папіросницю, але Юліян подякував. Мав свою.

"Ви куріть, бо я лиш десь-колись се чиню. Мені воно шкодить".

Бесіда пішла про дальші студії Юліана, про політику, якою Юліян мало займався й більше слухав, як говорив, про вступ до військової служби, а далі змінилася тема. В хату увійшла їмость. Жінка гарна, лагідних рис лиця, блондинка, потрохи подібна до мужа. За недовгу хвилину двері за спиною Юліана злегка рипнули й він озирнувся. В тій хвилі поновно піднявся з свого місця.

Увійшла молода дівчина, середнього росту з лицем смаглявим і задержалася недалеко зібраних.

"Ви її знаєте вже, наша донька Ева", — сказала рекомендуючи їмость.

Ева, бо се вона була, дивилася на батька очима з повними зачудовання, неначе питала: "Ви говорите з ним, що недавно відчували до нього вразу, за ігнорування ваших запросин?" Але не сказала нічого.

Ні. Ева рішучо не була гарна. Едвард говорив правду. Але як він се сказав, то хіба не бачив її гарне, мов з мармуру виточене, чоло з темними рівними бровами над такими ж очима. Уста, правда, були ніби грубшим пензлем мальовані — але хто б на се звертав увагу, хто глядів у її очі, мудрі й допитливі.

Батько, побачивши доньку, яка мов нерішимо станула, усміхнувся й спитав: "Пізнаєш сього пана?"

"Так. Се ж він", — відповіла. А опісля, приступивши близько стола, коло котрого стояв тепер гість і сиділи родичі, дивилася через хвилину на нього, не промовляючи ні слова. Стрінувшись з його очима, її очі втекли з його обличчя й спинилися на його руках, наче шукали на них якихось слідів. Але не нашли нічого. Юліян сів назад на своє місце, попроханий до того матір'ю і, зсунувши попіл з своєї папіроски, продовжував розпочату бесіду з о. Захарієм про новий спорт. Так. Евині очі не нашли нічого на руках гостя. Вони були в нього гарні, сильні, як бувають у всіх добрих гімнастів і спортсменів, а при тім плекані й гнучкі. "А такі були тогди закривавлені", — думала й дивилася далше на них, які з білих манжет то більше, то менше визирали й рухалися. Вона заховувалася мовчки й прислухувалася розмові. Юліян говорив спокійно, виразно і його слова наче висковзувалися з його уст. Ева заслухалася в його голос, як заслухаються любителі музики в звуки інструмента, подаючися або ухиляючись від його музики.

Чи він вже знає всю тутейшу околицю, спитала їмость?

Майже. В перших кількох днях ознайомлювано його з нею.

Був, певно, й над ставом і купався?

Отак. Над ставом. Якраз не через купання, він не є любителем спокійної води, але були з Едвардом. Їздили в ліс, а там вже не могли не бачити ставу. Опісля й купався в нім. Він великий. Дійсно, ліс і став — се найкращі точки в Покутівці, які пізнав дотепер.

"Найкращі місця лісу й ставу то безперечно Ева знає, — докинула їмость. — Вона то в лісі, то над водою літом".

Юліян поглянув на дівчину.

Так матері здається. Вона знає лиш ті місця добре, що в сусідстві їх саду, а далі — що до лісу менше. Сама не любить в глибінь лісу ходити. Але вона його навчить веслувати, якби він хотів цього навчитися.

Вона?

Юліян зчудувався, підсуваючи легко брови, наче роздумував, а відтак всміхнувся.

Дівчина змішалася, бо його очі спинилися на її чолі.

Вона вміє.

І він вже вміє.

Так скоро навчився.

Порозуміти треба.

Ах, то він, певно, лиш поверхово вміє. Бо вона вміє поважно й навіть тоді веслує сама, коли й вихор здіймається й розбурхує дико поверхню води. Не один з гостей, що перебував в Покутівці й пробував сього, впевняв, що се тяжко.

Він усміхнувся.

Наколи вона не вірить, то колись повеслюють навперейми. Він так був запалився, зараз в першій часі свого побуту, до веслування, що брав і ясні вечори до помочи. Газда Матвій вчив його. В дворі казали, що він найліпше в селі веслує. З нього сміявся Едвард і другі в дворі й питали, чи він не схоче часом рибальством зайнятися... але се його зовсім не тривожило. Побирав лекцій у Матвія, доки не навчився. Звичайно, про якесь перфектне знання не може говорити, бо Покутівка ні моря, ні великої ріки не має.

Їмость і о. Захарій усміхнулися.

"Я ніччю ще ніколи не веслувала, — сказала дівчина. І звертаючись через плечі до матері, додала: — Я б також колись ясным вечором або ночею повеслувала, мамо. Се одно я не пробувала. То мусить гарно бути, але й лячно. Мамо, ви чуєте?"

"Чую, Ево. Ти доволі в днину бродиш, то вночі тобі краще висиплятися".

Ева розсміялася легко.

До дверей застукала служанка. До єгомостя прийшли люде з потребою й просять, щоб вийшов.

Він се вчинив.

І їмость піднялася з місця. Юліян поглянув на свій годинник. Еві припала задача провести його по саду і показати що краще в ньому, овочі й т. д., а вона йде, щоб постаратись о підвечірок, до котрого попросить обох у свій час.

Юліян і Ева подалися до саду. Вони пішли до нього через той ґанок, на котрім привітав його о. Захарій і котрий зберігав кілька цвітучих олеандрів і два або три зужиті фотелі.

За годину він мусів вертатися, сказав.

Ева зморщила брови.

Вона його ані одним словом не здержить. В них до нічого й нікого не силують. Се не є правдива гостинність. Нехай остане, доки йому мило.

По лиці юнака перебігла легка краска і його погляд задержався на ній.

Вона відчинила фіртку й обоє увійшли впрост в зільник, котрий простягався перед чотирма вікнами двох кімнат. Одної, де пересиджував недавно, й другої, притикаючої до неї. Так що зі всіх тих вікон був вигляд не лиш на зільник, але й у сад, в котрім губився зі своїми стежками зільник. Ева, одіта в ясній легкій одежі, з волоссям, що було з чола зчесане назад, а зверху трохи на задній часті голови, зв'язане частково великою понсовою кокардою, виглядала дуже дитинно. Однак до тієї дитинности стояли рішучо в суперечности задумливі великі очі й дрібна зморшка між бровами, коли мовчала, як се й тепер. Коли хвіртка за обома запала в замок, а він опинився поруч неї, вона сказала, що поведе його туди, де в них найкраще, де читає або пересиджує, коли смутна.

"Се буває в вас?"

Вона глянула на нього, а коли стрінулася з його очима, в котрих пробився мов усміх, вона спустила вражено погляд.

"Чому се не може бути в мене? І ви думаєте, як інші, що коли одиначка, то вже ніколи не може бути сумна?"

Ні. Сього не думав. Він лиш думав, що в кого такі добрі родичі, як у неї (так він чув), то той і не може мати багато причини до смутку. Дальше він не думав. Але коли він її тим вразив, то нехай простить. Він не вмів бути ввічливим. Він терпкий і через те не вмів до смаку підходити. Змалку на залізо вихований, найкраще від нього здалеку держатися, особливо паннам.

Вона вислухала й лиш коло уст здригнулося в неї, мов там ховалася потайна струнка, й по ній вдарило тепер. Вони йшли хутко, не здержуючись в зільнику, хоч він був гарний і повний барвної флори — неначе прямували до поважної цілі, аж опинилися коло одної білої поручевої лавки, а з тим і коло об'ємистого пня давно зрубаної липи. Тут станули.

Тут вона звичайно читає або вчиться зі своєю вчителькою п-ю Др. Емі. Вона приватистка гімназії. Др. Емі сидить на лавці, а вона на пні. Коли буває строга (а вона нею вмів бути!), вона зсувається з свого пня до її ніг і випрохує прощення, доки та не подобріє й не всміхнеться. Але в дійсності вона ту Др. Емі дуже любить і шанує. Вона образована, самостійна й лише поки що без посади.

"А тепер послухайте, пане Цезаревич, що я вам скажу. Але сядьте трохи на лавку. Ми довго тут не задержимося. Я присяду на свій пеньок".

Він вчинив, як бажала.

"Чи ви собі пригадуєте, як я була у вас з батьком подякувати вам за ваш вчинок щодо нас?" — Вона глянула допитливо на нього.

"Ви були собі через нас так сильно скалічили руку. Вона була повна крові. Я се ніколи не забуду. А я вам не могла подякувати, ви не знаєте, як я опісля дома вночі по тих від'їздах плакала. І жаль було мені, й соромно, і я носила від тієї хвили гірке каяття в собі. До того я чомусь не вірила в те, що ви прибудете коли-будь до нас і я буду мати змогу свою провину направити".

Вона шукала його очей, але він ховав їх від неї. Що мав відповісти отим великим допитливим чорним очам з-під таких самих брів? Що та "нечемність" з його сторони, коли се була "нечемність", т я ж і л а в його душі чорною точкою?

Він не отворив уст. Все одно, що собі подумає.

"Я мала вас якийсь час заєдно перед очима. Бачила вас блідим з перев'язаною рукою й раз усміхненням: очевидно се з мене. І той усміх держав межу покоренню. Я мала жаль до вас, пане Цезаревич, — додала нараз живо впрост. — Подайте мені нині вашу руку. Ви мені, може, й життя врятували — хто се знав? Іноді бувають чуда, каже моя бабуня".

Вона стиснула її своїми обома руками, а опісля, обертаючи її, задивилася на її долоню, наче шукала там за чим-то. В тій хвилі вдарила йому гаряча краска в лице, він вирвав руку і в слідуєчій хвилі стояв вже на ногах.

Вона злякалася.

"Я хотіла бачити, чи остався слід на долоні, — сказала, — а ви думаєте, що вам

щось злого зроблю?"

Її уста були бліді... й через хвилю вона майже з жахом дивилися собі в очі.

"Простіть, коли я вас перелякав, — сказав він, — я не звик, щоби мені хто на долоню дивився. Людська долоня, як відкрита душа, сказав один значний психолог. Я вихований на коваля, вижидаю від життя залізних молотів, як личить мужчині. А така несподівана обсервація змішала мене. Взагалі, будьте ласкаві, не згадуйте мені ніколи більше про мій незначний вчинок".

Вона поглянула зчудовано на нього й на короткий час наступило між ними мовчання. По часі вона перша перебила його.

Чи він і його сестра, котру тоді в робітні пізнала, лиш двоє у своїх родичів?

О ні! В нього гурт сестер. І всі вони держуть гарно з собою, любляться.

Ева задумалася.

Вона не може собі уявити, як се є — мати сестри або брата, з котрими можна любитися. Вона звикла, що всі, хто б не був з її родини, лише її одну люблять. Але їй з тією любов'ю всіх не дуже вже так добре. Їй іноді з нею, як з золотим тягарем, як кажуть. Кожне дрижить над нею й вона мусить, ніби та невільниця, заховуватися, щоб всіх собою вдовольнити, без огляду, чи їй добре з тим, чи ні. Хоровитий батько заєдно в тривозі, що й вона мусить колись на його хоробу занедужати, мати дрижить над нею, не дає нічого до рук взяти, бо вона о д и н а ч к а... Особливо щодо науки, щоб не "переучитися", а там ще є в неї й бабуня. Ох, та бабуня. Дівчина зітхнула з повної груди, зморщила брови й поглянула далеко вперед себе, мов побачила там щось жахливе й прикре. Вона бабуню дуже любить і бабуня за нею пропадає, але бабуня — вона урвала й не докінчила речення.

Завваживши, що він не звертав своїх очей з її лиця, мов вижидав якогось пояснюючого закінчення, додала: "Б а б у н я н е щ а с л и в а. В тім річ і через те вона буває іноді сумна".

Коли вона, бабуня, має з н о в свої хвилі, де стає щасливою, то тоді буває така несказанно ласкава до всіх і мудра, що ніхто її в доброті серця, мудрости, благородности й характеру не перевищав. Сказавши се, вона встала живо.

"Тепер підемо далі".

Він поглянув на свій годинник і на дівчину й пішов мовчки за нею. Її несподіване поведіння з його рукою відобрало йому наче рівновагу. Він не знав, як вести розмову, і його гадки опинилися коло своїх сестер. Ви дорогі, вірні за хмарами білого полотна, що знов за кроснами при килимках, що се за дівчина отся, котра не розуміється на любові між сестрами й братами? Він не розуміється на таких: півдитина, півдоросла, учениця... з словами поважними, а одна, — що ти за одна, Ева?.. Ех! Вона, мов ясний мотиль, двигалася граціозно, майже нечутно з місця на місце перед ним, вказуючи то якесь особливе овочеве дерево, то знов якийсь заграничний кущ або квітку, плекану нею, та на гнізда на дереві, котрі стерегла очима — аж опинилися перед двома березами, ростучими так близько коло себе, що сказавбись природа уставила, в виді білої деревини, близнюки. Тут висіла меж ними на сильних шнурках гойданка.

Нехай він сідає, попросила, звертаючи до нього любо усміхнене обличчя. Вона його поколихає.

Ні. Вона нехай сідає, він здатніший до колихання, чим вона.

Вона заперечила головою. Часом вона любить, як нікого навкруги нема, на гойданці сидіти, про різне думати й мріяти. Але тепер підуть даліше, він же небавом хоче вертати.

Так.

Обіцяв Едвардові "не засиджуватися".

Вона хоче йому ще несподіванку зробити, заки відійде. — Сказавши се, глянула на нього.

По її стрункій, молодій постаті зсунувся його погляд і здивався з її очима. Гу, як вони розбіглися, ті молоді очі. Але він остався спокійний. Мовчав, як попереду. То лиш вона, вона була така, що хотіла зараз кожному щось гарне, надзвичайне враз і сказати, і вчинити. Така вже в неї була вдача, чи скоро пульсуюча кров, що — коли що маєм робити — робити скоро без намислу, добре воно, чи ні.

Чи він завше такий?

Мабуть. Бо от навіть не обіззався, лиш очима поглянув. Дійшовши широкою стежкою аж до кінця саду, вони спинилися перед високим парканом з міцною фірткою в нім, що була на замок зачинена, а недалеко неї знаходилася знову якась лавочка.

"Тут також добре сидіти й, може, найкраще, бо найспокійніше", — перервала дівчина мовчання.

Понад парканом, що здавався тут чи не вищий, як деінде, здоймалися занеслі високі верхи лісових дерев... дубів і інших. Густо, темно, рівно. Ева вдарилася раптом в чоло. Ох, і забудько ж з неї! — Кликнула. — Йдучи в сад, забула ключ від отсеї фіртки в паркані взяти. Нехай він буде добрий, пожде хвилинку, вона побіжить по нього й вони підуть поза сад. Юліян не відповів, але натомість змірив очима висоту паркана й сказав, що наколи б вона не боялася, він би її пересадив на другий бік, а потім за нею й сам перескочив. Так пішло б те скорше. Та вона не згодилася на се. Розсміялася й сказала, що краще побігти по ключ, чим тратити час з гімнастичними вправами. Нехай він собі лише сяде тут на хвилинку на лавочку, або закурить, а вона вмить назад з'явиться. І ледве що се вимовила, як вже й зчезла з його очей. В його лице вдарила краска. Вона не відбігла далеко, коли за спиною почула, мов вихор, нагінку. Се він був. Не хотів ждати. Заким годна була оглянутися, він вже зрівнявся з нею. "Не біжіть — я ключ сам принесу". Вона не відповіла, а гнала далі.

Та помилилася, коли думала, що він її послухає, і не спам'яталася, як він несподівано здержав її. Він сам принесе ключ. Невже ж не схотять йому повірити його. Гм? Він стояв ще близько неї і глядів через хвилину, усміхаючись, на неї.

Нехай вона простить, що він її здержав, але... Вона стояла ще повна задихання від скорого бігу. "В мами ключ!" — перебила вона, змішана, зморщивши брови й завернула назад в глиб саду.

Він віддалився й за недовгий час вернувсь з ключем. Відімкнув сильною рукою

фіртку, а відмикаючи спитав: "Що там таке цікаве за сею фірткою? Захована тайна в лісі? Рай? Пекло?" — й підсунув брови, усміхаючись. Їх обох щоки горіли ще від бігу. "Самі побачите. Може, рай, може, пекло, як хто що відчує або уявить, а може, й таке інше". Він поглянув на неї допитливо, а вона пояснила: "Може, й таке інше, що в а б и т ь і г у б и т ь".

"Так? Тоді треба не аби з якою розвагою вступати".

"Та побачимо".

"Ви кажете вабить?"

"Так".

"Така сила. Не така, приміром, як а л к о г о л ь, а все одно згубна, бо приманчива. Ліс і вода мають свої уроки, як людина, й так само привабливі".

"Але ліс і вода — то природа, а ви говорите про алкоголь, а він же не природа", — закинув він.

Але людина — природа й тягне до алкоголю, й тому вони собі противники. В декого об'являється наклін до алкоголю так само, як і диспозиція до деяких недуг, сухіт, сердечних хоріб і ін. Вона собі то все так до одного зводить. Може, помиляється. Нехай він не сміється, але вона стоїть саме тепер на точці, як кажуть, критичної обсервації свого душевного я. А що вона свою б а б у н ю... над все любить... то... — тут урвала.

Юліян не розумів дівчину, здвигнув мовчки плечима, але з його обличчя зник усміх.

"Ви, мабуть, багато читаете?" — спитав і його погляд спинився на ній.

Так, оскільки лише можливо попри науку. По укінченню середньої школи вона хоче йти на медицину. Все ж таки лікарі багато дечого можуть...

"На медицину?"

Так. Ради бабуні, котру вона дуже любить.

Він все ще дивився без розуміння на неї.

"Філософія відповідніша для жінок".

Так і батько каже. Але спеціально їй треба на медицину.

*

Вступили врешті поза фіртку.

"Тут справді, як у раю", — кликнув він, вдарений красою старого лісу.

"Як у казці", — поправила вона й усміхнулася вдоволено, поступаючи перед нього. Лісовий холод обняв їх і, мов відразу, перемінив на інших. Він відкрив голову, відгорнув волосся з зіпрілого чола, а вона, задержавшись на часок, відітхнула глибоко. В тій хвили, здавалася ніби зеленим світлом облита.

Вона тут, певно, часто буває, щодня. "Не так?" — спитав і схилився над нею, коли не відповіла через хвилину. Була, видимо, перейнята ще попередніми думками.

"Як часом..."

"Іноді вона дійсно боїться в глиб лісу сама заходити. Як уже перед тим спімнула, чоловіка може б л у д обхопити. Кажуть, додала поважно, кладучи на останнє слово натиск. Вона боїться, що не опрешся..." — тут урвала.

"Блудові?" — спитав.

Так. Що в неї не стане доволі сили довго не бо я т и с я.

Чим хто більше боїться, тим легше підлягає тому. Ліс, кажуть, має свою невидиму силу, що манить і відбирає відвагу чоловікові, коли він пуститься сам один в його глибінь. Вона це чула ще малою від своєї бабуні й не хоче того на собі зазнавати.

Він, як і перше, мовчав. Роздивляючися, йшов поволі, неначеб щось почало й на його діяти.

А він не чув ніколи щось подібного.

Він звернувся до неї, обхоплюючи її великим неприступним поглядом.

"Про блуд?"

"В те, що вабить до себе, вкладаючи людині тугу й несупокій в груди, котра викликає враз жах, а й миле почування, й він іде, йде за тим, наче сонний — доки..."

"Доки?" — спитав він і станув.

"Доки або не визволиться з його чару-завороження, або не згубить себе", — вона указала на чоло.

"І ви вірите в щось таке?" — він нараз усміхнувся весело.

"Коли я сама в лісі, тоді воно приходить мені на думку. І гарно мені в нім, і ляжливо... що тоді робити?"

"Ви глузуєте!" — кликнула нараз болісно, побачивши, що в нього усміх не щезав з уст. Коло її уст здригнулося боляче. Струнка коло них була вдарена. Ніхто не хоче її поважно розуміти.

Юліян схилювся над нею, переляканий.

"Скажіть, ради Бога, відки ви таке берете?.." — спитав.

"Про вас говорять..."

"Про мене говорять, що з мене буде колись добра партія, — впала йому роздражнено в речення... — а може, й це й те, що я екзальтована... мотивуючи те послідне, що я о д и н а ч к а".

В тій хвилі... вмовкла.

Перед ними опинилася служниця й попросила до підвечірку. Хутко по тім... Юліян попрощався.

Молода Ева дивилася якийсь час за ним... а відтак вернула... в сад. Фіртка в паркані остала не зачинена... й треба було ключ забрати.

*

Коли в тиждень знову зайшов, пішли, по так званій "вступній балачці" з родичами, знов у сад. Ішли якийсь час мовчки.

"Давайте, панно Ево, підемо шукати "блуд" вдвох, — промовив він нараз весело. — Я здоровий і сильний; якщо нас незнане або блудне, хоч би й як приманчive та страшне, стріне — в мене є відваги й сили за двох. Я підійму вас високо-високо вгору, мов смолоскип, і буду так лісом нести, аж не вернемо додому. Хочете? — Він окинув її широко очима. — Ну, як не тепер то іншим разом, — додав звісно. — Я ж ще буду заходити до вас. Поставмо собі за ціль поглянути "блудові" в очі".

Вона похитала головою і усміхнулася легко.

Не знає. В кожному разі сьогодні ні. Оцей ліс дуже великий і тягнеться аж до границі чужого села. Глибина лісу мовчалива, й вона причиняється до того, що викликає в чоловікові жах і таке, на яке чоловік в своїй хаті, чи в ясній добі не впадає гадками.

"Так ми розрушимо мовчання лісу. Я один його не боюся, а над вами буду сторожити, мов над чародійною квіткою, що дає щастя. На те спустіться".

Вона поглянула йому вигрибущо в очі, а по хвилі сказала: "Може. Може, і підемо колись".

Нараз він обернувся обличчям до глибини й гукнув з усеї сили "Ево!"

...Ево... відбилосся з котроїсь сторони, не то з-помежи верхів дерев, не то з боку й втихло. Він поглянув в її лице. Її очі були велико відчинені й слухали. Вона поклала палець на уста й шепнула: "Здається, на землю впало".

"Або між галузям повисло..." — відповів так само пошепки, мов дослухувався з лісової глибини кроку. Але жаден крок не зближався. Тишина панувала навкруги них і мов противно неначе чогось і собі вижидала.

...А тепер нехай вже йому по щирости скаже, хто був саме той найголовніший, що їй такі чуда в головку й груди вложив.

Її погляд пішов по нім.

Вона. Б а б у н я. Вона нещаслива й час від часу переживає страшні хвили боротьби з блудом. І все він бере верх над нею. Якби він знав... При тих словах вона заслонила лице й прошептала: "Будучи її внучкою, що подібна не лиш з поверхности до неї... може, також колись..." — і не договорила.

Коли він лиш дивився мовчки зачудовано на неї й далі не питав, вона стала інакше говорити. Про ліс, дерева; зокрема про бурі в лісі, про ліс в ясний сонячний день, в місячних ночах про твар лісу, пташню його, гадву, яка то тут, то там над берегом ставу час від часу указується й вигрівається на сонці, вховуючи безшелесно в воду — й замовкла.

Він похитав головою. І не сподівався він в Покутівці з уст гімназистки таке почути. Він цілком зчудований.

При тих його словах покрилося її личко гарячою краскою.

Змішалася.

Другий раз він цього з її уст не почує. Добре!

Се "добре" було таким голосом сказане, неначе йому хто несподівано гарячий ніж під серце встромив.

"Панно Ево!"

"Що?" — вона стала поважна, й неначе перед його очима виросла.

"Бачите, який я? По раз другий я..."

"О... нічого... скільки голов... стільки й гадок", — відповіла.

Мовчки пішли далше.

Нараз сталося щось несподіване. Він опинився перед нею, мов вкопаний, і сказав зміненим голосом: "Панно Ево, усміхніться!"

Дівчина глянула з переляком на нього.

"Я вас прошу".

Вона похитала поважним заперечуючим рухом голови.

"Я вас прошу".

"Я не можу. Ви глузуєте".

"Ні. Я цілком поважно прошу. Як свою сестру, усміхніться!"

Вона глянула вдруге в його очі й опустила погляд.

Вони в нього ждали, були такі повні несказанної чистої щирости в тій хвилі й просили.

Вона мимоволі усміхнулася — а з тим і на його гарнім молодім обличчі указався, мов сонячний промінь, усміх.

"Дякую", — сказав коротко. Якийсь час ішли не промовляючи до себе жадним словечком, віддалені о крок від себе, мов двоє слухняних дітей, висланих кудись матір'ю, кожде з своїми думками зокрема.

*

Був поважний й лише час від часу спинявся його погляд на ній, неначе взяв її від хвилі, як заговорила про силу "блуду", під свою мужеську опіку.

Нараз вона кликнула: "Гляньте, пане Цезаревич, гляньте тут — тут!" — і показала рукою направо. Тут, де росли густо дерева, дуби, береза, граби й вільхи, заблистіла проти сонця, що клонилося жевріючи, — вода ставу. Обое направилися туди мовчки.

Він доглянув воду.

Сонце, здавалося, утікало перед ними між деревиною. По разові кидалося їм золотими клаптиками збиточно по ногах, колінах, там знов просто в обличчя, на груди, там на плечі, доки не опинилися над самим берегом ставу.

Лежав розкішний, темно-зелений під берегом лісу й в хвилі непорушно спокійно.

Вона глянула цікаво на юнака й по її устах загравав любий й тріумфуючий усміх. Що він каже про став на отсім місці?

"Рай", — відповів коротко. Коло густо виростаючої трощі, що буйно затягнулася недалеко берега, заслоняючи собою парохіальний паркан, лежав невеликий човен.

Се її човен, сказала, мов рекомендуючи йому якогось свого доброго товариша. А там, далеко... на противній стороні берега, бачите? Се човен... І вже більший... панства Гангів. Пізнаєте?

"О так. Вже поорієнтувався".

Чи вода глибока неприманчива? Коли вона сама приходить сюди по якімсь гніві чи зворушенню, то їй так мило й вона в спокоюється. А п-ні Др. Емі, противно, не любить воду. Називає її "Unheimliches element"[48]. А знову бабуня заходить, так як і вона сюди, лише крадькома, аби родичі не знали... й ніхто зі слуг не знав, не слідкував за нею. І тут вона висипляється. Тоді вона сторожить над нещасливою, щоб та не скотилася часом у воду... водяний холод... її з блуду опритомнює.

Юліян поглянув, як недавно, на неї, але не сказав ні слова.

Став тягнувся у всій своїй величині попід ліс, а коли сей скінчився, відслонив вид

на поля. На деяких пишався ще золотистий хліб... деякі загони перемінилися в стернину... а все було рівне... рівнеське... й здавалося... ген в далечині з небозводом.

Обоє стояли й гляділи мовчки на воду. Обернені вже спиною до лісу, мали, крім виду на став, ще й впрост перед собою за ставом, хоч і далеко, вид на сільську дорогу, що бігла паралельно, ніби здоймаючися незначно вище нього... в інші сусідні околиці, а він... десь чим раз більше, як здавалося, звужався й зник.

Вони вернули берегом і лісом додому... зачиняючи щільно фіртку за собою.

Заким вийшли з-над берега ставу й лісу — Юліян сказав: "Ви, певно, маєте й тут десь своє улюблене місце?"

Вона притакнула головою.

"Де саме? — він оглянувся... — Тут або там? Або там, може... там, де лавка? Я її саме аж тепер відкрив".

"На однім з тих... недалеко лавки... коло неї бабуня висипляється".

"Близько берега — неправда? Троща все закриває. Як живий параван. Тут повинна десь недалеко гойдалка висіти, — сказав він знов, мов непритомним взором, — звернена в глиб лісу... й глядіть, тім казкам в лісі... які тче і виявляє ліс".

Вона дивилася на нього без слова...

Він пішов, ледве подавши їй руку.

Вона так само мовчала. Ніколи не виявляла просьбу, щоб приходив, а він нічого не обіцяв. Лише коли, здавалося, минув якийсь час і надносив з собою... тугу... й порожнечу... він з'являвся. Тоді не бачили ні родичів, ні нікого іншого між собою... лише подавали собі руки і йшли в сад. Він став їх обов'язком, їх сумлінням і там розворюжувались їх язики.

*

В дві неділі пізніше настала сльота. Дощ падав безнастанно грубими краплями й зсувався з дня на день, і по шибках. Він полокав деревину по садах і лісу, розмокав стернину й не хотів уставати. По ночах хлипав, бився з вітром, а в днину сік. Так вже чи не третій тиждень.

Одної такої сірої днини по обіді, коли Ева сиділа при вікні й дивилася дожидаючими очима на ліс, котрого найвищі дерева гнулися й подавалися, куди їх вітер силував, як з нього, а може, ще більше і з ставу, здоймалися легкі мряки, воліклись кудись сірим серпанком і не вертались і нудились. О. Захарій перебував в своїй канцелярії... їмость зі слугою... в амбарі... де млинковано збіжжя на свіжий хліб, і тишина стала грізлива.

Сидячи так, мов потонула всією душею в погляді мряки, зачула раптом тупіт коня, а майже рівночасно майнув перед вікном якийсь їздець і щез.

Цезаревич!

Вона жажнулася й погнала до своєї кімнати. Се сталося так скоро, так несподівано, неначеб хто вдарив п'ястуком в шибку — а сам втік. Краска, що загоріла на її блідавім обличчю, мінутно зникла, лиш раптовий переляк потряс нею, а в серце ніби молотом вдарило.

Ще воно товкло сильно... ще чуло себе... ніби на електричних пружинах, а відтак

відітхнула й протерла чоло, стиснула уста, сперлася на крісло й ждала.

З притикаючих до її кімнати покоїв мусів кожної хвили вдарити й голос. І справді.

Вона не помилилася. За хвилин кілька зачула голос батька, а за тим і голос Юліяна Цезаревича. Дзвінкий, свіжий, і, як їй здавалося, повний чогось такого, що задрожала, "як вівця", сказала собі й викривила молоді уста.

Його голос з батьковим мішалися. Його голос з своїм "чимось" був так далеко від всього того, що було тут.

"Панна Ева вдома?" — питав він.

"Так".

"Я б хотів на хвилинку й до неї, як можна".

"Прошу, — відповів батько. — Вона буде в своїй кімнаті".

"Передше була в їдальні. Зайдіть, а я тим часом залагоджу справу для діди́ча, в якій прибули".

"В якій приїхали?" — повторився в ній голос батька.

"В справі".

Юліян Цезаревич увійшов.

Чи то скоро їзда верхом нагнала йому краску в обличчя і надала очам яркішого блиску, як звичайно, чи що інше... він видався їй, крім того, наче змішаний, ось він вставився. Чи бажала, чи ні, прийшов. Але дощ і таке інше спиняло... час так скоро збігає. Що вона поробляла за всю ту сльоту..? В лісі й над ставом не була, се само собою розуміється. Але так. Читала? Чим займалася? Бо йому за всей той час "ніяково" було, хоч все чимось займався. Він відгорнув волосся з чола, переїхав рукою по очах — сів і дивився через хвилю на дівчину. Була бліда.

Вона уникла його погляду. Він видався їй проникливим. Сьогодні боялася тих темно-синіх, чорно отінених поглядів.

Вона... час справді скоро минав. Коли вона пригадає, що вже за три неділі має лагодитися до виїзду, щоб побирати далші студії — їй не хочеться тому вірити.

Він підсунув брови.

Вона переїде в столицю?

Так. Так обрадили з Др. Емі й іншими професорами родичі. Вона мусіла там в деяких вчителів побирати лекції.

Тому вона кине Покутівку. І не буде їй жаль?

За чим?

За тим всім тут, в чім виросла, й що гарне.

Хіба за лісом... за бабунею... бо батько буде, певно, щотижня в неї... мати помириться за господарськими клопотами з її відсутністю.

А за ставом?

Вона усміхнулася.

Вона й сьогодні була коло нього і вчора.

В дощ?

Іменно. Він посміється. Але що вона любить приглядатися воді, коли великі,

особливо раптові, краплі дощу скачуть і тонуть в поверхні його, вона ходила над його берег і приглядалася. Але не довго. Було надто мокро й під парасолею не вигідно. До того вона боїться саламандрів і водних змій, що їх хоч не часто, а все-таки інколи видно недалеко води. В лісі було краще, так тихо, так успокоюче, лиш листки шелевіли між собою. Вона мимоволі обняла руками одного дуба й притиснула чоло до нього. І було сумно. І скоро відти вернула. Ох..., ні, ще одно додала усміхаючись і отворила якусь книжку, що лежала на столі, при котрім сиділа. Нехай він гляне, що вона найшла.

Найшла? Що?

Чотирилисткову конюшинку. "Щастя" зовуть його. І він то, певно, знає.

Знає. Хай сховає. Його сестри все ховали отаке щось в молитовнику.

Вона зчудувалася.

Його сестри по-старосвітськи виховані. Моляться. Молода дівчина видивилася на нього побільшеними очима.

Дуже побожні. А вона?

Вона зігнулася почерез стіл і відповіла пошепки: "Відколи я прочитала такі діла, як Бюхнера[49] "Kraft u. Stoff" і Дрепера[50], я стала іншою... ах, пане Цезаревич, які були греки й римляне! Др. Емі знає чудово старинну історію. Які відмінні були їх ідеали від наших. Від теперішніх. Я боюся, що з часом забуду й "Отче наш"[51]; чого я не хочу. Я цілком напевно сего не хочу, — впевняла. — Особливо, коли бачу, як іноді моя мати навколішках молиться. А раз я навіть бачила, як вона хрестом лежала в церкві й молилася. Не знаю, за кого молилася — чи за здоров'я татунця, чи за її одиначку, щоб їй вдалася по волі. — Ні, ні, — додала майже з переляком. — Ми не сміємо Господа Бога і Христову науку, як впевняв татунцьо, занедбувати. Правда? Коли грім з страшним лоскотом в супроводі блискавки вдаряє — я скоро хрещуся. Чому так? Чи ми маємо в крові наказ? А греки й римляне... Греки зробили гарне людське тіло образом совершенства, так, що доперва з того виробили образ бога, прославляючи совершенне тіло на землі, як божу істоту, що перебувала в небі й відти кермувала. Сей погляд, як знаєте, витворив і грецьку різьбу. Статуя, що була найкращою з усіх, мусіла певно зображати якогось бога, бо виражала безсмертний супокій, яким Бог нас перевищає. Ах, скільки можна про них, їх ідеали, культуру й працю говорити. Я великий поклонник старинного світу, лише замало про нього поки що знаю".

*

Ева держала чотирилистковий листочок "щастя" в руках і слухала. Коли він скінчив, вона зітхнула.

Відтак підсуваючи йому листок через стіл, сказала: "Я поділюся з вами отсим щастям. Хочете?"

Він усміхнувся.

Ні, відповів, се її власність. Яке діло йому до того? Щастя треба собі самому здобути. Що сам здобуду, то знаю, що моє.

Ну, коли він не хоче з нею поділитися щастям, яке вона знайшла на березі ставу, то нехай візьме його на пам'ятку свого побуту в Покутівці.

Він усміхнувся й похитав головою.

Він і сього не хоче. Але він зробить інакше. З тими словами сягнув в грудну кишеню свогосуртука й виймив звідти щось невеличке, завите в білий шовковий папір. То поставив перед нею.

Вона не рухнулася. Вона не знає, що там є. Він так само остався спокійний.

Вона гляділа на звиток, і Евині очі... цікавість її побідила. Розвела обережно білий шовковий папір і зігнулася. Білий, як пушок, кучерявий китайський гвоздик запишався перед її очима. А!.. ну... і який вже гарний! — Ні, вже такий білий.

Вона підняла його й повела до носа й уст, подаючи головку трохи взад, і упивалася запахом цвітки. І з двома білими вусиками всередині — "гадайте собі, пане Цезаревич".

Він усміхнувся вдоволено. Відтак додав нараз: "Не знаю, чи побачимося ще".

Вона змінила барву — й, не підводячи очей, сказала: "Як гадаєте, пане Юліяне..."

Він мовчки подав їй руку й вийшов з кімнати. Заким вона вспіла його здогонити — він був вже далеко й лише тупіт коня остався ще в повітрі.

*

За якийсь час зайшов Юліян знову на парохію. Застав лише самого о. Захарія вдома. Їмость виїхала з Евою й тещою в сусіднє містечко за справунками для хати й він очікував її тут. Попросив гостя посидіти з ним на ганку, звідки було видно на дорогу, на ціле обійстя й було близьенько — лиш наліво — й до фіртки, що вела до зільника й до саду. Отже, неабияке місце для контролю. Межи чотирма великими олеандрами, що пишалися по кутах просторого ганку в деревляних коробках, сиділи оба на старосвітських, вже надобре витертих, фотелях і розмовляли.

О. Захарій оповідав дещо цікаве з своєї парохії, з життя своїх парохіян, про процент "свідомих" та знов "несвідомих", їх відношення до властей, називав їх великими дітьми, котрих не можна самих своїй власній кермі полишити, щоб не накоїли собі якої біди, з котрої б користали їх неприхильники. Доторкався також мимоходом і виїзду таких за море, що хоч і вернули з грішми, з зверхньою політурою, але в душі привозили ту саму некультуру, з якою поїхали, били своїх жінок, запивалися і... оправдувались, що... мовляв, сам заробив, сам і пропив... що кому до того.

Нужда й жадоба побільшити своє майно, чи сплacenня якихось довгів, витягає людей з своєї оселі в той новий світ, в котрім наш чоловік з'являється й відрізняється в тамошніх обставинах, мов справжня тварина.

"Чого йдете до Канади, Михайло?" — спитав він одного, не дуже вже молодого, газду, що мав свою добру хату, невеликий шматок землі, жінку й двоє дітей і був чи не найзручніший робітник в селі, за яким всі рвалися. Він здоївмив капелюх з голови, почухався й відповів: "Та я бачте, егомость, гадаю, що не слід сидіти всім на місці, де го родичі породили. Поїду на яких кілька років, попробую. Зароблю що — добре. Не зароблю — верну. Їдуть другі, то поїду і я".

І справді.

Поїхав і за три роки вернув. Коли вернув, а люде розпитували про всяке й про подорож морем, він між іншим казав: "Коли нас корабель віз, то він не віз отаке, як-то

кажуть, "людей". Ні. Він віз цілий один край, в котрім нічого не було, крім нужди, лахів, голоду й плачу, а між ними був і я".

"Ти не пішов з нужди, Михайле. В тебе була земля, хата й жінка, діти... Ти мав де й на чім заробляти".

"Було", — відповів якось глухо, мов чим-то провинився.

"І привіз гроша?" — спитав Юліян зацікавлено.

"Привіз. Небагато їх там мав. Але й то пропив. За час, як був за морем, хата згоріла, жінка скоро по його повороті померла, а він сам тепер чим раз більше морально зуживається".

"Се Канада з нього зробила", — говорили чоловіки і жінки, бачучи, як він іноді непевним кроком додому вертав, а капелюх з якоїсь досади аж на вухо зсував.

"Нема кого вдома бити, — говорили. — Хлопців своїх порозганяв по службах, дарма, що ледве від землі відросли, та й сам став волоцюгою".

"А вам що до мене?", — відзивався, коли яке слово дійшло до його уха.

"Що? Я свій пан, свій ґазда. Як схочу, знов поїду. А тепер я на своїм родиннім клапті, та на тім, що найшов. Хочете знати, що найшов? Гній і вас дурних, спутаних, що видять і знають лише те, що під ніс йому лізе. Йди, мой, один з другим в світ, не ньоркайся тут — учися... але тут учися, а там... працюй, і аж тоді... вертай й говори. Моя Домна пішла заскоро в яму, я б ще раз туди вернув, де машини й гроші світ обертають. Ех, мой, гроші, гроші... а ті машини... гадаєте, ми варті щось без них?"

"Ади, який розумний! — відказували знайомі й сміялися. — Розум лишив при машинах, а гроші, хоч привіз з собою, але до Срулевого Дудя носить. А Дудьо лиш облизується, коли його здалека бачить, дарма що Михайло кулаком відгрожується. Хитрий став за морем, але не розумніший. "Отче наш" не вмів вже говорити; та ще й других посилає... гай, гай... свята земля... ми колись раптом... з-під його ніг... виховзнетесь. Та що чоловік без неї варта?"

"За тим щось є", — закинув Юліян.

"Було б, якби була більша просвіта".

"Так, просвіта й організація".

О. Захарій притакнув головою. "Але і боже слово нехай має своє місце в душі народу. Наука Христова не захитає його ґрунту під ногами... як не скріпить".

Він замовк на хвилину, ніби задумався, а відтак додав; "Я маю гарних людей в своїй Покутівці, добрі й не без охоти до просвіти й організації, це й є мені нагородою за мою працю між ними. Коли б лиш Господь здоров'я дав... а то жию з дня на день... Роблю, що можу. Гадаю кільканадцять як виховаю таких, з яких вийдуть зразки культури... й я не жив дурно". Він замовк і відотхнув...

Юліян сперся ліктями на коліна, опустив голову в руки і задумався.

Він чув кілька разів в дворі й поза двором, що о. Захарій був, так сказати б, ідеальним душпастирем, хоча, може, й оригіналом в своїм роді. Був без лакомства на матеріальні здобутки... викладав дітям під голим небом Христову науку, вчив їх любити й шанувати один другого... держати кріпко з собою, любити землю й поборювати

брехню, хоч би яку дрібненьку, що їм дуже подобалося й інше.

Так його стадо йшло, наче насліпо, в важних моментах до нього. Рівночасно, однак, як хтось з поважніших громадян оповідав, не менше ревно обкрадали й обманювали в господарським керунку... як де лише була нагода. Він відносився до того, коли його про се переконано, як діткнений болючо батько хибним поступованням деяких своїх менше вдалим дітей і без огляду на те старався однаково уморальнювати слабших характером, порушених "чорними плямами" — як називав їх злі вчинки.

Їмось, що була іншого успособлення й поглядів від свого духовного, нарікала голосно й одверто перед своїми сільськими приятельками, газдинями та помічницями на невдяку тих або інших виховників, що не бояться Бога, свого доброго й чесного душпастиря — рівно Юди[52] — за плечима кривдити; а та жіноча її гвардія, вихована нею вже роками, що не менше була прив'язана до своєї духовної "мамки", як та до них, кидалася по селу, мов розлючені оси, й накликувала таку бучу на мужеську безсоромність за "чорні плями", що, по недовгій часі їх акції, з'являлися тайком у о. Захарія літні газди з самими винувниками, що, намовлені ними, признавалися до своїх злочинків, умотивовуючи причини їх сповнення, або як се було неможливо — винагороджували свого душпастиря іншим способом заподіяну йому кривду й просили прощення, щоб лиш сором не розходився по селу й далі.

Так о. Захарій був поважний й цінний чоловік, був і проти нього, наче батько. Він не жалувал, що доля так чудно закермувала й звела випадком його з отсею родиною.

*

О. Захарій на часок замовк, опершись о спинку фотелю, між тим, як Юліян, задуманий, крутив папіроси, укладаючи рівно у свою папіросницю на пізніше.

Здавалося, оба думали чи не про одно й те саме. О. Захарій неначе з журбою в душі, а Юліян поважно. "Отже, Ви... як згадували мені недавно, — перебив мовчанку душпастир, — не рішилися ще справді, до якого факультету вам забратися?"

"Ні, — відповів сей. — Родичі бажають, щоб я йшов на богослов'я, між тим, коли мене богослов'я не манить. Батько мотивує, що воно дає найскорше кусень хліба, мати хоче мене лиш душпастирем бачити, бо вся її родина походила з священницького стану".

"Ваш батько з якого роду?" — закинув о. Захарій питання.

"Мій дід був військовим. Помер капітаном".

"Ваш батько не є звичайний годинникар, як інші його товариші і професіоналісти?"

"Се так. Він потрохи дивак і свого роду філософ. Його симпатію й поважання не легко здобути".

"Чи був завсіди такий?"

"Відколи я його як таким знаю, був все такий".

"Отже, з військового стану..." — сказав о. Захарій, мов більше до себе.

"Мій дід вчасне й несподіваною смертю помер. Моя прабабуня по смерті моєї бабуні, а її доньки... й свого зятя, себто мого діда, жила в убожестві, щоб виховувати внуків. Енергічна й мудра, як оповідав батько, все-таки посидала дітей до школи. Мій батько, хоч і як вчився добре, не міг скінчити середньої школи. Дійшовши до 7-ї класи

гімназії, взявся до професії, в котрій йому щастилося; оженився вчасно, став, яким є. Похмурим, строгим, але з традиціями, виявленими гордою прабабунею, й невмолимыми засадами. Сестра його, моя одинока тітка, вийшла заміж за старшого й чесного чоловіка, живе глибоко в горах, і лиш рідко коли, а то раз в рік, в день його уродин, обзивається до нього або відвідує його. Як сам сказав, душа мого батька без тепла й чувства повна погорди. Особливо до слабосилля й прощання людських хиб, до всього, що м'яке, наколи б деякі моменти в його життю, що зроджували в нього глибоке чувство..."

"Чудно, — відповів о. Захарій. — Коли ми дитиною терпимо, не маємо доволі вигріваючого сонця, любови, її радощів — я не говорю тут про надмірний процент сього природного багатства — то любови батька і матері, а лише нормально ми затягаємо і сірість і в пізніший вік свого єства. Ви казали, що ваша прабабуня була горда і енергічна, була невмолима... хто знає, який вплив ішов від тої жінки на розвій його дитинної душі. Хто знає!"

Юліян підсунув брови вгору й дивився через хвилю, мов в зачудованню на душпастиря. Через його розум переволіклося щось, мов спомин з якоїсь сірої давнини, в яку була й прабабуня вмішана й котрий то потонув в забуття і осталося йому в пам'яті — що буцімто хтось загнав собі "кулю в лоб".

Так коли про те дещо чув з уст батька, в кімнаті батька, де бавився дитиною на землі й розпитував пізніше молодим хлопцем в своєї матері, вона вмісто відповіді погладила його по лиці пестливо й запевняла, що йому, мабуть, щось подібного снилося. А прабабуня не була вовчицею, лиш добра й спокійна й тулила його не раз до грудей... і благословляла пошепки, коли батько був надто строгий проти нього. Та про те він не згадував о. Захарію.

"Цезаревич", — вимовив нараз о. Захарій ім'я молодого чоловіка, наче пригадуючи собі щось.

"Цезаревич, — а відтак, стрівшись з поглядом молодого чоловіка, додав: — Я чув се ім'я колись в життю, але при якій нагоді; де й з чиїх уст, не знаю. Отже, з роду, мій пане Цезаревичу, ви з військового?"

"Так, отче".

"Постать ваша, вигляд військовий, лиш кров мішана з попівською, — о. Захарій при тім усміхнувся, а потім додав: — Не диво, що вас не тягне до попівського стану. Дарма. Але найважливіша причина якась, так сказати б, мусить бути".

Юліян здвигнув плечима. "Я думаю про філологію, думаю про техніку, про такий фак, щоби мене не в'язав до одного місця — але богослов'я мене оставляє цілком байдужним... В життю священика є багато сплячого, самотнього і багато середньовіковости".

О. Захарій підняв руку: "Апостольського" хотіли ви сказати...

"Нехай би б так".

"Але проте ви б все-таки не були б від того, аби не стати розсадником моральности між своїм народом".

Юліян усміхнувся своїм гарним усміхом, наче говорив до дитини: "Щодо того, то не відмовляюся. Вона має дещо за собою. Так, приміром, я люблю природу. Ставши духовником, мав би нагоду жити, жити посеред неї, бо на селі, може б, і не був так скований й зобов'язаний всяким державним й приватним "великим сього мира" (крім "консисторії") в деяких питаннях, особливо, де розходилося би в інтересах народу. Я б не жив безчинно. Та — чи справді нарід такий, яким він тепер... з котрого-то можна золото викувати — г л и б и н о ю? Я боюсь, що — ні, отче".

О. Захарій зморщив брови, начеб його хто болючо вразив.

"Народ без глибини?" — спитав і не сказав більше нічого. Лиш коли й молодий чоловік замовк, він по хвилі додав: "Наш народ є тою клавіатурою, з котрої можна й муситься видобути звуки, котрі стали б з часом укінченою штукаю людської духовности й творчости. Апостол черні мусить бути засадничим і творчим духом моралі, серця і ума. Мусить ним справді бути, наскрізь бути — не фарисействувати в користь особистих, егоїстичних цілей, чи не нижче тої "черні", між котрою живе й годується! — Ах, що ви ще знаєте, мій сину, що ви ще знаєте, що се є — бути справдішним апостолом народу й до того "правди й любови!" — з тим він і вмовк.

Погляд молодого чоловіка задержався черев хвилину на поважнім обличчю о. Захарія, й йому стало нараз, наче він опинився коло якогось святого.

Так через якийсь час. Відтак обізвався: "Я уявляю собі, що стан справдішнього апостола "черні" нелегкий. Розуміється, я маю тут на увазі чоловіка, що з розвагою й з сумлінням рішився б до того. Чи вам здається, отче, що в мені могло би бути стільки безкорисного тепла й витривалости, як вимагає, або, щонайменше, повинен мати апостол народу в собі? Ні, отче. Я вертаю до свого. Я чую, що мені треба такого поля до праці, в котрім я б міг цілком потонути. Маю виразне почуття, що міг би стати драматичним артистом, може, ще й архітектором, або противно філологом. Про що інше не думаю. Але до теології я не вдатний. Впрочім, — додав і схилився, заслонюючи очі руками... — я не знаю, я ще молодий. Я сповняв би, може, функції душпастиря совісно, робив би для народу, що б міг, але далі... Я питаю, де та глибина, в котрій би я міг пірнути до самого забуття і, впливши з неї, дати своїй народности щось нове, реальне?"

"Ви гадаєте, що все новітнє потрібне народові? По-моєму, наш нарід не доріс ще навіть і до того "старого доброго культурного", що вже другим народам майже в кров перейшло, а наш поки що перетравлювати починає. Де йому зі своїм сирим дитячим умом до новостей. Ну, але ви бодай одверті, й мені цікаво душу нашого молодого інтелігента пізнати. А про "глибінь" — про яку ви говорите що... але я вам перервав".

"Що ви хотіли сказати?"

"Я хотів сказати, а радше спитати, як мені ту глибінь в народі віднайти, котрий, як ви лише іншими словами кажете, ще лише о ч и м а жиє й безнастанно одного хісна шукає?"

"Хліба, пане Цезаревичу, се не можна йому за "лихо" закинути. Се ж перша умова до існування й в тім треба йому на поміч іти. Киньте "глибінь" а просвіщайте його..."

почавши від тілесної культури, аж до високого розвою його духовности. "Глибінь" вставиться сама, бо вона не "геній", як сказав німець Гете, лиш природа. Подумайте про Шевченка[53], про Франка[54] і інших наших "глибин" — що вийшли не з іншої верстви, як з "черні".

Через хвилю настала мовчанка, Юліян... сягнув по папіросницю... а на ґанку зблизився несподівано сільський листонош і подав часопис і листець для панни дому.

О. Захарій спитав його, чи не відомо йому, коли був на пошті (в сусіднім малім містечку, може, годину ходу від парохії), чи не вернули п-і Орелецька (власителька пошти) додому. Виїхала з їмостою й панночкою ще зрання... й досі їх нема. Він думає, що, може, вони всі в неї... задержалися.

"Ні".

Оскільки йому відомо... пошту для Покутівки видав панич-експедитор... як звичайно... але більше він не чув і не бачив нікого... певно, далі над'їдуть. З тим звітом віддалився.

О. Захарій не сказав нічого... лиш коли чоловік вийшов цілком з подвір'я й він поглянув на свій годинник... спитав: "Скажіть мені, молодче, чи таких є більше, що такої думки, як ви, себто, що відтягаються... від богослов'я?"

"Ні, я б сього не сказав, — відповів Юліян. — Що я говорив, говорив сам з себе й за себе".

"Кажуть, від молоді поступ ішов і йде. Який може бути поступ від тих, що ще самі не зрілі, а може, й зовсім буденні?"

"В таких разі мусимо мати лиш найздатніший процент на увазі. Се все сильні одиниці роблять, отче, бо буденність іде напонамацки... за голосом провідника".

"Молодіж гарна, пориваюча зі своїм запалом... Але запал так само творчий, як і винищуючий".

Тут о. Захарій замовк, неначеб хотів все виявити, що важило йому на душі, лиш по якійсь хвилині мовчання зі сторони молодого чоловіка сказав, що молодіж витворює, може бути, добре й лихе, але наш простолюд поки що є ще лише м а т е р і а л, з якого повинен витворитися народ, а акція в тім витворенню вимагає також і сумлінних, і просвічених... душпастирів. Але, судячи по теперішній молодіж... мені щось інше вважається.

Юліян поглянув на о. Захарія, відгорнув волосся з чола й замовк. Він не знав, що має думати. Чи отсей апостол перед ним був справді таким в душі й сумлінню, як виявляв себе? Чи була се лише його постанова намовляти молодь в ту саму область, в котрій перебував, і може, з якоїсь обави, щоб вона могла остатися з часом пустою, до чого, здавалося, закроювалося, навертав і його туди. Хто там знав...

О. Захарій мов вгадав його думки.

"Ви ще справді дуже молоді, мій сину, й знаєтеся не багато на життю й людях". Він сказав се спокійно з усміхом на устах.

Юліян легко спалахнув.

"Після запевнень деяких авторитетів з державного стану відомо, що нарід не

вдячний, і потребує або Христа[55], або надчоловіка[56] між собою, щоб з ним зносився й не став жертвою його темноти й з того виникаючих дисгармоній".

О. Захарій не обзивався.

"Добре було би передовсім і себе самого спитати, скільки в нас тієї любови до народу".

Тут Юліян здержався на хвилю й поглянув наново на душпастиря. Чи не заопонує він йому?

Але ні. Сей мовчав і притакнув головою.

"Тієї любови, отче, про котру кажуть і пишуть, що вона "змиває ближнім ноги" й служить їм. Крім того, треба собі також бути й того свідомим, о скільки й в яким відношенню стоїмо ми с а м і д о Ц а р с т в а Г о с п о д н ь о г о".

"Я з вами згоджуюсь, пане Цезаревичу, — сказав душпастир з якимось, як здавалося, внутрішнім вдовolenням. — Ви говорите, як з книжок. З вас виробився би з часом неабиякий проповідник".

Юліян, як перше, змінив барву, вийняв наново папіроску й закупив її. Але не чинив се довго. Потягнув кілька разів і кинув її позад себе на подвір'я.

"В сій хвилі не говорю з книжки, отче. А — хоч би. То чи книжки не пишуть люде? Не черпають їх зміст по більшій часті з життя? Вони ж на те й пишуть, щоб ми їх читали й розуміли, та до життя щоліпше пристосовували. Відносно до моєї особи, я скажу лише се на сю тему, що не доріс до праці між народом в тім змислі. Вона мозольна й поважна й без поваби своїм характером д л я м е н е".

"Ви ще молодий і можете в собі помилятися".

Юліян поглянув на о. Захарія. В його очах щось загоріло.

"І ще одно, отче, до чого признаюся одверто. Я загордий зі вдачі, занеподатливий, щоби бути, як-от, приміром, ви, як оповідають про вас; вашу терпеливість, безкорисність, непохитну віру, добрі людські прикмети й те, що з зерна, котре засіваєте, мусить колись лише саме добре вродити. Ви!!" — о. Захарій перервав раптом дальшу бесіду на сю тему наказуючим рухом мовчання... й спитав, чи він, Юліян, говорив коли зі своїм батьком подібно?

"Ні. Не зазивав його батько ніколи до виявлення своїх поглядів у тім напрямі. Він привик мовчати, а може, мовчання й унаслідував по батькові. Що я з вами так одверто говорю, ви самі винні, шановний отче. Мені здається, що перед вами мусить кожда душа сама відкриватися". Він замовк, але не відводив очей з обличчя душпастиря. По лицю сього перебігло мов легкий смугпритаюваної доброти, але й він не обзивався.

Відтак перебив мовчання... "Кажіть ще щось, молодий чоловіче, бо я знаю, що вже скоро до нас не зайдете".

Юліян змішався.

"Я прийду, чому б ні. Не можу собі навіть і уявити, що, пізнавши раз ваш дім, можна б сюди й не приходити. О, отче", — вирвалося йому вслід за тим з уст. Він так прагне дальшої науки, не лиш одної фахової, але і іншої позафахової, бажає пізнати світу, того великого, культурного світу, а своїми творами чудес, винаходів, людської

руховности й штуки, котра ублагороднює душу, поширює горизонти і, як кажуть, дає самотності духовну насолоду в житті. Йому здається... що кожна мить, котра тепер минає... є для нього ушкодженням на майбутнє.

О. Захарій усміхнувся.

"Не бійтеся, мій сину. Нічого вперед себе не втратите. А може, навіть і побут в Покутівці дасть вам колись пізніше кращі моменти, щось милішого, бо..." — й тут він перервав і вмовк.

"Бо щодо шляху, на який маю вступити... то він мені сам укажеться, — докінчив Юліян". Йому ще час два роки до того. Він їх перебуде правдоподібно за границею і аж відтак на "шлях" будь він в верстві інтелігенції, селян, робітництва, чи на лоні природи — будь в рядах війська — се останнє слово вирвалося йому з уст, наче чиясь невидима рука кинула йому його на уста; й тут він на мить урвав. "Воля й непохитна постановка доводить не одного до цілі".

Він протер чоло, наче відсвіжив себе тим, відітхнув і піднявся зі свого місця. Йому час додому, і часу забрав отця. А там і сонце клониться до заходу. "Але тут у вас, отче, — додав, — як недивно, з теплом і оглянувся, роблячи з простягнутою рукою рух, ніби обіймає цілий виднокруг, зараз сидячим проти себе о. Захарієм, що в тій хвилині так погідно й з щирим зацікавленням слідив за кожним словом і рухом молодого чоловіка, — тут все таке мирне, повне якоїсь гармонії і безпеки, що будить щось досі дрімуче в нім, незнане й перетворює на моменти. Ах, він сам не знає, в що й — що тут зовсім інший світ..." — кінчив спішно, мов здержував себе, щоб не зраджувати якусь м'якість, котра намагалася перебитись на зверх, а за котру міг би соромитися.

О. Захарій усміхнувся своїм лагідним усміхом, котрий однак все-таки, наче проти його волі, уклався в сій хвилині якось сумно.

"Могло б ще інакше бути. Краще", — сказав, тронутий, між тим, коли погляд Юліяна полетів понад головою отця, далше на обійстя парохії.

"Хочете вже йти?" — спитав о. Захарій і піднявся й собі. Його погляд полетів, рівно Юліянового, понад господарські будинки й за обширне подвір'я на дорогу, що велася біло, ясно між зеленими левадами а й далше, а відтак не стрівши на ній нічого, вернув стурбовано назад. "Ідіть і приходіть знов, — сказав, подаючи руку молодому. — Ідучи, може, стрінете там де моїх. Перекажіть, щоб й скоро вертали й нігде не поступали. Правда, мали доволі орудків вилагодити в місті, але все-таки повинні вже в дома бути. Та коли їде з ними моя теща, то воно все так буває. Бачите, сину. Кожда хата має свою чорну хмару. Так і моя. Але йдіть, мені також треба до своєї праці набратися. Завтра маємо більше свято і я все люблю до проповіді прилаштовуватися".

Юліян обіцяв передати його бажання паням, коли стрінеться з ними, і опустив парафію.

Вертаючи сільською дорогою, застановлявся, чорез що о. Захарій допитувався його, чи не вступить до семинара й не домовляв до богослов'я, але й не підпірав його нехит до того стану.

Та недовго видержувала його думка при тій точці. Його око полетіло по дорозі, по

полях, де люде укладали з клань снопи збіжжя на фіри й відвозили додому. Сонце вже жевріло на заході й над лісом сліпило око.

Через хвилю він глянув туди, відтак зняв капелюх і пустився спокійним, рівним, наче військовим, кроком вперед. Воздух був чистий, повний запаху зі свіжої стерні й ледве помітний вітрець овіяв його чоло, очі й щоки.

Він згадав Еву.

Як чудово все зложилося. Судьбі захотілося, щоби молоді коні о. Захарія сполошилися, щоб він їх здержав, боровся з ними, від чого ще й по нинішній день остався на правій долоні, лиш йому відомий, знак, — що "спас" подорожніх, з чого вийшли запросини, й будучи в дворі, зайшов хоч-не-хоч до них.

Які добрі були вони всі для нього. Почавши від батька, матері і — які ввічливі. А і як противно було йому сюди заходити вперше, й як і змінилося все на інше чудно...

Так. Несказанно добрі. Передовсім батько, душпастир, мов постать з Біблії його всюди зустрічала й німо добром благословила, коли вступав лиш в їх хату. Огортало його в ній щось шовкове любе й він там справді наче на той час перетворювався. Його ество наче відслонялось супроти чогось. Так. Там був чимось відмінний світ, а все-таки рідний. Інший, як дім дідичів і — дім родичів.

Родичів? Та що се? Прокинулась в цій хвилі погорда до хати своїх батьків? Соромився? Щезла вже любов до тієї хатини, де панувала жіноча праця, мовчазно, невтомно, під руками його золотоволосих сестер, яких матір мов освячувала своїм усміхом доброти й благаючим поглядом видержувати те, що йшло від непривітних життєвих обставин і їх батька, невмолиме, суворе, строге, примусове.

По його молодих устах перебіг сумний усміх, він похилив голову й потонув у думках.

Нараз зі сторони лісу гукнув хтось. Він здригнувся й поглянув туди. Се був Едвард Ґанґе, що стояв на вузькій пільній дорозі з фельдштехером в руці... й дивився в його сторону. Та пізнавши в самотнім мандрівникові свого вчителя й товариша, він спустив шкло, котре висіло йому через рамено... і обидва підійшли до себе.

"Я за тобою, бо не міг тебе діждатися. Дві години ти перебув на парохії. Що там взяли тебе, може, в який фамілійний полон?" — і при тих словах розсміявся.

Юліян легко нарум'явився.

"Нічого подібного. Балакав трохи довше з о. Захарієм".

"А прочі?"

"Виїхали в місто, й саме отець мене просив, що, коли стріну їх по дорозі... що мало б дедалі статися... переказати їм, аби не вступали ніде, а вертали впрост додому".

"То значить... ти будеш мусіти десь тут по шляхові блукати, щоб їмость й панну Еву... стрінути й бажання батька переказати".

"Як стріну", — відповів Юліян, зморщивши нетерпеливо брови, й замовк.

"Коли так, то ходім. Добре, що я далекогляд взяв з собою. Підійдім он там на той горбок, де ся доріжка завертає до нашої покутівської направо, й трохи далі наліво й провадить до А., куди ходимо часом на пошту. З того горба видко на всі сторони. Там є

й добре джерело, нап'ємося води, бо мені вже добре в горлі висохло, поглянемо по дорогах і будемо знати, бо час уже й додому.

Юліян поглянув на годинника й пішли, куди означив приятель. Коли опинилися за час коло горбка, Едвард, що скорше втомився, як Юліян, ліг на землю як довгий, а Юліян, перекинувши його далекогляд на рамено, дивився якийсь час через нього.

Нараз обернувся.

"Ти добре сказав, Едварде. Все прегарно видно. І вони — їдуть. Я пізнаю по конях і фірмані".

"Дивись добре. Може, жиди з товаром!"

І дідичівський син поглянув і собі через скло.

"Пізнаю, Pfarrtöchterlein, Pfarrtöchterlein"[57] — і...

"Хто та дама коло їмости?"

"Не пізнаєш її?"

Юліян здвигнув плечима.

Едвард сказав: "Се теща о. Захарія, Frau Orelecki[58]. Але бач! Pfarrtöchterlein неабияку бутлю на колінах держить. Що се?"

Юліян перебрав скло й переконався — Едвард не глузував.

На малім сидженню проти обох старших пань, сиділа Ева й держала велику бутлю з чимсь на колінах. Едвард розсміявся збиточно. Може, там морожене... але як і чим їсти?

Юліян оглянувся зчудовано на нього й, віддаючи йому далекогляд, сказав: "Вони вже зближаються — я йду до них".

І справді. Бричка зближилася до горбка, а фірман, пізнавши Юліяна та панича з двора, зняв капелюх і здержав коні.

Юліян збіг до пань — їмости і Еви, котрі, врадувані його несподіваною появою, всміхалися до його. Ева, не надумуючись, простягнула до нього праву руку, через що освободила з одної сторони бутлю. Та ледве що Юліян успів переказати бажання о. Захарія, коли зайшло щось нечуване. Старша з пань, пані Орелецька, а радше "бабуня", як її назвав Едвард, що не спускала бутлю з очей, скористала з руху привітання внучки, вирвала їй бутлю з лівої руки й, піднявши її сильними руками вгору, припала до її отвору жадібно й глотала з неї сивуху з такою жаждою, начеб перший раз в житті гасила спрагу.

Молода дівчина крикнула й майже рівночасно заховала лице на колінах матері, не звертаючи його більше до молодого мужчини.

Їмость поступила інакше. Вона кинулась виривати матері бутлю з рук. Але це оказалось неможливим. На той вид вдарив фірман коні сильно, що ті, сіпнувшись, пігнали далі, а Юліян остався й глядів з побілілим обличчям ще довго-довго. Мов побачив примари між від'їхавшими.

*

Звільна відійшов відтак до Едварда.

Сей бачив все й реготався... придавлено в себе.

"Чоловіче! — кликнув Юліян, що не міг опам'ятатися зі страшного виду. — Що се?"

"Що? Тобі це тайна? Grossmütterchen[59] Орелецька — а л к о г о л і с т к а".

Юліян наче без розуміння дивився на нього. Опісля, не сказавши ні слова, вдарився в чоло. Т о м у...

Без сміху й заміток, як звичайно, вернули оба молоді додому.

*

По дорозі довідався Юліян, що пані Орелецька була жінкою одного українця, почмайстра з гір, що хоч і сама з лиця не гарна, та мудра, дотепна, з роду польського, вийшла за нього ради маєтку... й керувала ним, мов залюбленим гімназистом.

Коли їх одинока донька числила ледве 4 роки, помер батько.

Під час жалоби й, може, вже й перед тим пізнала ледве 24-літня вдова одного військового добродія, в котрого залюбилася так шалено, що коли він не звертав на неї уваги, сама йому освідчилася, ставлячи йому свій маєток до виплачення його довгів до диспозиції, що, здавалося їй, було йому найважливіше. Він, хоча вдовець і як на той час, правда, в грошових клопотах, не прийняв її пропозиції, й вона з жалю, а може, з деяких інших причин покинула — гори. До року по тім, постаралася о пошту в містині А., куди й перенеслася, продавши посілості по мужу. Зложила часть капіталу в банк, другу — в землю в А. і Покутівці, умістила доньку кудись на виховання і... і провадила, яко молода, маюча вдовиця, бистроумна, дотепна й гостинна, доволі безжурне життя, уряджуючи різні забави із танцями при чаю й трунках і т. п. Добродушна... що підпирала не лиш вбогих різних націй — головно українців і поляків... і давала радо на різні добродійні цілі, без надуми, скоро їй лише о те предложено просьбу, з'єднала собі з часом в цілій околиці симпатію й прихильність. Помимо того, що чим раз частіше бачили її надобре підхмелену.

Лихі язики впевняли, що молоді поштові експедитори давали причину до того неточним урядуванням своїм... другі — що забагато перебувала на самоті, інші — що з туги за донькою, котра лише через вакації перебувала... в дома, треті — що через поріжнення зі своєю значною родиною в горах, кожне знало щось іншого сказати.

Донька, укінчивши своє образование скоро, бо вже в шістнадцятому році життя, не остала довго в домі матері. Спори матері з нею, котра вдалася з поверховности й вдачі до свого батька, а може, й причини з занадто частого уживання алкоголю, доходили іноді до гірких сцен.

Та лише до одного року повторялися вони між матір'ю й донькою, доки не настав її кінець. Один молодий поважний богослов, з лиця гарний, не менше симпатичний, зробив в селі Покутівці на відпусті з молоденьким і гарним дівчатком, Евою Орелецькою, знайомість, з котрим до слідуєчого року перед висвяченням і звінчався. Мати Орелецька справила доньці гучне весілля... на котре була спрошена не лише інтелігенція містечка, але й дідич з родиною з Покутівки, парохія й все, що було хоч почасті того гідне.

О. Іван Захарій, бо се він був щасливим зятем пані Орелецької, уймив собі настільки симпатію й повагу у дідича Покутівки пароха сього села, що, коли оказалась потреба

взяти сотрудника, вибір з сторони того випав на нього, він зістав туди покликаний, де і остався по сьогоднішній день.

Пані Орелецька, чи як її селяне називали "Орелиха", не покидала своєї привички уряджувати "розривки" й "тарочки", при яких нагодах любила згадувати давні часи з їх забавами, особливо у великих панів, як, щоб не йти далеко, у вельможів Ґанинґаймів і де бувала ради блискучого становиська свого брата й святіла не лиш своїм духом і поведенням, але і строями, на які сипав небіжчик-муж повними руками срібло.

Лиш від часу, як найшлася в доньки донечка, також по імені матері й бабуні Ева, вона тим мов опам'яталася, відтягнулась поволі від товариства й перебувала найрадше в доньки, де займалася внучкою, або перебувала в себе в дома, де трудилася невеликим хазяйством з своєю вірною слугою й навідміну втихомирювала свого "червака" алкоголем, що один на світі підточував її, мучив і робив з неї огидну рабиню свою.

Коли момент втихомирювання наставав у неї, не був ніхто в силі здержати її від того, дарма що о. Захарій робив всякі зусилля нещасну "налогову" відвернути від того.

*

Її внучка, молоденька Ева, що доволі вчасно пізнала ваду бабуні, котру любила понад все, будучи нею змалку більше виховувана, чим матір'ю, занятою без іншого хазяйством, здержувала її не один раз мольбами й просьбами, не вживати трунків, котрі, певно, "розлучать" її з бабунею, котру не могла в оп'янілім стані бачити, а ще менше її зносити близькість, називаючи її (плачучи) пропійницею, помимо, що та, як відомо, в тверезості бувала добра, гойна проти неї й милосердна, проти найнижчого й найубогіші жалували щиро паню поштарку, що саме "таке на ню" дала.

*

"Кину вас, бабуню, й поїду на ширшу науку в світ, — грозила вона бабуні. — Не в нашу столицю; не гадайте се ні. А кудись далеко, далеко в Швейцарію, щоб навіть не сподівалися мене хоч раз у рік бачити.

Про що будемо з вами говорити, коли поверну з заграниці й застану свою одиноку дорогу бабусеньку нетверезою з запухлими очима, червоним носом, розбитим чолом, котре я унаслідувала по вас; а матусеньку ще гірше прибитою, як звичайно, а батька з погіршеною хоробою через вас, а котрий мусить шануватися неабияк".

"А остаточно, остаточно бабуню, — вмовляла молода внучка, поважно придержуючи бабуню за рамена сильними руками, щоб сиділа неповоручно й не втрачувала жадне слово, яке говорила. — Остаточно застановіться передовсім над одним. Як самі знаємо, татунчик противиться тому, щоб я йшла на медицину й взагалі побирала фахові студії. Каже: доста дівчині науки середних шкіл, коли знає стільки, що ґаздині, а пізніше матері життя потрібно. Доста. Краще, каже, вчись ґаздувати, щоб знала колись тому лад дати, що чоловік заробить, щоб не розтрачувати, й зуживати по потребі. Добра ґаздиня, добра, мудра матір, щира жінка чоловіка, се також дає громадянству сильну підвалину до існування й удержування державного організму владі. Родина до родини, в котрій панує здоров'я, моральність і розум, мусить з часом і здорове громадянство творити.

Нехай здобувають тоті дівчата фахові студії, де їх більше в родині, як ти одна в мене, а коли се їм лише можливо".

"Чому ні?"

"Так каже батечко".

"Отже, ще раз бабуню, — говорила, мов брала бабуню на поважну сповідь. — Ще раз бабуню! Чим буду удержуватися в чужині, як ви пропустите горлом те, що призначили для мене на студії? Вам відомо, що від батька я можу лише мало чого сподіватися. Він вічно передсказує передчасну, несподівану смерть, з котрою сполучує якусь катастрофу для нас, з причини, що Покутівка не буде вічно наша, що немало псує мій план.

Отже, ви бабуню, ви дорога, ви моя одинока надія; ви хоч старші від моїх родичів, а думаєте більше поступово, розумієте новочасні стремління. Коли стану лікаркою, тоді я вилікую вас з вашого терпіння й ви будете при мені, чуєте бабуню, п р и м е н і! Еєй бабуню, бабусенько моя... Схаменіться і дайте можливість стати собі самій цілею".

І справді, коли бабуня була твереза, вона слухала внучку й виявляла такі глибокі думки й мудрі погляди, що було мило її слухати, тим більше, що подеколи переводила в життя дещо зі своїх благородніших постановлень.

*

"А як тебе загорне любов? Якийсь добрий і гарний чоловік полюбить тебе щиро й ти його полюбиш? Що буде тоді з твоїм планом, Ево? — відказувала бабуня й усміхалась добродушно. — Тоді хіба бабуня вибере з банку призначений капітал для своєї внучки й дасть від себе на віно?"

Ева заперечувала головою.

Скільки разів вона бабусі говорила, що вона лиш на медицину піде, бо саме лиш медицина дасть їй зброю в руки, проти недуги батька, проти "блуду" бабуниного, а на будуче, може, й проти дечого в ній самій. При цьому викривляла якимось боляче уста і дивилася кудись понад голову бабуні.

...Так, так... лікарі "б а г а т о д е ч о г о м о ж у т ь, сказав хтось з письменників. А яко лікарка придасть... й своєму суспільству. А від-від... давання вона через те ще не асекурована.

Зрештою, хто там знає, як то ще колись буде. Вона ще молода. А свій план вона мусить зреалізувати й стати лікаркою, приватною чи при якимось шпиталю, все то одно. Щоби лише свого дійти.

"Бабуню!" — кликала з блискучими очима й захватом.

"Ваша Ева, ваша внучка лікаркою при шпиталі, а з часом, може — як буде працювати, буде здібна, й одною з найліпших межи нашими лікарками, жінками. — Що ви думаєте, бабуню? Ге?"

"Чи се не честь, не щастя?"

"А що буде з женихами, Ево? Вони вставляються, се буде певніше, чим лікарювання".

Ева поглянула на бабуню й, закопилівши спідну губку, сказала, випрямившись,

трохи зарозуміло: "Поживемо, побачимо".

Бабуня усміхалася, як до балачки десятилітньої дитини, гладила її пестливо по молодім лиці, хоч в душі знала добре, що внучка, котру любила понад все на світі, думала й поступала на свій молодий вік поважно й чим раз то здобувала собі супроти неї в тім напрямі твердий ґрунт. "Як Бог захоче, серденько, — говорила відтак спокійно, — бо все-таки він рішає людську долю. Він один остає, помимо всього, одинокий керовник і проти нього не станеш нігде на суд, коли не йде, як хочеш. А може, прийде й такий чоловік по тебе, завертаю я знов на своє, що й всі студії будуть тобі проти нього нічим, бо будь-що-будь призначення жінки є все-таки не що інше, а бодай на першій місці, вийти заміж, дбати про домашню господарку, про чоловіка й виховувати гарних і добрих дітей. Та хоч я й говорю тобі се, то ми знаєм, донцю, що я твоєму бажанню не стану ніколи на дорозі й в чім буде треба, буду тобі помічною, хоча настраюю собі вже від тепер твого батька ворожо та з ним самим ти не дійдеш до успіху.

Та одно знай заздалегідь: я дам засоби на студії, як прийде відповідна хвиля, їх в мене є, Богу дякувати, для тебе доволі — а ти мені є найближча й наймиліша (другі свояки мені хоч по крові не менше близькі — наприклад, мій брат, а твій стрийко Альфонс і його внучка Дора), але вони мені наче й байдужні: хто мною соромиться й погорджує, того й я не хочу знати. Але дам, як кажу, засоби з тою умовою, щоби ти з рік або й більше перед виїздом до Академії перебула ще в дома. Я хочу, щоб ти випочила зі шкільної науки; побавилась, погуляла, пізнавала людей. Се конечно треба, доню... — додала поважно, побачивши, що Ева зморщила чоло, — і аж тоді їдь в чужий світ і там нехай вже тебе Господь має в своїй опіці. Не можна — так відразу не прилагодитися тілом і духом покинути родинний дім — кинутися в чужинецький вир життя. Недобре так. Та й ще одно.

Цілий округ знає, що в Покутівці в о. Захарія є одинока донька. За два роки їй буде вісімнадцять. Вона буде дорослою й по матурі. Не випадає перед світом і молодими людьми, богословами й іншими зачиняти двері. Спитайся колись про те й твоєї виховавчої пані Емі. Вона, певно, з моїм поглядом згодиться (хоч подеколи й батькові підбасовує). Походить сама з дому священничого, бо донька пастора. Хто знає, яке там життя в тій чужині? Хто його знає? Здалека нам все краще видається й всюди ліпше, де нас нема, а приступиш ближче, то побачиш іноді таке, що душу тобі переверне. Я хоч не старосвітська, але не дуже-то довіряю й фунтові новомодного життя, чи, як ви кажете, таким "принципам". Я чула багато дечого від пані докторки Емі: ти знаєш, вона щороку подорожує, вештається по своїй Німеччині та й деінде. Чула й від других поважних людей і мені не все видиться добрим і безпечним в теперішніх часах. Особливо та велика свобода і в відносинах, приміром, обох полів до себе. Що в них благороднішого й кращого тепер і в яким розумінню допровадило до ліпшого? Що ті новітні відносини дали безпечнішого одним і другим? Що одні стали сміливішими, а другі о ступень менше соромливі? Що непорочність зменшилася.

Не смійся, донцю, з того, що я говорю, бо я без підстави не говорю й наслідки того,

що наводжу, поважні. Ти ще навіть не в силі поняти їх, — доповнила баба, коли в очах внучки заблис збиточний усміх. — Не смійся, се добре й мудро як жінка має й свій власний хліб в руках, але заким вона його осягне, намотається стільки, чогось якого такого всього вкруг обох полів, з чим ми старі не годні згодитися. Бути може, що воно й мусить так бути, та по-моєму чому? Не смійся, — повторяю, Евко, — око старшого загострене досвідом, тим гірким досвідом справдішнього життя, так як слух сліпого, котрий хоч не бачить, предвиджує і вгадує багато чуттям і інстинктом, що діється округ нього, або й мало би відбутися.

Остань ще під опікою родичів і докторової Емі, набери ще з рік в більшім місті, хоч би нашої столиці, життєвих досвідів і такого ж знання. Навчися доброго поведення, пороби з мужчинами знайомства, що вміють з себе ріжних удавати, добрих і святих. Заглядай і до кухні, що не завадить і лікарці знати й ріжне таке інше потрібне жінці. Се пізнай, як кару під очима родичів — а відтак їдь у даль і йди своїй новомодній судьбі назустріч. А ми старші будемо, тим часом, тут своїм старосвітським звичаєм жити й тебе, донцю, з великого світу вижидати.

Я налогова, умарнована тим налогом, я знаю се, але до кращої будучности для тебе й твого щастя я безпечно причинюся. Впрочім, Господь має нас лише до часу в своїй опіці — а далі!!" — тут бабуня уривала, витираючи верхом руки очі... що за кожною такою або подібною розмовою наповнялися слізьми, притискала споважнівшу внучку до грудей, відверталася й відходила.

*

Внучка задумувалася на самоті. Хоч і була бабуня налогова, як признавалася, але походила з доброї польської родини і її все-таки люде шанували й через щось любили. Не можна було й бабуниними словами легковажити. Батько хоч був літами від бабуні молодший, але в наглядах часами дуже назаднячий. Сам був лише побожний, знав свою церкву, своїх парафіян, займався їх моральним вихованням, вчив їх свою землю любити, за свою мову і права уступатися і впевняв, що священник мусить своїм правовірним життям давати приклад, щоб не вказували на його пальцем і закидували йому того... від чого він їх остерігав. Одним словом, був противний, щоб ішла на медицину. А коли іноді примушували його до вислухування її бажань, то згоджувався... хіба на філософію.

Ох, він не знав, про що вона знала. Він не знав жінок-лікарок. А вона знала вже двох. Особливо одна запала їй в душу. Се була одна окулістка. Молода ще, бо понад двадцять і п'ятьох літах тішилася такою великою практикою в себе в дома, а окрім того, і в шпиталі, де булапримаркою відділу очних недуг, що була вже, як оповідали, мільонеркою. А що буде ще дальше?

Одного разу боліли в докторки Емі очі і вона ходила з нею до тої окулістки. Її ще не було в дома помимо, що прийшли в саму відповідну й означену пору, коли зі шпиталю вертає. Пацієнтів було в почекальні багато. Старі й молоді, селяне, жида, хлопці, діти, публіка ріжного стану.

Вона, Ева, бачила її тоді перший раз, хоч чула не раз про її зручність. Нараз

відчинилися двері й увійшла живим кроком якась молода панночка, вбрана в шовковий плащик скромного крою, темної барви. З виду майже не значна, з орлиним носиком, темними гарними очима, аж надто делікатної й дрібної постаті й вклонилася зібраним тут пацієнтам так низенько, покійно, наче просила вибачення, що увійшла також, і попрямувала впрост до притикаючої кімнати, а, згідно, до ординаційної кімнати.

"Знов якась хора, — замітив хтось з пацієнтів. — Та видко знайома з лікаркою, бо сама пішла, не вижидала її поклику".

"Це не пацієнтка, а с а м а в о н а, — пояснила якась старша пані в темних окулярах коло них. — Та золота, з золотими руками, що ущасливлює людей, котрі стоять над безоднею вічної ночі, горя. Ох, то вона сама".

Правда ніхто б не сподівався, що в тім дрібнім тілі, що в тій незначній поверхності дівчини така сила духу, науки, зручності і жертволюбності.

Відтак і вона з докторкою Емі увійшла до неї. Послідня ходила разів кілька й вернула вилікувана. Від тієї хвили, не мала вона, Ева, іншої цілі, як ту, піти на медицину, стати лікаркою, жити для терплячих, нещасних, для праці, а все проче було неважне, як їй здавалося, або півневажне.

*

Майже через три неділі не заходив Юліян на парохію, перебував з молодим Ґанґом нафільварку в їхній другій меншій посілости, недалеко Покутівки, де мали на бажання батька дідича наглядати враз з економом за звозом збіжжя, молоченням машинами... дільба збіжжя... з людьми, що працювали в пана за сніп, і іншими такими господарськими процесами, а враз із тим і товаришити одному молодому кривнякові. Сей був син сестри Едвардової матері, що перебувала тут, у невеликім, але гарнім мешканні фільварка з сином через місяців два-три, поважна, моторна німкня, що з особливим зацікавленням заходила в усі закутки гарної посілости свого шваґра, потягаючи з собою за кожний раз до пояснення то обох юнаків, то по одному.

Позаяк молодому Едвардові було цікавіше гуляти й гарцювати на коні з кузином веселої й трохи легкодущної вдачі, як допроваджувати цікаву тітку по обширній (йому вже надто добре знаній) господарці, куди й так нерадо — лише, як сказано, на спеціальне бажання батька, заходив (як будучий спадкоємець) — тож роля Ціцерона й сільського дідича припала Юліянові Цезаревичові, котрий і сповняв її часом радо, а часом... менше охоче (поборюючи силою свою молодечу охоту прилучитися до обох товаришів і поборотися з панками надобре) — за що здобув собі прихильність, ласку старої мудрої німкинї, від котрої, мов з лексикона, можна було не одно навчитися.

При від'їзді запрошувала його. Коли б і не заїхав він у Німеччину з Едвардом чи самий, то до "нас" обов'язково навідайтеся, просила. Тут пізнає він і її старшого сина, що саме тепер кінчить техніку, а по-друге, щоби він опровадив по Монахії, пояснив їм красу й цінність міста артизму й духового огнища. "Ох, той син — закінчила з невимовною любов'ю, — його зокрема варто пізнати. Що за характер і глибини в думках. Що за хіть до праці, реальної, хосенної праці. Dazu ist er ein "Leisetreter" mein Kind[60]".

*

По упливі двох неділь, з котрими кінчалися і вакації чи не всіх середніх шкіл, а з тим і феріїмолодої Еви, повернув Юліан з Едвардом назад до Покутівки.

*

Якась туга за видом молодії дівчини, за її очима, котрих повіки здоймалися так важко, мов убедуїнів, через густі вії, як і за її бесідою, повною загадочного чару — не покидали його.

Може, вона лагодилася до виїзду, а може, й виїхала вже до столиці (при тій думці обняв його чудний переляк). Коли бачилися послідним разом — не вчисляючи спазір з бабунею по дорозі, вона між іншим сказала: в коротці по відпусті тут в Покутівці вона їде в столицю. Мешкати буде у п-і Др. Емі. О, коли б се вже було по укінченню середніх тих шкіл. Він не знає, як в неї в грудях. А по хвилині, перескакуючи на інший темат, спитала, чи він бігає на лижвах, по леду?

"Ні".

А вона се страх як любить. Взагалі їй всі спорти подобаються, хоч не всі може управляти. Се щось таке... таке... Вона вдарила себе в грудь й відітхнула звільняюче й захоплююче. Та одного вона, мабуть, ніколи не навчиться?

"Чого?"

"Плавання".

А він се знаменито вміє.

Вона ні. П-і Др. Емі все за ню боїться, коли вона виходить з лижвами з дому на рамени. Нехай вже вона зважає, наказувала "ми Goteswillen"[61], нехай уважає. Вона іноді така без всякої контролі над собою, коли раз до чого розпалиться. Така необчислена, що лячно й подумати. Хай вона собі лиш уявить. Лід ломиться під нею, вона паде горілиць і хоч би й не утонула, то простуда, а може, і смертельні наслідки необхідні. Нехай лише ніхто богів не спокушує. Що сказав би відтак Hochwurden[62]. Чи треба йому зворушувань? Як вона буде на одиночку перед родичами відповідати? Мати й бабуня зрозуміють її положення, але батько?

Він зхора. Тому нехай вона привикає над кожним своїм вчинком застановлятися. "Vorsicht ist die Mutter der Weisheit"[63].

"Amen"[64], — докінчила Ева, виставляючи збиточний вихований кінчик язика, і щезла її скоро з очей.

Така вона була та Ева.

І йому чогось тужно за нею. Не гарна, а все-таки гарна. Йому хочеться так побачитися з нею. В її присутности так чудно робиться... також гарно, хоч часами й боляче, неначе з чим-то зростає, то знов розривається. Тут вона ніби близько, він бачить її обриси... а вмить вона ніби знов розпливається, віддалюється. Щось порушить в нім ніби з шовку ткани, що він сам хоронить перед собою, затулюючи очі. Ніби сонячне з питьмою борються.

Ево, що се?

*

В коротці по своїм повороті з Покутівки, довідавшись, що Ева ще вдома, але вже за

кілька днів від'їжджає до столиці, він вибрався одного пополудня на парохію. Тут його побут також вже скінчився й дарма що Едвард і його родичі о тім і чути не хтіли, та нічого було діяти.

Несподівано наспів лист від його батька, щоб він як можливо скоро по одержанню письма вертав додому. Він, батько, почував себе від часу його від'їзду, не конче добре на здоров'ю. Коли на просьбу домашніх, особливо Зоні і матері, пішов до лікаря і зовсім тут докладно збадали, сей найшов, що йому треба ще сего року — а то як можливо ще сего послідного сезону до курорту К. їхати. Добре було б не зволікати від'їзду, або надто на слідуючий рік відкладати, бо хвороба могла б таких розмірів набрати, що вимагала б і операції — до чого б він, батько, не хотів би допустити. Операція — се для него те саме, що смерть. Від його здоров'я й життя зависиме існування цілої родини. Се він йому одинокому синові його не потребував говорити — але, радий його молодости, він все-таки се робить. Дальше подав до відома, що Зоня, та права рука його в працюванні, заручилася з першим давнім його помічником... п. Станьком... самотійним годинником. Отже, треба, щоб він був на час його відсутности вдома. Він тим не хоче нічого вражати, але мати зайнята і не може в кождий кут заглянути.

Лист був одержаний в короткім, батькові властивому, стилі й тоні — але zarazом неначе щось і болюче неокреслене блукало між стрічками. Крім сего, нічого більше. Жадне тепле слово — хіба: твій батько.

По прочитанню листа, Юліян опустил голову на него, що лежав край стола, при котрім сидів.

Батько хорий! Той батько, що весь був твердий, як залізо, був беззглядний проти себе і других, не терпів слабодухів ні на тілі, ні на душі, майже не узнавав хорого, тепер безперечно тяжко хорий.

Ніколи не надходила досі скарга через його уста про фізичне недомагання — ніколи й не бачив його ніхто терплячим. Все він був сильний, незломний, все працюватий, над столом похилений від раня до пізньої ночі, пообкладений ріжноманітними годинниками, ніби вдивлявся, через мікроскоп, зворушенням світа, його перемінам внутрішнім і зовнішнім, розкладовим там поступові... побідам і упадкам — все однаковий без ознак фізичної немочі.

Нараз Юліян прокинувся.

Батько від'їжджає в далекий і дорогий курорт: але з чим від'їжджає? Відки має средства на те?

Він не знав. В них дома не було готівки. А та одробина, що, може, й ошадив, що уривав дітям — там з одежі, там з чого іншого, на що вони, лиш нарікаючи, приставали — то було мінімальне й могло ледве кошти подорожі покрити.

Але про те батько ні словом не натякнув. Краска горячого сорому й переляку вдарила йому нараз в лице. Він, одинокий його син, не міг йому нічим допомогти. Блискавкою перелетіли його думки по всім його дрібнім "маєтку". Обчислив, що його одяги варті, книжки, що маленька брильянтова шпильочка до краватки, що її дістав від матері. Більше нічого не посідав, що б був міг замінити за гроші, й усміхнувся гірко.

Був би жадав від Едвардового батька авансу й дав батькові, але тому що оба мали вперед, і то небавом вступали до війська, й він аж по відслужінню року мав виїздити з Едвардом в подорож в ролі секретаря, не міг жадати якого-будь гонорару вже тепер вперед. Він заслонив лице руками й потер чоло. Такий був все певний себе... такий гордий і так рішучо виступав проти батька іноді — а тепер, де розходилося хорого підперти матеріально, щоб рятував здоров'я для сестер, матері, діждався колись з нього, одинака-сина, якогось вдоволення, він оказався немичним. Правда, він не був тому винен, він працював змалку, старався аж надто зараня не бути родичам тягарем; а що все ще не мав хліба в руках, мусів і далі сам на себе заробляти. — Хто був тому винен? Нараз піднявся. Його молоде лице було захмарене, але вираз твердої рішучости устелився коло його уст, над котрими засіявся вже темним ніжним пухом вус.

Він щось зробить. Він батька врятує. Попробує на всякий спосіб щось здобути у Едвардового батька.

Правда, се не була легка справа. Старий німець був точний. Обчислений, більше сухої вдачі, що лічився, помимо свого маєтку з кождим сотиком і глядів строго за тим, щоб і діти так поступали й нічого марно з їх рук не витрачувалося. Але... може, схоче узгляднити положення його батька й те, що він, Юліян, ще такий вбогий, і крім доброї волі й охоти до праці, був ще проти обставин на своїм становищу — безпомічний. Він і нікого іншого не мав, до кого міг би в тім клопоті о поміч звернутися. Поважно почав по хаті ходити.

Укладаючи собі просьбу до дідича, він рум'янів. Він перебував тепер гостем тут і чи виходило воно удаватися до такого пана з такою вульгарною просьбою? До нього, що стояв і держав себе звичайно здалека від нерівних собі й для котрого був він, Юліян, незначною молодого людиною, хіба що добрим і сумлінним товаришем його сина... вбогий студент вбогих родичів, котрому виплачував заслужений гонорар? Точно на мінуту... й тут його як гостя від часу до часу задержував короткими ласкавими допитами, як йому в них в Покутівці поводитьсь, й чи не має якого бажання, приміром, поїхати з ним до міста, товаришити йому верхом... що родичі пишуть або таке подібне й відходив далі.

Тепер на ту гадку, він пораз перший відчув, як важко бути вбогим саме тоді, коли обставини вимагали хоч сякого-такого відраднішого матеріального положення.

Юліян затиснув уста, приступив до вікна й дивився через хвилю в парк.

Він був у Гангів гарний, великий і зразково заложений, з невеликою оранжерією й пальмовим павільйоном. Сей послідний був Юліянові дуже до вподоби й він радо перебував в нім, любуючись гарним ростом і вихляроватим листям тих заморських рослин, з їх вдачею до розгону і стремлінням під небеса й близькості сонця. Тут оповідав йому одного разу старший огородник, також німець, що відзначався маломовністю з великим ботанічним знанням, що саме пальми й деякі цвіти, особливо рожі, вдавалися лише там цілковито, де до них їх доглядачі й вихователі відносилися з правдивою любов'ю.

Юліян рішився вдатись до дідича ще сьогодні й наколи б цей його просьбу

узгляднив, виїхати найдалше позавтра додому, щоб батько не тратив ні одної днини й не журився старанням потрібних засобів до виїзду.

Перед його уявою станула нараз сцена перед матурою, де батько карав строго наймолодшу свою дитину за те, що, по його думці, їй не було чого проливати сліз. В нім, мабуть, вже тоді об'являвся хоровитий стан, бо кожда дрібниця роздражнявала його до розпалу й він, очевидно, вже перед тим носив в собі зароди до поважної хвороби. Споминав відтоді хвилями про свою молодість... що вчас сам себе виховував і т. п. До того — важка, мозольна праця, сидження роками похиленому в робітні, щоб ні одного шеляга не втратити й вдовольняти публіку. Зрікався розривок, крім читання, не упадаючи духом перед родиною. Коли тут і там заглядали злидні — справді се не було легке існування й мусіло й найміцнішого підтяти.

Як сказано, молодий Юліян дивився хмарно в парк, де пишалася розкішна, доглядана деревина, білили гарно удержувані стежки, визирали з трави у взорах понасаджувані цвіти, відповідні до пори року: великі групи ушляхотнених блідо-фіялових і білих дзвінків, там знов грядки в формі арабесків, ріжноманітних "тарілок", айстрів, гвоздиків, там хризантеми, там якась чужоземна деревина, украшаючи кущі — а все в гармонії, все під законом якоїсь, здавалося, невидимої влади-праці, якоїсь артистичної організації, що зроджувалася з кожного кутика й заставляла мимоволі задумуватися над красою плеканої природи.

Але годі. Йому не було часу вглублятися в красу, знану йому не віднині. Він рухнувся живо зі свого місця, затиснув капелюх на чоло й вийшов до парку, щоб освіжити чоло, заким застукав до дверей маючого добродія, в котрого тішився досі довір'ям, виявити свій клопіт. Та ледве вступив він у парк, коли отее, мов з землі виринув, з'явився на малиновій алеї, що була пуста й на яку вступив Юліян, щоб обійти скорим ходом одну частину парку, молодий самостійний вже помічник старого німця-огородника, українець, знаний нам вже під іменем Зарко.

Пізнавши його вже здалека, Юліян пішов живо проти нього. Не менше спішно й рівно йшов і той. Майже рівночасно станули оба проти себе.

"Чи вдома дідич?" — було перше запитання Юліяна.

"Виїхав, може... й куди?"

"Так".

Юліян повторив послідне питання з поспіхом.

"Не знаю", — відповів Зарко, шукаючи очима за причиною несупокою в виразі обличчя Юліянового, що впало йому в очі.

"Був у дуже поганім настрою, коли від'їздив", — пояснював огородник щиро.

"Через що?"

"Бо три найкращі й найдорожчі штуки рогової улюбленої його худоби, з-поміж вибраних до розплоду, згинуло несподівано сеї ночі; й по сконстатованню ветеринара з міста, що був уже раненько, виказалось, що заразлива хвороба виникла несподівано на його другім фільварку".

Юліян постояв хвилю мовчки, задумавшись, і в задумі малював тростиною, яку

держав в руці, в піску ієрогліфи.

"А коли верне?"

"Мабуть, не скоро", — пішла відповідь.

"Перед годиною й панич Едвард виїхав до Ч. Очевидно, в інтересах. Се не першина. Верне нині або завтра".

Наступило мовчання.

Відтак:

"А в місті він, Зарко, не був сими днями, — спитав Юліян. — Він його вже з днів кілька не бачив?"

Темне, обгоріле, але гарне й характерне лице молоденького городника покритися на хвилину легким рум'янцем.

Був. Саме передвчера й був у його родичів. Саме хотів сказати, що був там. Довідався про поважнішу недугу батька й його від'їзду до купелі. Вдома все прибите внаслідок того; а наречений панни Зоні, що мав вже в столиці осістись... від'їхав і верне аж по двох місяцях. Панна Оксана плаче по закутках... бо батько хорий.

"Бідна дівчина", — закинув здавленим голосом.

Юліян: "Се так нагло прийшло, несподівано, — а сам батько?"

"Змарнів, але спокійний і вичікує вашого приїзду".

"Їду позавтра зрання. Зрештою?" — спитав, уникаючи очей молодого чоловіка. Хотів в першій хвилі поділитися з ним своєю журбою, але щось замикало йому уста. "Що? — спитав якийсь голос в нім. — Краще щось робити".

"Мати і сестри засилають привіт", — кликнув ще за ним Зорко.

"Ах, мати!" — відкликнув Юліян і став на мить.

Йому щось сонцем засяло в душі.

"Вона ходить, мов свята, між всіма й вичитує кожному бажання з очей — найбільше хорому".

Він подав руку молодому, подякував і завернувся з алеї кwapно назад.

*

Юліян поглянув на свого годинника.

Саме тепер доходило до п'ятої. Він витяг папіросницю й запалив папіроску.

Отже, з дідичем нема нічого.

Що мав робити? Куди звертатися?

Чи може звіритися товаришеві Едвардові?

На хвилину задумався.

Ні. Коли вже упокорятися з просьбою, то піти до голови.

Але трохи поверховому Едвардові?

Не міг. Особистість батька була йому засвята й в тій хвилі він був дуже поважно настроєний.

На нього ждав батько.

Чомусь мусів ждати.

Він пожурився в гадках, вийшов з парку й подався в поле. Тут оглянувся кругом.

Так широко було повсюди, так просторо, свобідно, і сам не знав, як зітхнув всією груддю й протер очі, ніби зсуваючи цим рухом хмару, що повисла над його думками. Батько не уступався йому з уяви. "Змарнілий, але спокійний", — як говорив йому поклонник сестри Марії.

Нараз блиснула йому одна думка: "Парохія"! Так "парохія" й худа, трохи похилена постать о. Захарія опинилась перед його душею.

Чи він не перебував в Покутівці, що на сей раз забув тих добрих людей?

Згадка про них неначе зняла йому на мить з грудей якийсь тягар.

І не думає вже Юліян про молоду Еву, а думає про її поважного благородного батька, того правдивого апостола любови, котрого ім'я згадувано лиш з ушануванням, і він вже неначе інший став. Ева уступила на інший план, а на її місце станула постать батька, того чоловіка, що був все й всюди собою.

Юліян залишив поля, що притикали до ставу з одної сторони, й вступив у ліс, пустившись його краєм попри берег ставу. Знав, тим густо оброслим берегом зайде аж до паркана й фіртки парохіяльного саду, а з тим і до хати.

Йому не хотілося зустрічати сьогодні кого-небудь.

Хотів бути сам.

Край лісу, що холодився у воді, був так густо й високо оброслий ріжнородною рослиною, троцюю й лозою, що годі було живо йти. Дике, колюче гілля чіплялося його одежі, а нога притолочила якогось змія, що, звернувшись у клубок, спочивав — тут в теплій, сонцем ogrітій, баловині.

Але він гнав вперед.

Врешті оставив і цю частину лісу за собою й зблизився до тої, куди заходив кілька разів з Евою.

Думав, чи застане душпастиря вдома, чи не пішов випадково ховати кого, або не був зайнятий якоюсь іншою релігійною функцією. Він був все зайнятий коли б і не зайти до нього. Він, Юліян, може сьогодні вже й попрощається, бо годі було довше перебувати в Покутівці, де його вдома очікували.

Він ішов так живо, що й не завважав, як зблизився до тієї частини ставу, котра свідчила про близькість парохіяльного саду.

*

Нараз станув і оглянувся. Він справді був уже у цілі. Перед ним уже недалеко знаходився паркан, а в нім фіртка, поза тим парохіяльний сад. Та тут, ще в лісі, забіліла нова березова поручева лавка, звернена до води, а спиною до лісових дерев.

Не надумуючись, він сів. Був стомлений.

День був серпневий і гарячий. Зняв капелюх, сперся о спину й відітхнув. Лісовий холодний воздух мов успокоював молоду душу. Він уже давненько тут не був, а й з Евою не бачився.

Послідний раз було се перед пригодою з бабунею й її великою бутлею з напитком.

Він усміхнувся. Ціла тота тодішня афера видалася йому такою неважною й комічною, що годі було над нею застановлятися. "Господь знає, чого тота жінка так

розпилася "наслідно обтяжена?" — спитав себе й наново усміхнувся.

Було б, може, й цікаво заглянути в минувшину тої бабуні — як і дізнатися, чому вона ніколи не входила в гостину, коли він там перебував. Соромилася чи соромилася нею родина.

"Мабуть", — відповів собі сам. При тім махнув рукою в повітрі, щоб прогнати якусь самотню бджілку, що вчепилася його вперто й оточувала, безнастанно бринячи, його голову. Опісля оперся ще вигідніше на широку переплітану з березини лавку й наново поплинув в гадках. Сеї лавки не було тут, коли був останній раз в парохії й заглянув з Евою сюди. Її злагодили, очевидно, на празник.

Хто тут сидів на празнику? Але ні; глупе питання, з ким сиділа Ева в той день чи вечір тут над берегом. А по празнику, казала дівчина, що від'їде.

Та се не могло бути правдою. Він чув, що вона ще перебувала тут.

З тою гадкою йому не було чого сидіти. Згадавши ціль свого появлення, почув себе нараз мов іншим. І неначе оставляючи тут на сім клаптику, місці в лісі дотеперішні відносини з молодого Евою, він підійшов до фіртки.

Вона була відчинена й не потребував перескакувати паркан. Входячи в сад, він мимоволі оглянувся в глибину лісу. Чи йшов там хто за ним? Ні. Пустка лісу й його легкий шум прощали його. Хто знає, чи буде він ще коли тут. А коли, може, й буде, то як буде тоді?

Відтак пустився стежкою в сад. Коло великого пня, де любила пересиджувати Ева, не було нікого.

І сад мовчав. Десь недалеко його впало перезріле яблуко на землю й знов тиша. В нім виринуло питання, як розійдуться з Евою.

З-поміж дерев забілили стіни приходства. Ось вже він вступить далі і в гарний зільник, що розлягався перед тією частею мешкання, де був гостинний, але не фронтовий і Евин pokій. Вікна її й тої гостинної кімнати були широко відчинені, його кортіло заглянути в нутро їх, та, на жаль, ні цвіти, ні пеларгонія, ні інші, якими були заповнені вікна, а над ними легенькі білі занавіси не дозволяли того. Він перекинув руки на плечі й ждав. Може, вона вийде в сад, може, побачить її хоч на хвилину на самоті, а відтак вдасться до батька. Та помилився. Все лежало, мов у сні, у літнім сонці...

Він поглянув на годинник і сей показував саме на п'яту. Він зморщив нетерпеливо чоло й по хлоп'ячому тріпнув пальцями. Опісля обернувся обличчям у глибину саду. Відти міг також хтось надійти... навіть і сама Ева — як вже не о. Захарій або їмость.

Він не помилився.

Десь збоку недалеко нього рипнула фіртка, що відділяла сад і зільник від подвір'я... з котрого йшлося впрост до ганку з олеандрами, де так радо пересиджував о. Захарій літом і читав свої часописи.

Юліян оглянувся.

Се йшла Ева. Гаряча краска, викликана несподіваним появленням дівчини, указалася й щезла на його щоках.

"Панно Ево... а я гадав... я через сад прийшов. Отець добродій вдома?"

"Ні. Поверне коло шостої".

"Вам татунечка треба?"

"Так".

"Так пождіть. Сядьте. Он тут під яблунею... недалеко фіртки".

Обоє сіли. Як вона почувала себе?

Давно не бачив її. Хотів додати, що ще коли з бабунею їхала... але здержався. Інстинктовно відчув, що се викличе в неї прикре почування. Та й не важне було то все.

*

Він не знав, що даліше говорити, бо вона відвернула при його словах голівку й не обзивалася. Коли він повторив своє питання, долучаючи ще й питання про стан здоров'я родичів — вона відповіла живо, що все "гаразд", а опісля, звертаючи вже повно обличчя до нього, розказала немногими словами, що саме сьогодні від'їхали від них гості — а л е я к і? Вона перегнулася граціозно вперед нього на лавці і заглянула йому в очі. Але які гості, повторяє вона, то він ніколи не вгадає. С в о я к и ї х. Свояки, яких вона аж сим разом пораз перший побачила. Від бабуненого рідного брата внучка з тетою Олею, донькою другого бабуненого брата, давно помершого й зовсім убогого. Тета Оля незамужня. Вони обидві вертали з Дрездена[65], де перебувала Д о р а (власне та "кузинка") на вивченні німецької мови... на що її родичі дуже настоювали. Знаючи, що п-а Др. Емі, з котрою тета Оля була вже давно знайома, перебувала по більшій частині феріями в нас, хотіли, згідно та тета, хотіла побачитись з нею, а й також використати нагоду, щоб ми з Дорою познайомилися раз і особисто поступили в переїзді до нас. Сим разом вони помилилися. Сього літа Др. Емі виїхала до своїх родичів до Німеччини.

Довідавшись, що її нема в нас, вони побули лише один день і, по мимо просьби батька й матері остатись в нас довше, від'їхали. Вуйко Альфонс, запевняла тета Оля (Альбінська було її на прізвище), вижидає їх повороту нетерпеливо й тому спішили з від'їздом.

"По правді, — додала молода дівчина квапно півголосом, оглядаючись поза себе, чи нема кого з домашніх в поблизу, — меж ними й бабунею струни натягнені й вони не симпатизують з собою. Причини поховані в їх молодості... а вуйко Альфонс зарозумілий проти бабуні. От що. А я мало цікавилась ними. Чи хочете ті причини знати?"

Але Юліян мовчав. Йому не важно було се знати. Він дивився поважно на ню і виглядав, мов ждав, щоб вона закінчила бесіду.

"Бабуня лиш на хвилю з ними побула й зараз додому від'їхала. А щодо мене, — говорила Ева даліше... — то мені обі симпатичні. Тета Оля більше, чим Дора. Дора молодша від мене... й рішучо ще дитина, дарма що перебувала в німецькій пансіоні. Вона й не дуже гарна, хіба що ростом. Волосся в неї попелясте, рішучо попелясте. Мама каже, що щось подібного милого й любого не бачила; та ще й граціозна".

"Краса тіла і рухів переважає дуже часто й красу обличчя", — обізвався вперше

Юліян.

Вона з Б...ких гір, з глибоких гір. Дівчина неначе не дочувала кинені слова Юліяна.

Околиця І. знана не лише зі своєї краси, але й воздуху, що може й рівнятися воздуху З...го.

Молодий чоловік вчудувався. "Так з З...?"

Він знає ту місцевість, спитала Ева?

Так. Там проживає батькова одинока сестра. Але він, крім тої одної тітки, її чоловіка і її замужньої доньки, нікого більше не знає.

Хто та його тета?

Юліянові прочулося, що в її питанні задзвеніло легке легковаження. Він подивився на ню спокійним поглядом і відповів: "Жінка надучителя. Жінка поважна, повна гордості, працювита, взорова ґаздиня, репрезентантка українського жіноцтва старшого покоління".

Отже, тих її свояків не знає.

Ні. Закоротко перебував там, щоб пізнати мешканців з І.

Знав лише з часткових оповідань і пояснень своєї тети, що там колись і не надто давно посідав один багач, німець на ім'я Ганс фон Ґанинггайм, там рудокопні, а й деінде, як в К..., почасти й копальні срібла. Сам він переживав в Парижі, де проводив розгульне життя й ледве раз-два на років кілька приїздив на недовгий час на ті свої посілости, щоб пересвідчитися, оскільки держиться його рудокопня, вимагає в дечім поправок, дозволяє докупити ще яких і інших копалень, про які чув, що виплатилося б, а головно, оскільки можна вимагати грошових посилок із-за границі з тих своїх, щоправда, дорогоцінних джерел і в яких розмірах часу. Се було одно, а друге — дізнатися, оскільки управляючий і витворюючий елемент робітництва й завідательствабув настроєний в його користь, а з тим активний і зорганізований. До провірення, скільки вивожували матеріалу за границю, скільки коштів виносив транспорт в часах, де не було залізниць, скільки було руху в гамарнях, на те не ставало йому часу.

Розуміється, що на час його побуту завідательство, що складалося з елементів різних націй: поляків, чехів і німців — старалося представити йому стан рудокопні в найліпшій світлі, що і було через якийсь час правдою. Але пізніше змінилося й загрозило упадком чи не цілого руху, й то в найголовніших рудокопних місцях.

Хоч звичайно не дуже то квапно й точно працювано в штольнях і гамарнях, то під час побуту принципала йшла тут гарячкова робота. Далеко межі горами, де вбудовані були рудокопні, мішався гуркіт коліс із шумом вод, а снопи іскор з височенних гут гнались аж під небеса, лякаючи неознайомлених або переїжджих в темних ночах коло гамарень і штольнів і коло інших місць, де здобувався й вироблявся манган. Самі ж гірняки снували з худим видом, мов мари, коло гамарень, штольнів і магазинів, або розвозували знаними довжезними возами вугілля куди було треба. Зарібок їх був мізерний і не все в час виплачуваний. А що вони були спроваджені колоністи й в тій околиці іншого зарібку в той час не мали, приймали хоч би й малий процент з рук

завідателів у надії, що, як ходила чутка, колись перебере Йоахим Ганс фон Ганинґайм маєток з братом, осядуть в І., бо К. не могла вдержатись — і наступлять і для них інші часи.

Оповідали, що коли властитель звиджував або лиш і висказував бажання звідіти з інженерами деякі штольні, чи не треба в них і при машинах робити поправки, або й інші металургічні напрямки, прибирано отвори гірляндами й квітками й в послідній хвилі завідательство здержувало принципала від його щирого постановлення, вмовляючи в нього, що все знаходиться в найліпшій порядку, "новостей" не треба впроваджувати й злишніх видатків уникати — а щонайважніше, л е г е н і не наражати тяжким підземельним воздухом, а то йевентуальним несподіваним газовим вибухом. Те говорилося й інше таке.

Зібране довкола, святочно по-гірничому прибране завідательство й робітництво, з ріжними до гірництва приналежними урядниками, вітали елегантного й добродушного властителя грімкими вигуками привіту й знаним привітом гірництва "щастя Боже!" (Gluck auf), просили навідуватися з далекої чужини частіше й на тім кінчилося.

Правда, тут і там він все-таки висідав з своєї, білим шовком, вибитої карети, несений чвіркою, мов зміями... вітав зібраних, радився, хоч би й наборзі, як би найліпше піддержувати рудокопню в русі... робив проекти... Промовляв щиро і приязно не лиш з інженерами, але й мішався й між робітництвом, подаючи деяким ввічливо руки, заохочуючи їх не занедбувати свої робітницькі обов'язки, хоч би тоді переривали грошеві клопоти точну виплату, старатися якнайбільше видобувати криці, що не лиш йому, як властителеві, мала б принести хосен, але піддержувати всюомонтаневу індустрію в краю, не говорячи остаточно вже про гірниче урядництво й робітництво, котре мало своє забезпечене існування, а провінція зискала б також від того, бо в деякім керунку піднявся би й промисел.

Відтак уряджуючи блискучий бенкет для свого урядництва, неначе нагороджував його за труд коло своєї особи, так само й для робітництва... гойно й без слова, а потім від'їжджав.

Кланяючись і прирікаючи йому найсердечнішими словами все ним бажане й упроектоване всесторонньо якнайсовісніше сповняти, центральне завідательство лиш вижидало хвилі, щоб принципал щез з очей, і бралось наново за свою експлуатуючу господарку.

Юліян поглянув на свій годинник, поглянув на Еву, а стрівшись з її великими очима, що вижидали все інших пояснень від нього, говорив дальше.

Роздобувати мізерно оплаченими робітниками в І. й інших кількох місцевостях, де були з надмірними коштами побудовані гамарні, сирий матеріал, розділяти дохід з нього на оплату передовсім собі — на пиняве сплачування позичок, затягнених ради побудовань гуті, поправок і т. і. обов'язково потрібне — й не жалували принципала. Вони знали, що так скоро він не прибуде на контролю... де-не-де підоймалися й суперники його, що в тім керунку почали закуповувати те, що не було до задержування, не задовжуючись тяжко, менші рудокопні, як П. і Б., і жили коштом

блискучо, як кажуть, безжурно на дальшу безжурність з сьогодні на завтра.

*

Не інакше велося, коли перебрали по смерті голови, підмінований у основі, близький руїні, лиш почасти ще існуючий маєток, два браття фон Ганинґайм, а головню старший Йоахим фон Ганинґайм.

Він старався всіма силами вдержати те, що ще світилося, а власне рудокopню в І., але не надовго спромігся на се. Поновна велика позичка на витворення гамарні в І. деяких злишніх будівель, дороге ogrівання гуті деревляним вуглем (транспорт камінного вугілля з заходу не залізницею — було наче вмисно змірене до матеріальної руїни властителя). Крім цього, приключилися й інші причини до залишення здобування монтанних матеріалів; напирання вірителів до сплачування довгів і... — Юліян знов вмовк.

"Далі, далі... Пане Цезаревичу, — напирала молода дівчина, в котрої лице наче о відтінок побіліло. — Ви не знаєте, чому мене се так займає..."

І справді, Юліян се не знав.

Він вже не багато знав: по упливі часу жалоби не здержувалися в кругах гірничого урядництва; від розривок і забав, бодай на вид, почалося довге веселе життя. Особливо зі сторони Йоахима фон Ганинґайма. Правда, се не діялося в такій мірі, як за часів попередника його, але все-таки блистіло, било світло з великих вікон білої палати в І., проносилося музикою ясними чи темними ночами, або знов із мешкань вищих гірничих урядників чи посідателів невеликих рудокopалень, котрі приймали й в себе принціпала — вельможу. Йоахим фон Ганинґайм, здавалося, унаслідував життя жадібну вдачу по батькові, а може, як шептано потайки, бажав свою напричуд гарну й люблену жінку-анґлічанку розвеселювати, щоб не тужила надто в посеред глибоких карпатських гір за своєю захмареною батьківщиною. Уряджувано тому розривки з танцями і без, ріжноманітного роду кількадевні прогулки літом, де, як оповідають, та гарна його анґлічанка відзначалась їздою на своїм пишнім, расовім, з батьківщини спровадженім верхівці. Деякі молоді урядники вищої ранги або й офіцери старалися бути їй відповідними партнерами й галопували по прегарних дорогах близько неї, що ні на жадного не звертала особливої уваги. Молодий брат, що був оженився з якоюсь графинею й мав численну родину, працював пильно від ранку до вечера, заглядаючи особисто в кожний куток а й приглядаючися поведенню завідателів до робітництва... пересвідчаючись не один раз, що не все йшло тією правдою... як се вимагали інтереси рудокopні. Та все се запізно було. Він не годен був стримати колесо долі, приладженої попередниками, завідательством і іншими фатальними моментами. Холодно, невмолимо, мов смерть, наспівали завізвання — як не раз вже — до сплачування позатягуваних позичок неабиякої висоти, не говорячи вже про проценти й капітал найбільшої позички з церковних фондів. Ся позичка мусіла бути відразу сплачена, "фонд" не міг довше ждати. Сплачування йшли досі пиняво, тягнулися роками, а тепер мусів настати тій господарці кінець. Коли (стояло в завізванні) довг не буде до наданого не далеко вже терміну сплачений — то, колись велике й гарне, майно фон

Ґанинґаймів буде засеквестроване — й піде на продаж.

Мов бомба з ясного неба, що впала між зібране жерливе птаство, що згромадилося над падлиною, так вдарило то завізвання на братів-власителів, панів-завідателів і прочих урядників більше чи менше чинного чи слабшого закрою.

Що було починати?

Катастрофа була неминуча. Ся вістка прилетіла блискавкою аж до послідньої хатини робітника.

"Судний день, судний день настав в І.", — гукав грубий гірничий радник з монокльом на лівім оці... що мав 5 доньок, з котрих лиш найстарша була віддана. "Судний день" — будучи завізваний братами до справоздання. І, справді, він настав на всі тамошні гірські околиці. Не було одного мешкання, кутка, де жили вищі й нижчі гірничі урядники, де не жилось без журби, де не користалось з гарного, а так нікчемно завідуваного й визискуваного добра легковажних, хоч і чесних власителів. Настали хвилі розпуки й каяття між урядництвом. Один значний чех, директор одної гарної копальні... з розпуки, на перспективу дальшого існування, котрого жінка інакше не ходила, як у шовках і оксамитах, а нижчих урядників наче не бачила, впав побитийапоплексією в кілька годин по страшній відомості. І так всюди вступив сум, де віяло недавно супокоем І безжурністю.

Що ж до самих власителів: то це тої самої днини погнали дві карети, упряжені найпалкішими кіньми зі стайні фон Ґанинґаймів, до резиденції. Одна з кількома вищими урядниками, що постановили за всяку ціну вдержати загрожене продажем добро — на чолі з найздатнішими зі всіх урядників гірництва — завідувателем магазинів найдорожчої криці; а друга — з гарною англічанкою в тій самій цілі, що й завідательство. Заким муж виїде, вона мала в імені його упросити міродайну особистість дібр релігійного фонду о продовження терміну сплатення довгу. Наколи б се вдалося хоч почасти, він мав би тоді сам виїхати, оскільки обставини дозволили б справу настільки полагодити, що рати, якими сплачувались довги, малися б точніше й більшою сумою висилати.

В кілька день вернули.

По дорозі з поворотом, коли так само карета за каретою точилися — нещасна жінка, що їхала з своєю вірною слугою, ломила час від часу німо руки й заносилася плачем. Всі її просьби й благання у відповідних властей і мужів узгляднити їх, Ґанинґаймів, положення, що грозило катастрофою, остали без наслідків. Ще кілька годин задержувались карети, щоб переїжджі перепочили. Тоді до її замкненої купе приступив вищезгаданий завідатель і впокоював її. Про нього оповідаю, що був з свого фаху не лиш один з найздатніших і найобразованіших, але й особисто впливовий, котрому рідко коли не йшло по плану. Сам ще молодий, батько кількох дітей і муж прекрасної благородної жінки, він тепер потішав горем прибуту жінку, вмовляючи й пересвідчуючи її, що їх становище ще не захитане наповажно, доки її муж і вона посідали приятелів. Бути може, що іншим разом було б сему гарному чоловікові вдалося чужоземку ввести в інший настрій, але сим разом він помилився. Вона через

хвильку мовчала, опісля подякувала йому за співчуття ласкавими словами й сказала: "Сим разом я вам не можу повірити, Ц е з а р е Б о р д ж і ю[66], на те я надто а н г л і ч а н к а. Впрочім і ваше становище zagrożене... в вас є жінка й діти. Але вам світ отвертий, яко молодий ще урядник гірництва можете собі й деінде при ваших здібностях найти хліба. Ми з мужем упораємося". І, роблячи мах рукою, що він відпущений, притиснула чоло до противної шиби карети, не глянула більше на нього.

Він відступив і подався до своїх товаришів, що ждали на нього в другій бричці й підкріплялися наборзі розпакованою їдою й трунком. Вона відчуває, що опинилася на березі безодні. Вона мудра. Недарма англічанка. Але то нічого не допоможе. А він? Він усміхнувся одним кутиком уст. Він свого "хліба" не потребує шукати "в світі", він був обережний і передбачував всякі можливі евентуальности.

Скінчивши своє оповідання, Юліян вмовк і поглянув далеко вперед себе. Тому що Ева стояла ще мовчки під вражінням оповіданого — він остаточно обіззався; жоден з добродіїв-урядників гірництва не міг довго потішитися припадком частинками грошових і матеріальних процентів з майна вельможів. Лиш один-однісенький той завідатель стояв забезпечений... спокійний посередині... розпадаючоїся урядничої громади.

Ева підняла зчудовано голівку. "Справді?"

"Так".

Як він називався? Бо її бабуні брат, стрийко А л ь ф о н с також був у тодішніх часах завідателем у Ганинґаймів.

Він не знав.

Йому не хотілось більше про те говорити. Стрийко був взоровим управителем, мабуть, знав видобутим матеріалом мудро управляти. Він до сьогодні в ушануванні. Сказавши се, Ева поглянула на обличчя Юліяна, що видалось їй замкненим і поважним, і шукала вперто його очей, коли ті мов чогось уникали зустрічатись з її поглядом.

"І не можете собі пригадати імени того завідателя?"

"Ні, панно Ево".

"Але ваша тета, певно, знає?"

"Мабуть, лиш я її не питав. Мене в той час, а то дуже коротенький, який я там перебував, що інше займало, як життя й господарка якоїсь чужої родини, що віддалася в руки на ласку й неласку, може, не так обставинам, не числившись з ними поважніше, як завідуючому персоналу й своїм пристрастям і тому, як говорено, яка праця — така сума".

Їй здавалось, що від Юліяна повіяло наче холодом. Вона спустила погляд.

"А гарна англічанка?"

"О, вона не пропала, панно Ево. Покинувши нещасне місце колишнього, так дорогоцінного джерела й безжурного життя, замешкала на якийсь час у столиці, звідки вийшла пізніше заміж за високого урядника тої влади, котра зконфіскувала маєток Ганинґаймів... і прилучила його до релігійного добра".

"А він?" — спитала.

"Вам не відомо, як він скінчив?"

Вона поглянула на нього переляканими очима, наче на лихим вчинку спіймана.

"Так. Дещо від бабуні. Він, Йоахим, не міг пережити втрати майна і, виїхавши відтіля, стратив себе. Ніхто не сказав про те лихого слова. Нікого Ґанінґайми й не скривдили. Хто їх знав і про них чув, назвав їх лише нещасливими".

Сказавши се, Ева вмовкла й опустила руки на коліна.

Юліян піднявся з свого місця.

"Ви хочете йти?"

"Маю охоту піти проти вашого батька, хоч не знаю куди. Чи він виїхав?"

"Ні. Але саме нині перша лекція катехизації, а се займає в нього звичайно більше часу. Він вчить в школі дітей певний час, а опісля забирає їх громадкою, йде з ними куди-небудь в поле, щоб освіжитись, і оповідає, чи радше доповнює їм тут, що їм доступне з Христової науки".

О він, той її батько, вчить ідеально релігію. Се його "армія", говорить, котру він виховує для спасителя й свого народу на будуче, поучує їх, що перший обов'язок є любити Бога, шанувати науку Христову, а другий — любити свій народ і свою землю. Се ціла його втіха, впевняє нас, коли іноді мама, бабуня, а подекуди й я, робимо йому закиди, що він витрачує забагато часу для дітей, а займається замало полевою господаркою або й іншими ділами, що приносили б в хату матеріальний дохід.

Юліян прикусив уста й поглянув нервово на годинника.

Була саме шоста.

"А мені так важно з ним сьогодні поговорити. Завтра або позавтра я мушу необхідно вертати додому". Тут розповів наборзі про батьковий виїзд до купелів, не згадуючи нічого про властиву причину свого приходу на парохію.

Ева поблідла.

"А я не знала нічого", — обізвалася по хвилі нерівним голосом.

"Та й я не знав нічого. Все прийшло несподівано", — промовивши се, обом нараз не стало дальшої теми.

З того мовчання вибавив їх нараз шелест кроків, десь недалеко їх. Коли оглянулись в ту сторону, побачили о. Захарія, котрий указався з бічної стежки саду.

Він мав закинені руки на спині і здавався змореним. Коли побачив обох на лавці, по його обличчю перебігло мов легким променем. Але се тривало лише одну хвилину. В слідуєчій він стояв коло них поважний і задуманий.

Юліян привітався, а Ева відбігла.

О. Захарій, зачувши від молодого чоловіка, через які причини мусів так скоро покидати Покутівку, хоча мав до виїзду до війська несповна цілий місяць, попросив його до своєї робітні, де приймав лиш людей, що з'являлися до нього в поважних справах.

На столі в посередині кімнати стояв один хрест, одна стара книга Св. Письма, Біблія, проста вищербана скарбонька, записана якась книга й чисті аркуші паперу, в

однім куті великі свічники, коло них свічки, а округ стола звичайні дерев'яні лавки. На одній стіні виднілася знана картина св. Вероніки... держачу хустину з головою Спасителя, окоронованою терням.

Юліян здивувався на хвилину на те обличчя сина Божого з виразом страшного терпіння.

"Тут церковна атмосфера, — скавав до нього о. Захарій, зачіпаючи його поглиблення в картину. — Правда?" Юліана перейняла легка дрож. Він глянув на душпастиря й відповів: "Так, отче. Тут ваші парафіяне сходяться".

"Так. В самих поважних справах. Бо в політичні акції я їх не дуже втягаю, як і взагалі держуся від них, оскільки можу послужити ними впрост своїй народности... й сам здалека. Двом протилежним світам не можна всею душею служити, хоч один не виключає й не повинен виключати другого. Лиш наш селянин не доріс ще до акцій в політиці.

Він у нас ще не є таким, щоб впившись, не побив немилосердно коня або жінку, ах, але сідайте, молодче, й скажіть, яка справа привела вас до попа Захарія?

Говоріть одверто, я радо вас вислухаю й, може, в чім пораджу — або й послужу".

О. Захарій сів сам, сперши стомлено голову в руки й глядів прямо своїми блакитними очима в обличчя Юліана. Юліан, усівши проти душпастиря, розповів, як змога в коротці, про свої відносини до батька, про те, як майже сам одержувався матеріально, щоб не впасти йому тягарем, про працюватість всіх в хаті, про гармонійне життя їх і перейшов на послідні події, які скоїлись, себто про хворобу батька й про котру він сам лиш ось недавно довідався, підкресливши тут безвідрадне своє становище на бажання помочі батькові до виїзду до купалень, не поминаючи й замір говорити і з дідищем про се, неудачу в тім напрямку через від'їзд сього і... і... ось...

"І зайшли, як і пристойть — і що було зараз в першій хвилі зробити — до попа".

Юліан потряс заперечуюче головою. "Не кажіть, отче, "попа". Не до попа тягнуло мене, а до вас, апостола "черні", його дорогої мені особи, по слова, які він скаже. Я майже не знаю, яке мені становище проти хорого заняти". О. Захарій помовчав зразу, відтак станув проти юнака й поставив йому в спокою руки на рамена. "Я вам дякую за ваше, хоч і яке молоде довір'я, я дякую. Не кажіть і не просіть нічого, я все зрозумів і знаю. Потрібні засоби на лікування батька, я вам постараю, постараю. Кажіть лише скільки, тут кожда хвиля дорога".

Юліан зчудувався, хотів ще дальше говорити, але душпастир не допустив. Тоді Юліан назвав суму, о котрій знав, що вона вистарчить батькові на згадану ціль.

О. Захарій сам не мав засобів. Але він їх постарася. Він їх або визичить від своєї тещі, що передала йому більшу суму на розжичування за відповідне упроцентування межі селянами, або з сирітської сільської каси щадничої, котру зложено його заходом.

Зачувши слово "тещі", Юліан трохи перелякано подався в зад. Йому станула картина з недавнього пережитого перед уявою й думка, що промайнула в нього, що через бабуню могла би Ева о тій позичці довідатись, нагнала йому краску сорому в обличчя.

"Отче... наколи вже... то прошу з "каси селянської", — вимовив, змішаний.

"На як довго?.." Душпастир говорив спокійно і не спускав з лиця молодого чоловіка погляду, неначе вичитував з-поза чола його молоді думки.

Юліян задумався, обчислюючи, за кілька років буде йому можливо затягнений довг сплатити.

"Не спішіться, роздумайте добре... щоб не взяли тягар на себе, котрий би угнув вас за час, в котрім би ви не були в силі сплатити його", — упімнув о. Захарій.

Юліян поновно змінив барву. Перед ним рік війська, по впливі того п о д о р о ж... відтак 4—5 років наука в Академії, професура... чи право, чи лише що... "за п'ять років", — сказав опісля рішучо й поважно.

"Отже, за п'ять літ", — повторив за ним душпастир.

"Але... отче... я б дуже просив з с е л я н с ь к о ї каси. Мені миліше буде з вами або з селянами мати до діла, як..." — і тут урвав.

Отець Захарій усміхнувся.

"Я вам вірю, мій любий, але з сього, як бачу, не може нічого вийти, бо селянська каса в нас розжичує найдовше на два до трьох років".

Юліян виглядав заклопотано й не сказав нічого.

І знов душпастир прийшов йому на поміч.

"Не бійтеся моєї тещі, пані Орелецької. Вона вас в тім напрямку ані не скомпромітує, ані не зробить прикрости. Зазвичай я не люблю займатися грошовими справами. Роблю се лише для своїх парафіян, щоб, як коли кому треба трохи грошей, не ходив до лихварів або банків. Вона розжичує їх по умові. Найкраще на листи довжності з інтабуляцією або за поруку другої особи. Чи він, Юліян буде годен в час хоч проценти платити?"

Ні. Ради Бога нічого. Він хотів би (наколи б се було можливо) проценти з капіталом враз сплатити, а перші навіть в реченець вдвоє, щоб лише не журитися під час студій сплачуванням частками затягненого довгу. Чи було се можливо, повторив своє питання?

"Так се одно. Але, по-друге, хотів я ще сказати, що я вас мало знаю. Ви зарідко переступали попівський, а з тим і український поріг, держались більше панського терену... ви виїжджаєте невдовзі до війська — правда?"

"Так". Юліян стояв, мов попарений.

Такого звороту він не сподівався від о. Захарія ніколи. Лише, коли остаточно підняв погляд і стрінувся з поглядом душпастиря, то в його очах — він це відчув — загорів огонь жалю й обиди. О. Захарій це помітив.

"Ви мені признаєте, пане Цезаревичу, — говорив спокійно, — що я маю право висказати вам в тій справі свою гадку одверто. Ми це все повинні робити, щоб наші справи, коли заключаємо їх з собою, будь вони найдрібніші, вони були корисні й ми їх на будуче не потребували соромитися. Ви ще молодий, ще не знаєте потугу зовнішнього життя, не знаєте вимоги його й наслідки їх, що можуть бути двоякі — добрі й негативні. Чим ви мені поручите, що сплатите на наданий реченець сей довг?"

"Зараз не можу нічим поручити", — відповів Юліян коротко й одверто дрожачим голосом.

"А пізніше?"

"Зложеною сумою з ґажі (гонорару), яку буду побирати від батька мого товариша Едварда яко секретаря в час подорожі, а й моїм будучим становиськом, наколи б мені лише хотіли п о в і р и т и; я не потрібую се ще виявляти, що моїм святим обов'язком буде віддати її на означений час".

О. Захарій надумався недовго, а опісля заявив поважно, що, мовляв, він перебере сю справу на себе й поступить слідуучо: він визиче потрібний капітал в пані Орелецької, а він, Юліян, зобов'яжеться сплатити його за нього в наданім реченці. Наколи б о. Захарій впав несподіваною смертю, сплата має однаково точно після умови залагодитися; в противнім разі він, Юліян Цезаревич, підпадає через пресу осуду публічної opinio. З другої сторони, знову, в разі несподіваної і наглої смерті його тещі, пані Орелецької, має зтягнена о. Захарієм позичка сплатитися ним її спадкоємцям, х т о б в о н и й н е б у л и, — далекі чи близькі, безвзглядно щодо сотика. Умова трохи чудна, але ясно можна навіть ще й сю точку додати, що хто з спадкоємців зажадає в реченець сам довг... і викажеться листом довжності з його підписом, він тому й має виплатити зтягнену суму. Колись врятував молодець Цезаревич йому дитину від каліцтва, то він, як батько, рад нагоді стати йому з вдячності в пригоді, тим більше, що ціль, на яку піде капітал, освячує средства. Згода? При тих словах душпастир протягнув до Юліяна руку, а сей вложив в ню свою правицю, подякувавши немногими щирими словами.

"Потрудіться завтра коло одинадцятої перед обідом і ми закінчимо справу. А тепер ідіть і не журіться, — додав він з лагідною повагою. — Зайдіть ще на годинку до моїх, бо ж і так незабавками останемося самі, одні старі; я ще маю сьогодні з деякими іншими до діла..."

*

Юліян був щасливий.

Чувся таким вдоволеним, таким геройським, начеб поборов поважного ворога. Його серце поширилося з радости при уяві, що його батько, котрий бував так часто пересадно строгим, побере від нього несподівано матеріальну підмогу в саме найфатальнішим моменті. Він був би найрадше в тій-то хвилі сів на потяг і поїхав до нього. Але се вже не було можливо. Завтра, найдалше позавтра він рушить в дорогу. До того й не уходило й просьбу о. Захарія зігнорувати й не вступити до прочих хатніх на годинку. З Едвардом він також ще мусів умовитися щодо їх спільної подорожі до війська. На сей місяць він вже ледве чи зможе повернути до Покутівки, коли батько виїде з дому. Може, побажав, щоб аж по його повороті з купелів се вчинив? Та — побачиться... Тепер поки що він мусів що інше виконати. Він мусів з Евою ще раз побачитися. Щоби їй сказати, щоб була така щаслива, як його душа в тій хвилі? Вона йому така мила, така ніби "близька", а той її батько, такий правдивий апостол "черні", що всюди лише добро й любов творив. А він як йому за сьогоднішній безкорисний

вчинок віддячитись? По таким міркуванням він пустився в глиб саду за Евою. До свого від'їзду він хоче конче ще хвилину побути з нею на самоті. Ах, він готов в сій хвилі кожного до серця притиснути.

Він ішов скоро стежкою в надії, що дівчина буде десь на нього в саді ждати; може, на білій лавці коло пня, а може, побігла до лавки над ставом, де не раз пересиджували, й він кинувся з поспіхом туди, чіпаючись в погоні тут і там за галузки сильними молодечими руками, підносячися на мить. Але ніде дівчини не найшов.

Треба її десь-інде шукати. В хаті. Правда, вона ж в хату пурхнула, коли її батько до них зближався.

Пригадавши се, він подався туди. Але її й тут не було. Найшов її остаточно на ганку, де любив пересиджувати о. Захарій. Сиділа там захована межі олеандрами. Обличчя в неї здавалося бліде, а сама гляділа в напрям відчиненої брами обширного подвір'я... зі сторони дороги, наче вижидала чийогось приїзду.

"Я за вами шукав в саді, — сказав живо. — Хотів попрощатися, а ви..." — нараз урвав. Вираз її лиця й спокій, з яким звернулася до нього, вразили його так чудно... ні... відкрили йому щось... що нараз сам не знав, як зайшло, що неначе й він набравсь чогось від неї. Він поблід по уста, забув, про що думав, і простягнув руку. "Я йду, панно Ево, але завтра ще зайду", — сказав. І, не вижидавши, аж вона подасть йому свою правицю, він вхопив її сам. Вона була холодна.

"Що вам, панно Ево?" — спитав не своїм голосом, між тим, коли в його душі прокинулося нараз щось таке неописане, любе, а лякаюче — й вмовк.

"Що ж би? — спитала вона й усміхнулася насилу. — Я зайшла сюди, щоби... щоби вашій розмові з батьком не мішати й вижидала вас. Ви їдете завтра чи коли там, я знаю, — сказала, мов подражнена, — й не потрібуєте мені се ще раз повторяти".

"Так, завтра надвечір або й скорше".

"А я за три дні виїжджаю".

Сказавши се, вона відтягнула свою руку й почала звільна пучку до пучки пальчиків — одну проти другої ставляти, поволеньки, наче пристосовувала їх до себе. Відтак приложила їх до уст і водила ними по тих, не здіймаючи погляду до нього.

"Я ще зайду до вас, панно Ево, ви не гнівайтесь..." — вимовив, мов неприємно, Юліян.

Вона похитала головою. Вона не гнівалася — говорила рухом, а голосом додала: "Останьте ще трохи".

"На кілька хвилин хіба", — сказав і відітхнув.

Його погляд обхопив її, стрінувся несподівано з її поглядом... і вони злякалися.

Як добре було, що саме в тім моменті заторохкотіла якась фірчина на подвір'ю. Коли оглянулися враз поза себе, побачили, що це над'їхав не хто інший, як "хмара дому" в особі бабуні Орелецької.

*

Одіта поверхи в широку старомодну шовкову пелерину, обшиту довгими френзлями, в солом'янім чорнім капелюсі з чубком струсєвих пер зверху з зав'язаними

під бородоюстьожками.

В тій хвилі був сей капелюх у бабуні Орелецької надто на один бік зсунений і бути, може, спричинилося до того, як оказалось небавом, її засильно розбуджена енергія, бо враз з тим об'явом на голові, вона кликнула на молоденького хлопця-фірманна голосно: "Куди ти завертаєш, цимбале... Куди завертаєш?! Ти не бачиш, що на ґанку стоять олеандри й там стоять єгомость, їмость і інші... що за мозок — гій! Стань! — а то він десь поза ґанок в сам куток садиться — стань! Кажу".

Хлопець оглянувся, насупивши брови.

"Та то ще не ґанок, то кадка з дощівкою, — відворкнув. — Пані знов недовиджують, я саме оминаю її, а ґанок он там, дальше". Сказавши се, він здержав за хвилину, близько перед ґанком випасеного старого, спокійного коня... що й сам станув.

"Бабуня! Господи! — зойкнула Ева й мов омертвіла. — Саме тепер, саме т е п е р..."

По пригоді з бабунею в дорозі, де він був свідком бабуниного страшного поведіння (де вона опісля чи не цілу прочу дорогу переплакала з сорому), вона мала намір поговорити з ним одверто про нещасну ваду бабуні, але він не показувався. А нині, саме нині, де його заява, що від'їжджає, її мов... о Господи... з'являється несподівано бабуня. Оскільки вона її фізіономію знала — а вона її знала знаменито — виділося їй, що бабуня й сьогодні не зовсім твереза, її піднесена енергія зраджувала, що вона була лише подразнена алкоголем, що значило в неї, що була в настрою до суперечок. Вона висідала дуже поважно, майже святочно, й держалася надто рівно. Стаючи на ступінь обома ногами легкого візочка, котрим розвозилася звичайно в означених годинах і пошта враз з наспілими пакунками для Покутівки, вона й приїжджала опісля до дітей. Кликнувши ще кілька слів до "цимбала" в ласкавішій тоні, вона звернулася з резонансом до ґанку.

"Господи!" — промовила півголосом вдруге Ева й заслонила на мить очі.

"Що вам, панно Ево?" — зачула нараз близько себе голос Юліяна; він нахилився до неї.

"Бабуня — алкоголістка, — прошептала дівчина здавленим голосом. — Мені так тяжко... ви розумієте... але вона проте добра".

"Що ж, ходить по людях... заспокойтесь!" — відшепнув сей і зсунув лагідно її руки з очей.

Бабуня помітила рух своєї внучки й, переступивши поріг невеликого ґанку, зморщила брови.

"Що таке, Ево? — спитала, а далі додала: — Ага, ти боїшся, що... не бійся" — і з тим урвала, подаючи внучці звисока, мов княгиня, до поцілунку руку.

"Ти лише не соромся твоєї бабуні, бо ще сама не знаєш, яка твоя старість буде".

І, опускаючись безцеремонно на фотель о. Захарія, неначе молодий чоловік недалеко неї був невидимим, скидала з помочою внучки, котра вмить схаменувалася, пелерину й капелюх. "Я приїхала побачити, як ти справуєшся, донцю. Гніваєшся дуже на бабуню?"

Коли дівчина всміхнулася насилу, бабуня сказала: "Зле з бабунею, донько. Але хто

знає, чи без бабуні буде ліпше?"

Та нараз, мов пригадала присутність Юліяна, подалась о високу спинку фотелю взад і вдивилася вигрібущо в нього.

"Хто ви такий, молодий паничу? Чи, може, той "Юліян", про котрого говорила мені Ева?"

Юліян вклонився і назвав своє ім'я.

"Цезаревич... чоловіче... Цезаревич?"

"Мені се не казали, а лиш все про "Юліяна" говорили. Чи може бути?" — додала нараз поважно, мов то одно ім'я отверезило її.

"Що за Цезаревич? Оскільки мені відомо, був лиш один Цезаревич. — А відтак, відвернувши голову від юнака, ніби щось примусило її до того, закінчила: — Я його лише не довго знала. Дуже не довго. А з яких Цезаревичів ви?"

Юліян оповів кількома реченнями своє походження.

"Отже, сином капітана Цезаревича є ваш батько? Годинникар?"

"Годинникар", — відповів Юліян сухо й мимоволі і вдруге вклонився.

По його обличчю перебігла темна краска й майнуло невдоволенням.

"Він помер наглою несподіваною смертю. Чи також се вам відомо?"

Юліян не знав.

Бабуня Орелецька задивилася на гарного, рослого юнака, мов на привид перед собою.

Відтак, по хвилі понурення в гадках, спитала, чи йому відомо, що він не вдома й не при своїм гарнізоні помер, а — а...

Юліян схилився над старою жінкою, щоб не втратити жодного слова. Вона йому така чудна своєю бесідою видалася.

"В службовій подорожі... в горах — помер несподівано. Молодий ще, гарний. Тут, тут около уст, — указала рукою на нього... — в рисах і щось в очах. Се зовсім він, коли дивлюся на вас. Але вже доста".

"Прошу мені лише сказати, в котрих горах?"

Стара жінка поглянула недовірливо на Юліяна. Чи справді сей внук не знав би, де його предок помер?

"Помер в околицях копалень вельможів Ганен фон Ганинґаймів".

"Фон Ганинґаймів?" — сказав Юліян і підніс брови.

"Так. Ви нічого про них, про ті золоті часи не знаєте. Які то часи були!"

Бабуня Орелецька завернула трошки очі до юнака.

"Вони зовсім мене не цікавлять. Що мені, молодому українцеві, може бути інтересне на часах "Ганинґаймів"?"

А вона, противно, жиє дальше духом, часами тих вельможів. Проживала там довший час і вийшла відти заміж. Там, приміром, в І. і досі проживає її старший брат Альфонс Альбінський, що був найвидніший урядник гірництва в фон Ганинґаймів... їх права рука. Рука, котрою вибирали "каштани з вугля". Які то часи були, ах... які... моменти. Тепер лиш згадуються, мов казки... Бабуня похитала головою, прижмурюючи

очі.

"Яке панське, гуляще життя велося там; в яких розкошах жилося... де, де тепер жиє хто так, Але... — додала... наче опам'яталася, — за блискучих часів, звичайно всьому настав кінець.

Бувало, як зачнуть гуляти, в карти грати, музики оплачувати, до білої днини божеволіти, то не надивишся всьому тому. Я там бувала... я там розкошувала, я — знаю все. Мій брат і я... ми обоє були там у вельможів в "білій палаті". І все... так сказати б, втаємничені. А гірничих урядників яких і кільки! І німців, і поляків, і чехів, і мадярів... і знаю я ще що за "породи"."

"А українців не було, добродійко?" — кинув слівце до ушка бабуні — Юліян.

Бабуня прокинулася, перелякана.

"Межи урядниками гірничими не було тоді. Мій муж, що мав пошту й був в тім керунку взоровий і сумлінний, — був українцем. Один молодий вчитель... що визначався... особистими гарними прикметами й співом — був українцем... відтак якийсь громадський секретар і т. і. були також українцями. Але ролі не грали вони між панством жадної. Були собі так лиш державними урядовцями й більш нічого. І теж так. Без тоншого виховання, без вищого образования, як, приміром, його виявляють поляки, мій брат Альфонс і чехи".

"І гуляли й грали всякі гри в карти, бабуньо? І ваш брат, наш вуйко Альфонс?" — спитала Ева, вдивившись в бабине трохи почервоніле обличчя.

"Вуйко Альфонс не був ніколи пристрасним грачем, грав все умірковано й до якогось часу. Відтак вставав і відходив непомітно. Він мав жінку й дітей і ще якусь жінку — "українку!", — кликнула нараз через плечі "українку".

"Чи справді?" — зчудувався Юліян.

"Справді. Доньку священика — знаної родини. Але другі грали інакше, чим він. Їх було доста, коли посходилися на забави до вельможів Ґанинґаймів і..."

"Бавилися й грали в карти?" — спитала нервово Ева, між тим, як Юліян, мов напружений змії, нахилився над бабунею й топив свої сталеві, в тій хвилі майже зеленкуваті, очі в бабунине обличчя.

"До рання, добродійко?"

Бабуня подалася раптом взад: "Ради Бога, не такий погляд, паничу. Не сей погляд, — кликнула й простягнула, наче в оборону від нього, обі руки: — І ваш предок грав, не гадайте, що не грав. Він також знав добре ті часи, але..." — тут урвала, відвертаючи від нього очі.

"Але, бабуньо?" — настоювала Ева на своїм, що хотіла бабуню оповіданням про давнину зреабілітувати перед молодим чоловіком.

"Але донько... але я бачила там і пристрасну гру, бачила, як програвано маєтки, села, коли не ставало готівки. Ба, я сама сиділа о д н о г о р а з у з такими грачами при зеленім столі. Т о н е з а б у д у і не могла я через довгі роки забути. Який то був блискучий вечір..! Здаєсь, що і був він послідний. Гульба, співи, костюми, карти, тости, танці... все йшло ніби окремо — а все-таки в сумісі.

Сказано: життя й смерть".

"Ви багато бачили й пережили, бабусенько", — ніби докінчила внучка за бабунею, присуваючись підхлібно — не то шукаючи в неї опіки.

"Бачила, мої діти, як не бачила! Красу, любов бачила й пристрасть... Вона страшна..."

"Пристрасть має лиш своє право доти, доки ми нею керуємо. Коли ж ми керму випустимо з рук, вона бере нас під свою владу, робить нас сліпцями й душевними каліками", — зачувся нараз голос о. Захарія із-за плечей присутніх. Він переходив з одної кімнати до другої через маленькі сіни, котрих двері були відчинені й провадили на ґанок. Очевидно, чув в переході заявлення бабуні, спинився на мить і закинув ті слова. Бабуня оглянулася, немило вражена. Її очі спіткалися з великими, блакитними, в тій хвилі спокійно вожучими очима о. Захарія й вона відвернулася.

Юліян піднявся зі свого крісла, поглянув на годинник — і сказав: "Ви мене чудно заворушили, добродійко... болюче, а й роздражнює. Мені все так бажалось щось більше про свого діда почути, як те, що я знаю, та бачу се не суджено мені. Виходить — з його життя бракує ще якийсь уривок".

"Ага, бракує, бракує, — відповіла стара жінка, притакуючи, а по хвилі додала: — Та нащо вам більше знати, як те, що був мужчина гарний, світлий, честолюбивий українець, військовий, люблений при своєму полку, лише — скільки мені відомо, на "вояка", може, зам'який, а се, кажуть, не добре. З поверховности ви до нього, як крапля до краплі, подібні. Вдачу вашу не знаю".

Юліян усміхнувся. "Я сухої, може, й строгої вдачі. М'якість лиш жіноцтву пристойть".

Сказавши се, Юліян... почав прощатися — та саме в ту хвилю... ділась десь Ева і вмісто неї з'явилася її мати. Побачивши доньку, бабуня кинулась до неї.

"Дай пити, донько!" — просила.

"Каву, зимного молока... або й що іншого; в моїй хаті нема нічого, пуста".

Їмость, поговоривши з ним про стан здоров'я батька його, просила остатись в них на вечеру, але Юліян подякував. Перед ним подорож, він мусить ще дещо залагодити й не хотів би, щоб батько на нього з своїм від'їздом вижидав. Опісля попрощався з обома панями й оглянувся за Евою.

Їмость се завважала.

"Ева побігла проти батька, — сказала, — а сей вийшов до громадської канцелярії і обоє повинні кожної хвилі вернутися".

Вона говорила правду.

Юліян не потребував довго йти. Скорим кроком, повний думок і зворушень, мав на думці якнайскорше стрінутись і попрощатись з о. Захарієм і з нею. Чого вона вибігла з ґанку? Хотіла уникнути з ним хвилинку-дві на самоті? Майже так виглядало. Чи, може, мусіла йти проти батька? Він так ждав тієї хвилини, щоб без свідків попрощатися з нею. Та тепер не було часу над тим застановлятися. Ішов остро, минав сільські обійстя, хатки, одну, другу, десяту, аж стрінувся з ними.

Вона йшла поруч вітця, вчепившись його за руку, мов дитина, й говорила щось живо.

Стали.

"Добре, що вас ще виджу, пане Цезаревичу, — сказав душпастир, — бачите... думав, що зможу з вами, як врадили, завтра о 11-й побачитись... але справа склалась інакше; мене покликано на похорон в сусіднє село й я не верну скорше, як аж надвечір. Чи можете відкласти ваш від'їзд на позавтра?"

Юліян роздумав і відповів, що лиш, коли це необхідно потрібно. В тій хвилі стрінулись його очі з очима дівчини й він вмовк.

"Шкода, — сказав о. Захарій поважно. — В таким разі поїдьте на залізничний двірець, а... я поїду з похорону за вами й там закінчимо наші справи".

Та Юліян не був вдоволений сею пропозицією.

Вправді, двірець не був далеко, а це все-таки вимагало поновної їзди, замість щоби вернути додому з релігійної функції спочити. Сказавши се, він зняв капелюх з голови й відгорнув волосся з чола, що зі скорого ходу трохи упріло.

Його очі зсунулися по Еві.

Вона стояла без руху й гляділа далеко перед себе, а душпастир, послідував за приміром юнака, зняв і собі капелюх. Вечір був трохи парний. Під час тих заклопотаних хвилин зблизився до них один чоловік, котрий, як виявилось, був поштовий післанець. По питанню, чи отсей-то панич є Цезаревич — передав йому телеграму.

Юліян поглянув на неї й роздер.

"З дому", — сказав і перелетів очима по ній, передаючи її опісля й душпастиреві. Сей читав: "Батько очікує тебе завтра вночі. Проведеш його до Л. Спіши. Зоня".

О. Захарій і юнак переглянулися.

По хвилі надуми сказав перший: "Прийдіть до мене завтра о п'ятій рані. А тепер не тратьте часу та йдіть, щоб на час встати й все постановлене перевести". Він подав Юліянові руку, стиснув його правицю щиро, а Юліян звернувся до Еви. Вона стояла поблідла, а коло її уст блукав усміх.

"До побачення, панно Ево. Гадав, мій від'їзд буде інший — але, на жаль... — тут він перервав нервово й додав квапно: — Коли побачимось? Може, будете ласкаві колись до моєї матері або сестри заглянути?"

Вона дивилася на нього великими очима, а її права нога, наче чим-то порушена, почала злегенька давати такт.

"Се ледве чи зробиться, молодче. Вона в вас малознайома, — відповів за доньку о. Захарій, — має науку, буде в місті під опікою пані Др. Емі та сеся... але, може, може, колись... не перечу".

"Так, — повторила дівчина. — Може. Панну Зоню я знаю. Вона мені симпатична. А ви поїдете до війська, забудете Покутівку, хіба що д і д и ч і в н і, й ще л і с і с т а в. Я буду за ними глядіти..."

Він усміхнувся насилу: "Д і д и ч і в н і, і ще л і с і став, — повторив. — Глядіть за ними, а я колись над'їду й побачу, що з ними".

Відтак подали собі руки. О. Захарій ждав. Коли Юліян вкладав капелюх на голову... поглянув востаннє на молоду дівчину. Чи не мала більше жадного слова для нього?

Ні. Вони розійшлися.

"Дідичів ні, і ще ліс і став..." — промовило в його душі.

Його груди піднялися.

Він почав свистіти.

.....

Раненько слідуючої днини, коли ще парафія тонула в мряках, першого тижня у вересні підписав Юліян Цезаревич о. Захарієві в робітні, котрої двері стояли широко відчинені до сонця, лист довжності, а душпастир, заховавши його старанно, передав йому приладжений вже грубий лист у великій опечатаній коверті з адресою пані Др. Емі в резиденції, мовлячи: "Зайдіть по приїзді в столицю до сеї пані і передайте цього листа. Вона поступить по моїм бажанню, піде з вами до банку і передасть вам потрібну суму. Се жінка чесна, дискретна, а далі, Юліян Цезаревич... — голос о. Захарія тут задрижав, — віддайте свої шляхи Господу Богу".

.....

Свіжий воздух обняв і купав постать молодого чоловіка, котрий вертав з грудьми, повними вдоволення. Так. Вона лежала ще сповита в сні — Покутівська парафія — а за нею, мов загадки, мріли ліс і став, і біла лавка.

*

Юліян їхав возом.

Мати молодого Едварда, довідавшись від нього про стан здоров'я батька його, про виїзд в купелі й то в товаристві Юліяна, дала розпорядження, щоб зладити на ранній час для нього коні, щоб міг скорше як залізницею, (що аж вечером відходила), дістатись до родини й з батьком ще до виїзду побути кілька годин в дома чи полагодити які-будь справунки.

Так і сталося.

Коли Юліян опинився остаточно в хаті, найшовся наче в улику.

Тут вітався нараз чи не з усіма, хоча звернувся насамперед до батька з запитанням, як себе почував, цілував його вихуділу руку й оправдувався, що не прибув скорше.

"Нічого сину! — відповів батько тихшим, як досі, голосом, обхоплюючи сина повним поглядом. — Добре, що ти вже тут, і вечірний, а не нічний потяг забере нас. Як вже знаєш, сину, — говорив поважно, — лікарі висилають мене до купелів. На добре чи лихе — покажеться. Ця моя теперішня хвороба побороздила мені в моїх обчисленнях на кілька років вперед. А ти їдеш зі мною аж до К... Я, розуміється, понесу всі кошти подорожі сам, то можеш мене спокійно відпровадити. Я б був Зоню забрав з собою, але... хто заступить мене в робітні? Вона, знаєш..." — він тут урвав і стулив уста тісно.

Юліян похитав головою, скинув з себе пальто... й, витягнувши з грудної кишені портмонетку, вичислив кілька грубих банкнот батькові на стіл. "Це для вас, тату, підмога на купелі — не журіться нічим. Лікар добре зробив, що вас вислав. Виїзд і побут в К... вплине скріпляючо на ваше струджене тіло й душу... ви трохи змарніли..."

При тих словах здивався його погляд з поглядом Зоні.

"А ти змужнів, хлопче. Розрісся, як той молодий дуб... але... — додав і приступив до стола, де лежали банкноти. — Нащо даєш це, сину? Я ні на кого не числив. Давно вже приготавлявся до подібних випадків для мене чи для кого іншого з вас. Ви мені помагали зерно до зерна складати. Поступово я це робив. Правда, я тратив з дня на день у вас любов і довір'я, був деспотом, бо мусів бути... був похмурим, бо мусів бути. Мені лиш одного жаль... одного... але..." І, звертаючи розмову на попереднє, сказав: "Я ці твої гроші не беру, ти їх не заробив, не міг ще сам заробити. Віддай, коли зажив".

"Ці гроші — моя справа, тату... ви самі мені перед хвилиною казали, що я чоловік".

"Так. Але я їх не візьму".

"А я їх не віддам".

"Вложи їх в щадницю... й колись. Ні. Дай Зоні. Вона піде в місто й нехай їх вложить. Буде мені ще конче потрібно, ще згадаю твоє добре серце й порушу їх. Маю надію, що верну сильнішим... а дорогою ще побалакаєм. Оповідж нам всім, як тобі поводить".

Юліян переповів небагатьма словами про свій побут у дідича, про відносини на парафії, подав характеристику о. Захарія, його діяльність між народом, а в кінці опинився при знайомстві з Німеччини і мимоходом на бабуні Орелецькій.

Батько насупив брови й спитав, чи вона ще живе.

Так. Вона ж, прецінь, не така стара, чи батько її знає?

Чому ні? Але він менше; ліпше вже знає її тета Рибко й її муж в горах, куди треба, як він се споминав, раніше чи пізніше конче поїхати й відвідати їх, не поминаючи й тету Олю Альбінську. Се треба затишити собі. Вони обі заопікуються всіма ними, т. є. матір'ю, сестрами, наколи б його колись не стало, бо його, Юліана, він не вчисляє. Він чоловік й дасть собі в світі сам раду.

"Тату!" — кликнув, прикро вражений, Юліян, але й в тій хвилині вмовк.

Батько поглянув через нього крізь вікно.

"Не хвилюйся. Старайся хоч себе поставити на ноги. Зоня вже так як забезпечена. Має свій кусень в руках, а її наречений, Мирослав — ти його знаєш — добрий і чесний чоловік. По моїй смерті поведуть нашу майстерню далі. Так маю я надію в Бога... Нам, старим, треба про все думати".

Помовчавши якусь хвилину, спитав опісля, чи Юліян знає молодого огородника Захарка з Покутівки.

Юліян здивувався, ба, майже перелякався. Може, батько поміркував залицання його до Марії... то тоді — батько був строгий в таких випадках, не любив, як висловлявся загалом, "любов напмацки".

Юліян не відповів зараз. Він знав, що батько числився з кожним словом.

Яко людину, знав він його досить добре. Він був характерний, доброго серця, завзятий українець і правдомовець.

"Я підкреслюю це слово, тату. Коли хочете про нього, як про городника, щось знати, то нехай послужить факт, що він заангажований дідичем Гангом і на дальші літа в Покутівці від Нового року як самостійний городник з доброю оплатою і

забезпеченням його особи та його дружини у випадку дідичевої смерті. Се я від дідича самого довідався. Та в чім річ, тату, що ви питаєте про Зарка?"

"Він був у мене, закупив гарний стінний годинник і спімнув, що — гадає за рік женитися. Господь знає, як то ще буде зі мною. А наша Марія полуменіє, коли він до нас заходить. Май бачність на твої сестри під час моєї неприсутности. Нерозвага багато розчаровання в життю приносить... а молодіж любить серцем і тілом. Тепер іди до них і до матері, приладься до подорожі, а прийде хвиля, то поговорим і про інше".

Юліян вийшов до матері й сестер, де говорено про різне, головно про хоробу батька, заручини Зоні, про те, що цвіти, які з'являлися від часу у вікнах убогої родини годинникаря, чи тут, чи там прикрашали в скромних кімнатах столики, походили не від кого іншого, як від молодого роботящого городника Зарка.

"А тобі як поводилось, паничику? Бував у о. Захарія на парафії? — питала Марія і кивала пальцем. — Як там? Ми чули, що ти парохію не обминав..." Вона шукала очей брата уперто так, що він під молодим інквізиторським поглядом сестри ледве помітно змінив барву.

"Не обминав, сестричко... не обминав — ви самі того бажали, — і признаюся одверто, що ні одної хвили цього не жалував".

"Панна Ева..." — докинула Зоня... спиняючись поважно поглядом на обличчю брата...

"Поступова й мила панночка... далеко цікавіша, як би ви думали... буде тут дальше приватно вчитися... а далі я не знаю, я не опікун її".

"А їмость, Юльку?" — спитала мати, всміхаючись, і погладила любимця по гарнім обличчю, поправляючи йому краватку під ковніром.

"Як всі мами й їмості... Вони знані... Є там ще й бабуня... пані Орелецька... мамочко".

"Яка?" — пішло одним звуком з уст присутніх...

Але Юліян не відповів.

Перед його уявою виринула ніжна постать Еви — з чорними очима і жадне слово не переступило через його уста про ту "бабуню"...

Нараз обхопили з заходу його бурхливо дві руки.

"А такої, як я... не було там...?" — зачувся веселий голос Оксани... що вставилася потім раптом перед брата.

"Ні, такої другої Оксани не було..." — відповів брат живо, рад зміні, що не мусів про тих там говорити.

Вечером, як лиш місяць вплив на небо, від'їхав годинникар Цезаревич у товаристві свого сина й супроводі доньок Зоні й Оксани (тих послідних лиш до залізничного двірця) на курорт... а сам вернув третьої днини назад.

*

За недовгий час змінилася погода. Вітер гнав і зривав листки з дерев, хоч вони ще сильно держалися, таргав осінніми цвітами, затискав двері при отворенню, що годі їх без напруження в руках вдержати, завертав дим і гнав шалено по вулицях міста,

збиваючи порох вгору, щоб опісля погуляти з ним по широкім полі за містом.

Оксана сиділа над книжкою, як не раз. Марія вибігла, стривожена, в невеликий садок за домом, щоб побачити, що там діється з деякими не зірваними ще овочами, і ще не вертала, а Зоня, батькова "права рука", що займала в його неприсутності його місце, увійшла на хвилику до середньої кімнати, де всі... збиралися.

Мати поралась коло підвечірку, тихо, безгомінно своїм звичаєм приносила одно по другім і, застеливши скатертиною стіл... зібралась наливати чай.

Зоня саме задержалася коло вікна й дивилася на небо... Там гнали тіла сірих хмар, мов навперейми. Вона згадала батька й нареченого.

Від першого наспів сюди лист, в котрім писав, що йому добре поводитьсь, що мав вже кілька купелів, поробив деякі, цікаві для нього знайомства, й що небавом знов напише... а наречений... але про те не станем говорити; бо таке належить, як знаємо, виключно до молодих... а скажемо хіба те, що Зоня побачила Марію, як та вертала з саду. Вона чинила це бігцем, держачи в полі, наборзі піднятої сукні, попадані овочі, а другою рукою, ніби відпираючи нею вітер, що намагався зірвати наокруг голови обведені коси, й сміючись кивала до сестри головою. "Наша пані городничка, — сказала нараз Зоня й усміхнулася й собі. — З обох буде колись гарна пара, мамо, коли Господь дозволить".

Оксана підвела до неї задуманий з-над книжки погляд і притакнула безслівно головою. Мати хотіла щось зі своєї сторони докинути, коли нараз двері з робітні відчинилися, Юліян увійшов квапно, змішаний, до середини й, не випускаючи клямку з рук, звернувся до найстаршої сестри й кликнув півголосом: "Ходи до робітні, Зоню, панна Ева Захарій прийшла з годинником до напрямки... але прошу зараз, бо вона квапиться". Зоня звернулась і обоє з братом подалися до робітні.

Тут справді стояла Ева Захарій, держучи в руках малий золотий кишеньковий годинник.

Юліян все ще змішаний, забуваючи, що молода дівчина була вже в них свого часу, представив сестру. "Ви забули?.. Які..." Вона усміхнулася... "Ми знаємось вже... з панною Зонею, — сказала. — Ви дуже до неї подібні".

На сі слова Зоня мимоволі й собі усміхнулася... опісля простягнула руку й спитала: "Чим можу служити?" Ева, наче перебравши змішання від молодого чоловіка (чуючи на собі його погляд), обертала годинник і сказала: "Це не мій годинник, а моєї професорки, пані Др. Емі. Вона короткозора, він випав їй з рук. Мабуть, пружинка зламалася — не знаю".

"Побачимо", — відповіла Зоня й, приступивши до вікна, заглянула в маленький механізм, відтак уклала годинник до інших, вижидаючих руки майстра, й сказала причину ушкодження механізму.

"На коли може бути готовий?"

"За два тижні. В мене багато роботи. Та я буду старатися, щоб був скорше готовий, хоч волю "хорих" довше випробовувати. Так бодай батько робить. А я так само хотіла б з повіреним мені матеріалом поступати. Яка ваша адреса?" — додала ще, притягаючи

запитну книжку, й взяла олівець до руки.

"О, Я сама зайду по годинник", — відповіла молода дівчина й, звертаючися до Юліяна, що стояв недалеко стола й держав якусь книжку в руках, спитала, як він мається від часу, як покинув Покутівку, й що це за книжка?

"Французька. Я не покидаю вправ у французькій і англійській мовах".

"А я їду сьогодні до кіна. Дають Ібсена[67] "Примари". Не пішли б?"

"Ні, панно Ево. Мені шкода кожної годинки. Як вам відомо, я з кінцем цього місяця... а до нього вже... недалеко мушу до війська вступати..."

Їх очі здибалися... він на хвильку задумався й відтак додав: "Хіба б пішов, якби котра з сестер мала бажання... а ради себе ні".

"Але подумайте, що се п р и м а р и, що побачили б... — упімнула, наче пригадувала щось, з притиском Ева. — Я дуже цікава на те, знаю цей твір лиш з читання... й перворядні актори... грають... через те".

В тій хвилі застукав хтось з вулиці нетерпеливо до дверей. Ева кинулася до них, отворила їх настільки, щоб висунути голівку, й кликнула голосно: "Зараз пані доктор, зар-раз" — і зачинила назад двері.

Пані доктор Емі трохи об'ємиста, старша незамужня дама з острими ясними очима й цвікеромна носі, відкликнула щось високим тоном, але Ева не дочула. Вітер затріснув двері назад, вдарив своїм крилом нетерпеливу докторшу філософії й зривав її капелюх так сильно, що вона оберталася сама круг себе, вдержувала то сукню, щоб не підоймав її, то капелюх — і хотіла-не-хотіла ждала дальше.

"Дуже хочу бачити примари, пане Цезаревичу... отже?" — її великі вижидаючі очі звернулися до молодого чоловіка.

Сестра переглянулася з братом. Щось ніжне пересунулося по її обличчю й "піді, Юлику" сказала прохаючим голосом. "Ти стільки пильнуєш вже ті книжки, крім проходів з ними, не виходиш нікуди — отже... але, може, піде й Оксана".

Юліян відгорнув волосся.

"Як піде вона, то я піду, — відповів, — а ради себе самого, то ні. В мене справді небагато часу. Будучи у Відні, я гадаю, що побачу і там примари... й ліпше... бо в театрі. І я люблю Ібсена до деякої міри".

"Бо я хотіла лише з н а т и". По тих словах Ева висунула спідню губу вперед і помовчала. Відтак, не зводячи з нього очей, ждала. Юліян вийшов з кімнати і за хвильку вернув. Він питав сестру. Оксана піде.

"Значиться, підемо".

"Так. Від шостої до восьмої. Я буду з докторкою Емі. Де стрінемося?"

"Я вас віднайду".

"Урядіть так, щоб ми близько сиділи. Я вас познайомлю й з докторкою, ви мусите її пізнати".

Юліян склонився, а вона, подаючи руку старшій сестрі, з блискучими очима майже вибігла з кімнати. Молодий чоловік пішов кілька кроків за нею, вернув і, станувши перед входовими скляними дверми робітні, дивився через кілька хвиль мовчки за нею.

Опісля вернувся на своє місце й забрався наново до своєї книжки. Раз підвів голову й поглянув на сестру. Їх погляди стрінулися. Він, мов схоплений на лихім вчинку, хутко сховав очі, похиливши голову вниз. Зоня, піднявши брови вгору, як чинив це батько й Юліян, сказала: "Отже, така Ева Захарій... вона...?"

"Вона, Зоню".

"Поки що несміла дівчина, а все-таки за с в о є смілива, не гарна, а гарна".

"В тім-то й річ".

Відтак настала мовчанка. Він понурився в науку, й в хаті лиш чутно було тикання різних годинників. Але він був звик до того, воно йому не мішало.

Згодом увійшла Оксана й покликала обох до чаю.

*

Коли вечором брат з сестрою вернули по "Примарах", застали матір і обох сестер похиленими над шитвом. Оксана кинулась меж них. "Ах, мамо, мамочко, — кликнула з захопленням. — Що це за штука. Яка потрясаюча й захоплююча. Яка я тобі вдячна, братику, що ти забрав мене й я се бачила. Я ніколи її не забуду... Побачиш".

"Доки не побачиш другу таку саму, а може, ще й сильнішу, — відповів брат і, усміхаючись, сів біля Марії та обняв її рукою за шию. — Чи довго будеш отак між нами?"

Вона звернула до нього личко й погрозила пальцем.

"Хто тому винен? — відповіла. — Чи до мене приносив Захарко з Покутівки листи, пакунки, овочі і т. і. Та й гляди, щоб і тебе Покутівка не потягнула згодом".

"Подякуй панні Еві Захарій, Оксано, що бачила "Примари", якби не вона — ви б були сиділи обоє тут між нами".

"Не добре я кажу, Юліяне", — кликнула Зоня, натягнувши обі руки з голкою близько до лямпи, щоб наволікти свіжу нитку.

"Ага, Ева Захарій!" — обізвалася тут Оксана вдруге з захватом. — Я пізнала її і пані доктор Емі. Вони обі припали мені до вподоби. Кожда щось має за собою, чим цікавить. Але як вплинули "Примари" на Еву, Юліяне, ти завважав? Господи! Я думала, з нею станеться що-небудь. Ти бачив її очі? І все шукала ними тебе. Здається, всі її почування сього вечора зосередилися в її очах. А коли сказав в картині при кінці Освальд туманіючи "сонце... сонце", вона схилила голову вниз, притиснула хусточку до очей і захлипала. Вже й я ледве держалася в рівновазі з жалю — але так, як вона, піддалася вражінню... не знаю. А як ми виходили з кіна, вона ще спішно притиснула впоследне хустку до лица й сказала до Др. Емі: — Чи не добре зроблю я, коли піду на медицину? Ви знаєте... Що вона під тим думала? А та відповіла, що їй не треба ходити на такі роздражнюючі штуки й що не треба все так трагічно брати. А вона відповіла: чи не є таке наслідно обтяження щось с т р а ш н о г о.

"Страшне, як не страшне, але все має свої границі й не кождий має до того диспозицію. Ти не чув Юліяне?" — звернулася до брата Оксана.

"Чув щось... але я помітив, що Др. Емі спішила додому й тому повторив те саме, що навала п-ні Др. Емі".

"А вона відповіла, що, "ні", що знов піде на "Примари" й все буде ходити на подібне, аж доки не перейметься відразу до т р у н к і в, до крови. На що пані доктор сказала їй: "На здоров'я вам, Евко", з чого Ева в своїм трагічному настрою відразу розсміялася. Пізніше додала: "Я одна піду на медицину, абисте це знали всі. Всі, що до дного". Мабуть, ми її вже не побачимо, Юліяне. Як гадаєш?"

"Відки я знаю? Казала, що сама зайде по годинник, але хто буде її в робітні бачити? Одна Зоня. Ти будеш у школі, а я не буду її вижидати". З тими словами він закури папіроску. Надворі вітер притих і одна з сестер відчинила вікно. Ніч була гарна й спокійна й велика тиша панувала навкруги.

"А вона тобі симпатична?" — обізвалася Марія.

"Симпатична, чому ні", — відповів брат спокійно й відвернув лице, щоб випустити дим в противну сторону від питаючої.

"Ти нам так мало оповідав з твого побуту в Покутівці".

"Бо нічого й не переживав абсолютно. Зрештою, й не знаю, що б вас найбільше цікавило. Питайте. Більшість часу перебував я в Гангів і пожиття меж тими гарними, освіченими людьми дало мені багато. Багато й перечитував я там, бо бібліотека їх чудова. Все найкраще й вибране. Так новітнє, як і давнє... не менше чудові й артистичні альбоми славних малярів різних націй, закуплені в подорожах різними членами тієї родини. І людей деяких цікавих і значних з великим знанням, що бували там гостями, пізнав я".

"То все багатство витворює, Юліяне", — сказала Зоня.

"Воно й справді не лише гарна, але добра річ бути маючим, — відповів він, — з тим я годжусь. Воно дає людям можливість пізнавати людей й найвищу культуру" — він урвав.

"А в парафії?" — спитала Оксана, що присіла вже до стола до сестер, з-поміж котрих висунулася мати, уклавши свою працю на призначене на те місце й, погладивши, то знов поцілувавши декотре з дітей на добраніч, віддалилася з-поміж них на відпочинок.

"А в парафії?"

"В парафії? — повторив Юліян, усміхнувшись, — мені там було деякими разами мов я знаходився в іншому світі. Наші попівські родини скільки вони нам щирости й доброго дають, ми це, може, навіть і не вміємо оцінити. Сам о. Захарій, то як я вже оповідав, справжній апостол народу, але з давен-давна, що йшов з Христом, куди б той і не ступав".

"Це він, Юліян..."

"А їмость, а Ева? Ти нам про Еву говори", — настоювала Оксана між тим, коли Марія усміхалася, а Зоня мовчала зповажнівши.

"Коли хочете, щоб я вам говорив про Еву, — сказав Юліян, — то я мушу й спімнути про той великий став, що знаходиться в Покутівці. Широкий, зелений, бо від лісу, що росте собі преспокійно його берегом, з місцями, як оповідають деякі люде, майже бездонними або знов із плоскими, що й не варт вступати в него. Вночі виблискує його

тафля сріблом, а вдень відбиває небесний дзвін. То синій, то понурий він, який би собі там і не був. В зливах виступає з берегів і убирає їх в шум. Я його перепливав, але не можу сказати, що його не боявся й добре вглибив... Там, де я не сподівався, він манив до себе на дно... Ну, а на дно не хочеться нікому поринати".

Сестри розсміялися.

"А Ева?"

"Як Ева. Між вами всіма дівчатами нема великої різниці. Хіба, що в кожної інше пір'я. Вона весела й сумна, амбітна й експанзивна... що більше казати? Я розповів вам про став і більше нема що до розказання... Ага! Їмось добра ґаздиня, жвава, оборотна, керує челяддю й прочими своїми сільськими знайомими, мов отаман, і поглядами й короткими наказами, при тім гостинна й ввічлива".

"Ева має іншу будучність перед собою, як ми, Оксано", — сказала Зоня.

"Вона, як одиначка, має можливість набрати науки, стати, кажім, лікаркою, зайняти місце в суспільности й бути важним чинником. Коли ж вийде заміж, буде безперечно й іншою приятелькою свого мужа, як ми... й своїх дітей, може, ліпше виховає".

"Ого!" — кликнула Марія.

"Так я гадаю, — відбила Зоня. — Ми лиш робітниці, бджоли, без призначення на вищі функції, як те, укладати перші, навіть примітивні підвалини до дальшого розвою суспільства... не говорю вже про збудування держави. До того, найдуться в будучині інші особистости, як ми".

Марія знов потрясла заперечуюче головою.

"Вір мені, сестро, — настоювала старша сестра на своїм. — Ми з нашим простим скромним вихованням, що одержують лиш лад на світі, себто в родинях, що творим, оскільки нам то виховання в нашій сфері дозволяє, гармонію, згоду, чистоту, здоров'я, слідим за розвитком дитини, надаємо керунок його характеру, учимо, ми роз'яснюємо примітивне добро й зло... ми, як казала я тобі, бджоли, що працюють навіть іноді без вищої свідости, як автомати. Ми також маємо свою доцінність". Марія, що хотіла щось живо докинути, здержалася, бо Оксана, що слухала мовчки, нараз обізвалася.

"Їй, ви також говорите про щось, над чим вже давно трава поросла. Це все тепер вже само собою розуміється".

"Розуміється, а перестає розумітися, Оксано, — сказала Зоня. — Тепер виринають інші типи, що інше знаходить на витовчену, примітивними робітницями, дорого, появляються жінки, що борються горячо й розумно за самостійність, таки дійсно з вищою фаховою освітою, і ми, бодай я далека від того ганити таке стремління... противно, радуюся... особливо, коли виростають і з нашого українського суспільства".

Оксана отворила широко очі...

Надходять "Еви" й інші, їм подібні. А ми вже своє зробимо.

"Der Moor hat seinen Dienst getan, der Moor kann gehen..."[68] — сказала Марія гірко.

"Нічого не вдієш проти того, Марійо. Будучність дійсно належить "Евам" і це все

йде природним темпом і розвоєм".

Юліян підняв бистро голову, глянув з розпаленим поглядом на поважну сестру, але не сказав нічого.

"Чи ти віщуєш щось, Зоню?" — спитала Оксана.

"Ні, Оксано. Але такі, як Ева, й подібні, — я підкреслюю се слово, — навчать нас колись чого іншого. Злого чи доброго — покаже будучність. Може, дадуть і інший оборот дотеперішньому хатньому механізмові й життю, що я там знаю! — відповіла Зоня, усміхаючись любо. — Це я так собі на власну руку філософую. Але тепер вже вас покидаю, бо ще треба зачинити вікна й робітню — обійти всю хату, як це робить щовечора наш батько, а відтак... спати". Зоня встала... й звернулася до дверей. Юліян зірвався й собі на рівні ноги. "Я йду з тобою!" — кликнув.

"А я була б хотіла, щоб ти мені ще деякі пояснення за Покутівку дав".

"Дай йому спокій, Оксано! — перебила сміючись Марія, — ходім справді спати. Про Еву, може, почуємо ще в житті, тепер вона не така цікава".

"А мені дуже цікава, бо я б хотіла лише знати, чи вона займається також хатньою працею, як ми і другі, такі як ми. Чи вміє, приміром, так гарно тісто замісити, як я... про вас вже не кажу... чи розуміє, як до білля братися, щоб було біле, як сніг, і... чи знає... голкою..."

"А ти дівчак, Оксано, дарма що тобі сімнадцятий зачався; її, одиначку, студіюючи... будуть упрягати до звичайних хатніх робіт? Іди, йди, й будучність, як і її заняття в житті, буде відмінне, як наше. Ах, я її вже люблю, Марію, я її вже обожаю. Чуєш — обожаю?"

Юліян ледве чи дочув послідні слова, він вибіг за старшою сестрою, а Марія, розсміваючись, і собі подалася за братом. Оксана, побачившись нараз сама одна в хаті, зірвалася від стола й погнала за іншими.

Вони опинилися в невеликім, подовгуватім, розтяглім саді й станули, мов по змовці, на самотній стежці, що ділила сад — на овочевий і яриновий, — ся була рівна і біла від ясного камінця.

Тут гляділи хвилю на небо. Воно було обсіпане зірками... десь саме, як здавалося, над хатою ніби спинився місяць і світив сріблито.

Темні великі кущі й дерева з поближких сусідніх садів відрізувались неперворотно купами й робили вражіння чогось лякаючого.

"Ловіть мене, сестри! — кликнув нараз Юліян свавільно, — незадовго між вами не буду" — й кинувсь бігом стежкою — садом.

Всі сестри погнали за ним. Одна й друга простягали за ним руки й від одної і другої виховзувався він, мов риба, розсипався дзвінкий веселий сміх між ними. Він станув. Аж нараз наймолодша, Оксана, вчепилася за полу його суртука й, держачи її сильно, дала поволікти себе кілька кроків за ним. Він станув, стряс розсипане волосся з чола взад і віддихав сильно. Відтак — се сталося вмить — ледве дівчина спам'яталася, вхопив її несподівано в обійми й підніс високо вгору.

"Так роблять з героїнями, котрих обожають, і тими, що відзначаються зірками в

житті! Так, — кликнув, — так, поетко моя, що не написала ні одної стрічки" — й опустил звільна, пустотливо сміючися, сестру на землю.

Старші сестри, мов на приказ, помовкли й узяли його під руки.

"Тепер ходім..." — сказала Зоня, піднімаючи палець до уст на знак тихого заховування. Нічний сторож засвистав десь недалеко на вулиці й щось мов вступило між них. Але то не було нічого, лиш сама тиша ночі й темінь, що, здавалося, походила й від дерев і кущів та неначе присувалася все на крок до них, щоб їх собою оповити.

Коли позачиняли все знадвору, входову фіртку від дороги, вікна, двері й вертали через освітлену робітню батька, здержалися тут мимоволі. Крізь вікно закралось пасмо місячного срібла, всі годинники були в русі, а один великий вдарив раз. Він, ніби дідик в пантофлях, проходжувався там і сям, а всі інші підняли голови й ходили за ним. Хто голосніше, хто тихіше, а всі тикали, жаден не мовчав.

"Батько... — сказала нараз Оксана шепотом і помацала брата за рамено. — Тихо, тут батько є".

"То я тут, тепер я... але дуже скоро вже мене не буде. Не забувайте мене на тій чужині... Батько верне... а я буду сам, цілковито сам".

Він схилився й його уста злучилися з устами наймолодшої сестри, що так і прилягнула до нього. Відтак безшелесно й німо, неначе справді батько знаходився між ними, подали собі руки на добраніч і розійшлися.

*

За тиждень він від'їхав. Саме в той день, коли від батька наспіла з курорту відомість, що він почуває себе краще, що має надію, що купелі приведуть його до здоров'я, приїхав по нього й син покутського дідича й оба вдвійці виїхали до війська.

Більше як рік минуло з того дня.

Час саме перед Різдвом.

По вулицях невеликої резиденції родинного міста Юліяного, від кількох днів сухого морозного грудня... вставилася зима й покрила все білістю. По ґзимзах камениць, вершках штахет, над вікнами, як і на тонких рамках шиб меншого й більшого покрою, уклався сніг грубим пухом. Куди не поглянеш, все потоне в білості, викликає миле чуття в грудях... і дише свіжістю. Пора полуднева й сніг, що нині від самого ранку не впав ні одною зірочкою, тепер наче бажаний землею і голою деревиною, почав наново з сірого неба зсуватися. По головних вулицях ще рух, але в бічніших він слабне. Сьогодні Святий Вечір[69] і хто не покінчив свої орудки, не доробив розпочате діло, спішить їх доповнити, щоб найдалі за годину побачитися вдома та прилагодитися між ріднею до радісного вечора Різдва Христового[70], того великого свята миру, котре чи не на всій християнській землі, в найбільній хатині святкуватиметься нині.

Коло високих виставових вікон одного гарного магазину з дитячими іграшками, а близько цього й іншими добірними річами, стоять ще глядачі, по більшості жінки й молодіж обох полів, й приглядаються тому всьому цікаво. Дехто з них входить всередину й закупає квапно потрібне, хто ж любить лише виставою, особливо дитячими, тими іграшками, що тут в різнобарвній кількості пишються. Вони

викликають, хоч би й у грудях дорослого, радість, солодкість і щось, що відчувається лише при виді таких різдвяних виставок.

Деяка бідніша дівтора, що спішить куди в орудках, задержується сьогодні мимоходом також тут. Тут стільки чудових річей, про котрі їм і не снилося! А все облите світлом золотим чи срібним, чи змішаним враз, бо вони се навіть докладно не розбирають, так осліплює їх пишнота виставлених дорогоцінностей. Кожна ж річ, зокрема, є така чудова, ефектна і приманлива, прив'язує так око й серце, наповняє щастям, що й не замічають, як їх кількох зросло нараз до дрібної громадки.

Вона гуторить і захоплюється. З цвіркотом, мов пташенята, що зворушилися чимсь, здоймаються їх голоси й знов втихають, а з тим відвертаються й спішать куди-інде недалеко, заводячи тут те саме, що на попереднім місці...

Так дівтора.

На вид мініатюрних автів, комічних малпок, медведів, паяців, коней, горбатих верблюдів і т. ін., вона не може успокоїтися... й не один малий палець полишає слід на чистім склі, де висять і стоять всі ті чудеса та для неї недостижимі утвори.

Особливо одно... приковує їх. Застановляє, на час при відкритті того явища, голови до шиби притискати й з здерженим віддихом придивлятися. Це мале погруддя, з білого порцеляну, створеної собаки, що їй на кінчику носа сидить муха й скобоче її, а вона, дивлячись на ню ажизом, з напруження злоби, що не може її язиком хапнути й розкусити, приводить малу голоту, наколи зрозуміла, о що розходиться, до такого вибуху реготу й веселости, що дехто з дорослих, обминаючих, оглядається за нею й мимоволі й собі усміхаються.

Один молодий офіцер, що опинився перед ними неспостережено, близько такого одного вікна, придивляється й собі виставі. По правді, його не обходить то все, бо його лице зраджує нетерпеливість і погляд, яким шукає чи перебирає чогось між проходжими, каже, що він вижидає чогось.

З нудьги чи нетерпеливості все витягає папіросницю, закладає папіроску в коротеньку, бурштинову цигарничку й закурює. Він високий і, чи тому, що рівно держиться, чи, може, від виразу його поважного, майже строгого лиця, робить вражіння недоступности.

Ждучи, починає проходжуватися. Від фронтних дверей аж до вугла камениці й назад. Так скільки раз. Зразу повільнішим кроком, а пізніше, поглянувши квапно на годинник, скоршим.

Він доходить приспішеним кроком до угла магазину, вслід за ним якась молоденька дама, що вийшла з магазину з поспіхом з закупном, коли оце він нараз завертає так несподівано бистро, що вона, що поспішала, вдарилася з ним так сильно грудь об грудь, що її шапочка, що була укладена легко на голові, злетіла на землю.

"Pardon..."[71] — кликнув він, між тим, як дівча з переляку зойкнуло.

Скоро, як гадка, як блискавка, схилився він до землі, підняв шапку й подав її, звиняючись.

Змішана, засоромлена, вирвала йому шапку з рук і, окидаючи його лютим поглядом

з-підлукуватих брів, прикрила спішно голову шапкою й, не сказавши ні слова, ба не кивнувши й головою, погнала далі.

Це сталося в одній хвили.

Він оглянувся мимоволі за нею, але не найшов її більше. Вулиця була вправді ясно освітлена, а прохожих багато й вона щезла скоро між ними.

Гнала, як сполошена, подумав, тому і вдарилась так сильно. Веселий, майже свавільний усміх указався на його устах і щез.

Дійшовши через хвилю знову до магазину, станув і дивився на прохожих по тротуарі, піднімаючи, мов в чудованню, брови.

Нараз опинився перед ним хлопак з елегантним подорожним куферком в руках, оправдуючися, чому скорше не прибув, бо мусів, як казав, ще дещо для того д р у г о г о пана зорудувати, котрий від'їхав... і спитав, куди має нести куферок.

"За мною", — відповів офіцер і, завертаючи в іншу вулицю, пішов живо враз з хлопцем.

Сніг падав невтомно і з легкого сумерку настав вечір, хоч не була ще пізня пора.

В домі годинникаря Цезаревича освітлено і святочно. Двері всіх, хоч необширних та низьких, кімнат стояли широко повідчинювані. Мила температура з ледве помітним запахом живицінаповняла їх. Над вікнами були спущені занавіси, по берегах оздоблені ручними делікатнимигафтами, а майже в кожній кімнаті були коло вікон підставлявані на малих кошикарських столиках і цвітучі зимові цвіти в товаристві гарних широколистих рослин або пальм і фікусів, ті послідні уміщені в деревляних коробках.

В послідній, може, найменшій кімнаті, що її замешкував давніше одинак-син, стояла зелена, майже під стелю сягаюча ялинка, прибрана всякими ласощами, пишна, блискуча, округ неї на землі прикриті коверцем, також ручної роботи сестер, лежали дарунки. Деякі з них були поміщені між гіллям ялинки. Як сказано, від неї несло лісовим запахом і вона ніби становила собою якийсь центр.

Її приладили оба наречені двох старших сестер.

Молодий, веселий годинникар Мирослав і огородник Зарко, що по повороті батька Цезаревича освідчився йому і дістав руку Марії. Особливо він розвинув свій артистичний смак, оскільки було можливо з малими і скромними засобами прибрати і деревину і постарати дарунки. Коли Зоня і Марія спротивлялися закупленню ялинки на сей рік, вимовляючись видатками на справлення виправи, то оба мужчини, порозумівшись мовчки поглядами, впевнили обох, що треба наймолодшій "дитині" зробити несподіванку і як вже не цінними подарками, то бодай гарно оздобленою ялинкою, котра ще певно на сей рік справить їй чималу втіху, тим більше, що остається по відданню сестер сама вдома і її на будуче ледве чи постарається хто о деревинку, на що сестри згодилися одноголосно, обіцявши обом молодцям і зі своєї сторони "лепту" на ялинку з додатками.

.....

В найбільшій кімнаті, що була zarazом і їдальнею, стоїть в посередині довгий стіл, а на нім після звичаю розстелено легко сіно і Оксана покриває його. Вона робить це з

всею молодю повагою. Мати, чи не з дна своєї виправної скрині, що її дістала ще від своєї матері, вибрала на сьогодні гарну адамашкову скатертину, що, ніби сріблом переткана, улискується і аж низенько до землі укриває його.

Накривши, вона на хвильку підсуває брови вгору, прикладаючи чільний палець до уст, і зостановляється, на кілька осіб уставляти сервіз? Скільки їх всіх разом? Родичі — два накрити. Дві сестри з своїми судженими — чотири; разом шість; а вона одна — виходить сім. Не добре. Кажуть, гасло "сім" — нещастя і хтось мусить вмерти. Хто? О, вона не хоче, щоб хтось вмер. І гадками, мов блискавкою, перебігла по всіх знайомих і рідних. Ніхто нехай не вмирає, ніхто. Всі добрі люди нехай живуть. Наколи б брат тут був... О, брат тоді було б саме добре. Їх всіх було восьмеро. А так вона все ще стояла без рішення. Нараз перебіг по її молодім здоровім личку мов промінь сонця. Вона вже знає, як в цьому випадку зарадити, як ту фатальність обійти. Вона поставить восьме накриття і нехай собі стоїть. Хто прийде в хату — бідний чи багач, інтелігент чи неук — вона заздальгідь попросить родичів, щоб дозволили, аби смів на сей раз бути їх гостем. І вона і йому послуже. Як згадала, так і вчинила, уклавши й восьме накриття. Поуставляла все як треба було після обичаю на стіл, підіткнула ще сіно на нього, жалуючи в духу, що не було і снопа, щоб ще і його укласти в кут, підбігла разів кілька і до кухні, щоб ще дещо спитати в матері, де поралися обидві старші сестри з сею, бо при вечері мали бути і два будучі її шурина — а остаточно станула перед готовим, прибраним з поукладаними на нім добрими річами і задержалася поновно на хвильку в думці. Вона призначила кожному місце: де батькові, де матері, сестрам, "панічкам", як називала наречених своїх сестер, де собі і вже... нараз перервало її гадку шолопання ніг в сінях, з котрих провадили двері направо і ліво... до кімнати і кухні — кілька, півголосом промовлених слів до когось і енергічне стукання до дверей. Се, певно, Зарко. Він любить з нею дражнитися, любить її лякати, а найбільше вже дурити. Вона здвинула плечима, не змінила пози, ні не просила увійти.

Стукання повторилося.

Тепер вона кинулась до дверей з заміром відчинити їх широко, тому збиточникові, що коли б і не шукав був з нею зачіпки, щоб остаточно посміятися з неї хлоп'ячим, свавільним сміхом, в чім помагали йому й інші. Та коли уклала руку на замок, щоб його отворити, двері відчинились з сіней і на порозі станув офіцер. Високий, з шапкою, насуненою низько на очі, в плащі, зап'ятім аж під шию, ковніром підоймленим вгору, а сам цілий білий від снігу... і ждав. Молодій дівчині забилося серце, мов у зайця, і восьме накриття минуло їй крізь ум.

Він поздоровив військовим привітом, підносячи руку до шапки, все мовчаливо, неотвираючи уст і на слово.

Дівчина стояла так само німо, витріщивши очі на незнайомого... і "батько", і поновно "восьме" накриття наповнили її жахом..., що батько скаже на вид якогось чужого? Він такий строгий. Та лише на хвильку запанував нею ляк, через одну мить; в слідуєчій офіцер, що вже здоймив шапку і розсміявся їй в лице, не хто інший, як її брат Юліян.

"Юліян, — скричала утішно на всю хату і кинулась до нього, між тим, як він одним рухом скинув плащ, — Юлику, то ти? То дійсно ти? А я в першій хвилі... і не писав... то-рраз!"

Він ще сміявся весело, приступаючи до неї.

"Ти не пізнала мене, не догадалася?"

"Ах, нівідки не сподівалася. Ти ж ніколи в листах не споминав, що на Різдво до нас приїдеш. Подумала в першій хвилі, якийсь незнакомий офіцер шукав мешкання і зайшов випадком і до нас... і вже хотіла..." "Йому на груди кинутись?" — докінчив він збиточно, скидаючи з шиї шалик та відвертаючи змокріле волосся з чола. "Бо мені сьогодні трапилось таке", — сказав і притягнув її до себе... вітаючись і цілуючись з нею сердечно.

"Що ще?" — питала між тим Оксана і гляділа ущасливлена на брата та потрясала ним, мов рубом, що ані разу не подавався від її молоденьких сил.

Він тут оповів наборзі кількома словами свою пригоду з чужою якоюсь панночкою, що кинулась йому на груди і мало не розбила його серце надвоє.

Молода дівчина розсміялася сердечно. "А я, — оповідала вона, вислухавши брата, — думала вже об тім, чи не запросити того "чужого" на восьме накриття", — при чім пояснила йому, що трапилось і їй з "чужим офіцером". "Ах... Юліяне, — кликнула остаточно, — що за чудове чудо, що ти, мов з неба зісланий, спав на свята до нас додому. Офіцер. Дорогий наш офіцер".

"А яка велика й гарна панна стала з тебе, — сказав брат весело, приглядаючися їй, і погладив її наново пестливо по лиці, — сказав би хто вісімнадцятилітня панна... а то ледве... я боюся, що лиш колись нараз почую, що й Оксана Цезаревичева виходить заміж".

"А-ай! — кликнула вона, неначеб її вколов хтось несподівано. — Ти забув, що ми не маємо в житті розлучатися?"

"Та де забув... — відповів він з удаваною повагою. — Записав собі в нотис, коли великий вітер був, то й яким чином щось таке забути. Але де батько, як маються й інші. Ходім до них".

На голосну балачку й радість Оксани, оклики, сміх, мішані з братовим баритоном, увійшов батько з своєї кімнати, прибраний святочно, (бо дуже шанував великі свята), появилися чи не рівночасно сестри й мати й інші з хати й за недовгу хвилину побачив себе Юліян в колі всіх любих. Мати тут пригортала, цілувала сина, тут батько з усміхом, що так рідко появлявся на його поважнім старім обличчю, притискав коротко та сильно, по-мужеськи, одинака до серця. Знов сестри вітали, обіймали брата, щебечучи, ущасливлені приїздом його, а там і оба будучі мужі їх увійшли скромно за голосами з дальшої кімнати й вітали його щиро. За недовгий час пішла оживлена радісна розмова, вздоганяли себе питання й відповіді, з чого вийшло, що Юліян був вже в коменданта, до котрого полку належав, замельдувати свій приїзд і враз з тим свій виступ, зараз по святах справляє собі цивільне вбрання й вирушить з Едвардом, котрий так само поступив... у подорож так зв. доповняючу освіту, чи, як се називав батько його

товариша, "Bildungsreise"[72], до котрої сам уложив план і подорожню руту. Насамперед в Німеччину, Швейцарію, відтак Скандинавію, Англію, може, ще в Москву[73], Київ[74]... "А Францію?.." — спитав батько...

"Мабуть... бо нащо студіюємо фанатично французької й англійської мови?.. Та про те ще пізніше, а сьогодні я такий радий, що знаходжуся вже між вами".

І все наново був се по більшій частині брат, що мусів на все відповідати, що оповідав про теперішнє й давніше, про те, що наспівало поки що ідеями, а заносилось на зреалізування ділами. Відень — це європейський лексикон, для котрого треба багато часу, взявши його з культурного боку... а він... скільки було в нього часу, як у військового, по службі бігав по бібліотеках, робив записки, слухав виклади, які йому на будуче мали би, як для професора, придатися, отже "уживати" Відня не було як, бо на те і його мінімальні засоби не дозволяли. Та все-таки вдалося йому часами багато дечого великого та поступового бачити й чути й з українською молодіжжю, що там студіювала... пізнаватися.

Деякі голодували по-геройськи і студіювали, се були деякі селянські сини, котрими можемо гордитися, а знов і з родин інтелігентних, що менше себе контролювали, вони витрачували час на локалях, котрі можна було оминати, бо лиш гроші в них залишали та здоров'я винищували.

Марія, що сиділа коло брата, погладила його, заглядаючи йому збиточно в очі.

"А ти був святенький, Юлику?" — питала.

Його погляд майнув через плечі по ній.

"Абись знала, що був святенький. Був, бо мусів з часом числитися, працювати, Едварда, заєдно... на оці мати, що іноді правдивого батька зраджував і грішми, як половою, сипав".

Так до вечері.

По вечері, котра відбувалася при гарнім настрою, і коли батько збирався піднятися із-за стола, всі присутні заголомшили його просьбою ще хвилину посидіти так, що заким він з того опам'ятався, на один знак прибувшого сина прискочили до нього оба наречені сестер з Юліаном, взяли його на руки і за маленьку хвилину обнесли три рази округ стола, при чім доньки плескали радісно в долоні, а мати то сміялася молодечо, то витирала сльози з розчулення.

По тім різдвянім "тріумфі", як називала це Зоня, попрохала вона всіх до кімнати, де знаходилась ялинка. Ся послідня блистіла вже від світла, пишна з свого срібно-золотого вбрання, такими ж дрібними дзвіночками, збагачена люкром, украшеними серцями, медівниками, позолоченими оріхами, дактелями і преріжними смачними конфетами, як їх звичайно бачимо на ялинках, а поверх всего того — ілюзія і іней... з-поза котрого визирали найбільші цукрові широкі рум'яні личка, усміхнені і плачучі, що викликували своїм видом усмішку.

Хто глядів на ялинку, глядів і на молоду Оксану. Вона була наймолодша в крузі, все звертало увагу на ню, жартуючи з неї на тему розвішених ласощів, цукрових круглих лиць іполюкрованих барвно сердець і інших медівників і паперових, освітлених

бальоників. Вона була щаслива, що брат був дома, і чому б їй не бути безжурною?

Відтак розділювано дарунки. Кожде одержало щось, почавши від батька, що сидів в шкірянім фотелю, по бабуні, і усміхався добродушно — аж до наймолодшого. Батькові припала гаптована оксамитна шапочка до робітні; матері — практичний дарунок, бо широкий господарський фартух, яким вона врадувалася і по-молодечому на його вид розсміялася, цілуючи за нього Марію в личко, вгадавши, що то її видумка. Зоні передав її наречений маленьке етуї, в котрім знаходився золотий годинник і... Марія дістала від Зарка, в гарній оправі, Новий і Старий Завіт, "з котрого будемо щовечора по денній праці одну главу перечитувати", а Оксана — поезії Шевченка та Федьковича[75] і "все до посліднього на Ялинці...", на що Оксана відразу обома ногами, мов кавка, підскочила.

Коли роздаровування минулося, звернулася мати до сина і сказала: "Найкращим дарунком для нас всіх, а для мене зокрема, є твій приїзд, мій хлопче. Нікому з нас не снилося сьогодні тебе бачити". "Який він там ще хлопець, — упіснув свою жінку господар дому. — Він в мене мужчина відколи покинув середні школи, а надто тепер, де його бачу офіцером. А тепер, — додав, — заберу його на часок до своєї кімнати. Йому належить також дарунок, бо він не смів сьогодні з порожніми руками вийти. Наколи б трохи прибавився... то ви розважайтеся самі межі собою..." З тими словами всунув синову руку в своє ра́м'я і оба пішли до алькіра за робітнею, який охрестили дівчата між собою святинею, бо там знаходилася батькова спальня, бібліотека і інші його святощі.

"Для Юліяна нема нічого відповідного", — сказала Марія, оглядаючись заклопотано і безпомічно округ себе, коли за батьком і братом зачинилися двері.

"А, може, і є..." — обізвався тут молодий Зарко і в кутиках його уст вздрігнулось збиточно.

"Що, що, що?" — перебігло цікаво з уст до уст і все кинулося до молодого чоловіка з питанням за дарунком для брата. Та сей, всунувши руки в кишені, станув перед ялинкою і почав її так пильно оглядати, неначе на ній появилось нараз щось досі невидиме. "Гарна ростом, — сказав лише, а опісля ще додав: — І ростом, і листям". І більше не міг з нього ніхто нічого видобути.

.....

Коли батько Цезаревич увійшов з сином до своєї кімнати, указав йому місце: "Ти сідай, а я добуду то, що ховав для тебе від хвилі, як тебе уклали мені на руки з словом "син"". З тими словами він видобув ключик з грудної кишені, отворив одну шуфляду свого старого бюрка, вибрав відти, з маленької, оксамитом обвитої скриньочки, один перстень, котрий лежав між золотом, якимось ланцюжком і хрестом-відзнакою... для військових і передав його Юліянові.

"Отее дарунок тобі, сину, в сьогоднішній вечер, в котрий справив ти мені таку радість твоїм приїздом".

Сей зачудувався, перебираючи перстень, якого ніхто не бачив у батька... і оглянув його цікаво зі всіх сторін... дякуючи остаточно... кількома теплими словами за нього.

"Се чистий правдивий рубін, тату, скристалізована кров... який гарний і цінний! Ви се знаєте, тату!"

"Так, мій сину. Сей перстень одержав мій батько, а твій дід, Юліян Цезаревич від свого полковника в молодім віку, будучи тогді його улюбленим ад'ютантом, а потім і мужем його одинокої дитини — доньки, а твоєї бабки. Держи його в честі і носи в честі, — додав поважно, майже строго. — Будь сильний і відпорний проти всяких спокушень, звідки б вони і не грозили тобі. Мій батько був таким до хвили доки — доки не стягнули йому цю дорогоцінну пам'ятку з пальця" — тут він урвав і сів на крісло перед своїм бюрком, схиливши голову на груди, ніби застановлюючись на хвилину.

"Кажіть що про діда, батьку! Ми всі майже нічого про нього не знаємо. Не ховайте нічого, а мені би так мило було про нього, його особу, перебіг його служби і все його дотичне дізнатися, — просив, вп'яливши очі, з виразом широкого прохання, в батькове лице. — Я не хлопець вже, як самі сказалисте, а мужчина, як офіцер знаю я також, що значить офіцерська честь і що її треба більше зберігати, чим життя".

Коли батько заховувався все ще мовчавливо, Юліян додав: "Я скажу тепер, що я рад, що був і у війську. Воно причинилося до того, що не буду в своїх осудах одностороннім, якби се міг бути цивільним. Той апарат названий "військовість", чи армія, про котре говорять зчаста-густа як про щось поверхвне з погордою, він страшний своєю консеквенцією, повагою, строгістю, дисципліною і тактикою життя і смерті" — і тут він вмовк. "Я вам перебив, тату... простіть. Дід був військовим, а що я саме ношу ще на собі отее-то... — при тім указав на уніформу на собі... — То мимоволі насунулись мені висказані думки на уста. Оповіжте мені дещо про мого діда, про котрого приходилось мені зачувати, що цікавить і подразнює мене. Сей гарний перстень з камнем барви крові буде в мене в помешканню і свого рода талісманом. Не так, тату?"

"Ні".

Батько, годинникар, підняв голову і заперечив: "Але пожди". Він піднявся з свого місця, витягнув з нижчої шуфляди того свого бюрка якийсь зшиток і сказав: "Отеє я від кількох років списував для тебе, а коли розпочалась в мене хвороба, я приспішив і докінчив. Писав уривками. Багато, про що я писав, переживав я сам... дещо розказували гідні і правдосвідомі люди, дещо моя сестра і її муж і, як би воно не було сину, се все є правдою. Багато дечого, що видавалось мені в хлоп'ячих літах неймовірним, я пізніше зрозумів і уложив тобі так як слід розуміти. Прочитай і йди дальше, як ішли твій дід й батько. Читай хоть сьогодні, хоч завтра. Коли хочеш. Перстень і отся рукопись належуть до себе. За годину-дві прочитаєш. Я писав без огляду на яку-небудь "стилістику", а писав просто, як знав і відчував я, годинникар".

Юліян, вчудований несподіваним батьковим ваявленням, переглянув рукопись. Батькове письмо було чітке, а зацікавлений до живого, він, не надумуючися довго, усів близько стола, присунув лампу, щоб бачив ліпше, і почав читати:

"Я лиш одну сцену маю в пам'яті, що врилася мені на ціле життя в душу, а то сцену з моєю бабунею... — так почав батько-годинникар свої записки... — що бачив її в діточім віку, бо мені тоді було не більш як десять-одинадцять років, кажу мою бабуню,

бо своєї матері я цілком не знав. Моє уродження поплатила вона своїм молодим життям. Та моя бабуня, а твоя прабабуня, яку безперечно добре пам'ятаєш, бо хоронила тебе не один раз перед моєю строгістю, і котра вийшла в дуже молодім віку за старшого військового, а то за полковника, під котрим служив мій батько, заміж, привезла нас обох, т. є. мою одиноку, тоді 15-літню сестру (власне тету Зоню Рибко в горах) і мене на похорон нашого батька. Він лежав в мешканні одного високопоставленого, хоч тоді ще молодого урядника гірництва, поляка Альфонса Альбінського, при копальнях криці в горах на Б. у властителів братів фон Ганинґаймів, про котрих господарку і життя ти дещо чував, а з часом, оскільки це нас українців може обходити, і більше зачуєш.

Отее повторю.

Ми прибули на похорон нашого батька, щ о в і д і б р а в с о б і ж и т т я в л а с н о ю р у к о ю внаслідок нещасливої гри в карти, в палаті вищеназваних братів фон Ганинґаймів.

Бабуню покликали телеграфічно, а вона, забезпечившись більшою сумою грошей, забрала нас обох і ми поїхали.

Як, що? питаєш, мій сину?

Тут було писання перерване, неначеб годинникар поглянув розпаленим грізним оком на читача.

Як знаєш, бранка відбувається щороку.

Щороку їздила комісія асентирункова в свій час на означені місця. Складалася вона, як відомо, з небагатьох військових осіб, а головно з штабового лікаря, кількох вищої й нижчої ранги військових добродіїв, а між ними в той час був не хто інший, як мій батько Юліян Цезаревич. Давними часами — про теперішнє не кажу — брали деякі лікарі, де давалося, при бранці потайки хабарі. Кажуть, часами менш докладно — се тяжко означити, хто їх там знав і міг контролювати? Комісія приїжджала й від'їжджала в призначені на той час місцевости, аж не прибула так само одного разу й до містини М. в гори, де на дві години віддалення від неї жили властителі копалень криці фон Ганинґайми.

Та невелика місцевість її переживання на ім'я І., так само в горах, була повна гаміру робітництва, шуму гірської ріки, понад котрою стояла побудована гамарня з колосальною гутою, з котрої гнали день і ніч снопами іскри вгору в супроводі голосних покликів і порозумівань гірничого робітництва, що все враз становило неабиякий рух і об'яву життя.

Мій батько знайомий з І., бо не першина йому була навідуватися у вельможів Ганинґаймів, котрі любили й шанували його ради його симпатичного товариства й лицарського офіцерського поведення, був рад з цього приїзду, де почував себе все гарно, а наша гарна й горда бабуня, яко вдовиця по полковнику, тішилася настільки ласкою в панів-добродіїв, що мала привілей перебувати літом з нами, дітьми, за їх розпорядженням, в них. Се я лиш так мимоходом згадую, щоб ти докладніше зрозумів те все, що буду тобі далі картинами вказувати.

*

По приїзді на поклик завідателя Альбінського, по котрім безпосередньо мала бабуня з учителем Рибкою в чотирі очі розмову, вступили ми у велику кімнату, де лежав мій батько між великими цвітами і видавався мені, мов сплячий.

В кімнаті тій знаходився господар хати, його жінка, асентирункова комісія з майором і штабовим лікарем на чолі, гірничий гурт урядників, проча інтелігенція і деяке робітництво.

Я поглянув збоку на бабуню, що провадила нас обох за руки. Сину, я постарівся, але ніколи не бачив більше маєстату в постати, більшої закамєнілости й рішучости в обличчю жінки, як у тої моєї, сьогодні для мене чимось неначе чужої, бабуні.

Сама вона, здається, не бачила нікого. Бліда, як смерть, ішла звільна, рівно, з очима, спущеними додолу, в чорнім убранні, що спадало тяжкими фальдами на землю, заслонюючи й кінчики її обуви. З голови спливала з капелюха аж по сукню густа, чорна крепа. Так опинилася вона з нами коло катафалку з батьком.

В кімнаті, чорно оббитій, панувала тишина, неначе наш вступ здержав у всіх віддих. Всі очі звернулися на нас. Першу підсунула бабуня мою сестру до батька: "Попрощайся з ним", — сказала півголосом, мов із завмерлих уст, а сама ждала. Сестра, як і вона, в жалібнім строю, що не йшла, а волілася, підійшла до катафалку й кинулася на вмерлого: "Чому ви нас покинули, таточку? — захлипала. — Чим ми провинилися, чим, таточку, чим?.." Що в її голосі було, чи в словах її, я не пам'ятаю, бо всі присутні навкруги, особливо жінки, вибухнули плачем, котрий розносився якийсь час по кімнаті. Та що з тим плачем враз неначе вступило життя в бабуню. Лагідним, але рішучим, рухом відтягнула вона плачучу від мертвого, що обняла його судорожно почерез груди, притискала в останнє своє лице тут же та цілувала раз по раз його, на грудях зложені, руки.

"Не буди його, донцю... він знайшов спокій, то лише ми..." — сказала й урвала. Сестра, що насилу відступила від мертвого, зробила їй місце, а вона, що не випускала мою руку з своєї, підійшла тепер близько до катафалку й, підносячи мене трохи вгору, сказала: "Поцілуй твого батька, сину, в останній раз. Його вже не побачимо. Покинув нас". Переляканий, потрясений, ледве свідомий того, що робив, я вчинив, як вона казала. Але... "Татку, встань, — поблагав я шепотом, аби ніхто не чув, й опустил, як сестра, голову на груди, ще раз поблагав... — Встань!.." Бабуня опинилася за мною, вона стягнула мене вниз, взяла, як перше, за руку й сказала: "А тепер слухай і повторяй за мною".

Я глянув в її очі. Бліда, наче із зкамєнілим видом лица, промовляла: "Я самотній твій син, тату, присягаю тобі, чим би я не став без тебе в житті, робітником чи декорованим паном, бути ним чесно, боротися проти рабства, налогів душею й тілом і остати своєму народові вірним аж до кінця життя свого. Так мені, Боже, поможи — амінь". "Амінь", — повторив я точно з її наголосом. Я вмовк, а вона відступила від мене. По хвилі мовчання і ждання, мов ладилася до молитви, схилилася вона над мертвим, притиснула своє чоло до його рук, прошептала щось, вчинила знак хреста й, піднявши

голову, звернулась обличчям в глиб кімнати.

Я поглянув у її обличчя. Хоч і який я був молодий і дитинний, та знався вже настільки на виразі того її обличчя, щоб відчувати, що в тій хвили воно не віщувало нічого доброго. Хтось з присутніх голосно зітхнув і погляди чи не всіх присутніх звернулись на нас.

Вона се не бачила. Вона зблизилася о крок до господаря дому, що відзначався між похоронними гістьми своєю певною, майже визиваючою, поставою, з взад зачісаним, по шию обстриженим, волоссям і парадним гірничим строєм. Вп'яливши свої чорні очі, вона підняла руку й "тепер ти вважай" кликнула.

Завідатель прокинувся, в його сірих очах спалахнуло, але він не рушився з місця. "Тепер ти вважай, — повторила, — проклинаю тебе за невинні сироти враз з цілою твоєю сім'єю, скільки б в тебе їх і не було, щоб кожне з твоїх дітей не зазнало ні проміння щастя, а з твоєю поміччю по трудах, припливши до берега, в баюрі життя потонуло.

Проклинаю, щоб найменше тобі прикинулось в медузу, щоб ти сам жив і не гинув, а коли загинеш, щоб не найшлася рука твої очі затулити й щоб вони на пострах людства осталися во віки отвертими... щоб ти..." — та тут же вмовкла. Окрик жаху пронісся в гурті присутніх і якась постать похилилася додолу. Все звернулося до неї.

Се була господиня дому, жінка завідателя Альфонса Альбінського. "Зімліла, — кликнув хтось з гурту. — Удар серцю. Зімліла".

Але вона дійсно лише зімліла. Її винесли з кімнати, а один з панів, здається з військових, приступив до бабуні й подав їй рам'я.

"Збожеволіла з жалю, — сказав завідатель тримтячим голосом, вказуючи на бабуню. — Дивіться на ню!" — Та вона відсунула рам'я добродія й шукала очима в гурті за голосом, стрічаючи тут лише самі перелякані погляди. Легкий усміх, мов тінь, поблукав по її устах, але не сказала нічого.

"По похороні зайду ще раз сюди й сплачу довги". То було все, що промовила до добродія. Схиляючись опісля низько перед мертвим, роблячи знак хреста, мов поблагословила до гробу, взяла нас, як передом, за руки. В тій хвили вступив священик в кімнату й почав церемонію похорону. Я її оминаю, бо для мене нема нічого прикрішого, як хвилі, коли прикривають домовину.

.....

Коли ми виходили з кімнати за домовиною, впало мені в око, що дві молоді пані, попри котрі ми минали, розмовляли голосно й одна з них, указуючи на мене, сказала: "Бідна сирота, зовсім до нещасного батька подібна". Вона була русява, видалася мені дуже гарною й, як я пізніше довідався, була се якась вбога родичка господаря, також "Альбінська", перебуваюча у вуйка завідателя, помічна в веденню хатньої господарки і в вихованню дітей, яких була чимала громадка. Друга коло неї, брюнетка з чорними очима і грубими бровами, була, як здавалося мені, відражуючо бридкою. Вона супроводжала мене таким пожираючим поглядом, що я закрився від неї, аж ми не вийшли за двері.

То була одинока сестра господаря і, хоч в той час ще молода, а вже вдова".

Юліян підняв на часок голову, заявляючи батькові, на котрім місці опинився. Йому хотілось знати, чи та молода вдова не була пані Орелецька.

"Так, її муж, українець знімчений, як се в той час бувало, був маючим і почмайстром. Він саме був в І., достарчав населенню пошту та держав т. зв. диліжанси".

"То тоді ще не було залізних доріг?"

Батько похитав головою. "В тих околицях ще ні", — була відповідь, і Юліян читав далі. "Будова залізної дороги була проєктована правительством і, хоч той проєкт був сильно піддержуваний і братами фон Ганинґаймами, то він здійснився аж в кілька років пізніше, що було також причиною упадку їх панства. Через брак залізниці мали вони в транспорті криці за границю в неоднаковий час втрати. До того, поверховна контроля над адміністрацією, надмірне довір'я до панів радників, скарбників, магазинерів, особливо завідателів, як поляка Альфонса Альбінського, котрих критичне визискування того довір'я німців доходило до грубої крадіжжі, при найкращих словах і таким поведінням, доки не дійшло до того, до чого в таких обставинах звичайно доходить".

"Але читай далі".

"Люде, що працювали в іншій керунку в тій околиці і не стояли в жадних відносинах з вельможами, хоч і були ознайомлені з поступованням панства урядництва проти принціпала, не мали змоги се доказувати фактами, не викликавши проти себе обурення цілого апарату урядництва, а може, й самих вельмож.

Скажеш, може, сину, що сумно, що не можна було такий пишний маєток врятувати, а може, і спитаєш, чи не було хоч одної, кількох душ, котрі б були шепнули властителям, куди їм свою увагу зосереджувати. І тобі скажу, і чому не було? Було. Та все те не було б вже і багато помогло. Один з таких людей був власне тамошній вже згадуваний добродій Орелецький, муж п. Орелецької, почмайстер. Через його-то руки йшли час від часу від завідателя Альбінського грубі грошові посилки до щадничої каси до Л. Ч. і В., котрі ніяким чином не могли походити з місячної оплати гірничого урядника, котрий майже понад стан жив і в той час був вже батьком кількох дітей. Звідки брались в нього ті суми? А з других, гадаєш, діялося інакше? Інші знов не висилали, щоправда, нічого до банків, але зате вели розумне життя і тяжко було "чорне" на білім доказати, куди здобутки Ганинґаймів дівалися. Почмайстер Орелецький, що був незалежним і не дбав о нічию ласку через свій маєток, помер несподівано в молодім віці і не було кому проти злочинців свідчити". Юліян, заглиблений, читав. "Другий добродій, що не менше був ознайомлений з господаркою гірництва, був один вчитель народних шкіл, також українець та хоч не знімчений і чесний, та за така малозначна особа проти надутих панів урядників, що приступати до самої голови і нарушувати її довір'я до тих, між котрими був між іншим любимцем один з перших здібний, оборотний й освічений муж Альфонс Альбінський — було ризиковано й сміливо. Що значив народний учитель у панів Ганинґаймів?

Та при учителеві я задержуся довше.

Він, йому на ім'я було Рибка, вчитель німецької мови і деяких інших предметів (наша українська мова не мала ще приступу до публічних шкіл і він уділяв її лише приватними лекціями в поодиноких домах, між іншими і в домі самого завідателя Альбінського).

Жінка сего ж, гідна пані, донька одної достойної української особи, заслуженої з літературних творів, виробила собі настільки авторитет у свого мужа, поляка — в котрого, честь скажу, що не був шовіністом, що коли заявила бажання, аби її діти вчилися і її рідної мови, він не противився жадним словом. Правда, крім невеликого відсотку гуцулів, інтелігенції української на той час було в тій околиці мало, а й тут німецький елемент поглитав своєю культурою. Від міри культури противника, сину, чи сусіда якої-будь народности залежить і його духовна перемога.

Отже, той вчитель, сину, молодий чоловік, походження селянського, здобув собі своїм статочним поступованням і такими вчинками прихильність і поваження між тамошнім населенням і інтелігенцією до тої міри, аж не досягнув остаточно ласку, як зауважив вище, бути заангажованим до дітей і в дім самого завідателя Альбінського.

Тут він вмів своєю симпатичною, широкою особою і гарним співом так знаменито збуджувати любов дітей до мови, якою говорила їх мати, попри мову їх батька, що хоч і які вони були молоденькі, а зійшовшись в іграшках з іншою діворою, робили несвідомо пропаганду в формі завізвання навчання української мови, за що в "заміну" виявляли охоту і готовість вчитися і мови тих же, що викликали в чорної пані Альбінської широкі веселість і радість, а на чолі батька зморшку або усміх легковаження, що навіть одного разу дісталось за те добродієві Рибці легке упіпнення не займати у дітей забагато часу на вивчення хлопської мови, що хіба на будуче для порозуміння з службою може їм придатися.

По такім упіпненню, яке прийняв учитель Рибка спокійно, він не змінив свого завдання і свого обов'язку і оминав лише моменти, звертаючи увагу батька, поляка, на такі виводи з діючої сторони, а науку української мови піддержував не менше сумлінно, як досі.

При нагоді вчителювання і приятних відносин до цілого дому завідателя Альбінського, а через його протекцію і в інших домах, де бував не лише в прикметі домашнього інструктора, але й бажаним гостем, особливо, де знаходилися молоді панночки і відбувалися, відповідно ранзі батьків, домашні заботи.

Так через довгий час, в котрім мав він нагоду не одне збагнути, доглянути, про не одне досвідчитися, що відносилось менше до науки і заботи, як мимоходом до господарки гірничого урядництва на майні фон Ганингаймів.

Я не без причини задержався при тих подіях. Я хотів тобі дати хоч перелетну картину отсего минулого на Б., а враз з тим указати, що іноді й одне здорове національне зерно, хоч би воно і в яких ворожих варунках свого існування знаходилося, мимо всього не гине".

Тут було писання перерване, неначеб хоропитий годинник сперся о спинку

крісла, протирав очі і випочивав.

Юліян встав з свого місця і перейшовся без слова по кімнаті. Коли й батько мовчав, він відчинив вікно і вихилився глибоко поза нього. Надворі була ніч спокійна, наче дихала білою мракою, і десь здалека доносились дзеленькала саней. В його голові кружляли думки роєм. "Отже, така малася річ з його дідом Цезаревичем. Отак. А бабуня Орелецька..." — та тут перервали нагло полет думок якісь сани, що погнались кудись попри дім. В них сиділо кілька мужчин, здавалося, українські академіки, і колядували "Бог предвічний", оставляючи по собі в воздуху лише пасмо гармонійно в себе злившихся звуків.

Юліян глядів ще якийсь часок за ними, відтак запер вікно і вернувся до записок.

"Читаю далі, тату, — сказав, притягаючи ближче своє крісло до бюро з лампою, втопляючи свої очі на млі ока в лице батька. — Хочу якнайскорше знати, що сталося з Вами, тетою Зонею... і всіма прочими. Я зворушений, мов з сідла викинений".

"Правда?" — спитав батько поважно.

Вскорі дізналися більше.

Юліян читав:

"Той вечір, що став такий катастрофальний для мого нещасливого батька, був прощальним вечором у Ганинґаймів для шурина, що перебував якийсь час в Англії на відвідинах у своєї сестри, відданої за Йоахимом Гангом фон Ганинґаймом, а може, також, як шептано тоді в деяких домах, щоб рівночасно розвідатися про його стан матеріальний, бо в В., приміром, був Йоахим, через свій маєток і розгульне життя, "знаний багатий король міді".

Не стану я про пишноту і блиск того вечора говорити; про музику, співи, що розносилися, на відміну на віддавання честі чужому англійцеві, а й іншим враз з ним, що цікавився більше самою здобуваною крицею, шахтами, організацією і степеним робітництвом, їх оплатою і т. п., чим забавами, уряджуваними ради його особи, а й сьогоднішнім вечором.

Були тут згромаджені дигнітарі з золотими ковнірами, високими титулами, панове з столиці, духовні особистости, протоєреї, архимандрити з монастиря Св. Івана з Сучави[76], багаті темнолиці бояри з Молдави[77], славний Николай, музика з Сучави, з своєю капелею, батько так само славнозвісного пізніше скрипаря Григорія... все з С... і військові. Все те гарне, вибране, репрезентаційне, блискуче зі всією гвардією гірничого урядництва з жінками й дорослою молодіжжю обох полів, явилось в сей вечір.

Сама "палата", як звала тамошня людність одноповерховий, не надто великий, скромно вбудований будинок Ганинґаймів, неначе купалась сьогодні в світлі. Крізь великі, на поді кругло всаджені, скла, як і з вікон і скляних дверей, що провадили на балкон, лялося воно струєю і освічувало величезне, білим шутром висипане, подвір'я і білі господарські магазини, і будинки та доріжки, що з него вибігали, видавались ще білішими.

Завідатель Альфонс Альбінський, а на той час і ціла присутня в І. асентирункова

комісія, не вийнявши і мого батька, що був, як споминав я вже, знайомий з Ганинґаймами, була також запрошена. Батько любив заходити в кращі товариства і був звик до них, та сим разом відмовлявся в завідателя Альбінського. Не мав охоти. Був без настрою — а щонайважніше, не був "при касі". Він же лиш службово перебував тут, отже ніяково було йому заходити в таке вибране товариство, не прилагодившись до того відповідно. От штабовий лікар також не буде в нім уділ брати, говорив, сей день, котрий мав минути без бранки, він використав і виїхав в купелеву місцевість Д., щоб оглянути там заклад і джерела. Сказано вимовився. Та не вдалося се йому. Завідатель Альбінський домовляв йому доти — а він се вмів — доки остаточно сей не згодився на короткий час піти.

Годину перед від'їздом до вельможів поступив батько, котрий був запрошений враз зі штабовим лікарем, також поляком, на час бранки 1—2 дні замешкати в завідателя, де було обширне мешкання, до п. Альбінської, а рядом в кімнату, де перебували переважно діти, щоб тут ними, гарно хованими, на часок полюбуватися, бо був великим приятелем дітей, а далі, щоб з нею гарною і, хоч ще молодою, та взоровою матір'ю говорити, пізнавати її, як ширу українку і жінку прегарних душевних прикмет. Між дітьми звертала наймолодша її дитина, а то шестилітнє дівчатко, його увагу. Раз подібність до своєї любої матері, а по-друге, своєю, напричуд любою, дитячою готовністю, на бажання гостя — співати. Коли він, з'явившись і побалакавши з котримось з дітей, покликав її до себе, вона, закинувши ручки назад, зближалася поважно, трохи збентежена, і ждала. На його просьбу, йому лиш одну маленьку, коротеньку пісеньку заспівати, вона виконувала се за кожним разом слухняно — а відтак втікала або, захопившись за маленькуфальдовану сукню, спозирала напівцікавими напівзадуманими очима на нього.

*

За сей недовгий час легкої розривки між ним з господинею дому, входив і виходив молодий вчитель Рибка, допитуючи о дещо господиню в імени тети Олі, що вешталася в господарці і зільнику, бо був в їх домі мов в себе, очікуючи між тим появлення господаря, з котрим мали їхати оба, батько і він разом, до палати. Мій батько казав і учителеві Рибці, котрий був йому симпатичним, наче рідним, як висказав се і господареві, про свою нехоть до сьогоднішнього вечора, а і сей відраджував йому йти.

Він сам, Рибка, їхав сьогодні туди на просьбу пана Йоахима в ролі співака — до якогось часу — а опісля виключно за муншенка, яким бував звичайно у панів, коли відбувалися там бенкети. Господиня дому оставала на сей раз вдома, бо не час її був до виходів.

"Ми вернемо оба скорше, пане, — сказав йому довірено батько, — навідуйтеся лише там до мене і ми порозуміємося. Я б волів сам не вертати".

Врешті, появився господар хати. Стрункий з темнявим волоссям, відчісаним з лоба, поважний, в святочнім чорнім убранні з ознаками гірничого стану, себе певний, мов князь.

Сину мій, одинокий хлопче (читав Юліан з майже здержаним віддихом). Оповідали

про нього, що сей Альбінський настільки був захоплюючий, талановитий, образований, остільки здібний до різних поступків і жстоких вчинків".

"Тату, — перервав тут нараз молодий читаючий офіцер і звернув своє обличчя до батька. — Ви так тут говорите, неначеб завідатель Альбінський був ще межі живими".

"Се він і є, мій сину, — відповів годинникар. — Альфонс Альбінський є ще між живими".

"Справді? Альфонс Альбінський він жиє? Де?"

"Жиє в горах в М., де проживає і моя одинока сестра, а твоя тета Софія. Але не переривай. Читай. Се, прецінь, не така давнина, про яку я оповідаю".

Син вмовк, похитавши зчудовано головою, і потонув даліше в записках.

"Яка програма на сьогодні?" — спитала пані Альбінська, погладивши свого мужа ніжно по рамени, котрого любила понад все, хоч він не все віддячувався їй гідно за ту її вірну любов. Він поглянув на неї побіжно й усміхнувся: "Тобі невідомі програми вечорів в Ганинґаймів, ти бувала там чи не один раз. Правда, тепер вже лиш рідко заходиш, що далі й забудеш, що ми там пізналися. Не так Люнечко? — спитав і звернувся до мого батька, наче йому се говорив: — Ти вже забула, як перебувала з твоїм батьком в купелях в Д., де перебувала тоді й п-ні Йоахимова фон Ганинґайм зі своїм мужем, і ми там пізналися? Опісля, по повороті, у них святковано чийсь уродини і була невелика забава, на котру по повороті ти з батьком мусіла явитися і ми там обоє пізналися. Ти гуляла так чудово мазурка, як родовита полька, а до другого вже я тебе заанґажував. То був для нас обох незабутній, прегарний вечір. Там все однакова програма". Пані Люнечка здвигнула плечима й усміхнулася якось мрійливо. "Пам'ятаю, — сказала, — чому б ні; для молодих танець або сальонові гри, які хотіли, декламації, мелодрами, дилетантський театр — а для мужчин в окремім салоні — гра в карти. Ах, та гра в карти... мій дорогий... та шалена гра, — додала зітхаючи. — Грай обережно, Альфонс, проти втрати і руїни ніхто з граючих не засекурований. А ти все тям одно. В нас є діти... Там високо і ріжно грають".

Він окинув її поглядом через рамено і його уста відслонилися на хвилю з одної сторони над зубами ледве помітно — мов до усміху.

"Ти заєдно бачиш примари, жінко, коли я туди їду", — відповів сухо.

"Краще уважай на себе, ось о що я тебе прошу..."

Зачувши ці слова п-ні Альбінської, мій батько, мов пригадав собі щось, вдарив себе в чоло — попросив обох панів — завідателя і вчителя — пождати на нього недовгу хвилю, бо забув щось в своїй кімнаті. Вони вволили його волю. Завідатель витягнув папіросницю, щоб собі зладити папіроску на дорогу... вчитель постояв хвилю... а відтак подався за батьком. Стрінув його, як зачиняв двері від кімнати, котру замешкував спільно зі штабовим лікарем. "Пані Альбінська остаєсь в несупокою, — шепнув батькові до вуха. — Вона знає ті вечері — завідатель не раз програвся... але в нього опісля вигравання так щасливо виходить... що граючі, а особливо... один рйтмайстер від гузарів... і один багач, вірменин з Бессарабії, добродій П. лиш не оказують явно своєї зависти. Та пані Альбінська рідко коли про одно або друге..."

дізнається. Простіть, пане капітане, коли вас, яко ваш конаціонал, позволяю собі попросити... лиш мало з собою грошей взяти".

Мій батько... прокинувся, уражений. "За що ви мене маєте, пане? Я ж не молодий академік... щоб викликувати обаву в своїх приятелів. Я буду сьогодні в и ж и ч е н и м и грішми грати, а це для мене найліпша контролю. Не журіться за капітана", — сказав... і поклепав цього добродушно по рамені.

Відтак вернули вже оба до завідателя.

Коли мали виходити і мій батько вклонився на прощання господині дому, погладив своюпестійку — його очі окинули кімнату — неначе не помітив когось... когось бажав бачити, а обличчя його було поважне. Вдягаючи шапку на голову, оглянувся ще раз.

"Ви забули щось, пане капітане?" — спитала пані Альбінська ввічливо.

"Ні", — відповів він і затягнув шапку глибше над очі, неначеб не бажав, щоб йому хто в них глядів.

В тій хвилі відчинилися двері і в кімнату увійшла молода дівчина, родичка завідателя, панна Ольга Альбінська — звана дітьми і цілим домом "тета Оля". Вона йшла просто знадвору із зільника, де працювала з слугою коло грядок — розсаджували весняні цвіти й розкривали рожі. В руці несла невеликий жмут правдивих розвившихся темно-фіолетових фіялків "Parma"[78].

"Славно, панно Олю... — кликнув учитель поучаючо. — Ви "з повним", будемо добре гостити".

"І справді, — повторив собі за ним мій батько весело, з нетаєним виразом радості, скидаючи нагло шапку. — З'явилися у сам добрий час — та ще і з фіялками — а сама, як фіялка, все захована".

Він подав їй, що зарум'янилась сильно, руку.

"Се правдиві "Parma", пане капітане", — відповіла змішано.

"Правдиві, правдиві", — повторив він і їх погляди потонули на мить в собі. Око її вуйка завідателя підхопило це.

"Ми спізналися... капітане", — упімнув він сухо.

"Нічого не втратимо, пане завідателю. А фіялок кілька я все-таки випрошу собі у панни Альбінської, може, вони принесуть мені цього вечора яке щастя".

"Не вірте надто в фіялкове щастя", — відповіла й усміхнулася, уникаючи його погляду, панна Альбінська.

"То пришпиліть мені їх бодай своєю рукою ось тут, коло цього гудзика... нехай не увійду всалю вельможів недекорованим... як вже відмовляєте фіялкам хист приносити їх властителям щастя".

Молода дівчина... відступила, заклопотана, й заховала руки поза плечі — як чинила це маленька фаворитка мого батька.

"Ну, тето Олю?... не хочете, відмовляєтеся — чи капітан такий страшний? Ми живемо в часах миру".

Тета Оля глянула мимоволі на завідателя.

На його устах указалася і зчезла на мить усмішка легковаження.

"Я не можу", — відповіла.

"Чому не можете?"

"Кваптеся, пан добродій завідатель... нетерпеливиться".

"Мої руки від землі, не бачите? Запорошу вам блюзу, я справді не можу. Може... хто інший. Пане Рибко... ви..." — і тут умовкла.

Хтось застукав нараз так сильно до дверей, що очі всіх звернулися туди, і на запрошення господаря відчинилися вони, і увійшла напудрована, вистроєна сестра завідателя Альбінського, молода вдовиця, пані Орелецька.

Її чорні очі обняли блискавкою групу, спинилися на молодій дівчині з фіялками в руці, відтак на моїм батьку коло неї — і звернулися до брата.

"Я жду й жду, Альфонсе, одягнена давно й нетерпляча, думаю... ось-ось надійдеш з паном капітаном по мене, зладила, як це бувало ще за життя мого небіжчика, ідеальний, помаранчевий лікерик, щоб його напився в мене, а коли ні тебе, ні його не було, я була пересвідчена, що тобі перешкодило щось явитися сьогодні в палаті".

"Тим часом було б далеко мудріше приїхати по нас власними кіньми і ми були б вже у цілі. Ти знаєш, я додержую слово". З тими словами вийняв дорогий годинник і поглянув на нього. "Ми ще в час приїдемо. Не турбуйтеся, сестричко. Перше число програми, а то концерт ми не втратимо — один член виконавчий його, пан Рибка, і ще між нами. Нас здержала Оля своїми фіялками".

"О-ля?.." — сказала молода вдовиця... протяжно, змірила дівчину від голови до ніг і по її устах перебіг, як недавно в брата, ледве помітний усміх погорди.

"Чим?... чей же не хотіла також до нас прилучитися... того б також ще бракувало".

"Се я винен припізненню, — вмшався тут спокійно мій батько. — Я один; я випросив собі в панни Альбінської кілька фіялків... бажав, щоб їх мені власноручно до грудей прип'яла — але вона відмовилась".

"Але до палати піде колись "Олятко" зі мною, — закинула нараз несподівано пані Альбінська. — Пані Йоахим Ґанинґайм була така ввічлива, що переїжджаючи недавно верхи попри нас, вступила на кілька хвиль відвідати мене... і просила, щоб коли я виберусь вже до неї, не оставила і Олю дома. Вона собі її полюбила. За що? Я не знаю".

"А я не піду, тіточко... цілком напевно, що ні, — кликнула тета Оля гордо. — Вона мені страх подобається, та пані Йоахим фон Ґанинґайм. Її необтяжаюча панська ввічливість, її такий... все її виховання, поведження — воно таке уймаюче... але я не піду... ні".

"Амінь, панство, тепер кінець. Пане капітане... прошу".

Пані Орелецька оглянулась за батьком, котрий всунув фіялки в грудну кишеню... склонився обом оставшим паням... і, беручи вчителя Рибку під руку... попросив чорнооку вдову вперед. Хутко потім... понесла їх карета пана завідателя Альбінського... до цілі.

*

Як сказано, палата вельможів фон Ґанинґаймів ясніла сеї ночі далеко своєю білістю і чотирма освітленими балконами.

Густо заліснені гори, що хоронили вузьку кітлинку, здіймалися темними великанами високо попід небеса, а через кітліну між ними плила ріка. Одно її рамено зумисне звернене попри гамарню і мешкання робітництва, а з тим враз і попри палату, гнало з голосним гуком і шумом вперед, ніби означаючи здалека рух сеї замкненої в себе... долини. Малі освічені віконця робітничих хаток здавалися згори ніби на землю попаданими... іскрами. Сеї ночі не було ні одного кутика, де б не блимало світло.

Широке об'ємисте подвір'я палати з заїзної сторони, заповнене тепер різними дорожчими і убожчими каретами, фаетонами і легкими на високих колесах візками, виказувало споре число наїхавших гостей.

Я розкакую, може, і зарозтягло, сину, як розказували і мені, бо не всюди, як розуміється, був сам, хоч багато бачив і на свої очі і чув своїми ушима.

Сьогоднішній вечір відзначався блиском і гостинністю милих і достойних господарів.

Всіх над'їхавших гостей вітала знана, добірна цигансько-угорська музика, на чолі котрої стояв сам Н. і скрипак Хрістоф, послідний декорований за свою незрівнянну гру угорським князем Е.

Сьогоднішній бенкет відрізнявся вже своїм початком від всіх попередніх, які відбувалися в палаті шановних і люблених фон Ганингаймів. Велика саля в палаті була заповнена гістями. Вище поставлене панство і старшина в пишних строях проходжувалась статочно, між тим як молодіж... і охочі до танцю добиралися нестіснено й замірливо і віддавалися всею охотою і живістю сій гарній розривці. Веселість і забава... то здоймалася... пориваючи хвилями... то упадала на короткі перерви... щоб після з подвійною силою розгуркатись і уносити й найповажнішого за собою.

Але я відстану від опису цієї части бенкету, мій сину. Правду вона для нас не цікава, а хібахарактеристична для самих господарів. Щоб дійти скоріше до кінця, я поведу тебе лише в один з менших побічних сальонів, де було зіbrane, вже по опівночі, саме мужське товариство ріжного віку.

Були тут мужі на гарних становищах, були й багаті поляки й угри-ротмістри, декількох бояр з Румунії[79], знані маючі вірмени з Буковини[80] й Бессарабії[81], священики вищої ранги з червоними поясами і без них, були й самі брати фон Ганингайми. Всі вони сиділи, зібрані коло зелених столів, і балакали небагато, наче зібрались до бою, часом лиш розсміваючись нервово, і грали в карти. Розпочавши гру улюбленим тароком, а пізніше перейшли на інші, й чим далі по півночі на газардові гри — а на чім скінчилося, не докажу. Дим дорогих папіросів, якими приймав господар Йоахим своїх гостей-знавців, переповняв невелику салю, а на столах з картами, як і інших, постановлених на ту ціль, різьблених креденсах... стояли фляшки з дорогими трунками, позначені етикетами, в відерцях з ледом знаходилися фляшки з шампанським... а крім того, розносили смачні лікери і, як хто бажав, сильну чорну каву.

При одним з більших столів сидів і мій батько. Сього вечора мав він з одної сторони

за сусіда свого господаря завідателя Альбінського, з лівої сторони — іншого, проти себе — двох румунських боярів[82] і рітмайстра, поляка, що кидав голосно і з енергією картами до стола, а за плечима його то з'являвся, то зникав вчитель Рибка, що був нині муншенком... і на часті поклики панів о трунки, а особливо на поклик боярів "домнуле"[83], увихався до втоми.

Так якийсь час.

Розмова притихла та натомість охота до грання, наліг, нервовість, гнів, захланність, самі гарячкові почування змагалися та виводили грачів чим раз більше з рівноваги, ба допроваджували зібраних ніби до бою о життя й смерть.

Рибка, що хоч був рішучим ворогом гри в карти, розумівся на ній та не грав, бо, як замітив вже я, не був прийманий як гість — а був зайнятий; приступав лиш хвилями поза плечі батька, ніби з уваги, чи не долляти йому або й сусідам його якого трунку й неначе сторожив над одиницею, українцем, в суміші німців, румунів, венгрів і поляків — і віддалявся.

Мій батько грав нині без щастя й програвав. Програвши по раз третій, і сим разом вже значну суму, дав гарантію. Раз загорнув більшу суму чужий якийсь пан, два рази завідатель Альбінський, знов пізніше один румунський боярин, що розкидав дукачами, мов діти іграшками, покликуючи хриплим голосом доливати йому шампана, який пив, як воду, і так велосся на відміну. Разів зо два програв і завідатель Альбінський. Не промовивши на те ані слова, він вийняв спокійно програну суму, кинув її панським рухом на стіл і продовжував гру без наміслу й слова. Ніхто не міг відгадати з виразу його обличчя, що мав на думці. Опановував собою до такої міри, що ніхто не знав, як до нього дібратися. Вже було коло четвертої ранку, коли вчитель Рибка шепнув по раз другий батькові перервати гру і віддалитися.

Чи чув він се і чи було се по його гонорових засадах — не знати. Він грав, мов шалом захоплений; грав без удержки з побілілим лицем, розгорілими очима, з фанатичним завзяттям — програне назад здобути — аж лячно було на нього дивитися.

Учитель повторив обережно свою попередню пропозицію з доданням, що дальша гра доведе до руїни — та він говорив до глухого.

Обидва брати фон Ганингайми... молодший передше, старший пізніше, віддалилися з-поміж грачів, а їх місця зайняли інші, свіжі гості.

Нараз піднявся зі свого крісла непомітно Альбінський і, не сказавши ні слова, кудись віддалився. Ніхто з грачів не звернув на те уваги, коли й не вернувся тим більше, що на деяких вже опорожнених місцях позасідали дами-румунки, знані з пристрасної гри в карти — деякі інші панове, а може, півгодини по віддаленню завідателя, з'явилася його сестра пані Орелецька і сіла на опорожнене братове крісло.

"Я займаю місце Альфонса, — сказала ввічливо до батька півжартом, — але, не щоб грати, а так собі, бо люблю слідити за грою. — Гра й інші забави сьогодні горять в палаті, пане капітане. Не то що інше, а п р а в д и в о г о р я т ь". Останні слова вона більше прошепотіла до нього, оглянувшись за вчителем, що просто сторожем вартував між столиками граючих і все наново спинявся в дискретнім віддаленню за плечима

батька, сказавши се, вона присунулася до батька ближче й довірливо.

І не знати, чи її несподівана поява в його нервовім настрою, чи втрачена сума, чи замітка, може, про сьогоднішню "забаву й гру"... змішали його, чи її дальша балачка, в котрій виявляла іронічні дотепи і бистроумність, подібні до тих її брата, котрими півзаохочувала, півпідганяла батька до дальшої гри — досить її присутність вплинула оскільки не корисно на нього, не фахового грача, що він, ставляючи наново якусь, хоч вже і не більшу суму в газардовій грі — на однісеньку карту, провалився і сим разом.

Орелецька, що, як сказано, слідила жадібно за його грою, може, й поінформована про його тутешній стан братом, вломила руки — і, що гадаєш, сину, вчинила?"

Юліян перервав читання, витріщився на батька і пояснив йому, як вже передше, місце, до якого саме дочитав.

"Справді, що гадаємо, мій сину? — повторив тут батько усно і глядів через хвилику допитливо на сина: — Але читай далі".

Сей здвинув плечима. "Не кажу нічого, тату. В мене хвилюється душа, — але дізнаюся".

"Вона, та пані Орелецька, заявила йому тут несподівано в сій хвилі, що вона його любить і, хоча він, може, візьме її цю заяву за зле, вона не в силі того собі довше затаювати, тим більше, що бачить, що він сього вечора не має щастя... як се при зелених столах іноді буває. Та вона маюча... має лиш одну дитину, доньку, отже все по к р и є, з а л а г о д и т ь і буде добре. Чи в і н х о ч е?"

Він, мов громом вражений, мов в повороті з іншого світа, сильно зворушений через поновну втрату, витріщився без зрозуміння на ню.

Коли ж вона, не зводячи з нього своїх великих чорних очей, повторила своє питання, крізь котре продзвеніло вже надто явно бажання належати йому — він зрозумів її врешті.

Він не молодий, не має заміру женитися... чого їй від нього? До того, українець... вона — полька...

"А що ж то шкодить?"

"Ви демон..."

"Але не злий..." — відповіла вона, усміхаючись.

"Ні. Лиш польський і..." — його жде інший.

"Простіть і забудьте мене", — додав ще.

Він встав і, немов нетямлючись, опустив похитливим ходом переповнену димом салю.

Вслід за ним пішов і учитель Рибка. Коли вступили в просторий передпокій, де учитель помагав йому одягнути плащ, се було вже добрим ранком і сам накинув наопашки пальто; увійшло й кілька інших панів, що, рівно їм, опускали палату.

Один говорив одверто, з жахом, а рівночасно й співчутливо: "П р о г р а в найкраще своє село, з тим закопався. Уявіть, панове, село Б. втратити — аж страшно, воно було його одинокою коморою на площині, що ще посідав".

"Хто програв, хто?" — спитав хтось з-поміж них, шукаючи в поспіху між річами і

шапками за своїм капелюхом.

"Йоахим фон Ганинґайм. Він".

"Бійтеся Бога".

"Так. Грав сеї ночі шалено, не тямлячись. За ним втратив так само одно село вірменин, дідич, з Бессарабії... П. такий любий і добрий добродій".

"Хто виграв Йоахимове село?"

"Якийсь ротмістр від гусарів, поляк, М-кі... і зараз за час далі програв".

"У кого?"

"У грубого бояра з Фалтічен[84]".

"Може, ще відкупить Йоахим?"

"Ого! Се вже пропало".

"Село Б... аж се довело господарку до краю".

"Ся ніч мало кому доброго принесла. Де завідатель Альбінський?", — спитав нараз інший голос.

"Не знаю, він один не програв нічого, — а як-то незначну суму. Шельма грає о с т о р о ж н о і в ч а с щ е з а є".

"Віктор, брат Йоахима, руки ломав, довідавшись про утрату села. Жінка його графиня... знаєте? Та висока, поважна пані, вона мадярка, вона одна мов передчувала нещастя сеї ночі, бо ще перед опівночею опустила з доньками палату, намовляючи і мужа з собою. Але сей остався з братом, сама ж пані Йоахимова займалася, чи не виключно, сего вечора з братом; але — де Альбінський? Де наш Ц е з а р Б о р д ж і я? Звичайно він прощає на послідку гостей... а сьогодні".

"Він ще перед годиною опустив палату, казав мені, що може, ще зайде на посліднього т а р о к а", — вмішався вчитель, беручи мого батька під руку.

Хтось розсміявся злорадно, не сказавши ні слова.

*

Коли мій батько з учителем сходили вниз сходами, виринув проти них, ідучи, мов з землі, завідатель Альбінський. Побачивши несподівано мого батька, він перелякався його видом, мов привида. Побілів, як крейда, і витріщився на нього.

"Ви вже додому?" — спитав.

"Як бачите, пане завідателю — не час?" — відмовив сей.

"Вже по четвертій, а чому ви відійшли скорше всіх, пане завідателю", — докинув питання вчитель.

"Боявся за жінку, — відповів сей, уникаючи погляду Рибки... — а тепер вернув, бо, може, мене Йоахим потрібує, — і з тими словами... простер нараз руку до мого батька... — може... не побачимось. Я маю ще тут до діла, а ви, певно, виїздите з лікарем, доки я верну".

"Се безперечно", — бовтнув мій батько і його рука... наче помилилася, вхопивши нараз замість руку завідателя — за держало шаблі.

Завідатель, як перше, витріщився на нього: "Що кажете, капітане?.. що кажете? Ви такі змінені".

По гарнім лицю мого батька... промайнуло щось, мов гордий усміх. "Ні, пане, чого би так, коло полудня, як знаєте, вертає наш штабовий лікар з Д. і зараз їдемо далі. Завтра, як вам відомо, маємо бранку в М".

Все те сказав мій батько спокійно, рішучо.

"А! то, може, ще побачимось..." — кликнув завідатель, мов йому всунувся тягар з грудей... і, неначе в поспіху, погнав угору.

Надолині хотів учитель одвезти мого батька аж до мешкання завідателя.

Але сей опирався. Йому треба свіжого воздуха, впевняв вчителя. Тому йшли, майже цілу, доволі довгу, дорогу пішки, під час котрої оповів, між іншим, батько Рибці про освідчення пані Орелецької, а коли мали вже більшу часть дороги за собою, батько силував вчителя вертати до свого мешкання, котре лежало в бічній улиці від дороги, що вела до дому Альбінського... він станув і сказав тронутим голосом: "Будьте ласкаві, пане Рибко, не відмовляйте мені се, зайдіть, якщо се вам не справить трудности, за дві години до мене. "Mundschenk"[85] вже мабуть увільнений від своїх обов'язків. Я б не хотів остатись довше в домі завідателя, як ще з півтори години, доки не споряджу свої річи до дальшої дороги, не спочину хоч часок, а й додому до дітей треба мені кілька словеть кинути. Мене жде моя донька і синок, а впрочім, мій молодий приятелю, дякую вам за все, все, все. Цеї ночі я відчув, що ви були моїм ангелом хранителем... та, на жаль..." — і тут він урвав".

*

Юліян затиснув лице в зошит, перебув так якийсь часок і зітхнув важко.

Відтак читав дальше:

"Мій батько подався через гарний сад завідателя, на деревах котрого зеленіли вже пупінки, щоб зайти через скляну, бічну веранду до своєї кімнати і, прямуючи через алею лип, опинився нараз око в око з панною Ольгою Альбінською, що, як згадував я вже, перебувала коло свого вуйка й була помічна в хаті. Тому що це була, як сказано повище, ще рання пора для вставання молодих пань, мій батько зчудувався її видом. Сама вона не менше була зчудована й змішана, стрінувшись так несподівано з батьком, при котрого виді й так виходила з рівноваги, де б і не приходилося їй говорити з ним, або хоч і бачити його.

"О, — кликнула, хапаючись, засоромлена, за голову, з котрої зсунулися їй ще до половини розплетені коси. — Я не знала..."

"Що дитинко? — спитав батько м'яко, схилиючись над нею та зсуваючи їй руки з голови, котрими мимоволі прикривала не уфризировану ще голову. — Чи я перелякав вас?"

"Ні, — відповіла. — Але я... не бачите? Я ще не зачесана й не вбрана для гостей... а так собі по-ранньому. Я вибігла в сад, скоро збудилася, бо пригадала, що, може, сьогодні буде гарний день, аби винести свої вулики з бджолами на двір. А на це треба уважати і віднайти відповідне місце... я... шукала... зайшла й сюди й найшла..."

"С л а б о с и л ь н о г о, зламаного вояка", — впав їй в слово батько. Послідні слова вимовив він з погордою.

"А я думала, пане капітане, ви вернули вже давно десь коло або і зараз по півночі, — сказала вона спішно. — Мені якось не спалося помимо того, що я пізно лягла. Коло півночі, або, як кажу, по півночі, я чула якісь кроки у вашій кімнаті, і так начеб ви якимось предметом по долівці сіпали чи термосили, певно, вашу подорожню валізку, думала я. Але ні. Це не були ви. Це був лиш мій вуйко Альфонс.

Він мав свій другий ключ від веранди, з котрої одні двері провадять, як знаєте, до вашої і доктора кімнати, а другі через мою до дитячої, а відти до тетиної спальні. Коли ж хтось опинився в моїй кімнаті, я перелякалася й спитала гостро, хто увійшов".

"Це я, не бійся", — відповів голос вуйка.

"Чому не спиш ще?" — спитав.

"Не знаю, — відповіла я, заспокоєна, коли вчула голос вуйка. — Я гадала, це капітан вернувся, а то Ви. Вже по забаві, вуйку?"

"Ні, спи спокійно. Я мусів деякі папери для пана Йоахима забрати, що забув вчинити, ідучи туди".

"А хто був у покої капітана?"

"Я зачинив там вікно, а більше нічого. Спи, я ще на годину верну туди; а як верне тета Орелецька, то знай, вона буде тут з тобою до рана ночувати — казала мені".

Я відповіла, що добре, й відтак вже заснула.

Коли після збудилася, моя перша гадка була — бджоли. Я схопилася і..." — тут вона усміхнулася, паленіючи легко, мов схоплена на лихім вчинку.

Мій батько не відповів нічого, лиш дивився кілька хвиль на неї, відтак спитав: "Чи ви не забудете капітана Цезаревича, тето Олю?"

Вона дивилася на нього й, не надумуючися, похитала головою: "Ніколи", — відповіла рішучо поважно.

"Але ви молоді — скільки вам років?"

"Дев'ятнадцять".

"На чотири роки старша від моєї доньки", — проговорив більше до себе й задивився нараз кудись в даль.

Вона стояла нерухомо.

Нараз він схаменувся. "Не забудьте за мої діти, за мого бідного хлопця, тето Олю... я виїду, може, на Балкан[86]", — сказав, уникаючи її мирних очей, що спинилися зчудовано на його змінінєм лиці, що своєю смертельною блідністю викликувало нараз в ній жаль і сум... що йому було?..

"На Балкан?"

"Може. То я вже від двох років планую. Лише моя теща мене все здержувала. Вона така енергїчна жінка, що, коли що постановить, то те й переведе. Вона добра для моїх дітей. А я військовий. Військовому ріжно може повестися. Не мав досі відваги їй опертися. У випадку, що я згину, вона моїм дітям стане за матір і батька. Мого хлопця, мого малого, я хочу по-класичному виховати, щоб був загартованим на тілі й душі й мав себе так в потузі влади, щоби..." — тут він нараз, мов божевільний, пірвав дівчину перед собою обома руками за рамена й потряс нею так сильно, що вона подалась цілою

поставою взад.

Вона зойкнула. "Пане капітане, що робите?" — кликнула перелякано.

"Ах, простіть пані! — кликнув і вхопився за чоло, зсуваючи руку аж над очі... — Ох, що я дію, — додав, — що я дію. Ага... мого хлопця, — сказав, опам'ятовуючися, здавленим голосом, — хотів би я так виховати, щоби, коли його доля зігне, як бій шаблю, він все-таки не ламався. Шаблю з правдивої доброї сталі рідко хто зламав. А доньку..." — тут в його голосі щось затовклося, мов хлипання... він вмовк. "Максимко, — почав відтак наново, — чи він буде вбогим ремісником, чи в державній службі... може, офіцером, як його батько, нехай знає одну чесність і характер".

Молода дівчина, змішана, злякана чудним поведінням і словами офіцера, що запав їй давно в душу, й вона того почуття, мов гріху, боялася, підняла руки вгору. Їй стало нараз лячно за нього. З ним щось недобре коїлося, щось, чого не могла зрозуміти. Це було через хвилику, в слідуючій вже скрикнула з жаху. Хтось обхопив її ззаду за стан і засичав до вуха: "Не простягай за ним руки, безсоромна кокетко, мене він не прийняв, а тебе він візьме?"

Дівчина вирвалася з рук Орелецької, бо це вона була, і відступила, обурена, взад. Та заки вспіла з несподіваного переляку відхилити побілілі уста, та тягнула далше: "Цікаво, що аж дві Альбінські впали зарозумілому українцеві до ніг". І розреготуючись, мов божевільна, трутила своячку зі стежки, що та аж захиталася, а сама погнала, мов фурія, в глиб саду".

В записках настала перерва.

Юліян, проїхавши пальцями через волосся, заховувався через час мовчки.

Коли минуло декілька хвиль глибокого мовчання зі сторони батька, годинникаря, і його сина, цей почав далі читати: "Коли вчитель Рибка з'явився точно в півтори години в домі завідателя Альбінського і застукав до дверей мого батька, застав їх зачиненими зі середини. Він постукав сильніше, закликуючи батька по імені. Ніхто не відповідав. Тоді він став голосно кликати, а далі п'ястуком бити в двері. Але й це показалося без наслідків. За дверима панувала тишина. Нічого було діяти. Вчитель вернув на веранду й заглянув через вікно. Дивним-дивом було воно відчинене; не так широко, лиш близько одна половина до другої зложена, а на постелі лежав батько. Спав?"

"Жив?.." Молодий читаючий офіцер підняв голову з-над зшитку й поглянув палаючим оком на батька, але цей не обзивався...

"Ні", — читав опісля далі, — вчитель розірвав вікно, вскочив усередину й поспішив до постелі.

Мій батько спав, мав зачинені очі, лиш з грудей його витікала кров. На смерть переляканий, зрозумів умить все. Нещасний відібрав собі життя, бо через надмірну утрату в грі в карти цієї ночі був зруйнований. Він кинувся до нього, може, вдасться ще щось зробити, його ще при житті задержати. Може... може... ох... коли б не запізно. Умираючий, зачувши коло себе рух, наче ждав того, розплющив ще раз очі й зробив ними знак, ніби покликаючи вчителя ближче. Цей схилився над ним, зрозумівши, що конаючий бажає йому щось сказати. І справді. "П о з і с т а л і гроші штабового

лікаря... — прошептав з напруженням, — що передав мені для сховку, крім п о з и ч е н о ї м н о ю с у м и на вечір, я н е т и к а в. Коли вернув рано... ви знаєте... і Оля знає... я їх вже не застав. Валіза була розірвана, ограблена. Мною позичене діти звернуть".

Він вмовк і примкнув очі. Його груди здіймалась і упадала тяжко, а з-під вій скотилося кілька грубих сліз.

"Альбінський також програв цієї ночі, — прошептав знов, — і по півночі... щез... на своє місце післав її, щоб мене обіграного взяти... з м о в и л и с ь... І відтак вернув..." Його уста викривились судорожно... ніби до погірдливого усміху... але не до кінця, струя крові бухнула йому з уст і він, поглянувши на Рибку, віддав за хвилину Богу духа.

.....

Покликаний гірничий лікар та повернувшись рівночасно з розвідки й штабовий лікар поляк Н. сконстатували одноголосно по огляді самовбивство добре вціленим вистрілом з револьвера в серце. Листи віддав вчитель Рибка по адресі. Один штабовому лікареві з короткими поясненнями, що не будучи приготованим на вечір, як в Ганинґаймів, а улягши намові завідателя все-таки піти туди, позичив з його суми, зложену на його, Цезаревича, руки, тут назвав її скількість, з надією, що не зужие більше як одну частину, та інакше сталося. Він програв всю суму нещасливо. Її звернуть йому його діти, а радше теща... котрі посідають невеликий капітал по матері. Він же сам уходить зі світа, бо не має відваги поглянути покривдженим малолітнім в очі...

Другі листи були до бабуні й нас, дітей, а третій до панни Ольги Альбінської.

*

Я помину моменту поведення завідателя Альбінського, чи краще, як його назвала на все жінка пана Йоахима, зааранжувавши одного разу костюмовий вечір і призначивши для нього — цього гарного й до всього здібного італійця — коли він, вернувшись з палати, застав вже свого гостя і партнера в грі карт мертвого.

В першій хвилі ломив руки, жаліючи над нещасливим самовбивцем, відтак чим далі оминав доторкатись причини катастрофи, кидаючи тут і там засуд про те, що, мовляв, таких офіцерів краще, щоб не було.

Раз, легкодушний, друге, що сплямив самовбивством свою родину і його дім, а третє, о г р а б и в свого товариша й його, завідателевого, гостя, штабового лікаря, бо це був поляк! Але ніхто не звертав чомусь на нього особливої уваги. Несподівана трагічна подія, закінчення гарного, загально улюбленого офіцера, як мій батько, через нещасливу гру в карти, оставляючи незабезпечених дітей, усунула особу завідателя цілком взад.

Ще більше піднесла ту трагедію відомість, що тої ночі програв у карти Йоахим фон Ганинґайм своє ще самоте на Б. село, через що впав його маєток, обтяжений гіпотекою і іншими, по банках зятягненими на його доходи, довгами, на велику суму нижче.

Остаточо закутався в мовчання, проходжувався з гострим видом по кімнатах і не говорив нічого. Ті, що його знали, що розумілись на його фізіономії, не толкували собі з

неї нічого доброго, порозуміваючись нишком, що він перебував в якімось душевним напруженні, що оповідало йому мовчки: "Або — або".

Неначе чорна хмара зависла над палатою з білою кімнатою в горах і притьмила сірою киреєюбезжурні уми-душі урядництва, робітництва, ба й іншого, йому прихильного, гірського населення, викликаючи раз по раз питання: що буде далі з рудокопами? Чи вдержиться Йоахим? Візьме наново верх над прикрою ситуацією, як се йому іноді удавалося по великих втратах? Та ніхто не почувався до обов'язку застановлятися над сею справою і ніхто не довідався чогось певного від самих братів Ганингаймів. Біла палата біліла і далі з-помежи тяжкої зелені смерек округ неї, а кімнати її були зачинені для цікавих.

*

Ще сеї самої днини по похороні, а то вчасно по обіді, відбувся в домі завідателя обрахунок, як се бажала собі бабуня.

До того акту з'явилось кілька поважних, місцевих добродіїв, в першій мірі завідатель Альбінський з штабовим лікарем, один старший майор, що не зводив ока з бабуні і, неначе рідний брат її, сторожив над нею, не виходячи поза межі військового "старшини" свого, так нещасливо погібшого, товариша, далі пані Альбінська, (що неустанно витирала сльози), панна Ольга Альбінська, пані Орелецька, учитель Рибка і ми, діти. Учитель Рибка з'явився пізніше, бо мав ще дещо для бабуні залагодити, котра ще нині мусіла назад до столиці вертати. По його телеграфічній інформації вона привезла з собою більшу суму, котру визичила, обтяживши нашу гарну, хоч невелику, каменицю по матері і ще позаставляла всю свою біжутерію та срібло, яке лише мала, і ми прибули, щоб батька приналежно похоронити. Через цілу дорогу мало що говорила, лише мені, що любив її безгранично, здавалося, що її, звичайно, гарне волосся змінилося коло висків у легке срібло.

Та я вертаю назад до попереднього.

Побачившись у кімнаті межі зібраними, а то вибраними людьми, що ніби становили свого рода "чесний суд" (бо було заздалегідь порішено не звертатися до суду), звернулася бабуня до штабового лікаря Н. Вийнявши кілька грубих банкнотів з пуляреса, приступила до нього, що сидів недалеко неї коло стола з другого боку і, кладучи їх тут же перед нього, сказала: "Я віддаю вам, пане докторе, в імени моїх осиротілих, неповнолітніх унуків, довг, затягнений у вас моїм помершим зятем, активним капітаном Цезаревичем, з ваших на його руки зложених вами грошей і прошу о поквітування".

Штабовий лікар встав.

Се був елегантний, поважний поляк, середнього віку.

"Се я приймаю, добродійко, — сказав склоняючись, — і поквітую — але я мушу додати, хоч і як мені се прикро, що я, від'їжджаючи на днину до Д., передав йому втрое більшу суму до сховку. Вернувши, я не застав ні шеляга, а його самого мертвого. Його валізка, де знаходилася моя готівка, розбита. В оставленім мені письмі від нього він споминав лише о в и п о ж и ч е н і й сумі. Хто мені зверне прочу втрачену готівку? Чей

же признаєте, добродійко, що поважний чесний чоловік, яким він був, а тим він був дійсно, се посвідчить не лиш його полковник, а й цілий полк, при котрім він служив, впав тут твердо майор, він, — тягнув лікар спокійно і сухо далі, — ідучи на вечер в такий дім, як Ґанинґаймів, знав добре, що там не обійдеться без гри в карти. Що він мав при собі свого готівкою, що втратив чи здобув, мене не обходить. Про вижичення ним з тих моїх, на його руки зложених грошей, я нічого не кажу. Ви їх віддаєте, та лиш іду по-військовому рівною лінією і заявляю. Він оставив легкодушно мій йому відданий маєтковий засіб вдома, не запевнившись нічим на випадок, що сей міг би бути, через яку б там не було пригоду, страчений... Я питаю по другий раз, хто мені зверне втрачене?"

Бабуня встала.

Її погляд промайнув по нім.

"Скажіть впрост, пане докторе, — сказала, — ви утверджуєте, що умерший присвоїв собі всю вашу готівку? Говорім одверто, поступайте, як хочете. Нащо передавали йому свій заробіток? От, — додала, — добродій завідатель, поляк, був би його так само перебрав. Я тут чужа. Мені шкода кожної хвили. Наше, себто моє і оставших сиріт, положення тепер таке, мов під голим небом і мусить взяти інший оборот. Нам нема часу гаяти. Я тут чужа і не відповідаю далі за ніщо.

Се послідні слова мого зятя до нього і до мене", — сказала.

"Дорогі сироти мої, мамо!

Перед трьома днями, то є 188... 25 цвітня, передав мені мій товариш, штабовий лікар нашого полку Н. Н., виїжджаючи на 48 годин до курорту Д., щоб оглянути тамошні лічниці, заклади з мінеральними водами, більшу суму до сховку.

Вечером того дня я був запрошений на карти до Йоахима фон Ґанинґайма, де мала відбутися гучна забава. Мені не треба було туди йти; але сталося і я пішов, піддавшись слабосильно намовці д. Альфонса Альбінського, гірничого завідателя, в котрого я з штабовим лікарем Н. і був на той час прошений на квартиру. Пізніше, себто по згоді явитись у Ґанинґаймів, застановившись, що я не мав такої відповідної готівки при собі, як на вечеру в Ґанинґаймів, я доживив собі в повище згаданих грошей штабового лікаря Н. Н. ... гульденів. Решту вложив я назад у свою залізну валізку, де знаходились і службові акти, і зачинив її старанно, забираючи ключ від неї з собою. Так само заперши і двері від нашої кімнати, я поїхав із завідателем та учителем Рибкою до палати.

Скажу коротко, бо мені не стає часу, що сим разом грав шалено. Програвав у завідателя і інших, які противно програвали, і вони і знову вигравали. Лиш я один між ними не вигравав у них. Я не знаю, мені велось сего вечора так погано, як ніколи. Не пам'ятаючи майже себе, я гнав грішми, мов у безодню; хотів-бо відбити лише те, що утратив з випожичених, що мені не вдалося, — аж не догонився до краю.

Коли мене вчитель Рибка, що мов ангел-сторож з'являвся час від часу за мною, впоминав перервати гру і відійти, як се вчинив переді мною завідатель Альбінський, що, програвши грубі суми, забрався від стола, я, послухавши його упімнення, не писав

би сьогодні се письмо. Я не був в силі себе опанувати, я остався, програв все, що лиш мав при собі; руйнуючи тим вас і себе — і мій жереб упав.

Я мушу відійти. Я офіцер. Оставляю вам по собі лиш своє ім'я. Воно обтяжене випожиченою готівкою, довгом у штабового лікаря Н. Н. Очистіть його, мої сироти, бо в противнім разі, що вам по мені останеться? Спогад про моє слабосилля? Каменичка, що в ній мешкаєте по вашій матері, ваша, як сказав я, я лише офіцером був і честь мав, честь сироти і життя, що не мені належало, а державі... а серце — нації моїй. Її я не хочу словоломством сорому зробити... і т і й ч е с т и...

*

Мамо! Максима мого, що вдачею більше в мене вдався, мого одинадцятилітнього самотнього наслідника Цезаревича — хороніть його!

Не від голоду і холоду, а від моральних недуг. Виточіть з нього граніт, бо нам треба сильних.

Видеріть з нього серце, слів нехай не знає. Мужом нехай буде. Джентльменом. Хоч би теслею був, к о в а л е м, державником, офіцером, а джентльменом проти себе, оточення і нації своєї.

Мамо! бо і наслідники його не будуть інші.

Лише на самотнім споді душі, там, де темна ніч, де лиш рідко для сиріт бідних доходить сонце, там оставте йому іскорку золота.

То для нашого народу, а решту... згадайте, через що я відходжу.

*

Доню моя! Ти в мене квіткою була, білою хмаркою моєю була.

Не дивися, які в чоловіки очі. Знай працю, знай і не забувай народність твою, обов'язки чесної жінки, але не дивися, які в чоловіки очі... а ключ твого серця повісь високо-високо..., щоб не міг кождий пройдисвіт до нього сягнути.

Батько

*

Максиме!

Будь кращим батьком, як я. А та любов, що ти зазнав її досі від мене, нехай вистарчить тобі на ціле твоє життя, бо я іду. Далі зажевріє сонце, кожному, може, щось нового відкриє, а з мене нехай воно вип'є самотню краплю крові, щоб я лиш у ваших споминах існував.

Батько

*

Клонюся перед Вами, мамо! За Ваші великі почування і відвагу. За Вашу самотню опіку над дітьми. Ваш зять.

Юліян Цезаревич капітан".

Майор читав, читав виразно з притиском, а я оглядав усіх присутніх по черзі.

Пані Альбінська сиділа, як мені здавалося, з примкненими очима. Панна Ольга стояла за її плечима, мов ангел з мечем. Вчитель Рибка горів очима з блілого лиця, котрих не зводив з моєї сестри, що, оперта на бабунине рамя, від часу до часу хлипала

потиху.

Лиш завідатель, що умістився у високостінне крісло коло своєї жінки, глядів похмуро з-під лоба.

"Хто скаже щось до послідних слів покійника?" — спитав, закінчивши читання, майор і звернувся з допитливим поглядом до доктора, що гриз уста і не находив іншої точки опори поглядом, як одного завідателя, тепер здвигнув плечима і не обізвався жадним словом.

"Пане завідателю, — сказав майор, — яко господар дому, що мусить такий сумний випадок переносити в своїй хаті — ви маєте слово. Я ж сам позволю слідуєче заявити:

Полагодім сю фатальну справу з огляду на шановну родину покійника і на вашу чесну і знану особистість без суду тут в хаті між собою. Якої ви думки? що могло, приміром, статися з оставленим грошем шановного мого товариша, доктора Н. Н.? Заявіть її одверто, — простіть, пані добродійко, — сказав, звертаючись до бабуні, котра також мовчала, — коли поговоримо одверто (вона притакнула головою), чи уважаєте покійника за винного в щезненню переданої йому суми доктором Н. Н.? Не утримуєте се зникнення радше за справу чужої грабіжничої руки?"

"Але чиєї... чиєї? — кликнула тут нараз пані Орелецька. — Тут народність спокійна, а робітництво скопляється лише коло шахтів?"

Завідатель кинув на ню зимним поглядом.

"Звідки ти їх так добре знаєш, сестро? Зносишся з ними? Знаєш вповні їх матеріальне положення? Бо я один іншої гадки. Треба числити з людською психологією, отже з психологією військових..." — тут він вмовк і потер рукою чоло, ніби зсуваючи з нього якусь заслону.

"Ви скажіть, заявіть їй прямо, ми між собою.

Скажіть і зробім кінець сему прикрому засіданню," — вмішався інженер шахтів, один з кращих людей гірничого урядництва.

Завідатель Альбінський встав і випрямився. Укладаючи руку на груди, сказав: "Хоч моя думка не міродайна, бо я вернув пізніше з палати від покійника, але судячи по його розсіяности і несупокою під час гри у Ганингаймів, мені здається, що він мусів вже по першій утраті при картах повзяти думку присвоїти собі власність доктора Н. Н. (на підставі, що буцімто в його неприсутности ограбили його... чужі), щоб було чим дальше форсувати в грі і, може, і здобути подвійну суму, яку витратив. Я один мав його безнастанно на бачности і видів. Він грав нервово, без тямки, наче вмисне, форсуючи, доки не потратив все. А коли се сталося і він опинився перед безоднею, він відійшов.

Правда, нема де правди діти, він був чоловік великої амбіції. Грав по-панськи, тратив раз по раз, наче викликував судьбу на поєдинок, а програвши все, покинув терен. Гордий, гарний офіцер не міг перенести поразення". "Грав шалено, се я посвідчу, — вмішався, нараз виступаючи, вчитель Рибка. — Грав нервово, викликаючи судьбу на поєдинок, відповім я за нього, бо не хотів нічого іншого, як лише відбити те, що втратив у вас, пане завідатель, і в румунського бояра".

Око завідателя задержалосся на мить на лиці вчителя і він усміхнувся знаним своїм

усміхом, що, хоч який ніжний, а був вбійчий.

"Чи так? — сказав. — То, може, й ви будете в положенню пояснити нам загадку, де оставша сума доктора Н. Н. ділась. Ви були перші, що зайшли до нього по нещастю, що зняли з його руки дорогоцінний перстень, що..., — він протягнув тут голосом, — що передали листи від нього, ви, ви".

"Так воно і було", — відповів Рибка спокійно, не зважаючи на зовсім знану йому усмішку і глум, що перебивались в голосі завідателя.

"Але я нічого не знаю. Не бачив жодних грошей, але посвідчити можу, що не він присвоїв їх собі".

"Не він? і яким чином, мій пане вчителю?"

Вчитель поглянув на нього з однаковим супокоем і сказав: "Він ще жив, як я увійшов у його кімнату вікном, що застав відчинене, бо двері були зсередини замкнені, і коли нахилився над ним, то при моїм першій руху коло нього він розплющив очі — мов лиш на те ждав, і сказав: "Я нетикав грошей лікаря, з котрих оставив більшу половину. Вернувши з вами, я не застав їх вже. Валіза була розбита й ограблена".

"Розбита!" — кликнув завідатель і, вдаряючи в долоні, захохотався в себе, що вразило немило присутніх, а найбільше, здавалося, лікаря.

"І се було все, що сказав?" — питав, приступаючи ближче до вчителя, що стояв, поблідши, проти нього. Його око впоїлось, остерігаючи на хвилю, в завідателя, а відти пішло і повисло на обличчю його жінки.

Тигра був би вбив на місці, промигнуло його умом блискавкою, одним словом і присягою — але її, ту серну-матір, що сиділа он там з обличчям білим, як полотно, й очі великі, карі, що гляділи тепер на нього з тривогою благально, ніби вижидаючи присуду смерти, в ту серну він не міг стрілити, нехай би було що було. На його заяву вона впала б мертвою. Вона ж його любила, того свого польського Цезаря Борджіо. Любила безгранично.

Бабуня і всі прочі вижидали напружено його відповіді, неначе від неї залежало буття-життя всіх присутніх. Тим часом він відвернувся й, відійшовши від завідателя о два кроки, відповів виразно: "Усе, було все". Його лице було бліде, неначе відбив у сій хвилі найтяжчого ворога від себе.

"А бачите?" — кликнув з тріумфом завідатель, відгортаючи своє гарне волосся з чола взад.

"Впрочім се само собою розуміється, що українець на свого конаціонала не вповість в не користь, хто б вас там всіх не знав. Одначе я один вас не вважаю за міродайного свідка, а до того ще додаю: хто нам докаже, що він не перервав гру, не вернув потайки додому нещасної ночі і не "вижичив" собі позісталу суму? Гм?" Тут завідатель опинився, як недавно, небагатьма кроками перед вчителем і грався ним своїм поглядом. Сей не рухався з місця, лише лице його міняло барву. "С т е р е ж і т ь с я, пане завідатель, — процідив, спалахнувши очима, — інакше ви могли б сего пожалувати". І Цезар Борджія впав. "Я українець, то правда, і він був таким, але щодо підозріння, що такий гоноровий муж, як він, міг під час гри віддалитися, щоб забрати

крадьком повірений йому гріш товаришем, я рішучо заперечую. На те можу і присягнути" — і він мимоволі підвів два пальці вгору.

"Чим ви се докажете?"

Рибка усміхнувся слабо.

"Може, хочете собі пригадати, пане завідатель, — сказав, — що я спинявся від часу до часу за його плечима, ведений якимось передчуттям, що йому сього вечора не поведеться в грі, тим більше, що, як вам відомо, він зовсім не виявляв охоти йти на вечір до Ганинґаймів і лише ради вашої підмовки рішився на те. Я боявся і тому, так сказати б, сторожив над його грою, що прибрала в нього характер фанатичної пристрасти, коли почав програвати і старався програне назад здобути".

"Так, так пристрасно грав, фанатично, се посвідчу і я", — кликнула знов несподівано пані Орелецька з гурту зібраних.

Вчитель і сим разом усміхнувся, кивнувши здалека до неї головою. "Посвідчите пані? — спитав їдко. — Се добре. Бо я можу іще й те посвідчити, що, коли пан завідатель в і д д а л и в с я к у д и с ь — т о по півночі на час, котрий протягнувся три четверта години, ви були тією, що зайняли його місце. Правда, ви не грали, пані, але коли я радив йому кидати гру і вертати додому, ви противно здержували його та намовляли дальше грати. Чому, що з ним говорили? — додав в притиском, — я не знаю. Се вже мене не обходило".

Вона зарум'янилася геть аж під волосся, кинула на нього злобним поглядом і вмовкла.

"Я вам повірив, пане вчителю, — обізвався знову завідатель, переходячи з іронією почерез замітки своєї сестри і вчителя, — що ви грали роль якогось ангела-сторожа коло капітана, але що ви були того вечора у в е л ь м о ж і в Ганинґаймів лише муншенком, то не мали доволі часу то своє благородне повзяття перевести до кінця. Тому я ще раз повторяю: хто докаже, що він не перервав гру, не вернув наборзі додому і не вижичив собі й оставшу готівку доктора Н. Н."

При тих словах він схилювся, наче до уклону проти присутніх, і повів, допитливо визиваючи, поглядом по них.

В першу хвилину настало мовчання. Відтак всі звернули голови в одну сторону. Ольга Альбінська, що стояла досі за плечима своєї тети, нараз мов із землі виросла, опинилася перед завідателем і підняла руку. "Я докажу, вуйку, що він не вертався вночі, що не тикав валізи і грошей та доперва аж ранком, по четвертій з'явився прибитий, зломаний, а в годину пізніше потім настала катастрофа". Сказавши се, вона вмовкла, мов ув'яла.

"Ти? — відповів завідатель, майже дотикаючися до неї. — Ти знаєш навіть, що о четвертій?"

"Так, — відповіла дівчина, — бо того ранку я була перша на ногах ради своїх бджіл, до котрих, як знаєте, скоро зрання я зараз вибігаю. А нині такий чудовий поранок був. Я чогось не спала тієї ночі... як вам вже вночі розказувала".

Очі присутніх спинялися зчудовано то на дівчині, то на завідателю.

"Ти мені що вночі розказувала? — спитав, затоплюючи свій проникаючий погляд в ню. — Ти, видно, противно, так добре спала — бо — ось, що тобі снилося".

"Ні, вуйку", — заперечила і по її легко блідих устах, щось, мов усміх, поблукало.

"Ви забули, що ви вертали тої ночі додому по якісь папери, як ви се казали, для вельможів Ганинґаймів, коли заходили через мою кімнату до гостинної кімнати капітана вікно зачиняти, бо не мали ключа від його дверей..."

Так. Се було сказане.

Всіх очі звернулися на завідателя.

Він се відчув.

Та він не дурно вправлявся роками в опанованню себе, щоб у крайніх фатальних моментах свого життя не мати себе у владі. Він взяв її за руку, що стояла спокійно з опущеними вділ очима, не рухаючись ні на мить, і стиснув її, мов залізом.

"Божевільна! Ти борониш фантастичними словами ворога народности твого батька, бо гадаєш, що він був такий наївний, як ти? — вибухло нараз з його уст тяжким гнівом. — А мій дім виставляєш на обмову і фальшиве світло? Н і м к о, т и! Недурно була ти мені з дітей мого брата найбільше несимпатичною. В тобі нема ані краплі крові його шляхетного народу. Твоя мати німка-міщанка і ти в ню вдалася. Якби не взгляд на тяжке матеріальне положення твого батька, а мого брата, я б спокійно показав на двері і сказав: геть з могого дому, а так я дивлюся крізь пальці".

Сказавши се, він підвів на хвилю руку до очей і ніби справді дивився "крізь пальці", а протерши чоло, зітхнув важко.

Молода дівчина дивилася великими очима на завідателя, а по хвилі, відімкнувши бліді уста, сказала: "Чи се сюди належить, чи ні, що моя мати знімчена українка, а я сама свідома українка — я полишаю, та натомість питаю: на яку-то "обмову" виставляю ваш дім, вуйку? Ви заходили в гостинну кімнату і казали, що зачинили вікно. Хто його отворив, Господь знає. Попри наш дім багато людей переходило тої ночі. Коли в палаті бенкет, святкує і робітництво.

Се відомо".

Завідатель не відповів нічого. Закинувши руки поза спину, він приступив до вікна. Коли обернувся по часі, його обличчя було таке спокійне, неначе перед хвилиною не потрясала ним буря до самого дна душі. В кімнаті панувала, як передше, мовчанка. Здавалося, всі присутні здержали віддих, неначе кожної хвилі мало щось страшне наступити. Але нічого подібного не сталося. Лиш штабовий лікар піднявся зі свого місця, оглянувся за чимсь поза себе... і сягнув до грудної кишені по свій нотис.

"Ви щось сказали, пане докторе?" — спитав нараз завідатель, звертаючися виключно до себе.

"Нічого, пане завідателю", — почулася суха відповідь.

Сей усміхнувся, відслонюючи ледве помітно свої гарні вуста над зубами збоку. Але ніхто з присутніх, здається, не розумів того його усміху в тій хвилі.

"Як останеться справа між нами, пане завідателю?" — обізвався тепер лікар, міряючи його оком, щонайменше приятельським.

"З чим?" — спитав цей, наче зчудовано.

"З тими моїми грішми, що остались в капітановій валізі".

"Се ваша справа, пане докторе", — відповів завідатель і здвигнув плечима.

"Чи се ваша серйозна відповідь?"

"Так, пане докторе. Якнайсерйозніша. Мені припала б хіба що задача спитати вас, що се саме за гроші, що ви їх передали до сховку капітанові Цезаревичеві і не задержали при собі саме тепер під час бранки?"

Лікар прокинувся... і погляди обох мужчин перехрестилися. В очах лікаря загоріла ненависть.

"Це не належить сюди", — відповів і вдарив роздражнено рукою по шаблі.

"Отже й бачите. По правді сказавши, добродію, ціла ця справа безгранично глупа, — сказав тут завідатель. — А коли ви утримуєте, докторе, що вона займе мене й надалі, то помиляєтеся. Я маю інші діла перед собою".

Лікар поглянув на нього зневажливо, але спитав спокійно: "Ви поляк, пане завідателю?"

"Я думаю, що це доволі відома річ", — відповів цей строго і переїхав рукою по волоссі.

"А я зрікаюся пропавшої моєї готівки, наколи б й найшлася. Мені нема коли займатися її дошукуванням.

Ми їдемо зараз далі".

Обидва поляки усміхнулися, мов на внутрішній наказ, і рівночасно відвернулися від себе.

Майор, німець і поважний службовець, що сидів зі строгим виразом лиця штивно недалеко бабуні з перекиненою одною на другу ногою в чоботях і слідив мовчки за всім, встав в цій хвилі зі свого крісла і, вклонившись бабуні, підіймаючи легко руку до виска, опустил кімнату рівним голосним кроком, не поглянувши ні на кого, неначе переходив пусту салю.

Штабовий лікар, передавши бабуні поквітування за віддану нею позичку помершого батька й вклонившись легко присутнім, вийшов і собі за майором.

За ними підвелася й бабуня.

"І я піду, пане завідателю, — сказала, звертаючися до цього. — Піду шукати собі іншого буття, чим дотеперішнє, щоб продовжувати життя зі сиротами. Я кажу "сиротами". Але в дійсности мусить бути тут мова лише про одну, а то доньку покійника, бо сина його, посліднього його рода, я оставляю вам. Виховуйте ви його. На джентльмена-спартанця, пане завідателю, й українця, як бажав собі це, як вам відомо, його батько. Посліднє я підкреслюю. Спартанець в характері й тілі, незломний для своєї нації, як і для одиниць, в повнім значенні того слова. Так до часу, доки я не зажадаю його назад від вас".

Завідатель витріщився на бабуню. Чи не збожеволіла вона часом?

Вона відгадала його думку, а я розплакався, зачувши, що маю без бабуні остатися.

"Так, пане завідателю, — повторила вона твердо. — Тим сплатите ви довг проти

осиротілих дітей. Я не уступлюсь ані кроку поза поріг, доки ви не згодитесь цим моїм бажанням. А ти не плач, Максиме, — сказала суворо з побілівшими устами до мене, випростовуючи мене вперед себе, що насилу ховав своє лице між фалдами її сукні й тиснувся до її грудей. — Не плач! Чого? Ти чув, що твій батько не хоче мати в тебе сльози. Тож треба його бажання сповняти. Ти маєш його слабосилля своїм життям справити, маєш вирости з руїн його життя сильнішим і творити в будучині тривке і цінне. Оце моє одиноке слово до тебе, Максиме. Маєш все, що тобі життя від цієї хвили наднесе, зносити мужньо, гамуючись — без плачу. Ти син військового, а ті не сміють плакати. А пам'ятай, будеш ні мене слухати, ні слів твого помершого батька — не побачиш мене ніколи в житті. Ти знаєш. Твою сестру й тебе я досі не обманювала. Йди..." — і тут урвала. Зігнувшись наді мною, вона поцілувала мене в чоло й подалася... до виходу. Не здержав її ні окрик жалю, ні розпуки з грудей її одинокого внука, що мусів потрясти всіх присутніх... бо коли я, обхопивши її стан, держав її судорожно, бо дався нею волікти аж до дверей, вона зсунула мене залізною рукою від себе — вийшла. Помину те, що в моїй хлоп'ячій душі діялося. Я чув лиш по хвилі, як мене хтось із присутніх притягнув до себе... відійшов зі мною аж в протилежну сторону кімнати від дверей, котрими вийшла бабуня, і оставив коло вікна. Хто це був, я не знаю. Побачившись нараз сам один... без бабуні й сестри, я нараз замовк. В грудях моїх неначе серце лопнуло. Я чув виразно, що там щось зайшло, що досі не було. Який і був я тоді ще молодий, який ще повний сонячного родинного тепла, але одно я зараз зрозумів. Відтепер мені справді не треба сліз. Відтепер я був лиш с а м о д и н с о б о ю. Відійшовши далше від вікна в кут, я станув там і ждав.

Я навіть сліз не втирав. Може, я вму — подумав я собі, може... вб'є мене завідатель, може, впаде звідкись куля на мене й я впаду на місці, як мій бідний батько... котрий нам навіки пропав... може... може... я не здавав собі справи в тій хвилі з мого положення... побачивши нараз перший сам себе між чужими... кинений батьком, сестрою, бабунею.

Я ждав.

Присутні, позираючи на мене, гляділи й на себе... неначеб побачили себе лиш ось що тепер. Лиш в одного завідателя увійшло життя. Він приступив до мене, взяв мене за рамено вперед себе, обертаючи мене лицем до присутніх... і так ведучи аж перед свою жінку, сказав з ледовитим супокоем: "Тут маєш потомка твого народу, українця-героя, що поляг на полі слабосилля ч е р е з г р у в к а р т и. На ім'я йому Максиміліян Цезаревич. Дбай про це плем'я в цій цінній одиниці, щоб воно не згасло. Може, який будучий потомок його повстане колись з прапором його національності проти мого народу, будеш мати заслугу перед твоєю нацією. Ти ж українка". І уставивши мене перед нею, мов кавалок дерева, вийшов сам з хати.

Ще й пораз другий вирвався окрик з уст дитячих. Своїм інтелектом відчув я ненависть і зневагу слів цього чоловіка до моєї народности й до мого помершого батька. Мною потрясло неслуханним жалем.

Майже не тямлячись... з сили... переживання, я зсунувся пані Альбінській перед

ноги й обняв її коліна, ховаючи очі, що заллялися гарячими слізьми.

"Я не буду плакати, — казав я. — Не буду ніколи плакати. Я піду до шахтарів, там мене приймуть, і не буду нікому на заваді. Вони бідні... вони добрі". Пані Альбінська похилилася наді мною, її обличчя дотулилося мого — вона умліла. Тим часом, як коло неї порались, виводячи її з салі, обняла мене Ольга Альбінська лагідно й завела до своєї кімнати. "Тут ми будемо обоє жити, — сказала мені потішаючим голосом і витерла мені скоро сльози. — Я тебе буду вчити... а ти будеш послухним, доки..." "Доки мене не забере бабуня назад до себе. Правда?" Я шукав її очей, але вони були в неї спущені вділ і я не міг з них нічого для себе вчитати.

*

Кілька день по тім померла пані Альбінська, привівши мертвого сина на світ, а забравши від Ольги слово, що та ніколи не покине її дітей, хоч би і що було.

Говорили пошепки, що се сталося зі зворушення внаслідок тяжкої сцени між мужем з нею. Причиною сцени могла бути смерть мого батька, прокльони бабуні і моя присутність. Тоді завідатель замкнувся на три дні в своїй кімнаті. А коли опустив її, було його гарне темне волосся сиве, дарма що числив ледве понад тридцять років.

Від того часу ділась кудись його звичайна гордість, бодай не вдаряла вона в такий мірі, як досі. А то "Цезар Борджій", як його називали його неприхильники і противники в урядничих кругах, явно і впрост бував деспотом. Він став похмурим, усміхався лиш рідко, а до людей бувавприступнішим, їздив часто з інженером і деякими робітниками в шахти.

Поважна і сумлінна праця стала йому потребою, працював фанатично в користь свого принципала... а про трагедію, що сталася в його хаті, не торкався ні словом.

Здавалося, зі смертю тої, його гарної, загально любленої, дорогої жінки, пішло все в забуття. Було неначеб велика, кам'яна плита, що закрила її гріб, поглинула і все те, що пхнуло її навіки в землю.

Ольга Альбінська, наша тета Оля, остала в домі завідателя дальше і обняла цілком заряд дому, займаючись попри то і щиро невтомно вихованням осиротілих дітей.

Я виховувався між ними.

Для завідателя я не існував. Переходив попри мене, мов мене не було. Лиш раз, коли я був післаний тетою Олею передати йому до його працівні якесь важне письмо, він не прийняв його. "Як нема кого іншого послати до мене в яких-не-будь справах, я можу і пождати". І, вчинивши незначний рух рукою на знак, щоб я вийшов, віддалився сам другими дверми з кімнати. Кілька хвиль пізніше я чув, як він казав до панни Олі: "Як нема кого іншого до пересилки і чим-небудь до мене, я пожду. Ти знаєш, як мені та завзята фізіономія противна. Хліба-соли я не жалую нікому... але глядіти і терпіти її коло своєї особи я не обов'язаний".

І справді. Від тої пори мене ніколи до нього не посилали. Я в спокоювався, ріс, вчився і, держачись інстинктивно від тої пори далеко від нього і його дітвори в спільній забаві, я "гартував" себе. А з часом я перестав і зовсім, хоч би і потайки, плакати. Наказ бабуні і бажання батька бути сильним, чесним врізались залізом в мою

дванадцятилітню душу і грозили якимось мечем Дамокловим[87] наді мною і, здається, так було добре, лише в молодій душі сонце неначе на все зайшло. В ній було похмуро і непривітливо, а в однім я на все життя переконався: для завідателя, поляка, я остався до кінця життя якимось "Memento'm mori"[88] і розумів тому і його антипатію до мене, про яку повідомляв мене зчаста-густа його любимець, синок Франусь, мій ровесник. Але я вчився не согірше, уникав так батька, як і сина, і час минав однаково. Коли прогрішався я все-таки хлоп'ячими провинами, він мене сам карав. Раз своїм усміхом диявольним, погірдливим, котрим мене невимовно упокоряв — то знову і карбачем. "Для такої шкіри треба окремої системи", — говорив, ніби оправдуючись перед панною Ольгою, що зціпивши зуби в таких хвилях, ніби слухала і німіла. Провиною моєю були по більшій частині мої невмолімі п'ястуки, котрими я боровся проти потайної злоби доносів на мене вищеназваним любимцем, Франусем.

Бабуню я ніколи не бачив і не діставав і письма від неї. Знав лише від вчителя Рибки, що вона випровадилася з сестрою з нашого гарного мешкання, продавши його на "довг", і переселилася до якогось малого домика з садком, де жила з сестрою, удержуючись по більшій частині скупно з своєї пенсії, рисунків, виучування гафтів на оксамитах і шовках, а часами брала і деяку панянку з кращого дому під свою опіку з провінції на мешкання і харч, щоб могла відти учащати до вищих шкіл.

*

Одиною розрадою мого невеселого життя були для мене хвилі, котрі я смів перебувати в кімнаті тети Олі, де вона мене вчила на відміну з Рибкою. Вона — по-німецькому і математики, краснопісі, він — по-українському, латини і інших предметів. Але його хвилі були обчислені для мене. До того мав він все щось з нею до обговорювання, на який-то час мене висилали до його недалекого мешкання, де я мав виучуватися вокаблї і виробляти письменні завдання і де мені було опісля дозволено — також на назначений час — гратися з його великою правдивою "Бернгардинкою" — собакою Бісюю.

Тут я з нею боровся, випробовував свої хлоп'ячі сили, тут я мав свої перші спроби танців з нею і тут вона винагороджувала сироту за всі її самітні хвилі... без любови і тепла, облизуючи мені обличчя, уста, руки, а лягаючи на землю, дозволяла коло себе спочивати, ба іноді в похмурих днях і на своїй великій кудлатій голові і шиї і засипати.

Так доки не минув другий рік і не настала одна спасенна днина. В тій-то заявила мені панна Ольга Альбінська, закликавши мене до своєї гарної, біленької кімнатки, котру я так дуже любив, що по листуванню з бабунею про мене, моє поведення і заховання та відношення проти мене пана завідателя Альбінського і по листуванню з моєю сестрою Зонечкою, він, вчитель Рибка, авансувавши на надучителя народної школи в М., ж е н и т ь с я з моєю сестрою, і мене мають опісля забрати до себе, де б я міг, як інші людські сини, учащати до школи.

"Не до бабуні?" — спитав я, розчарований.

"Не до бабуні, мій синочку", — відповіла і погладила мене пестливо по голові, притискаючи мене тепло до своєї груді.

І я нічого більше не казав. Відвик давно про своє внутрішнє говорити. Крім тети Олі, не обходило се нікого. Зонечка... віддається за Рибку... бабуня оказалась взглядом мене без серця, відкинувши мене по утраті мого доброго батька... що один наділяв мене найбільшою любов'ю, мов кавалок дерева, а сам Рибка... у котрого мав би я опісля жити... він сам... я затиснув губи і вибіг з її кімнати до стайні, до коней, де був молодий Олекса, що, крім тети Олі, був для мене прихильний, говорив по-українському і позволяв мені до ріки на коні їздити.

*

Вчитель Рибка не здавався мені "вірним". Він і говорив зі завідателем, і працював з ним разом в його робітні, що мені не подобалося, і ходили часом до магазинів. Коли я про се спімнув одного разу теті Олі, вона усміхнулася і відповіла: "Є праця, — мовляла, — котру ми сповняємо не лиш ради нашого власного особистого хісна і також існування, але є і інша. Ми є обов'язані і для других працювати. Як будеш дорослим, зрозумієш се сам.

Тут є багато вбогих, унещасливлених через службу в гірництві, робітників-шахтарів. Без зарібку, з нужденною допомогою. Та допомога є така мінімальна, що вони з голоду гинуть разом зі своєю родиною. Між ними є — небагато щоправда — але все-таки якийсь відсоток поляків і українців. Мій вуйко, завідатель і поляк, шануючи пам'ять своєї помершої жінки — ти її пам'ятаєш, вона просила мене і мого вуйка щиро заопікуватися тобою по її смерті — старається в спілці з вчителем Рибкою в своїх принципалів від часу до часу о виробленні допомоги в дорогі ласки... то знов через збірки... о полекшу для них, бо заки ті люди або їх родини зможуть собі найти хліба в інший спосіб, треба їх спомогати, щоб вдержалися на поверхні життя. Без такого старання нема ні правдивої науки, ні поступу, ні тривкої держави, але, як спімнула я, тепер ти се не годен ще добре порозуміти".

"А пан Йоахим фон Ганинггайм, тіточко?"

"Він зі своїм майном так не відрадно правив, що не лиш немає чим своїх урядників і робітників як слід оплачувати, але і самого себе удержувати. Його не чекають світлі дні. До того, конкуренція з жидівської сторони, що піднялася і відобрала можливість висилати до Англії, а довги, то що й далі говорити".

"Як мого татка?" — спитав я несміливо... і я шукав її очей.

Вона притакнула головою, відтак додала: "Не цілком так, але подібно".

І вже я її більше не питав і помирився в надучителем Рибкою.

.....

І справді. Я не мав причини на нього нарікати, коли роздумував більше. Бували хвили, в котрих я чув, що завідатель дякував йому за деякі його, вчителя, несамолюбні вчинки, особливо від часу, як він, вертаючи з шахтів додому, спотикнувся так нещасливо, що впав і скалічився на одну ногу чи не на ціле життя і мусив від довгих проходів вдержуватися, тоді-то став вчитель його чи не правою рукою, доглядаючи його з панною Ольгою Альбінською і сповняючи його не одно бажання і працю, без огляду чи забирала вона йому часу, чи ні. Він був батьком кількох дітей... а та, що

померла, любила його і була і для нього за життя мов рідною сестрою і щирою українкою. Коли під час того вчитель з'являвся в нас на лекції, я приглядався йому ліпше. Але нічого не відкривав, як сподівався, "фальшивого", хіба те замічав я, що виглядав уморено і жалівся теті Олі, що переданий йому завідателем частковий догляд над одною групою робітників до виздоровлення сього — його фізично майже підтинав. В таких хвилях притягав мене до себе і, відгортаючи мені пестливо волосся з чола, тулив мене до себе і питав панну Ольгу: "Чи не правда, панно, що сей наш Максимко мав ті самі очі, що його сестричка Зонечка?" А коли вона притакувала, він був вдоволений, допитувався, як мені живеться, і був добрий... дуже добрий. А одного разу, се було, коли завідатель опускав вже кімнату і сповняв свою службу і коли Рибка став вже надучителем і був перенесений до повітового міста М., до котрого належала і місцевість І., він приїхав і забрав мене до себе зовсім. Тоді був вже мужем моєї любшої сестри, а моїм шурином.

За мною плакала лиш тета Оля. Вона притискала мене раз по раз до грудей, цілуючи мене на відміну то в чоло, то в очі.

"Якщо тобі буде коли в житті тяжко, Максимку, — казала стисненим голосом, — ти звертайся до мене. Просто і прямо. А коли я вмру, але ні... я не вмру, — поправилася і вдарила в груди. — Тут мені щось каже, що я не вмру, що ще мені треба багато працювати, а ти, Максимку, попрощайся з прочими", — додала, щоб скоротати нашу розлуку, бачучи мій жаль за нею, котрої руку я не хотів зі своєї випускати, а тримав її залізно.

Приступаючи по обіді до завідателя, я сказав: "Я вже собі їду", і, беручи його за руку, я поцілував її. Він мене погладив по голові і сказав: "Бувай здоров, хлопче, нехай тебе Господь має відтепер в опіці. Хочеш трохи грошей?" — і з тими словами всунув руки в кишеню.

"Ні! — відповів я. — Я сам собі зароблю на гроші, дякую". З прочими, то є — дітьми, ми подали собі лиш руки. Лише наймолодша Лілька, моя ровесниця, котру мій батько так любив, що гралась зі мною залюбки, лиш аби "Франусь", мій неприятель, не бачив, стояла заклопотана через хвилю переді мною, а відтак, подаючи мені руку, сказала відважно: "А приїдеш знову?" Коли я заперечив головою, вона приступила близько до мене і сказала: "Як ні, то я колись з тетою Олею до тебе приїду. Хочеш?"

"Хочу", — відповів я і відбіг.

І справді, вона прийшла в житті до мене. Це вже тоді, як вийшовши заміж за суплента гімназії, українця, Могиленка проти волі свого батька, повдовіла і сама хорою була. В жалобі була і зайшла продати годинника з ланцюжком свого мужа і потім пішла до лікаря. Годинника того я закупив. Я був вже жонатим тоді і в мене був вже синок Юліян і донька Зоня, а в неї маленька донечка Дора. Та померла вона бідна не довго потім, як заходила до мене.

*

Відтак я був вже при своїх. Відчужений від сестри, все замкнений в собі, вона мене, мов недоступну фортецю, здобувала — доки не здобула, та вже іншого, яким я був

передом, бо зповажлилого, з "засадами" і твердим на її пестоші і м'якості.

Мій шурина закупив тут в М. невеликий, на продаж виставлений, старший шкільний будинок, що стояв на взгір'ї містечка, зроставував його і літом сестра віднаймала половину літникам, між тим як він, попри своє звичайне шкільне заняття, уділяв приватно лекції української мови, організував і освідомляв тамошніх українців. Жили спокійно, займаючись і моїм вихованням, кладучи найбільшу увагу на національне почуття і мову.

В два роки по тім перебігла горами чутка, що Йоахим Ганс фон Ганингайм відібрав собі життя. Як? Що? Йшло з уст до уст і добилось і до нашої хати. І справді. Фатальна господарка двох братів... конкуренція і інші причини потягнули ту сумну катастрофу. А оставший обтяжений маєток перейшов у державні і духовні руки, а з тим гірниче урядництво розвивалося і кожне пішло своєю путєю і жило як могло.

Коли якось недовго по тім отворено в М. середні школи для обох полів, переселився і бувший завідатель копалень Ганингаймів — Альфонс Альбінський з своєю сім'єю на чолі з Ольгою Альбінською сюди до М.

*

Тут закупив собі цей добродій дім, збудований одним заможним вірменом, що торгував в цих сторонах рогатою худобою й вівцями, — і звертав своїм стилем увагу. Підмурований в посеред обширного зеленого подвір'я, з покрівлею, котра хилилася так низько над вікнами, що неначе лиш потайки з-під лоба — дома позиркували навкруги. Сама ж та покрівля темно-цеглястої барви, що хоч, як сказано, і була низько над домом поставлена, стреміла своїм гребнем і коминами рівно і доволі високо вгору, що надавало будівлі своєрідний характер. Головні її двері, так само низькі і масивні, були набиті великими круглими гвіздками і заявляли заздальгідь, що сюди не так легко добутися. Під одним вікном, недалеко тих дверей, що були входовими від дороги — неначе зумисно на підождання прохожих — знаходилася камінна лавка. З одного, а то східного, боку виднілася скляна веранда в формі гнізда, з камінними східцями, що спускались кокетливо вниз, вдаючи з себе своєрідний характер і були хоронені ажуровим поруччям. Ціле подвір'я з тим помешканням, що виглядало ради малих своїх крил з обох сторін, було обведене залізними, вгорікінчастими штахетами. Сад, котрого дерева клубилися, як здавалося, з улиці круглими зеленими копулами за і над домом, захищали його від бурі, вітру і стужі. Були тут об'ємисті липи, черемхи, явори і інші такі великани. Лише коло фронтової, входової фіртки, в штахетах росли по обох її сторонах по одній тополі. По звичаю гнали своїм ростом понад дім і другу деревину, а були рівні і гарні, як дорійські філяри.

Характер всього понуро-таємничий.

Ради густих дерев, залізної обгороди тут і там заґратованих вікон, прозвали деякі жителі містечка цей будинок "вірменський замок". Але це не був замок, читачу. Ні. Як поїдеш до Сучави, то побачиш там у, так званій, вірменській дільниці не один такий "замок", хіба що деякі нижчі і менші об'ємом, а всі таємничо позачинювані, чистенькі, як це люблять вірмени, але стиль той самий.

Та про те не спішився ніхто замешкувати цей будинок. Він викликував нехіть. Ще за побуту вірмена, багача, котрого мало хто, крім купців, ближче знав, говорили, що за деякими заґратованими вікнами його, стереже він своїми страшеними чорними очима і орлиним носом свої скарби, котрі, напевно, не всі здобуто чесним способом, і по ночах, позачинявши щільно з надвір'я віконця та на ключ брами і двері, він ходить зі своєю вдвоє зігненою старою ключницею, що була і ворожкою — бо чорні очі її тліли вуглем, а горбатий ніс стикався з бородою — і числять їх у скринях. А від часу, як вдарив таки раз в його відсутности грім в одну наріжну фронтову кімнату — саме впосеред, опівночі вдарив він і прямісенько проти одної з тополь коло фронтової фіртки — а люди відтак, мов на видовище, сходилися і оглядали її, а з нею ще й велику якусь давню почорнілу картину якогось святого, здається св. Юрія[89], дивної краси, що осталася від Божого огню недіткненою, мов чисте чудо, то вже від тої пори не вагався ніхто й заглянути до нього.

"На нечистім місці поставлено, — толкувала публіка нижчого стану, — і ніколи не видасть добрий плід з себе". "На жандармерську касарню придатна", — толкувала міська інтелігенція і лиш на прохід любила туди завертати і цікаво зазирати. Все там, мов в завороженім сні, в супокою стояло.

Так і вийшло, що таємничий і сильно збудований замок стояв по продажі місцевій громаді через кілька років незамешкуваний. Часом хіба служив він, і то лиш ненарушеною громом частиною, на склад деякого товару, головно бочок з вином і других трунків, овочів, петролеума і інших торговельних важніших товарів.

Аж ось... коли настав час завідателеві Альбінському переселитися в М., найшовся в нім і для "замчища" відповідний купець.

*

Одного разу, це було з кінцем другого року мого побуту в сестри в місяці вересні, пішов я з нею до міста. Вертаючи звідти, трохи віддаль в околиці закупленого мешкання завідателевого, куди була цим разом і нам дорога, ми стрінули несподівано — я перший пізнав її, — тету Ольгу Альбінську. Обладована всякими покупками, прямувала вона до замчища. Пізнавшись, незвичайно врадувані, розуміється, ми як стій задержалися. Зайшов привіт, виявилась щира нетаєна радість, виринули питання і відповіді з обох сторін, а між тим і оклики зчудування: який Максик великий, який гарний, чи не забув ще тету Олю, котра чи не щодня його в душі згадувала й, молючись, і за нього молилася? Ні?

"О ні, ні, ніколи", — відповіли ми враз з сестрою, котра, від хвилі мого життя в завідательськім домі, вмісто бабуні через учителя Рибку з нею листувалася.

"Де вже Максик тету Олю, свого ангела-хранителя забув! Вас, пані, ніколи". А раз тета Оля, як я тепер довідався, принагідно одного короткого перебування в столиці її і бабуню відвідувала, а мені про те не розказували нічого, щоб не будити в мені більшу тугу за бабунею...

"А до бабуні він не поїде? — питала між іншим тета Оля. — Чей же вона ще при життю".

"О так, поїде, але пізніше", — відповіла вмісто мене Зонечка.

А так, так... ах як люблю, ніколи не сподівалася саме тепер його побачити. Відколи добродій Рибка покинув І., вона нічого про нього (себто мене) не знала.

А вона, тета Оля, як малася? питав я сміливіше, як звичайно. Чи довго вже тут? І сама, чи вже всі? Се останнє питання поставила сестра, уникаючи запитати про самого завідателя. Замчище обширне, хоч низьке — саме як для більшої родини.

Ні. Вона поки що сама і від кількох днів вже прибула частина меблів. Вона порядкує, чистить з своєю одною, їй приданою, робітницею... та Олексою — Максимко пригадує собі його? — і малярами та ще і з деякими тутейшими наймленими робітниками, щоб якнайскорше побачитися в чистім.

За час бесіди я відобрав пакунки в тети Олі, як був звик їй помогати, і стояв вижидуючи і слухаючи.

"До нас недалеко, моя пані, — сказала моя сестра, — от лиш перейти каштанову алею, що зачинається звідси недалеко і веде аж до горбка, де стоїть наша хата... давня школа. Прошу на часок до себе. Кава чи чай буде в мене скоренько, відпичнете, а опісля і я, і Максим проведемо вас до вашої оселі. А мій муж, як же вже й він радується".

Але тета Ольга відмовила. Вона спішить додому, бо робітники вижидують її дальших приказів. Мешкання в нутрі занедбане і вимагає раціонального очищення. Вона лише на деякі конечні закупки і не на довгий час вирвалася з дому і тому мусить начас назад там бути. Та наколи сестра повторила щиро своє запрошення, вона сказала: "Коли так, то я відвідаю вас колись пізніше, як буде в нас в хаті все в ладу і задержуся довше. Тоді поговоримо про минуле і будуче і всяке інше". Відтак, надумавшись на хвилику, обізвалася: "А ще краще буде ось як, коли вам не буде запізно, то прошу при повороті сьогодні хоч на часок до мене. І в мене буде чай. Відходячи, я казала самовар прилагодити. Зайдіть, щоб хоч поки що наше мешкання з середини оглянути. Максимові я покажу сад і місце на мою пасіку, котра його все цікавила і котру, розуміється, заберу і сюди, а відтак... підете? не відмовте! дуже прошу. Мені сумно в тих низьких кімнатах, хоча вони не є непривітливі. Вона звикла до життя округ себе і гамору, правда, мій синочку?" Вона говорила виразно і дивилася нам прямо в очі з-під гарно зарисованих брів і від часу до часу гладила мене по щоці. Ох, яка була гарна і добра і як я її любив ту тету Олю, струнку і високу, що нікого не кривдила, для кожного мала добре, щире слово. Я взяв її звисаючу руку потайку в свою і притиснув її до своїх уст. Вона стиснула мені руки. "Мій бувший молоденький чура..." — додала і усміхнулася якось сумно.

Сестра згодилася на її прохання і ми всі троє подалися до її помешкання.

По чаю, котрий справді вижидав її, як ми прибули — ми пили його на круглій веранді, в котрій були тепер всі вікна відчинені і виказували красу околиці в цілій пишноті — а опісля ми подалися оглядати деякі кімнати і сад. Входячи з тої веранди до кімнат, з котрих були вже дві уряджені знайомими мені меблями, низькі з темнявої дубини, різьблені простим, але гарним взором, ми дійшли до "громом ушкодженої"

кімнати. Тепер Оля дала тут муляреві вказівки, після яких мав дальше поступати з ушкодженою кімнатою і пішла повільним кроком з сестрою дальше, а я остався ще хвилинку, роззираючись цікаво по-хлоп'ячому, по ушкоджених громом місцях. Муляр се зауважив. "Дивіться, паничу, дивіться, — сказав, — бо се також чудо, якого скоро не побачите. Влетіла блискавиця в кімнату, повикзувала в хаті і вилетіла. Чисто Божий палець". Другий якийсь помічник його, що вніс в сій хвилі в більшім начинню глину, спитав: "Що кажете, вуйку? Гм? Божий палець?"

"Ая, — відповів сей, — кажу. Я б у сій кімнаті ані одну ніч не ночував — погляньте. Що раз не з людської руки, то не з людської".

"Та самі кажете, що се п а л е ц ь Божий... — відповів сей, — а грім що — не від Бога?"

"Та від Бога. Я лиш проти того кажу, що грім вдарив в кут, де стояла постіль вірмена, ушкодив її наскрізь витком, ну, а картину, он там на противній стороні, облетів, не тикнувши її, і щез. То ж Божий палець... Але він — кажуть — любить завертати, де собі місце уподобав... гай... гай..."

"Хто, вуйку, грім чи вірменин?"

Муляр глянув скося на недовірчивого помічника і похитав грізно головою.

"Лиш не кепкуй, паничу, доки не пережив нічого. Лиш не кепкуй. Муляр не одно знає, та й мовчить. Грім, кажу, любить завертатися, коли хочеш знати. Грім, коли за ним не висвятять хату, не попросять Господа, щоб нас стеріг від нього, знов навернить. А хто її тут після вірменина висвячував? питаю. Місто купило — та й ша. Не знаю, чи вона сему властителеві принесе щастя.

Каміння Бог не потребує. А картини сеї ніхто не смів і тикнути. Оповідують, що, як вірменин сей мур продавав, наказував не рушати її з місця, бо вона хоронила від злого і мала бути чудотворною, — чи правда, не знаю... тай поїхав; мав якусь своячку, казали, котру дуже любив, що мала колись його унаслідити. А св. Юрій, бо то він на сій картині, як нечистого в постаті змія проколює, як висів так і висить. Тут він на сій картині чомусь страшний. Вночі, в опівночі, як до місяця і ніхто нічого не бачить, він з рам виступає за нечистим або грішним, що Боже на глум бере, стежить і до борні викликає. Не дай, Господи, від його гніву. Так мені оповідали, тому й я кажу. Грім все до свого місця завертає".

"А се правда, вуйку?" — повторив, як недавно, молодий своє питання.

Старший муляр, покивавши головою, замовк і лиш по хвилі додав: "Сей пан завідатель, що купив сей мур, кажуть, також не один з найліпших. Нехай стережеться. Св. Юрій має добру пам'ять".

..."Я доста чув". Глипнувши ще раз на св. Юрія, що опівночі до місяця з рам виступав, до борні грішних визивав і щось чудно приманчине, мені знайоме, зраджував, я вибіг скоренько за сестрою і тетою Олею.

Я подибав їх, як сходили з другої вже, обширної задньої веранди дому в сад і до місця, де мала бути уставлена невелика пасіка тети Олі, що була всею її втіхою, як сама нас впевняла. Звідти пішли ми, цеглами виложеною, вузькою стежкою дальше, а

взглядно до кінця саду аж до фіртки, що так само знаходилася в залізних штахетах, як фронтова, і провадила на доріжку поза домом. Нижче неї плила невелика гірська ріка, що тепер виблискувалася в сонці і була для дороги вслотних днів остільки безпечна, що між нею а дорогою був каменистий зарінок. Недалеко дому, почавши від згаданої дороги, провадили два мости на противну гору. Один великий, котрим їхали лиш вози, а другий, що знаходився ближче до містка завідателя, вже старий і слабий, служив для пішоходів. Тут я стояв довго-довго і дивився вперед себе у воду. В душі я не мав в тій хвилі воду, а образ св. Юрія... він нагадував мені когось... кого? І очима, і темною барвою обличчя... але я не знав кого. З тим враз заворушилась болюча туга в душі...

"Вигідно, що маєте так близько ріку", — сказала сестра.

"Це правда, — відповіла тета Оля. — Моя дівчина тішиться, що буде близько для переполіскування білля".

"Або і білити полотно", — додала моя сестра, вказуючи на широкий зарінок, тут і там порослий лозами.

"Так як вода плитка, як тепер, але як виступить з берегів, то так розливається, що рада б хоч дорогу полизнути. Тепер гляньте, дітвора там грається і гусей стереже".

За кілька хвиль ми попрощалися з тетою Олею.

Вона відпустила нас з проханням, щоб сестра відвідувала її зі мною, доки "я тут", кивнувши головою до мешкання, де мала свій дуже гарний окремішний "закамарок", а ми — з проханням, щоб не забувала і за нас. Але я не скоро знов побачив її. Мусив виїжджати з шурином скорше до бабуні... а внедовзі по моїм приїзді до бабуні найшлася у моєї сестри маленька донечка... котра не дозволяла ні їй до нас, до столиці, ні мені до неї доїжджати. Правда, часом, але це було вже дуже рідко, забігала вона до нас, перебуваючи кілька годин в місті... з причин сумних, бо між діти завідателя заходила смерть. Чомусь все не заставляла мене вдома. Або був я в школі... або поза домом у товаришів, а коли раз застала, я був вже заручений, що не вадило їй поцілувати мене в чоло й поблагословити до поважного кроку, зм'якши при тім аж до сліз.

*

З бабунею проводили ми обоє сіре, працею переткане життя. Попри те, що я вчився в гімназії, я був і бабуниною правою рукою у всіх, що треба було їй виручити за сестру, оскільки це було можна від юнака вимагати. Поза тим я вчився ще й годинникарства. Бабуня замешкала, по продажі нашого дому, в оцій-то хатині, в котрій мешкаємо ми й досі. В цій і притикаючій до цієї, де я тобі оце все написав, мій сину, жив і працював в тодішніх роках один старий німець, годинникар, на ім'я Етман. Дивак він був і самотний, але я був його любимцем. Часом я, як молодий хлопак, робив йому деякі прислуги і він у нас і харчувався. Другу частину домика, де, як знаєш, є ще три кімнати, замешкували ми обоє з бабунею, а часами приймала бабуня на квартиру і харч з добрих домів по одній панночці, з чого прибував їй, хоч і невеликий, а все-таки для нас важний зиск. Між іншими одного разу і доньку властителя цієї нашої хати.

Я любив заходити у вільних хвилях до старого годинникаря, котрий, хоч лиш

професіоналіст, був освіченим і дуже мудрим чоловіком — по бабунинім висказу. Свій фах він любив понад все на світі і тут я в нього перебував не один часок.

Зразу заходився тайком перед бабунею і просив його показувати мені дещо з годинникарської штуки, що він і робив. Зразу нібито жартуючи, що ось-то, мовляв, офіцерському синові заважається професію пізнавати, де йому вища наука пристойть і він повинен її всіма силами набувати — відтак, щоб не тратити часу, приучував поважніше, а остаточно впроваджував в дрібний світ механізму і у все, що треба було знати зручному і доброму годинникареві. Все те, як нагадував я, робилося перед бабунею тайно, а пізніше був вже я явним учнем його, за що він мене не раз гарно обдаровував, тим більше, що я був його, як називав мене, усміхаючись добродушно, "помічником". Йому одному я звірювався... зі всіх моїх дотеперішніх терпінь, почавши від перших хвиль мого побуту в завідателя Альбінського... а й дальших почувань і планів.

Щоб тут тепер правду сказати, то мені не поводилося в шкільній науці найліпше. Противно. В деяких предметах гірше. І не знаю, чи тому був винен я, чи, може, що я вчився з початку приватно, не мав добрих основ або не були вистарчаючими і доволі ясними для мене в деяких предметах, досить того, вчителі не були з мене вдоволені. Я приносив слабкі свідоцтва додому і по неволі дійшло до того, що я, повторивши одну з вищих клас, все-таки волів пересиджувати у старого майстра-німця, дивитись йому в руки, слідити за розвоєм будучого "часосказу" або дещо і самому виробляти, як ломити собі голову математичними задачами, арифметикою, котрі я ретельно впрост ненавидів. Я був найпослушнішим і найпильнішим учнем свого майстра, який лиш міг у тім фаху існувати, але вище згаданої н а у к и не уникав. Бувало і години минали, заки ми до себе проговорили, що не відносилось до нашої професійної праці, так щиро і інтенсивно працювали.

І виходило поволі таке, що я чим раз то більше часу посвячував годинникарству, а поступенно менше деяким науковим предметам. Бо були і такі, які я пристрасно любив. Так, між іншими, латина і грека, історія і наука природознавства мені дуже симпатичні. До того, я любив понад усе читати, до чого заохочував мене часто і поважно майстер-німець. Читав, що попадало наукове, з поезії, одним словом, що міг, я читав.

Я мав добрих і гарних товаришів, що мене любили і не цуралися, і ті достарчали мені книжок, які я сам не міг здобувати, особливо з академічної бібліотеки. Мені було соромно бути неосвіченим і я знав і відчував, що тяжко і погано було жити неосвіченому і він через те і мусить стати свого рода рабом. На жаль, в одному мені велося найгірше. А то з українською наукою. Трудно було українських книжок здобувати. І хоча вже почали подавати початки нашої мови в школах, навіть і в середніх були призначені на те окремі години, все-таки я не міг важніші діла, які я бажав читати, як українську історію, науку про соціологію, історію літератури, зокрема Шевченка і інших класиків, дістати. Передовсім історію, де і з ким стикався наш народ, за що мали нас інші люди. Чим були ми гірші і ліпші? Що брали ми від інших народів,

що давали їм, особливо, в чім полягала наша сила і н е м і ч... і коли-то вже раз буде своя держава?

Своя — ех, що ти знаєш, сину... що ти знаєш, що колотилося в тих часах в наших молодих головах, в нашім нутрі, коли нас тайком сходилося кільканадцять українських юнаків. Одно ми собі за святий обов'язок постановили, не таїти, не скривати ні перед ким ради кусника хліба, свою національність. А наколи обов'яжемося до сповнення якої праці, будь умислової, професійної чи якої іншої, сповняти її так солідно, щоб нас за ню шанували і називали у к р а ї н с ь к и м виконанням, ворогів побивати працею українською, оскільки дозволять сили. Всюди і все вороже проникати гострою сіллю українства, щоб нас ворог не лиш боявся, а і шанував. Ми професіоналісти не могли бути вченими, може, і політиками, ні, але українською здібною верствою ми могли бути; такою, щоб за нас могла числити з часом і політична керма.

Так, мій сину.

І ніхто не подавав нам помічну руку, не вказував шлях, на котрий нам молодим треба було вступати; горів вогонь святий в грудях, горів, аж доки не зітлів.

Бабуня лаяла мене іноді за читання хоч би і яких книжок, виривала їх з рук і до шкільних гнала, а раз таки заявила одверто: "Як не скінчиш середньої школи, то на якій основі підеш далше? З чого будеш жити? Думаєш, бабуня буде вічно жити? Бабуня, синку, вже не та, що була; бабуня сьогодні... завтра... і зіб'єш їй хіба домовину за те, що вона тобі оставить". — І, сплакавши, вийшла з хати.

На таке мене одного разу неначе прокинуло. Я пішов певним кроком до бабуні і заявив: "Щоб ви знали, бабуню, — сказав я твердо, — я буду студіювати, вчитися, оскільки змога, і прикладу всі старання, щоб зробити іспити з "добрим успіхом". Коли здам, вступлю, може, і на академію "професорства" або, про мене, і на попа, а може, останусь при війську, "виавансую", як се, звичайно, буває, а коли ні, то отее кажу вам по щирости: я стану професіоналом-годинникарем, і стану ним таким — мушу лиш таким стати, щоб не зробив імени батька свого сорому, а честь, взяти вас на себе і бути визначнішим українцем, чим се міг бути мій батько, будучи офіцером. Коли я що люблю, то люблю, а коли ні, то знайте, що мене нічого до того не присилує. А від сьогодні не плачте і не журіться мною. Мене виховали "не плакати", а бути твердим, як залізо, а самі плачете... ей бабуню!" — тай вийшов з її кімнати.

Помимо мого щирого зусилля, моєї пильности і симпатії до одних, а антипатії до других предметів, я провалився при матурі. І гадаєте з греки і латини, що їх переважно молодь боїться? Ні. З математики і фізики.

З почуттям зазнаного пониження я вернув додому. Не "плакав" ні вогкими, ні сухими очима, ні з жалю, ні люти, якась тверда амбіція не дозволяла. Тай мав себе у власти, неабияк — лиш говорити не міг. Бабуня, поглянувши на мене, коли я увійшов по всім і кинув мовчки книжки і капелюх на стіл, відразу відгадала, що в мені діялося. Її очі впилися в моє лице, а я — о, як тямлю ту хвилю — приступив до неї і, кинувшись на її груди та стиснувши в обіймах, мов мав розтиснути її груди, вирвався, трутивши її набік, і вибіг у сад.

Вона опісля потішала мене... добра..., бачучи, що невдача при іспиті вплинула на мене глибше, чим вона сподівалася.

Опісля намовляла поволі... розважно ще раз повторити і пораз другий ставитись до іспиту; та я вже не хотів. Ще раз на шкільній лавці сидіти, ще раз те саме "любити" і ненавидіти... ні. Я чув, що не вдержуся, і рішив інакше. Офіцерський син віддав себе, віддав увесь свій час професії. Вставав рано, лягав пізно і дедалі ставав на рівні ноги. У виробі годинникарського матеріалу став я з своїм учителем-майстром його поважним співником. А коли цей, передавши мені всі тайни і практичні досвіди совісного довголітнього працівника цього фаху, остаточно помер, оставляючи мені ще й тестаментарно увесь годинникарський запас, між котрим було кілька дуже цінних штук і невеликий грошовий капіталик — за мій і бабунин, особливо мій, як написав з притиском, щирий і совісний догляд коло його самотньої особи — а до того, як кажу, і праця, якою молодий офіцерський годинникар був безнастанно привалений, — показалося, що я скорше дороблюся хліба, ставши добрим професіоналістом, чим залежним від начальства урядником, — душпастирем чи іншим дипломованим фахівцем; тим-то я і покинув замір шукати свій "хліб" в інших таборах... в тім, що був мені найближчим. Лиш книжки: читання... свою націю я ніколи не покидав... і не спроневірювався їй... як знаєш... і досі ні. І справді. Я ні одного, ні другого не пожалував. Чим далі — я ставав певнішим безпечного зарібку і міг чим раз сміливіше і яко професіоналіст глядіти в будучину. Вже годен я був держати бабуні ліпшу прислугу, годен був і себе краще відживляти й одягати, а дедалі і дещо і набік відкладати. А коли ж відтак з часом одна з дівчаток, а була це українка, що була в бабуні на харчах і квартирі, кінчаючи дівочу вищу школу та побираючи в ній окремо науку кращих ручних робіт, лекції французької мови і гри нафортепіяні, (в чім бабуня була знана в столиці), як це вимагав тодішній час від доньок ліпших родин — донька одного українського священика, властителя хатчини оцеї, в котрій, як споминав я повище, я ще й досі живу, твоя та добра мати, мій сину, припала мені так до вподоби, що я, заглянувши їй надобре в очі та пізнавши ще й її ангельську вдачу, мудрість і пильність до чого б не доторкнулася... не спав, не їв, не пив і лише день і ніч одно мав на думці: ту дівчину за свою взяти, чому і бабуня не противилася, пересвідчившись, що той золотоволосий, домашній ангелок з непорочною душею мені не менше прихильний, поговорила з родичами, і я, ніби доповняючи задачу мужчини, одружився з нею.

Правда, зі сторони її батька, був чималий опір проти мого н е у р я д н и ц т в а або бодай богословства, але на просьбу доньки і її матері не розбивати її щастя, протиставлячи тому мою зручність, з котрою можна було сміло і поважно і на будучність числити, далі гарне походження, бо все-таки "офіцерський син", добре виховання, характерність, поверховність і т. ін., доки батько не вхопився за голову і забравши від мене слово "шанувати" його дитину до гробу, а її впоминаючи не "жалуватись" йому колись на годинникарські недостатки — згодився.

.....

Ми обоє з твоєю матір'ю дуже шанували бабуню. Вона була вдома наша провідниця,

наша "пані", як ми її жартом називали, і наша дорога бабуня.

Коли наставала неділя або яке урочисте свято, вона все одягалася в якусь свою шовкову чорну сукню, прибирала святочний чіпочок на білу голову і, висилаючи нас молодих до Божого дому, сама брала свій давній зужитий молитвенник і молилася півголосно з нього.

Коли одного разу я, натискаючи на неї, спитав її, чому вона оставила мене по помершій батькові так немилосердно в домі завідателя — противника нашого народу й ініціатора самоубивства мого батька, відбираючи тим мені одиноке родинне тепло, яке я посідав в ній і своїй сестрі, котре так потрібне дитині у вихованні, — вона відповіла: "Від хвили, як я довідалася, що твій батько з безсилля втратив у грі в карти ваш маєток і відібрав собі життя, виставляючи вас нещасних незабезпечених без шеляга, неначе на вулиці і поневірку, мене обняло таке несказанне огірчення, жаль і ненависть до того, так званого, "доброго товариства", де виучувано і піддержувано всяке таке нездарство, що я, сказавши собі твердо, що позаяк я сама ледве чи буду в силі виховувати одинокого оставшого українця, Цезаревича, по бажанні батька, на чесного чоловіка і українця-громадянина, рішила краще віддати тебе в строгі руки противника, де б тебе не дотикано в рукавицях, а противно виучувано зараня відноситись до молота і ковадла, гострити свої сили й опритомнювати, що життя... не іграшка з судьбою, а одна тяжка боротьба.

Я знала, що завідатель і його окруження не будуть уважати за відповідний до сполонізування матеріал, хоч і якого ще молодого українського потомка, але навідворот, лиш за потомка небезпечного для їх племені — хоч би лиш і одиниці — "споконвіку" збудять в тобі амбіцію, опір і ненависть і ти скорше духово дозрієш.

Знов була я і пересвідчена в тім, хто є жінка завідателя і що під її ангельським крилом материнської вдачі тобі не стане побут в її домі пеклом, і голоду і холоду ти за час твого побуту не зазнаєш.

Одним словом, по моїм роздумуванні, вийшло так, що ліпше дати тебе в чужі, хоч би і ворожі руки, до якогось часу на виховання, чим держати в себе у недостатках, обдавати м'якими почуваннями бабуні і сестри, боротися рівночасно з хлоп'ячим, випещеним батьком, непослухом, або, може, і по батькові унаслідженням слабосиллям чи зародком нахилу до безжурного життя, тим більше, що сей, обурюючися іноді на невідраді матеріальні обставини, в яких приходилося по більшій часті жити військовим, говорив, що скорше дав би тебе до вивчення ремісництва, коли б не вдалося набути вищої освіти, чим на офіцера, що має назверх виказувати блиск, елегантю, а в дійсности прив'язаний нужденною платнею — до порожнього жолоба з обов'язком кожної хвили віддавати життя за вітчизну...

Тому і лиш тому трутила я тебе на ласку і неласку судьби в дім завідателя, до котрого так само чула жаль і ненависть в душі, як і ти. Потайки числила я, як вже споминала, на дружину його, що, українка, не дала з себе стерти своєї національності, і на характерну його родичку, панну Альбінську, що не вагалася ані на хвилину стати око в око перед усміхаючимся деспотом, виявляючи правду відносно пропавших

грошей штабового лікаря, котра в сполученню з висказами вчителя Рибки врятувала порушену честь твого батька, що висіла на волосочку, указуючи тим правдивого злочинця без назви імені. Лиш коли наспіла відомість про смерть пані Альбінської, я пораз перший опустила руки безсильно і не знала, що починати. Та тут прийшов мені сам вчитель Рибка на поміч, вмовляючи та пересвідчуючи мене, що панна Ольга Альбінська особа неабияка, повна чесноти, енергії і розуму, повна доброти в крові і спокою, з тактом, буде не менше совісно опікуватися сином нещасливого покійника, як і сама пані Альбінська, тим більше, що, як я від нього довідалася, твій батько перед смертю мав навіть її просити, щоб над тобою чувала. Коли по смерті пані Альбінської звернулася до неї з проханням займатися відтепер і тобою, чужою сиротою, самотнім наслідником Цезаревичів, вона вислала мені у відповідь листа, котрий по моїй смерті і ти держи в почесі, впевняючи мене, що дане в тій цілі нею проречення помершому капітанові вона, доки жива, ніколи не зломить і ти будеш для неї святою пам'яткою, для котрої вона готова і жертвуватися... На якій підставі се послідне вона, та "німка", як назвав її дядько в сцені по похороні батька, приобіцяла — я не знаю; але утримую, що тому була якась чисто психологічна підстава; а коли так сталося, не хотіла нічого дальше догадуватися, маючи передовсім самотність і його на увазі, а і те, що твій батько, яко офіцер, не міг б е з м а є т ь к у хоч би і з ким одружитися. Ще я додам, що ти був в мене добрий хлопчик, мав добру пайку амбіції в собі і я пестила надію, що не даси себе легко стоптати, що і Господь не допустив.

Така була моя провідна думка, коли рішилась я усунути тебе, дорогого "орлика", від мого серця, самотнього внука, за котрим душа рвалася. Я питала себе не раз, що я мала робити? Я мала при собі і другу дитину, котрою треба було інакше займатися, знов інше виховання давати, — сестру твою.

.....

Я працювала тут з нею о наше матеріальне удержання, виховувала її як змога чесно і найстаранніше для життя, для України, щоб знала, куди її душа і вона сама приналежна, коли і її свій камінь до існування України приложити, якою їй треба українкою бути... власне українкою, а коли остаточно приїхав вже не пораз перший вчитель Рибка, що все інформував мене про твоє життя в домі завідателя і рішучо попросив о руку твоєї сестри, котра досі ще для нікого не виявила симпатії, — настала для мене друга душевна криза. Я згадала тебе... примкнула очі... заглушуючи в собі голос колишньої "полковниці" і сказала, не супротивляючись їй, котра вже була душею потайки прилипла до нього, "йди!", видаючи з серця переконання, що вона — та розумниця моя — як донька і внучка вищого офіцера, з своєю гарною поверховністю і чистою, мов цвіт, душею, заслужила на інший стан. Все пусте. Се так лиш горда "бабуня" думала — роїла собі всякі плани ради її старосвітського виховання. В суті річі я не жалували ніколи, що дала її за нього. Як знаєш сам, він для неї добрий, шанує її, як "княгиню", кладе до ніг, що може — а щонайважливіше, він "свій" чоловік, він наш українець, він характерний і сумлінний у виконанні свого обов'язку аж вглуб до свого психічного кореня... а за се я дякую тобі, Боже, бо в чім іншому, а надто дотично твоєї

особи, я, може, і прогрішилася".

*

Чи таким я став, якого хотіла мене бабуня бачити, твердим, непохитним у важких монументальних життєвих хвилях, як чоловік і член своєї народности, я не знаю. Той зародок золота — чуття, що десь спочивав на дні моєї душі, я сам в собі ніколи не виплекував, не допускав до розпалу. Тепер, де став старим, кажу: "Великі почування, викликані життям, самі розсержують душу і самі поривають її і собою до великих діл..."

Чи на добре воно вийшло, чи на противне, що з офіцерського сина лиш офіцерський годинникар, як мене прозвали військові знайомі мого батька, що давали великий процент зарібку — хто його знав? І з вас, дітей, хотів я таких поробити, зсередини витовкти молотом натвердо, щоб обзивалися на поклики важних подій в життю лиш чистим — дзвінким — а не півголосом — та... чи не знав я, як до того відповідно братися, чи урвалася тут моя сила — не знаю. Що я гартував, з своєю, життям і досвідченням висталеною, душею, те розм'ягчувала ніжність і любов вашої матері — і хто знає, чи і не ліпше воно так.

Матеріальним моїм станом вона сьак-так задовольнялась, пересвідчившись, що її онук став, як сама чула, "полковим" годинникарем і мав стільки праці, що рідна донька зголосилася до нього на практику і поважну помічницю.

Лише від одного мусила одмовитися, бо все т р е б а одного зрікатися, як впевнила, а то — що станові "офіцерському" жоден інший не дорівнює ані чеснотою, ані лицарськістю, ані неустрашимістю, не говорячи вже про елегантцію. Чи отес все витворює дисципліна, контролю над самим собою і другими, дивіза — вставляти себе в ряди порядку назверх і вглиб, даючи тим доброго і тривкого, а рівночасно і безвладного до крові, з отсим, що, по її думці, "виховувало" залізність в чоловіці... а сходило вже, як їй здавалося, на другий план, старенька не могла погодитися".

І тут скінчив годинникар свої записки, які викликав перстень з червоним каменем.

*

По прочитанні батькового пам'ятника, молодий офіцер сидів ще якийсь час нерухомо. Схилений, сперся одною рукою на коліно... дивився на зшиток, що держала друга. Відтак, мов вертаючи з іншого світа, підняв голову і встав. "Дякую вам, тату! Ви мені розкрили себе... і я ваше поступовання проти нас розумію. Ми вас не один раз запізнавали, вважали за іншого, як був. По смерті свого батька ви не сміли бути дитиною. Ви крали, ловили промені сонця любови, а з тим і культури, бо мусили перебувати в деякім змислі поза нею. А проте, тату... проте ви один ніколи не були назадином, як багато ваших співпрацівників. Ви мурували ґрунт чи не через все життя ваше під своїми і дітей ваших ногами працею, приміром, чесними засадами і правдивістю, і тому і наслідки вашої праці не будуть марні".

"Дай Господи!" — відповів годинникар і його очі засіяли на хвилю шляхетним блиском. В слідуючій вже він згас. "Я їх не дожию, — сказав, — я багато н е д о ж и ю, бо давніше моє здоров'я я витратив. Але ви, діти мої, ти, сину мій одинокий, ще зможеш щось на руїнах життя свого діда і батька збудувати, ти, може, станеш на інший

новіший ґрунт, сильніший, бо культурніший духом... Яке щастя... глядіти молодому чоловікові в світ з перебраним предками і полишеним, зматеріалізованим здобутком духу — і користати з нього. Яке щастя. Але я готов. Я вже так багато тобі говорив — що час вертати тобі між гурток, який ми на вечері опустили. Слухай, там за дверми чути веселі голоси твоїх сестер і моєї пестійки Оксани. Вони сьогодні подвійно ущасливлені. Старші своїми нареченими, а вона твоїм приїздом. Записки задерж в себе, бо я їх для тебе зладив. А тепер ходім!" Батько сягнув рукою по годинник і глянув: "Дві години я тебе держав. Та не жалуй. Нині Св. Вечір, Рождество Христове. Я щасливий, що дочекав його, маючи і вас всіх коло себе, а надто тебе". Говорячи це, він був сильно зворушений і простяг нараз синові, мов доброму товаришеві, руку. Цей вхопив її, зігнувся блискавкою і, віддаючи їй щирий стиск назад, поцілував її. Тим часом батько обняв вже був його другою рукою і притиснув одинака з цілої сили до своїх грудей. Це сталося без слова і було вчинком одного моменту.

Потім, мов на внутрішній приказ, відвернулися оба від себе. Чи це була подібність вдачі, котра завдавала соромитись м'яких почувань, чи що інше... син, проїхавши рукою крізь густе волосся, сказав стисненим голосом, віддаючи записки батькові назад: "Записки ваші, тату, є для мене дорогою пам'яткою, заховайте їх для мене і надалі в себе. У вас вони будуть у безпечнішій сховку, як у мене, що хіба з 8 до 10 день перебуду у вас гостем, а опісля знову від'їду. А і перстень візьміть ще до себе. Дорогі пам'ятки не береться в дорогу з собою".

Але тут батько заперечив головою. "Ні, ні, — сказав. — Записки я заховую тобі, але перстень бери, сину. Ти вже офіцер, мужчина... ти його не затратиш. Зрештою, це різдвяний дарунок, і він подвійно твій. Задерж його і носи в почеси".

"Що я його буду шанувати і берегти, в тім можете бути переконані. Нехай би і в які прикрі хвили прийшлося би мені попасти, я його ніколи не віддам від себе, скорше..." Але тут батько йому перервав: "Не говори сину, — сказав і підняв остерігаюче палець... — Не говори, бо ніхто за себе не може ручити. Ось і твій дід не думав, що карти, а не битва стануть причиною його смерті. А грав в них не раз... і програвав, а все виходив побідником тому..." "Я не граю в карти, тату", — спалахнув Юліян.

"Але в чім іншому зможе тобі він стати помочою, що я там знаю. Ти ще не знаєш життя, не знаєш життєвих спокус і красу і штуку культури. Я їх також не знаю. З мого світу, а то світу робітницького, я не міг їх пізнавати, але бували хвили, де вставлялася і хвороба, і смерть чигала в закутках моєї хати, і я не раз думав в душі... про продаж моїх скромних дорогоцінностей, та якось вдалося мені заховати його для тебе". "Тим більше я це вдію, — відповів Юліян. — Вміли ви, тату, запанувати над важкими хвилями у вашій хаті і між дітьми, зможу і я це вчинити. Цей перстень буде пригадувати мені все ваше і дідове минуле, наколи б я і попав у чорні моменти життя і мені загрожувала б яка катастрофа. Мій дід був праведний чоловік і ніхто не може йому доказати некоректний і нечесний вчинок".

"Так воно і було, мій сину. Він відібрав собі життя, але чужого добра він не чіпав, хоч і як бажалося пану завідателю висотати таке і тим відвернути своє злочинне

поступовання. Наколи б я мав тобі ще що на цю тему сказати, то додам хіба давню пословицю: стереженого і Бог стереже. Уникай нагоди. Лиш вона робить з нас злочинців, хоч би і в яким керунку".

Молодий офіцер прокинувся. "Для мене не існує поняття нарушувати чуже добро". А по хвилі додав: "І я і не є наслідно обтяжений, але коли ми порушили тему "завідателя", то скажіть мені, тату, ще дещо про завідателя. Ця особа мене займає. Ви нагадали мені, що він ще при житті. Чи справді?"

"Так, Юліяне. Альфонс Альбінський ще жиє... і тета Оля жиє і мешкають, де мешкали, а то в М., де моя сестра, твоя одинока тета Софія Рибка проживає".

Юліян підсунув брови вгору. "Чи він заможний?" — спитав.

"Мабуть. Крім гарного будинку, про котрого я в записках згадував, приналежать до того і якісь землі. Ще, кажуть, він розпозичав гроші на лихварські проценти між гуцулів. А проте мені мало відомо про нього. Жиє доволі самотньо, як розказувала мені моя сестра, відвідуючи мене послідним разом, має своїх партнерів до тарока... держить коні і екіпаж, бо на ногу все однаково налягає... і нічого йому не бракує..."

"А тета Оля?"

"Все однакова. Як заїжджає сюди, то все до мене заглядає. Ваша мати називає її своєю суперницею і сміється. Це моя одинока дорадниця і звірителька. Може, тобі буде суджено зізнати і її колись в тети Софії — то знай! нічия рука не є така благословена, як її. Спокійна, рішуча іконсеквентна — таких українок дай нам, Боже, якнайбільше".

Син поглянув на батька: "Тату, — сказав, — мені здається, що ви споминали, що вона зроду німкеня і через те завідатель не був їй прихильним".

"Так, здавалося. Але пізніше, коли я став так би мовити її вихованцем, вона мені оповіла, що по матері вона також українка, лише, що та послідня була знімчена і не володіла добре своєю материнською мовою, через що і потягнув завідатель вже і її клеймом "німка", що, однак, не здержувало її ні найменше в молодім віці вчитися тієї мови, відчувати по-українському і виховувати в дітей свого вуйка любов до тієї мови і нації, особливо в молодших дівчаток, бо синів хоронив завідатель від її впливу в тім напрямі, мов від деморалізації, що йому врешті і вдалося".

"Чи тета Софія зноситься з нею?"

"Так. Жиють в приязні. Подекуди запрошують і вуйка Рибку туди, як не стає одного партнера до тарока. Він не випадає з завідательської ласки, відколи був йому помічним в його нещастю з ногою. Лише про Цезаревичів не можна йому споминати".

"Ов!" — сказав Юліян і закривив з легкою погордою уста.

"Я йому давно його гріхи простив", — сказав батько.

"А я б не простив, тату... ані на волосся б не простив ляхові. Я його напوماцки за всіх ляхів і за всю їх нікчемну політику проти нашого народу ненавиджу. Я б не простив".

"Коли я простив, то я не простив ляхові, а простив батькові, котрий з своїх дітей, що їх найбільше любив, не мав потіхи, котрий-то біль, мабуть, і зігнув його горду спину. І на нього прийшла відплата. Що він лях — інша річ. Але межа є на все".

Молодий син здвигнув опозиційно плечима.

"Я і в тім не згоджуюсь, що тета Оля там остала, поминувши те, що стала вашою опікункою. Який вплив мусила вона мати, що мимо неприхильности він її затримав".

"Так і справді було, сину. Ради дітей він це вчинив і через більшу домашню господарку. Ти не можеш собі уявити, скільки рівноваги і якоїсь, я б сказав, невідомої енергії, уділялось в цій хаті від тієї жінки. Господарка була в неї зразкова. Рано-ранесенько ти вже її першу бачив на ногах. І слуги її любили. Не одно, що грозило п'ястуком за стіною завідателя, змінялося на вид тети Олі і бралось з новою охотою до праці, коли вона заговорила. Тай і привик він до неї і знав, що, щоб і не було, тета Оля одна не обманювала його і жодна брехня не переходила через її уста".

Батько вмовк, поглянув вдруге на свій годинник, а опісля і по всіх стінах, де висіли і тикали і менші, і більші його "пацієнти", забрав сина під руку і вступив до кімнати, де ожидала обох проча родина.

*

В світлиці панувала тиша. Дехто грав в шахи. Оксана читала. Мати розмовляла півголосом з будучим зятем Зарком, а найстарша Зоня, батькова "помічниця", поралася в низькій, але просторній їдальні, спрятуючи посудину і дещо інше з стола, полишаючи лише білу, як сніг, і улискуючуся скатертину з розстеленим під нею сіном через ніч, як годилося.

"Ми вже тут", — сказав батько, висуваючи вперед сина, що, мов вертаючи з іншого світу, опинився поважний перед присутніми, котрі при вступі обох заворушилися.

"Але-бо й довго передавали ви свій різдвяний дарунок, тату, Юліянові, — обізвалася першою Оксана, закриваючи книжку, і зблизилася до батька і брата. — Покажи, щось дістав? Я вже така цікава, ждала, ждала, аж надокучило і забралася до читання. Які гарні поезії Федьковича".

Враз з нею приступили і прочі сестри і мати до брата.

"Фі-у! — який дарунок", — кликнула Зоня, хапаючи брата за руку, на котрій заблистів золотий перстень з рубіном, і потягнула близько під звисаючу лампу. "Чиста кров", — накинулась Марія і схилилася низько над рукою.

"Ая".

"Чистий, прегарний, як рідко його бачиться", — повторив він.

"А я гадала, татко подарує тобі ланцюжок до годинника з тим дрібоньким медальйоником, що так тяжко одчиняється... а то перстень, та ще з таким кровавим каменем. Я ніколи його у вас не бачила, тату, ви його ніколи не носили".

Батько здвигнув плечима: "Ти знаєш, донько, що на руці робітника не уходять прикраси. Моя золота обручка вистарчає, я не люблю блискучок. Я його для Юліяна ховав. Це мужський перстень".

"Ланцюжок з медальйоником також мужський?"

"Так. Але то з вас котре його одержить, тільки мусить стати повнолітнім".

"Ов!" — кликнув Юліян і усміхнувся, переглянувшись з сестрами.

"Так, так... абись знав, що мусить бути повнолітнім".

"А то чому?" — спитала Оксана, натягаючи шийку, бо була нижча ростом.

"Бо тому, що коло ланцюжка є тайна".

"В медальйоні?" — спитала вона зчудовано протяглим голосом.

"В медальйоні... а дітям не передаються тайни".

"То пождемо", — відповіла вона.

"Пождемо", — повторили всі прочі і помішались бесідуючи, переходячи з одної кімнати до другої, між тим як батько, побалакавши який часок з нареченими двох доньок, відійшов до своєї кімнати. Чувся змученим, а пора була доволі пізня.

Коли двері зачинилися за батьком, всі потягнули брата до світлиці, де знаходилася ялинка, допитуючись в нього, через що держав його батько в себе так довго.

Він опирався сповнити їх бажання, вимовляючися, що про це говорити ще не час і що прийде колись відповідна хвиля, де він не лиш дасть їм до всего пояснення, але і, може, покаже і батькові записки, котрі цей, передаючи йому нині перстень в дарунок по дідові Юліянови Цезаревичу, дав йому до прочитання. Нині пізно, говорив він, побалакає з ними ще так трохи... а матінка нехай лягає також до спочинку, а завтра і післязавтра ще також святочні дні, то їх використають досхочу. З тими словами відпровадив матір аж до постелі і вернув назад до ялинки. Тут зустрів його молодий Зарко: "Панни будуть вже також помучені, — сказав усміхаючись, — а він, пан офіцер, хоч і молодий і "вояк", певне, не погордить кинутись в "стебло". Йому залізниця, без сумніву, в ухах десь без перерви гуде..." Але Юліян заперечив головою.

"Не будь фарисеєм, — кликнула Зоня, — а признайся до правди. Тобі горять щоки з утоми і внутрі ти вже спиш. Ми що інше. Ми всі, скільки нас тут бачиш, то "робітничка бранжа". Ти один якийсь ексклюзивний, мов справдішній панський. Глянь на наші і на свої руки". Та тут Зоня вмовкла, бо Юліян прокинувся, протестуючи рухом, і відсунув їх від себе, що мов бджоли стиснулись коло нього.

"Який я в вас ексклюзивний, — спитав, — який я в вас панський? Гадаєте військова служба така легка, беручи її поважно і сумлінно під розвагу — ну, ну... змінили б ви не в однім свою гадку, наколи б заглянули поважно в той апарат життя і смерти, наколи б пізнали і мужів військової науки, дізналися б які високо образовані знаходились між ними, як причинились у винаходових експедиціях, де не один з учених цофався назад перед небезпеками, що були грізні, заповідаючи неминучу смерть; які піонери знання і поступу знаходились в рядах військових... які мужі гідні вшановання і високої поваги... що за залізо — кажу вам... Vollblutmenschen[90] не лиш щодо тілесного виховання, але і характеру. Правда, є і багато полови в війську — але половина в кожній верстві людности не є для нас міродайною і з нею і ніхто не числиться в кожній праці, а найбільше в здобуваючій і культурній. Військовий — це такий працівник, як кождий інший, і відрізняється лиш тим, що дав державі в потребі своє життя; такий я ексклюзивний, панський".

"Юліяне, ти ще вступиш колись до війська", — кликнула Оксана, вп'ялившись аж прошибаючо гарячими очима в гарного брата, що в цій хвилі дуже поважно виглядав.

"Ні, сестро. Це не в моїм плані".

"Так?"

В неї здригнулися болісно уста.

"Не пророч, Оксано!"

"Бо ти захоплений".

"Ні. Я лиш не зношу, як хто мене інакше судить або і перецінює. Я є, яким є".

"А твій товариш Едвард?"

"Як Едвард. Панський, багацький син. Завдяки йому і його батькові я поробив різні гарні і цінні знайомства військові. Коректна людина з широкою освітою і горизонтом дає більше, як не одна книжка. Але завтра, — додав, перериваючи себе, — позавтра треба мені піти до начальника мого полку зголоситися... і скинути вже з себе військову одіж; опісля, як споминав я вже, за недовгий час ми їдемо з Едвардом до Мюнхена, відтак, може, до Берліна — ще не знаю; до Скандинавії, напевно, поїдемо і до Англії... на Англію я радуюся!"

"Пане поручнику?" — обізвався тут несподівано молодий огорожник Зарко і вклонився. В його очах блисло збиточністю.

"Як ви це від мене приймете, що я вам передам — я не знаю; я лиш розуміюся на рослинах, їх виховуванню, на флорі, ярині, овочах, хлібі, на землі, на її роді, але на таким я не розуміюся. Чи це різдвяний дарунок передано мені для вас, чи це що інше, мені не відомо". З тими словами він сягнув в грудну кишеню, вийняв звідти лист і, передавши його зчудованому офіцерові, сам відступив і відвернувся.

*

Юліян, прийшовши до звисаючої білої лампи і глянувши на адресу, змішався. Сестри, помітивши це, відступили і собі дискретно одна по другій, потягаючи і наймолодшу Оксану за собою до передпокою, куди вийшли були оба наречені і ладились до відходу. Юліян вийняв свій ніжик, розтяв спішно коверту і вибрав з коверти зложений листок. В нім знаходилася фотографія Еви Захарій, а на папері стояло лиш кілька слів... "Третьої днини різдвяної, цебто на Стефана[91]я буду в столиці в доктора Емі, до побачення, може, в кіні, по обіді о четвертій годині. Е. З..."

Мов схоплений на злім вчинку, Юліян сховав лист з фотографією в кишеню, відтак зблизився до матері, що саме ще на хвилюк появилася між дітьми і, незавважена, слідила за його рухами, спостерегла його замішання. Вона лиш одно спитала: "Чи то що злого, мій сину?"

Він усміхнувся. "Ні, мамо", — відповів і, схилиючись над нею, поцілував її в руку.

"Бо я вічно за вас боюся", — сказала і з тими словами вийшла.

Він похитав головою і подався за іншими, що саме увійшли, щоб попрощатися.

"Пождіть, панове! — кликнув радісно. — Я з вами також піду. Мені просто душно стало, я мушу пройтись. За годинку буду знов у хаті, укажіть лиш, де маю ночувати. Я нікого не збуджу. Верну без шелесту, мов кіт".

"Там, де завше пересиплявся, братчику. Там, де завше", — зачув у відповідь голос Зоні.

"То хіба враз з ялинкою?" — спитав він, вказуючи на кімнату з прибраним

деревцем.

"Там, там ти наше різдвяне деревце... там" — і розбіглись, щоб внести братові одна плащ, друга шаблю, третя кашкет і рукавиці і випровадили з півголосним гуторенням, щоб батька не збудити, всіх трьох мужчин в ясну ніч.

З поворотом до хати помітила сестра Марія: "Він захоплюючий, сестри. Цей один рік при війську в В. виховав з нього, сказала би, готового мужчину".

"Так і здається, Марійко, — відповіла Зоня, переступаючи поважно поріг, — але він все ще таки дуже молодий".

"Я понад все люблю його голос", — додала Оксана, наслідуючи здержаним тоном низький голос улюбленого брата.

*

Як сказано, всі мужчины вийшли з хати. Ніч була ясна і доволі морозиста і вони, попіднімавши коміри по уха, йшли жваво вперед. Але не довго йшли разом, бо небавом порозлучались, ідучи на своє мешкання-нічліг, і лише один Юліян ішов сам.

Він віддихнув повними грудьми. Врешті він сам. Поглянув угору. Там мерехтіли зорі. Він вдома, в своїй батьківщині. Колосальна столиця, що в ній перебув цілий рік, де набрався духового багатства і життєвого досвіду наскільки це давалося — він її мав за собою. Він поширив свій світогляд і цього був собі свідомий. Його знайомі українці, що там з ним враз однорічниками служили, і ті, що і поза військом з ним знали, так його щиро прощали, коли від'їжджав, і все наново... давали собі слово — держатися кріпко на своїм українським становищу... бути вірним своїм постановам та лише одну ціль знати. Себе і Україну. "Що свій, то свій", — промайнуло йому, мов теплою струєю, крізь душу.

Він розглядався по улицах. Яке-то все було дрібне, пропорціональне, яке незначне... але нараз бачить його уява щось інше... вузьку кімнату, огорожену залісненими високими напівскалами-напівгорами, а на долині, у їх ногах, жене гірська вода. Над нею, між крилатою, королівської висоти, зеленню — біла палата. "Ґанинґайми!" — сказало щось голосно в його душі. Освітлені вікна сяють здалека в ясну ніч... там гучна забава, гостей повно і що хто хоче, а в одній світлиці, переповненій димом дорогих папіросів, він розрізняє з нього одну голову, неначе свою власну, бо ті самі риси, трохи строгі, лиш старшу. Коло нього другу, з виразом гордості і самопевності, — вельможа. Чи Йоахим фон Ґанинґайм? Ні! Це його перший завідатель і муж довір'я Альфонс Альбінський — лях. І ще десь там наче помінялись голови, за мить на його місце Ева Захарій. Так. Ева. Чорні виразисті брови, пишне чоло... Ні, не Ева, а бабуня Орелецька признається йому, що мов божевільний кидає банкнотами і картами без наміслу, без наміслу, що вона його любить, що багачка і в с е б у д е д о б р е. Юліяне Цезаревичу, чуєш? Так! Це він... він, той сам... в його грудній кишені її фотографія. Ті самі її чорні очі, що так важко, мов тягар в душі, важуть... але чи і огрівають її?

Він мимоволі вдарив рукою по серцю, над котрим спочивала її фотографія. Писала, кликала, як та зозуля, хоча він ані одним словом не обзивався за цілий рік до неї. Що

було писати? Пусті фрази? Ні!.. Йому було іноді там так важко, через брак средств, боротися і ніхто не знав і ніхто не довідається, скільки разів продавав свій харч другим, щоб здобути кілька мізерних корон, мати їх та забігти десь до котрогось з театрів, до опери, бачити щось величаве зі штуки великих артистів, почути великих музиків, або заплатити вступ до наукових, цікавих відчитів значних переїжджаючих мужів, які йому конче треба почути, бо хто знав, як ще його життя в майбутнім укладеться? Ні! Він там не розкошував. Попри те, що виконував військові обов'язки, він ніколи не витрачував часу марно; працював, як міг. О, якби вони знали, ті, що їм легко жилося... як молодіж поневіряється ради нужденного сотика, щоб удержатись на поверхні життя. А українцям рідко коли жилося безжурно. І де йому було до неї писати? Писати, що він її не забув, як і ніколи не забував Покутівку, в ній... той темно-зелений став... і її батька, того для нього ідеального християнина. Його очі всюди його супроводжали, ті великі сині лагідні очі, вони стерегли його, коли його товариші "розшарпували" до великоміської гульні. До нього він писав. Вислав у великі свята бажання і давав докази, що не забував його.

Між тим надворі пом'якло і почав сніг зсуватися. Молодий офіцер жене пустими вулицями. Він не втомлений. Ні! Йому треба широкого руху, бо чомусь йому нині, відколи прочитав записки батька, тісно. Він бачить в уяві іншу картину. Знов у горах.

Там стояла одна хата. В ній бачить і пізнає він мешкання "Цезаря Борджія" і в його кімнатах блілого, молоденького хлопчину... з темними очима і завзято і болюче стисненими устами, що горнувся до прегарної жінки "пана" і ляха завідателя Альбінського.

Відтак причуваються йому слова того вельможі: "Як нема кого іншого переслати мені письмо до моєї кімнати, чи що інше, то я можу пождати, лиш не посилай мені твого чуру. Хліба-соли я не жалую нікому, але мене ніхто не може присилувати глядіти на фізіономії, котрих я не виношу". Так. А тета Оля... ах, та тета Оля... він би її пірвав на руки і обніс кругом між людьми, як робили давно з славутними... або... або... о яка вона йому мила та тета Оля. А лише ім'я Ц е з а р е в и ч і в невільно було перед ним вимовляти... ім'я "Цезаревичів..."

Чи їх так багато?

Ні. Але страшні, бо покривджені. Один, що був відійшов з життєвої арени, оставив ніби полиск шаблі за собою; другий, станувши о щабель нижче в суспільстві, станув на непохитний ґрунт мозольної праці — і виховував, як вмів, дітей на характерних українців... а третій...

Він розсміявся.

Батько передав йому свою меланхолійну, просту, нецікаву історію... а він... він має з неї щось даліше витворити, крім цього, чи стрінеться він хоч раз в житті з тим гордим ляхом, що глядів згорда на його конаціоналів... а для себе лише щонайліпше з життя загарбував.

Раз він все-таки його в житті побачить... Мусить побачити і, вставляючись перед нього, представитись внуком Юліяна Цезаревича.

Рука молодого офіцера мимоволі вхопила за ручку шаблі і стиснула її. Якись сани прогнали, задзвонивши крізь тиху ніч, і збудили офіцера з його дум. Він завернув одним кроком і попрямував додому.

Сніг чим раз то уставав, а заким Юліян ліг до супочинку, він приступив до вікна і відчинив його широко. Так йому треба було. Холоду і супокою. Коли мати раненько увійшла нечутним кроком до сина, він спав кріпко, а крізь відчинене вікно нападав сніг білим пухом на футринах і аж недалеко постелі уклався.

Вона гляділа здержаним віддихом на одинака. "Дороге моє... та й молоде ще таке... молоде, — прошептала, — а в сні чогось поважне, бо зморщені брови". І нечутно як увійшла, так і віддалилась безшелесним кроком.

*

Через два дні гуляла заметільниця і розносилась у воздуху. Студений вітер різав по лиці тих, що відходили з хати, і обертав кругом. Сніг насів на дахи грубою верствою, оперся попід мури, обтяжив галуззя дерев, балкони, умістився по гзимзах камениць і рамах вікон і білів, де б не засягнув оком. По дорогах і тротуарах наріс аж надто високо.

Третьої днини змінилася погода і сонце виглянуло начас.

Робітники обмітали, чистили тротуари-дороги, вивозячи фірами ту білу масу, що так в достоту насипалася, як вже зо дві зими тому назад не було.

"Нова чвертка на небі настала та й зломила силу", — кликнув один робітник до другого.

"Зломила що зломила, а до Йордану ще вам покаже свою фортуну".

"Покаже... бо то Й о р д а н, як і свята руські були; бо ті перші все бувають мляві. Що ляцьке або німецьке... то не наше".

З одної бічної вулиці над'їхала сотня драгунів на пишних конях, блискуча, чиста, кріпка, і розмова перервалася.

"Між ними є більша часть і наших... куме. Кажуть, українці до коней придаються".

Військо проминуло.

"Ану скорше замітайте, скорше", — упіснув поліціант, що стояв недалеко і вже передше завважав мляву роботу робітника.

"Кум" глянув на нього спідлоба, та й сплюнув вперед себе, не рухнувшись ані на цяточку.

"Числитесь до робітників, а праця ваша на місці".

"А вам що до мене? Ви мене годуєте?"

"Я вас не годую, але нехай буде по правді, якби всі такі робітники, як ви, світ би "скрепиривав" на місці".

"Ади, пан шваб який ретельний; аж мене вздрів. Ади-и-и", — заспівав та й підняв мітлу.

Поліціант обернувся і пішов кілька кроків дальше.

"Мене хто мав силувати до роботи, га? як хочу, йду, а коли ні, то ні".

Юліян, що саме переходив, підхопив ті слова і глянув на чоловіка.

Цей здійняв капелюх.

Юліян машинально подякував.

"Кажу, мене хто мав силувати до роботи, як хочу, то піду, а коли ні, то ні".

Українська вдача. Не здійметься, аж його не припече, аж не вдариш молотом. І тут же в його уяві здійнялися німецькі і чеські робітники. Раз народ. Так і мають.

Все той однаковий родинний гній... "Хто винен? Не здатні до існування?" — спитав його голос всередині. Нема фанатизму, нема заохоти, нема імпульсу і "не дай Боже" понад достаточне в українця, пригадався йому, наче воскрес з глибини душі, голос одного професора, що цінував тим лінивість українського ученика в школах.

"Ади, ein, zwei, ein, zwei[92], та й пішов, — забурмотів робітник, — що йому за біда? А ти тут стій та й махай мітлою, та й махай, коли б ти так махав, а я б твоєю шаблею знав що робити..."

"Куме! ви вже готові?"

"Я? Зар-раз..."

"Бо я своє скінчив і йду полуднувати. Жінка харч принесла".

*

Точно десять хвиль перед четвертою по обіді проходжувався Юліян перед будинком, де містилось "Кіно" і оглядав прохожих і тих, що спішили всередину. Хвилями ставав перед стіною будинку, де була причеплена програма фільму і перечитував. По правді, його зовсім не цікавило, що то має бути за штука. Його турбувало, що Еви не було, а він, навчений до точності, числився з кожною хвилиною. Переглянувши пораз третій заповіджену штуку, в котрій мала виступати одна славна артистка, він обернувся і пішов назад.

Може, і не прийде, може, і не прибула з Покутівки через заметільницю, хоч сьогодні вже день перемінний. Спокійно, любо, стужа пом'якла — лиш снігу не жалували небеса. От там два хлопці, бідно одіті, бігли серединою не дуже фреквентованої дороги в тій частині міста і свавільно обкидувались ним. Ніщо їм не вадило. Ні діри в ліктях витертих блюзок, ані сани, що тут і там дзвінками заповідали, що ось вже за їх спинами, ані прохожі... байка було то все для них. Чого пересуватися без руху? Раз в рік зима, а сніг такий любий... хто хоче нехай собі — але їм це забава. Он ще один такої гадки прилучився — третій до двох, і вже бухнув велику голову снігу за першим. Він радується, регочеться на все лице — аж пашить з розкоші — але куди вона впала? Чи туди, куди він цілив? Ні. Вона впала саме якомусь панству перед ноги, і то так, що вдарила, розбившись, якусь даму по раменах. Дві панни це були і один військовий молодий чоловік.

"Не вдав, не поцілив", — кликнула та, що була вдарена, розсміявшись весело і при тім як стій схилилася, набрала повну пригорщу снігу і кинула за малим збиточником, відбігши тим чином мимоволі кілька кроків від товариства. Друга дама остала коло військового добродія і в тій хвилі поглянула на свій годинник на руці, зморщивши брови. Це була Ева.

Вона відімкнула уста, щоб щось кликнути, коли нараз впав її погляд на Юліяна, що

з захопленням здержався на хвилину і глядів, що вийде з борні.

Молодий військовий, що остався коло Еви, завважив це. "Панно Доро, — кликнув, — ми ждемо — між тим як ця іграшка не для вас".

Закликана по імени, що, кинувши в хлопця кулю снігу, сміялась, як і цей, що, вцілений, відскочив, обернулася на поклик, обтріпала руки від снігу та, поправляючи густий вельончик на личку, відповіла: "Ви гадаєте, пане докторе, що я так добре вихована, що не знаю снігом кидати. Ну-ну, побачили б ви мене вдома, яку там потіху мають з мене тета Оля, дідуньо — а старий Олекса найбільше, як мене взимі хлопці обступають... і до бою визивають. Але тут... та вже вертаю... вертаю... бо..." — тут урвала. Ева щось сказала, вказуючи на будинок кіна, погрозила кwapно, завернула в сторону Юліяна, а "доктор" і молода дама віддалилися і собі.

Погляд Юліяна провів на мить обох. Вона звернула своїми рухами його увагу. Так як поправила наборзі шапочку, як вдарила по верху її, як ішла спішно, щось в тім здавалося йому знане. Та він поглянув на годинник.

"Юліян Цезаревич..."

"Панна Ева".

Вона тут стояла цілу хвилю, зараз на перший погляд його впізнала, хоч був ще в уніформі. З тими словами перша подала йому, оживлена і рум'яніючи, руку, через хвилю задержав у своїй.

І він її пізнав.

Його око оббігло обриси її постаті.

"Ви так вирости", — сказав якимсь несміло.

"Невже ж? А і він, — сказала вона, — він дуже змінився. Такий став... такий..." — вона не докінчила.

Його погляд спочивав на ній. Мабуть, числила вісімнадцять років... ціла панна.

Але нічого не сказав. Він все себе чув непевним в жіночім товаристві, хоч і попадав іноді з товаришами в нього... але з н е ю то було інакше... хоч знав її ліпше від всіх інших. Йому вона не така чужа... ні, навіть чимось близька...

Отже, зайдуть в кіно? Вона гляділа великими очима на нього, що просили, аби зайти. Вона просила і ждала, а тепер, коли її уста, такі йому знані, трохи повні, о одну дрібку, може, занеформенні уста, розтулились до збиточного усміху, яким його все збивала і керувала і вказались її чудові зубки, він притакнув головою.

"Гріх батьків", — сказала і вказала на програму, глянувши на нього.

"Панно Ево... між нами лежить більше як рік. Чого нам в кіно? як тоді... Зайдіть до нас або ходім на прохід. Чим там захоплюватися?"

Вона похитала головою. Чи зміст штуки знаний йому?

Він усміхнувся, як на діточу замітку — і махнув рукою.

Куди там.

То тим краще, бо вона зміст знає, а героїню штуки дуже любить. Він ні?... Знає її?

Так. Вона справді одна з найліпших. Чув про ню і бачив її фотографії в виставі. Вона грає знаменито ролі п'яниць і упавших. Вона до неї, до Еви, подібна. Коли б в неї

підтяте волосся, вона б зовсім та сама була. Молода дівчина змінила барву, але не відповіла нічого. Обое попрямували купити карти. Закупивши, Юліян не знав, що наразі сказати, бо видців було ще мало, тому станули на хвильку.

Вона була в товаристві, почав він...

Так, позаяке це "товариство" — будучий лікар Егон Валди... пасерб її тети Ціллі Валди, і Дора.

"Хто?"

"Дора, моя кузинка. Ви її знаєте?"

"Ні".

"Вона раз з своєю тетою була в нас. З гір".

Він потряс головою... не пригадував.

І не важне це. Вона молодша від неї, Еви... Обое, він і вона, наречені. Дуже любляться, вона його обожнює... а він, може, трохи, але лиш трохи застарший від неї. В нас бабуня і інші кажуть, що саме так має бути... він такий добрий для неї.

Говорячи, увійшли в салю і він, прислухаючися, шукав очима за місцем.

Штука була добра, але зворушуюча. Знана фільмова артистка А. Н. грала ролю героїні і заворожувала публіку.

Зміст штуки слідуючий:

Молода дівчина, донька шевця-вдівця, наречена ліпшого професіонала, пірвала силою любови одного молодого талановитого маляра, віддається йому і буває в його робітні, де служить йому до різних моделей, драперій, а часом і до поодиноких картин.

Остаточно настає час, де йому пора від'їжджати до Парижа, на дальші студії. Він це затаює перед нею. Вона довідується про це і в хвилі, коли він сідає до потяга, вона схоплює його і заявляє йому, що хоче з ним їхати. Він доказує, що в жаден спосіб не може її брати і кидає її через вікно якусь китицю квітів. Між тим, як потяг відносить його чимраз далі і зникає з її очей, вона вертає, зломана, похиленою ходою додому. Тут застає батька, як не раз вже, що потішав себе трунком. Довідавшись, що вона полишена, намовляє свою одніську дитину шукати розради і затроєння черв'яка в трунку. Вона слухає його. Унаслідивши замилювання до того, вона зачинає пити, робить це чимраз частіше і знаходить, як батько, задоволення і розраду в алкоголю. Наречений, котрий її щиро любить, здержує її від цього скільки мога, але і то лиш на якийсь час. Доходить остаточно до того, що вона зачинає забігати потайки і до шинку, де збирається подібне на неї товариство мужчин і жінок, що знаходить взаємну розраду в трунках. Хто більше, хто менше. Одного разу заходить сюди і її колишній поклонник і любовник-маляр. Він замовляє собі якийсь напитек і, сівши при однім зі столів, розглядається між присутніми гістями, особливо жінками. Йому треба жінки-пиячки... молоді пиячки.

При однім столику сиділа сама, знана нам дівчина. Він пізнав її. Сиділа поважно, недбало одягнена, зі шклянкою перед собою. Він попрямував туди і присів до неї. Їх радість пізнання була щира і вони знов відновлюють знайомство.

Ріжниця у відносінах лише та, що він бачить в ній саме той тип, чудову модель,

якої шукав... і от найшов. Він просить її бути йому за модель до одної картини, котра, наколи вдасться йому, довершить його ще молоду славу.

Вона годиться, заходить, як давно, до нього... і тут він, замість відтягати її від нещасливої звички, противно частує її всякими добірними напоями, щоб лише його картина вийшла вірніша, щоб тим певніше була одна з найвизначніших на виставі.

Коли настав врешті день вистави, де справді цей його твір відзначився життєвою вірністю, творець одержав премію; в тім часі, коли публіка витає його враз з його жінкою, донькою його професора, з'являється нараз між видцями і молода п'яниця в тім самім строю, в яким увіковічив її артист на картині.

В хвили, де твір був обступлений публікою, і він поясняв щось цікавішим членам глядачів, вривається дівчина-модель між них і, здіймаючи високо модель вгору, кличе: "На те зотягав ти мене до себе, поїв до нестями, зтягаючи мене на самий спід грязі, на те? Ось твоя слава!" І, роздираючи блискавкою — ножем картину, вибігає, мов божевільна, з салі та закінчує в брудній баюрі смутне своє існування.

*

"Ходім, панно Ево", — заговорив Юліян до дівчини, що сиділа з витріщеними очима, мов без свідомости, по закінченню штуки.

Вона поглянула на нього. Її очі показалися повні сліз. Встала слухняно, мов дитина, не промовивши ні слова, і вийшла за ним, що звільняв їх дорогу. Надворі відітхнула і на хвильку притиснула руки до розпаленого чола.

"Вам не треба дивитися роздражнюючі вистави, — сказав він перший і в його голосі пробивсь м'який звук. — Пригадую собі тепер, що ми, ви, Др. Емі, моя сестра і я бачили раз в кіні подібну штуку, коли не помиляюся то це була Ібсена "Примари". Кажуть, Ібсен писав для хорих".

Вона заперечила головою.

"Ні, він писав для здорових. Ця штука написана данцем, автором У. Г. виключно для великої артистки, щоб своїм талантом впливати на публіку, не поминаючи і змісту".

"В тім разі "фантазія", — закинув Юліян, щоб щось сказати і заспокоїти дівчину.

"Ні, не фантазія... гадаєте подібне не трапляється... в життю і не може бути правдою? Бо... бо у вашій родині... нема алкоголіків... тому й нема дідично обтяжених. У вас все таке солідне "боже", правдиве, що ви знаєте?"

Останні слова були змішані сльозами в горлі, — і вона махнула рукою. Юліян схилився над нею і усміхнувся. Була доросла "панна", а помимо того... "Невже ж, панно Ево? Але киньмо це... Бачите, який гарний вечір, перейдім почерез "с о л і д н е, Б о ж е... наслідно обтяжене", бачите, який настав гарний вечір, електричні світла вже відчиняють очі? Говорім краще про те, що пережилося, здобулось... відчувалось... що буде... або... чи тішитесь на карнавал... ви ж..."

Вона його порушила ліктем. "Дурниці", — сказала.

"Чому дурниці"? Він знов, як раніше, усміхнувся, але й в ту ж мить, поважніючи, сказав: "Скажіть передовсім, як маються ваші родичі... що діють? Як парафія?"

"Все як звичайно і досі. Батько все "отець Захарій" — старосвітський, як був, вчить

однаково дітей: свою землю любити, ворогам не відступати, боронити, самим обробляти, тепер в додатку ще самим з неї здобутки продавати — в школі лиш своїх учителів жадати і т. п. А мати, як і раніш, рабиня своєї господарки, не дбає про себе, а про матеріальне... лиш одна бабуня..." — тут урвала. Погляд молодого офіцера зсунувсь по дівчині, а відтак шукав чогось в далечині.

"Бабуня"?

"Так. Вислухує мої думки, поділяє їх і мої постанови на будучину. Така іноді безмежно добра і мудра, і лише, на жаль — але, на жаль, вам це відомо, алкоголічка. А я ходжу, годуюся видами, як от і цей, що оце бачили, щоби бути вірною своїй постанові. Але, правда, — додала нараз, завертаючи на попереднє, — я подібна характером, темпераментом" — тут вона вмовкла. Відтак, відскочивши від цієї порушеної теми, спитала, чи довго він лишиться тут.

Ні. Найдалі з тиждень, а опісля виїжджають з Едвардом. Будуть держатися подорожньої карти, укладеної батьком Едварда.

То значить, що він до них не приїде?

Юліян підняв чоло зчудовано.

"Ні", — відповів спокійно.

Бо вона і батько сподівалися того, зачувши від Зарка про його приїзд. Санна дорога така чудова, в них на селі така тишина, все закутане в біле, став під лісом, котрий, мов зачарований інеєм, замерз, і він в'їхав би, як в казку. Вона все тішиться на санну дорогу. Закутана добре в шубі — іде, мов в білу мрію — в поле, попри ліс і лиш дзвінки на гривах коней, що летять просторами, пригадують дійсність.

"Ні", — відповів він поважно і обхопив її боком поглядом.

"Ні", — повторила так само твердо.

"Чи не записалися на який факультет"?

"Хотіла, але цього року задержують ще дома".

Її очі спинилися на його устах, а півотверті червоні губки, цим разом без руху збиточности, мов здригнулися.

В його серці щось заворушилось, загоріло.

А коли він вернеться з подорожі?

Не знає докладно. Думає пізнім літом, може, в вересні. То, може, тоді загляне до Покутівки, до них? І вона знов підводить голову до нього. Він такий високий і поважний, вона потрохи його боїться — не скаже нічого?

Так ішли вони мовчки аж до її мешкання, а перед домом він уклонився.

Їй не було зимно, але нараз мов охляла.

Він дуже просить передати поклін її шановним родичам, спеціально батькові та і бабуні поцілувати ручки.

Вона подала йому руку, не промовивши ні слова. Її голос десь щез, а він, потримавши руку незамітну хвилину, схилився нараз і поцілував. Фіртка запала в замок, він іще раз підняв руку до чола і відійшов.

*

Майже цілий рік минуло з того часу, як Юліян перебував гостем у домі своїх батьків. З кінцем вересня він вернувся змужнілий, з новим званням. Едвард Ганґе лишився ще у своєї тети, німкині. Юліана теж запрошували до дідичів Ганґів, і він радо був би туди поїхав. Але Оксана повідомляла його, що недуга батька взяла грізний оборот, і приязність Юліана дома дуже бажана. Він роз'яснив щиро Едвардові та його батькам причину, чому мусить окремо скоріше від'їхати, і від'їхав.

II том

Дома хорий батько, мати й Оксана. Довкола вражає скромність, щоб не сказати біднота. Що було цінніше та гарніше з обстанови, пішло за обома відданими доньками, а Оксані, яка узялася вчительської посади, ще було час про меблі думати.

Вона має лише бажання, щоб батьки були здорові і якнайдовше жили. Сама почувається сильна — "за мужчину", як любить говорити, — і коли лише дістане посаду, бере обох на себе. Теперішня турбота через брак засобів на батькове лікування пригноблювала її. Але вона заробляє лекціями, і так якось живуть. "Якби лише, — говорила мати з донькою, — перебував Юліян у хаті, все було б інакше, і настроїв не був би понурий".

*

— А тепер, мій любий сину? — спитав батько ще того самого вечора Юліана, коли цей, мов спійманий чужоземний птах, зачинений в малу клітку, вештався по кімнатах.

— Тепер? Восени вступлю на філологічний факультет, тату. Хоч філологію тепер закидають і ставлять натомість новіші науки, але філології ніколи не скасують.

— Так думаєш, сину?

— Так, і на чужині мене про це впевняли. Не лиш мені так здається, що ми, українці, ще доволі сирий матеріал, щоб нам зріктися класичної філології, обійтися без виховання духу.

— А про богослов'я, що думаєш, сину, питаю я тебе, як колись раз.

— Нічого, тату, нема причини змінити свій план і йти на "апостола черні".

— Скоро можна мати хліб і працю, хлопче, для темного брата.

— Я й так переб'юся і спричинюся до освітньої праці.

*

Годинникар водить за сином спрагненими очима, якби шукав полегші для фізичного терпіння. Син, хоч уже майже тиждень дома, не може освоїтися, що він дійсно тут. Щохвилини сідає коло батька і приглядається йому. Оповідає, як на чужині не дармував, заробляв і щадив як міг.

— Яким способом заробляв? — несміливо питається мати.

— Давав лекції слов'янських мов та найбільше надавалася мені фізична сила. Передягався в робітничу одіж, з'являвся при розпочатих будинках і там діставав працю.

Оповідав, як подорожував з Едвардом, щоб доповнити придбану науку. Він не міг не заходити до театрів. Коли пригадував деякі театральні п'єси, заслонював на хвилину очі, неначеб попри них пересувалися ще раз картини, які бачив. Слухав з Едвардом

потрібних відчитів, знайомився із студентами різних націй. Раз навіть один багатий американець заангажував його до своїх двох молоденьких синів на виховника, але під умовою, що поїде до нього на вісім років. З огляду на батьків не міг прийняти цієї корисної пропозиції. Пізнаючи різних людей та скарги чужої культури, він зазнавав духовної насолоди, але те ж і глибоке приниження, як-то інші народи власними силами дійшли до таких здобутків.

Батько брав сина за руку, притискав її до очей і шептав:

— Не суди так строго, сину, не суди, ми ще без пасіки, як ті дикі бджоли. Якби ми її вже мали, то теж сповняли б усі свої суспільні функції без помічників, як інші, і перетворились би у повну націю.

Приїхав Зарко з Покутівки з вісткою, що їм уродилася донечка і що Марія і він просять батьків, Юліяна і Оксану на хрестини. Оксана мала би з Едвардом Ґангом тримати маленьку до хреста[93]. Оповідав, яка Ева для Марії добра, як доглядає її широко і вважає себе вже за справдішню лікарку. Юліян відразу відмовився, хотів залишитися при батькові.

— Іншим разом, мамо, — переконував її син, усміхаючись легко. — Вам лицює їхати, мамо. Марія через малу не скоро вирветься з хати. Їдьте і не опирайтеся.

— І Едвард поздоровляє тебе, Юліяне, — звернувся Зарко вдруге до Юліяна, — і просив, щоб ти конче хоч на дві неділі до нього загостив, затужив за тобою і має про не одно з тобою говорити.

Юліян засміявся.

— Подякуй будучому молодому панові-дідичеві за привіт і запросини і відповідж, що, як зможу, то прийду, лише не означую речення, щоб не бути часом словоломним.

*

За тиждень прийшло повідомлення до Оксани, що вона іменована при народній школі учителькою і має явитися з початком шкільного року в гірськiм містечку М.

Ця вістка викликала велику радість в родині годинникаря. Оксана почувалася невимовно щасливою. От вона вже самостійна, вже має власний хліб. Та найкраще це те, що буде мешкати там, де тітка Софія Рибко, і буде разом з своєю гарною і єдиною першою сестрою, також жінкою українця-вчителя.

Радість Марії по приїзді матері і Оксани до Покутівки була велика. Через батькову недугу вона не сподівалася мами. Думала, що прибуде лише брат і Оксана. Церемонія хрещення малої українки відбулася святочно. Едвард Ґанґ з хресною мамою були поважніші, як треба, наче старі випрацьовані громадяни. За обідом о. Захарій розпитував з цікавістю Едварда про подорож, а при кінці святочної днини в Зарків прохав о. Захарій і дідичівський син паню Цезаревич, щоб Юліян приїхав відпочити після подорожі до Покутівки. О. Захарій пригадував спеціально, щоб його не бракувало у них на відпусті з кінцем серпня. Ева, почувши це, щипнула Оксану в вухо і шепнула: "Наша стара парафіяльна покрівля піде у повітря від самої побожності, а батько це, певно, відхоруге". Едвард Ґанґе прохав, щоб Юліян просто до нього заїхав. "У вас хата занижка для Юліяна", — жартівливо впевняв паню Марію і передавав для нього через

Оксану кілька коробок запашного тютюну.

*

Небавком попрощалася Оксана з батьками, сестрами і, проведена братом, від'їхала на свою учительську посаду. У першому довгому листі перша "офіційна" частина була для батька, про те, як їй ведеться, як учителює, яких має школярів, яке сильне враження зробила на неї чудова гірська околиця. Вуйко Рибка був директором школи і далі піде на емеритуру. Левки — єдина донька тети була заміжня за вчителем — обоє гарні люди, а він буде заступником вуйка Рибка у школі, дотепний і розумний чоловічина. В кінці був опис її кімнати і самого містечка з його мальовничим положенням, про сильне повітря, яке оп'янює і силує до довгого сну. Крім цього, був невеличкий листок для "братика".

Рада б вона знати, що він, Юліян, "думає" і діє? Добре, що має лекції англійської мови. А коли буде в Покутівці на відпусті, нехай їй про все напише, дещо і про Едварда Ганґа. Але він цілком не потребує думати, що вона зачепила своє серце за Ганґа. Ріжниця між ними така велика, що й думати про таке не можна. Але він їй своїм гарним вихованням і веселим настроєм подобається, і мимоволі приходить їй на гадку, що й нашим "паничам" не завадило б, якби були так гарно виховані. При кінці мусить ще додати, що вже знає, де мешкає Альбінський і тета Оля Альбінська. Раз також бачила і внучку Альбінського — Дору, як ішла із своїм нареченим д-ром Егоном Вальдом і звертала увагу своєю елегантною сукнею перламутрової барви. Дуже граціозна, здається, русява. Той наречений є військовим лікарем. Їй хотілось би казку написати для брата, але правдиву.

*

У Покутівці на парафії, в мешканні і саду повно гостей. Відпуст, на якому був сампреосвящений, що із своїм "штабом" від'їхав, вже минувся, але хата ще третьої днини повна. Святкували іменини їмості Еви і рівночасно молоді донечки. Деякі гості проходжувалися по лісі, хто хотів, сидів на лавках у зільнику під вікнами салону і вікнами Евиної кімнати, інші грали в карти, молодіж — у товариські гри, дехто з молодих не покидав модерних танців.

Бабуня Орелецька в чорній шовковій сукні, в чорнім очіпку, була напрочуд твереза і одна з найсимпатичніших старших дам. Особливо молодь горнулася до неї. Вона вміла все щось з "давнини" цікавого оповісти, як-то давно молоді забавлялися, як гуляли, з якою повагою підходили до дівчат. Коли яка дівчина верталася з балю або вечорниць, то хоронили її від лиха батьки або інші поважні особи.

— Тепер, бабусенько, — сказала сміливо одна з панночок, — тепер дівчата дістають за це фахову освіту, домагаються рівноправности і здобули вже не одно, чого давно не мали.

— Та нащо їм того? — питала бабуня, поглянувши на панну проникливим поглядом. — Хіба на те, щоб більше безголов'я ставало? Я лиш одно признаю для жінки і підтримую: вчителювання і лікарювання.

І бабуня махала зневажливо рукою, попиваючи чорну каву, яку їй подавали

частіше, ніж іншим гостям.

Юліян побував також на парафії.

Загостивши на недовгий час до сестри Марії, шурина і до Едварда Ґанґа, зайшов до о. Захарія в день янгола їмості та Еви[94]. О. Захарій гордився ним перед своїми гостями, мов улюбленим свояком, і ніхто з присутніх не дивувався, коли Юліян заступав тепер на якийсь час господаря, зайнятого парохіянами. Юліян оповідав зібраним гостям не одно цікаве і нове, старався бажання кожного підхопити так, що він, Ева і бабуня були цієї днини неначе душею доброго настрою. Та Ева лиш вдавала веселу. Коли батько зрання висказав їй найщиріші бажання, передаючи як дарунок гарну вирізьблену касетку гуцульського виробу, виявилось, що, хоч вона не раз бажала мати таку цяцьку, в неї були цього дня не такі бажання. Подякувавши за батьківські бажання і дарунок, призналася, що єдиний дозвіл на виїзд до Швейцарії на медичні студії може її ушасливити.

Від дитячих літ вона не прохала нічого, чого батьки не могли б сповнити. Але цим разом батько цього одного її бажання не може їй сповнити і не обіцяє навіть на майбутнє. Він не пустить її на чужину, він нездужає, вона в нього єдина дитина, до того в нього, як добре відомо, нема на це і відповідних засобів. Нехай вона студіює філософію у столиці, де він буде її все близько себе мати і від часу до часу бачити. Але кудись за кордон виїздити — на це він не згодиться ніколи! Не виключене, що вона може віддатися, може стати вчителькою при вищій школі.

Ева поглянула на нього великим, майже проникливим поглядом і почервоніла.

— Це ще питання, — відповіла сухо. — Це ще велике питання.

І ще батькові заявить, що вона від нього ані сотика не візьме. Бабуня дасть їй засоби із свого маєтку, зрештою, коли вона, Ева, стане самостійною лікаркою, тоді вона батька, матір і бабуню зможе вижити. А він, рідний батько, без серця і без зрозуміння для неї. Вибухнула голосним плачем і, пішовши в куток, закрила обличчя.

По лиці о. Захарія перебіг жаль.

— На бабуню будуєш ти свій храм? — спитав, складаючи руки навхрест.

— Так, на бабуню. Вона мене не обманить.

— Може, я і помиляюся щодо бабуні, але ти сама можеш у своїх планах помилятися.

— Ніколи, татунцю.

— Ти ще молода, і сама не знаєш, що тобі може за півроку душу заповнити.

— Побачимо. А я буду на бабуню, — відповіла.

*

О. Захарій розсміявся сміхом, якого вона майже ніколи в нього не чула. Хотів щось сказати, але, поміркувавши, замовк і звернувся до дверей.

Вона прискочила до нього, вхопила його за рамя і потягнула назад у глиб кімнати.

— Ви щось мали на устах, татку, хотіли мені щось сказати... Я вас прошу перестати вже раз ставитися до мене, як до дитини. Мені вже двадцятий рік. Прошу вас, скажіть, що хотіли мені заявити...

Він поглянув на неї. В його очах заблисла сльоза. Приступивши до вікна, звідки світилося ясне ранішнє небо, сказав:

— Коли я старався за руку твоєї мами, вона, як здавалося, була якимсь тягарем для бабуні Орелецької, тоді ще молодої вдовиці, яка мала близьку знайомість з одним молодшим від неї чоловіком, що обіцяв з нею оженитися. Ми з твоєю мамою побралися: я — вбогий питомець, твоя мама — без батька. Маєток, що як не цілий, то у більшій частині твоїй мамі належався, пішов через бабунині руки на інші цілі. Коли твоя мати впоминалася в неї того, що їй законно належалося, вона все її збувала обіцянками. Я ніколи не отвирав у тій справі уст. З обіцянок молодого чоловіка бабуні не вийшло нічого — через п'янство і гру в карти молодий адораторстратив посаду. Ми далеко жили від неї і не втручувалися до її приватного життя. Кілько залишилося ще маєтку в бабуні, докладно не знаю, але боюся, що все те, що є, піде горлом! Я хотів тебе остерегти перед зайвими ілюзіями. Вона любить тебе, це правда. Але хто за свою рідну дитину забув, може забути і за внучку.

Ева стояла бліда і хвилинку мовчала, поки не відповіла:

— Бабуня не має нікого прихильного для себе, крім мене одної, бідна бабуня! — і знов вибухнула плачем. — Я буду над нею чувати, як янгол-хоронитель. Вона мені не раз говорила, що все, що має, лиш для мене ховає і що матусенька більше свого батька любила, як її, і через те і вона мусіла шукати потіхи в чім іншій.

О. Захарій вийшов з кімнати.

Так було з полудня.

Ева лежала якийсь час на софі, обтираючи сльози. В її грудях піднявся наче жаль до батька. Кому-небудь не відмовляє найменшого, а своїй єдиній рідній дитині, що бажає вищої цілі, відмовляє дозволу. Затиснула зуби. О, лиш українець може бути такий завзятий і без глибшого розуміння для культури — як не раз нарікала на нього бабуня. Хоч він її батько, але це хиба його характеру. Мама теж не має нічого у своїй вдачі від бабуні. Навіть змислу для так званої "панськості" в неї нема. Слава Богу, що хоч вона має кров бабунину. Вона і подобає на бабуню. А бабуня не була все така, як тепер. Коли була молода, чарувала всіх своїм дотепом, розумом і елегантністю, і тепер ще блистить своїм духом. Вона "Альбінська" з дому, а вони не хто-будь. Тому-таки на бабуню вона здасть свою будучину, нехай буде що хоче.

Потерла чоло, наче усувала батькові риси з голови, і звернулася до дзеркала. Її очі були легко почервонілі від плачу. Притиснула тоненьку батистову хустину до очей і пішла до бабуні, щоб бабуня їй побажала.

— Бабусенько, моя дороженька, єдина моя. Побажайте мені. Ви вже знаєте, як, — і прилягла головою до бабуниних грудей.

Бабуня притиснула внучку до серця. Всі бажання тієї своєї пташки вона сповнить; нехай не зазнає вона жадного розчарування в житті, і до Швейцарії її вишле. Їй вільно своїм маєтком розпоряджатися, як захоче. Вона — Ева, також "Альбінська" у деякій мірі, дарма що батько і мама українці. Кров Альбінських за два покоління не затрачується.

*

Коли з'явився Юліян, говорив з Евою якось так звичайно, привітавши її короткими словами, як і всі інші. Вона від нього сьогодні такого не сподівалася. На її очі набігли сльози, але, затиснувши зуби, загубилась серед гостей. Думала: не досить що батько проти неї, ще і він, як здається, від останніх днів ніби не розумів її, змінився. Правда, він вернувся з великого світа, повний нових вражінь, мабуть, тому став такий стриманий, вирахований. Це чужина з нього такого зробила. Але нехай і вона виїде на ту чужину, тоді він побачить. Вона не обмірковує всього на тверезо, в її жилах пливе інша кров, що жене до руху, до інших овидів.

Юліян справді почувався трохи чужим посеред усіх тут так по-приятельськи зібраних людей. Чим більше ним тут займаються, тим більшу порожнечу він відчував. Недоповнена культура родинних сторін вражає його боляче. Тому що приїхав із чужини, мусить на все відповідати, про все всіх інформувати. Та він говорить небагато і кількома словами поширяє овид, змальовує знаменито чуже середовище, якби від нехочу.

Забава йде гарно, шумить веселість, тоді як там, у покинутій хаті, в невеличкій кімнаті, де годинники цокають і заглядають злидні, — там мовчанка. Юліян думає про те, що буде, коли батько затулить очі, а мати і він — ще не скоро з певним хлібом у руках...

У ньому будиться щось, бунтується.

Все те гарне і велике, нове і захопливе, наслідування гідне, що бачив у старих висококультурних державах, як Англія, Німеччина, Скандинавія, дало йому якусь дозрілість. Відчув тепер це за собою, мов гарний сон. Тепер він уже на рідній землі, бачить тверезими очима ту землю, до якої так сильно прив'язаний, і тих людей, той сам нарід, наївний і нездеморалізований. Та сама політична і культурна діяльність його проводирів або кращих членів, мов у замороженім колі, без енергійних поривів, без спромоги дійти до одної цілі. Головна ідея, що повинна єднати, розпалювати всіх, погасає, мов заходяче сонце, де стикається небесна баня з обрієм. Часами здається, всі ніби вдоволені, повні надії на кращу будучину, а коли поглянути глибше — в кожного не загоїлася на дні його душі болячка.

І тут, в отій мирній хаті, хоч святкують подвійне, гарне родинне свято, він не може позбутися якогось на нього наложеного тягара. Ціле його єство напружене, мов натягнутий лук.

Єдина Ева займала його тут. Ева підтримувала його духовність. Від часу, як ступив він на домашній і покутівський ґрунт, вона мов зосередила все, що було в гарній, пережитій подорожі. Вона має у собі щось із великих почувань, щось з майбутнього, пориваючого, що не легко можна було здобути. Була, як та совість, що вдумується, а при цьому манить до полету і викликає усміх погоди в душі. Його око спиняється час до часу на ній, любується її істотою, гарно зарисованим дівочим бюстом, бажає душевного порозуміння без слів, мов визвольного віддиху. Але вона проти нього сьогодні якась не своя, чужа. Навіть не шукає нагоди перекинутись кількома словами, як в ті дні, коли

був преосвященний, коли була дуже зайнята, а була ласкава, мила, ба, майже горнулася до нього. Сьогодні прийняла його дрібний даруночок: кілька білих левкоїв(гордість його шурина Зарка) ледве помітним усміхом і, подякувавши одніським словом, пішла швидко, наче покликана кимось. Був би найрадше відійшов, бо чого йому сидіти тут? Але з огляду на о. Захарія залишився.

Чув солодкий біль, що добувався зісподу серця, і вражену гордість.

*

По обіді, трохи пізнім, — як звичайно при таких нагодах буває — виголошувано тости. Плила весела розмова, гості викликували спомини з давніх часів, панував гумор, якнайліпший настрої. Деякі пані пішли передімітися, молодь подалася над став, частина з мужеських гостейзасіла до карт. Ева із прислугою подавала чорну каву. Вона наблизилася і до Юліяна. Тоді приступили до стола о. Захарій, один канонік і з ним один богослов з пропозицією до Юліяна присісти до тарока.

— Я не граю в карти, добродію.

— Не вмієте? — спитав богослов, знаний збиточник, що крутився помітно коло Еви.

— Вмію, але не граю.

— Не смієте, може?

— Чому не смів би?

На Юліяновім чолі з'явився і зник червоний рум'янець гніву, як це буває у вразливих вдач.

— Я так думав, пане Цезаревич, вибачте. Наші батьки не все дивляться ласкавим оком, коли ми, молодь, засідаємо за зелені столики.

— І мають слухність, — впав йому в слово поважний канонік, — і мають слухність, але, — додав спокійно, — бувають і винятки.

— Ну і як, пане Цезаревич? — приставав молодий богослов.

— На жаль, ласкавий пане, я мушу рішуче відмовити.

В тій хвилині око Юліяна стрінулося з оком Еви. Спочутлива усмішка пограла коло її уст.

— Не є правдивим лицарем, — сказала піднесеним голосом бабуня. — Той, хто не грає в карти, не вміє випити, не вміє гуляти до упаду. Скільки вам років, пане Цезаревич?

— Двадцять і два, добродійко, двадцять і два. Старий уже... правда? — І, вдивляючись в її обличчя з розгорілими очима, сказав з притиском: — У родині Цезаревичів вийшла від карт тяжка трагедія... Може, ви чули про те, добродійко, — ні?

І, не вижидавши її відповіді, він відвернувся і пішов за о. Захарієм, що взяв його під рамя.

— Яка це правда, пане Юліян. Не одна хвилина в людському житті накоїла більше лиха, ніж цілі роки.

Ева, поблідла при відповіді Юліяна, подалася на веранду, а бабуня, відхиливши широко уста, гляділа, мов непритомно, за тими, що виходили.

*

Настало надвечір'я. Частина молоді, поплававши човном по ставі та навеслувавшись досхочу, вернулась до хати і підтримувала балачку, грала та співала.

Коли появився Юліян і його сталеві очі перебігли по присутніх, стрінули й Еву. Вона спустила погляд. Її уста тремтіли, а з горла вирвалося придавлене хлипання. Щоб не вибухнути плачем, вона покинула кімнату.

Він затиснув уста. В серці здійснювалася дивна буря. Він приступив до відчиненого вікна і неначе вперше побачив усе те, що в його рамках містилося: сад, зільник і стежки. Йому пригадався той момент під час перших його відвідин, як він гнав за нею алеєю з ключем до ліса і спіймав її. Коли обернувся, здавалося, що його лице було на один відтінок блідше.

*

Ніхто не дивувався, що Ева не залишилася довго між товаришками і гістьми. Всі, що були тут зібрані, знали доволі добре наліг бабуні Орелецької і розуміли, що треба її було, мов малу дитину від огню, пильнувати. Це завдання перебрала нині, очевидно, Ева.

*

Одна з запрошених дівчат, скінчена консерватористка, сіла до фортепіану і вдарила вправною рукою кілька гарних акордів у "моль". Юліян, що стояв недалеко фортепіану, притягнув поза нею крісло і сів. Дівчина, відчувши за собою чийсь близькість, оглянулася. І чи тому, що це був Юліян, що цікавив її більше, ніж інші молодці, чи від веселого настрою, всміхнулася до нього і заграла пісню: "У сусіда хата біла..."[95] Вона грала майстерно, кладучи натиск у басових партіях на мелодію, якби добувала з неї стримуване ридання та хлипання. Один гість за другим появлялися з інших кімнат і стояли непорушно, мов під гіпнозою. Темні очі Еви горіли чудним огнем і повисли на Юліянові, а він сидів схилений і курив. Чи він не відчув того погляду, чи був надто затоплений у звуках пісні, але ні разу не підвів голови. Аж як скінчилася пісня, підняв голову і його зір впав на дівоче обличчя. Чого вони від нього хотіли, ті чорні очі гордої, химерної дівчини? То викликували в серці жаль, то захоплювали його своїм вогнем, а все не покидали його, мов стояли на сторожі його душі.

*

Хоч і як Ева, їмость і стара Катря — в одній особі покоївка, кухарка і приятелька парохії — стежила за бабунею, щоб вона не дібралася до трунків, вони все ж таки не могли її допильнувати. Коли їмость, втомлена працею, висунулася на хвилину до заслоненого алькирика з горою гостинних та Евиних подушок, щоб тут кілька хвилин прилягти, бабуня Орелецька, що стежила весь час за донькою, яка мала при собі в кишені ключ від креденсу, зайшла тихенько за нею в алькирик. Коли їмость легенько захропіла, бабуня вийняла обережно з її кишені ключ і подалася в довгі сіни — сховище всяких дорогих ласощів і напیتків.

Бабуня вибрала дві пляшечки коньяку та рожаного лікеру, і не надумуючись довго, всунула меншу до кишені, що находилась між фалдами старомодної сукні. Усадовившись на ґаночок між олеандром на фотелі о. Захарія, почала пити.

Як вона там довго насолоджувалася запашним питвом, ніхто не знає. Аж коли Ева повернулась від гостей і треба було їй до помочі Катрі, вона вибігла на ганок, і тут майже задубіла на вид, який тут представився її очам: "Бабуню... тату!..ах, бабуню", — зойкнула і рухом розпуки закрила обличчя. Ах! Щоб лише він один — тато не бачив цієї страшної картини, що звалила її, молоду, тепер з ніг, а потім іще "один".

Від рання носила вона в серці тяжкий жаль. Вона не вибачить йому ніколи, що він сьогодні її найбільше бажання — улаштувати по своїй волі свою будучину власними силами — відкинув. Він один, і той... той другий, перед якого голосом вона тремтіла, як ягня, не сміли бачити бабуню в такому страшному стані. Батько міг тріумфувати, покликуючись на свою сьогоднішню заяву про бабуню, що на ній не можна "будувати", а той... При цьому спогаді її лице покрилося гарячим рум'янцем сорому і великі сльози затемнили її вид.

"Він!" — вона не знала, чому з її уст вирвався нараз легкий оклик, а в ньому його імення. Ні! Він сидів тепер з консерватористкою-німкою, нехтував нею так, що вона втратила відвагу глядіти в його обличчя.

— Бабуню! — кликнула з розпуки дівчина і шарпнула нею з цілої сили. Бабуня розплющила очі і усміхнулася бездумчиво.

— Евочко, донцю моя, видиш, донцю, ти вдоволена... га? Ой, бабуня додержить слова, голубочко. Твоя бабуня, як раз дасть слово, то воно залізо... А ти дай краплинку того рожаного... я тримаюся... ніхто не знає. Чорна кава...

— Вставайте, бабуню, — благала Ева, — скоро-скоро, щоб ніхто вас не побачив, бо я вму із сорому, ой, бабуню!.. Яка я нещаслива! — і підняла розпачливо руки.

Надворі темніло, а з салону неслися фортепіянові звуки "Вільшаного царя" Шуберта[96]. Коли пісня повторилася, Ева, борючись з усієї сили з бабунею, що заточувалася та виривалася, поволікла її спішно через сад.

*

Юліян при вечері ледве дотикався страв. Був повний несупокою, не бачив Еви і не знав, що з нею діється. Своїй сусідці-консерватористці при столі прислугував, відповідав на питання одного студента, що розпитував про Лондон, Оксфорд і Кембрідж[97].

Ще з початку вечері була показалася Ева, мов привид, на порозі з блідим обличчям, великими зворушеними очима, котрі впали жаром на нього і його сусідку, але він не звернув на це уваги. Вона зникла і не з'явилася більше.

— Що з Евою? — спитала консерватористка господиню дому.

— Вона чогось сьогодні нездорова, — відповіла їмось. — Жалілася на біль голови, тому на часок вийшла пройтися або, може, лягла.

По вечері кілька веселих пар розгулялося. Консерватористка попросила й Юліана до танцю, коли вибирали дами, але він подякував. Не гуляв.

— Чи ви в жалобі по кім? — спитала жартовливо.

— Ні, але в чимось подібнім, — і тут усміхнувся насилу.

Коли вона відійшла, приступив до якоїсь етажерки з книжками, витягнув одну і

поглянув на заголовок: "Людська анатомія". Він здивувався. Отже, в н е ї була вже поважна постанова піти на медицину. Він поклав книжку на місце і простягнув руку за другою, коли нараз чомусь оглянувся і побачив у дверях до покою Еви служанку Катрю. Її очі були легко прижмурені і кликали його за собою. "Єгомость просять панича до себе на слово", — прошептала таємничо.

О. Захарій, побачивши Юліяна, приступив близько до нього:

— Маю до вас просьбу, пане.

— Прошу, отче.

— Відшукайте мені Еву.

Юліян глянув зчудований і переляканий.

— Що сталося, скажіть, я зроблю все.

О. Захарій притиснув руку до чола і потягнув його за собою на софу. Оповів йому, зворушений, про сцену, яка відбулася нині зранку між ним і донькою. Не оминув і впливу бабуні на життя молодшої внучки, яку вона прив'язувала до себе всякими обіцянками, настроюючи її проти батьків.

— Через що? — спитав Юліян.

Бо я прозвав її чорною хмарою моєї хати, стримую, як можу, від трунків і виступаю проти фальшивої так зв. "панськості". Вона хоче мою хату "спанщити", доказуючи, що та "панськість" — це доказ вищості культури проти українського "хамства". Вона хоче у своєї внучки пробудити кров Альбінських. Ви ще не знаєте Альбінських: вони мудрі і хитрі, як лиси, і здібні на все.

Юліян слухав, не перериваючи зворушеному батькові. Цей додав:

— Вона ще й тепер вміє, коли твереза, бути симпатична. А тепер ідіть і відшукайте мені мою дитину. Я боюся, щоб Ева з жалю не зробила собі чого злого.

Юліян успокоював батька, не вірив, щоб Ева могла собі щось зробити. А може, в саду або в лісі заховалася, щоб налякати батька. Вона ж іще дитина, він її відшукає. Він знає тут усі закутки і не забув про них. Сказавши це, усміхнувся і встав.

— Ідіть, ідіть, мій сину. В мене серце переповнене прикрим передчуттям... Дай, Боже, щоб воно в добре перемінилося. Ідіть, надайте їй думкам і рішенням інший напрям, вона вас послухає.

Вечір був погідний, але незвичайно парний. У саду, де панувала тиша, бо всі знаходилися в хаті, ні листок не ворухнувся, лиш час до часу падав голосно перезрілий овоч. Юліян ішов, відгорнувши волосся з чола, рівним кроком, як військовий, споглядаючи від часу до часу на небосхил. Чи лише йому було так душно, чи лежала на всьому якась парнота. У його голові роїлися різні думки всуміш із журою о. Захарія. Ева дійсно була сьогодні чудна, дарма що йому здавалося, буцімто він її розумів. Однак була супроти нього якась незрозуміла, як ніколи. Сьогодні, саме сьогодні була при своєму стражданні понад усіх краща — своєю стриманістю, якоюсь німою опозицією. Його уста затиснулися. За кілька днів повернеться додому, не буде її оглядати. Що з нею станеться, він не знає, ані що з ним станеться. Його шлях провадить до професорської катедри. Він зітхнув. Йому стало важко на душі і не

находив успокоєння, що надало б його почуванням, його нез'ясованій тузі зрівноваження і напрям, так, начеб тут у Покутівці згубив у собі те, що привіз із світа додому.

Опинився перед фірткою парафіяльного саду, що провадила в ліс. Вона вже не вражала своєю колишньою ясністю, а пошаріла, зате ліс-велетень темнів, ніби загорнувся в зеленаву темряву недалекої ночі. Надвечір'я, змішане напів із денним світлом, ніби найперше розвинуло свою тканину коло ліса, мов настроювало його до якоїсь чарівної таємничої дії. Він пробував відчинити фіртку. Вона була зачинена, і замок не подавався, хоч і під сильною рукою. Поглянув углиб ліса поза паркан. Всюди тиша, а проти нього лісові сутінки. Нараз усміхнувся. Чей же він іще потрапить перескочити по-давнім парохіяльний паркан і дістатися туди, де, як собі уявляв, сидить на білій лавці, недалеко гойданки, засумована, звернена обличчям до срібlistого ставу, в ясній одежі, мов світляна з'ява, — вона сама.

Його серце затовклося і його охопила несміливість. Якби так?

Перескочив паркан і опинився перед лісом. Постояв хвилину, віддихаючи повними грудьми. Завернув у сторону лавки.

Що вона погадає, коли він опиниться перед нею? Чи застане її? Ще подумає про кров Альбінських — що Цезаревич не вгамував себе і подався покійно за нею...

Наближаючись до знаного місця, кликнув стриманим голосом її імення. Заходить ззаду, щоб захопити її за плечима на лавці, але не перелякати. Ніхто не обізвався. Він приступає ще кілька кроків ближче, і в серцю щось тьохнуло.

Вона — тут!

Сидить в ясній своїй одежі, похилена. Ні, вона не сама! На землі недалеко її ніг, з правої сторони лежить хтось. Він пізнає бабуню Орелецьку. Видно, спить, а внучка коло неї на лавці стереже її.

— Панно Ево! — кликнув півголосом і похилився над поруччям лавки. — Ви тут? Слава Богу!

Вона прокинулась, перелякана, якби перед нею виринув несподівано грабіжник.

— Пане Юліяне! Як же ви мене перелякали! Боже мій, як ви сюди зайшли? Я чула якийсь шелест, неначе кроки. Ні, я ждала, я відчувала, що як ніхто інший, то ви прийдете.

Вона встала, вхопила його рам'я через поруччя і попросила сісти на лавку.

— Сідайте, — говорила шепотом і повним щастя голосом.

Вона постановила собі цілу ніч так пересидіти і не ввійти скоріше в хату, аж...

— Аж, панно Ево?

— Аж бабуня не переспить. Її ніхто не сміє такою бачити. Та як ви дісталися сюди? Ішли селом?

Він усміхнувся.

— Така велика річ — дістатися над став? Перескочив паркан і...

— Господи! Як олень.

— Ні, як звичайний гімнастик або вояк. Лише про одно я не думав.

— Про що?

І він оповідав, що уявляв собі, як вона навмисне сюди зайде, щоб переполохати батька своєю відсутністю за те, що відмовив їй дозволу на виїзд за кордон. Якби був не застав її тут, був би без надуми завернув і пішов просто до бабуниного мешкання, розбив би у потребі навіть двері і привів із собою "дезертира" перед батька, а сам вернувся до Зарків.

Обоє розсміялися. Так сміються діти, коли їм вдасться когось здурити.

— А тепер до хати, панно Ево.

Ні. Тепер вона не хоче. Нехай він сідає.

— Ні, ви сидіть, — відповів. — А он, — додав, глянувши на небо, — якась зірка зсунулась комусь до ніг луковатим своїм летом, і знов одна... як скоренько, бачите?

— Бачу. Як поетично ви це кажете.

Він здвигнув плечима, потонувши очима на часок в небесну глибіню.

Вона поглянула на нього. Він усе такий стриманий, не відчував так само, як вона. В ній інакше б'ється серце. Вона — вдача, повна життя.

Він не відповідав, і вони мовчали. Минала хвилина за хвилиною.

Нараз вона перервала мовчанку впівголос питанням:

— Що ви маєте проти мене, пане Юліяне... Ви...

— Як ви це розумієте, панно Ево? — спитав зчудований,

— Ви цілий день були чудні супроти мене.

— Я, пані? — спитав, вражений наголосом останнього "ви". — Саме я застановлявся боляче над тим, що ви були тією, якій я міг би те саме питання поставити. Якби не ваші батьки, яких я шаную, мов своїх рідних, мене б уже давно тут не було.

— О, ні, ні, пане Цезаревич, не кажіть таке! Це страшно, що ми, жінки, не можемо в деяких моментах нашого життя так одверто говорити, як це вільно мужчинам. Ми мусимо більше підчинятися якимось законам традиційних форм.

Він дивився просто в її обличчя.

Вона спустила очі, обнявши руками коліна, мовчала хвилину і говорила далі:

— Скажіть мені одверто, якої ви думки про емансипацію жінок, а радше про рівноправність. Мені йде про вшанування жінки, коли вона переступить межі дотеперішнього виховання і поступає свobodно, рішаючи, наприклад, про своє особисте щастя.

— Моя одверта думка про "рівноправність"? Мужчина — мужчиною, а жінка — жінкою. Коли хто свobodний внішню і зовнішню, тоді поступає відповідно до свого "я".

— Ви берете, як бачу, це питання з гумористичного боку, — сказала Ева.

— Борони, Боже! Лише я цього питання ненавиджу. Воно може лише внести розлад в суспільстві, довести до крайности. Нехай жінки студіюють, нехай працюють, лиш так зв. "домове вогнище" нехай не нищать, не замінюють його на ресторани та місця розваги.

— Отже, ви за домашнім вогнищем?

— Так. Гадаєте, панно Ево, що коли мужчина напружується, нашарпає собі нерви

для кусника хліба, то йому не треба супочинку для душі і тіла між своїми чотирма стінами?

Ева усміхнулася силувано.

— Але проти рівноправности не маєте нічого? — спитала Ева.

— Нічого, як хочете. Я маю надію в Бозі, що вона мені особисто в дорозі до моїх простих цілей не стане.

Ева глянула на нього збоку і не обзивалася більше, а Юліян, сперши голову в руки, дивився вперед себе.

Ще панували півсутінки, хоч зорі чимраз то густіше виступали на небосхил. Вода наново успокоїлася, легкий вітрець приляг, дерева стояли нерухомо, а недалеко від лавки лежала стара жінка з заложеними на грудях руками.

"Бабуня", — подумав Юліян, пригадавши оповідання о. Захарія, та її вплив на молоду дівчину.

— Тут так тихо, пане Юліян, — обізвалася нараз Ева зниженим, ніжним голосом, — можна добре говорити.

Він схилився до неї. Що вона мала йому сказати? Щось важне і вагається? Нехай лише говорить.

— Зараз, зараз, — почув притишений голос. — Я питала про рівноправність жінки, бо тут іде про поважання жінки, яка...

Він звернувся повним поглядом до неї. Їх погляди стрінулися: чудні, переполохані погляди. Вона відвернула очі.

— Гм, панно Ево, не можете сказати?

Він схилився ще нижче над нею і солодкий дивний страх опанував його. Відійшла охота? Не мала довір'я? Сховалася, як мишка?

Він вийняв годинник і поглянув. Сьома година.

— Час вертатись додому, там жде батько, — і, сказавши це, зітхнув.

Довга, непевна мовчанка. Нарешті чути стримуваний насилишепідголос:

— Я люблю... — і, сказавши це, ніби віддала весь скарб, всю покору своєї дівочої непорочної душі і встала, щоб відійти. Він зупинив її.

— Любите мене? Мене, Ево? І кажете це? А я давив таке саме почуття, вагався, чи вам про це сказати, щоб не сполохати вас, боявся ображеного княжого погляду ваших очей.

Він обняв її і притиснув сильно до себе, не даючи їй кроку поступити, ні слова промовити.

— Ево, — кликнув щасливий, — чи ти не жартуєш? Повтори ще раз.

— Це правда. Я загубила свою душу за тобою, не маю ні вдень ні вночі супокою. А я не зношу щось затаєного у своїй душі. Цю мою сповідь ти мені утруднював, бував недоступний, амбітний і виминав мене, мучив.

— Я суворий по вдачі, Ево, — відповів, — не винен тому, але в мене є серце, що товклося тайком вже раніше, не менше твого. На чужині, серед праці, по університетах чи при війську — всюди виринали перед моєю уявою, дивилися з-під білого чола і

чорних брів темні очі, питали щось, заповідали і знов відбігали, глузували, а все вертались твої очі, дівчино.

Він говорив поривчасто. Раз розколиханий із свого спокою, тепер якби не міг опанувати себе.

— С-с-т... — упімнула дівчина, кладучи йому руку на уста та вказуючи на сонну бабуню. — Вона збудиться, а я не хочу, щоб вона довідалася, що між нами зайшло.

Ці слова вона більше видихнула, ніж вимовила.

— Тобі бабуні страшно, справді? — і він насупив брови. — Коли в тебе було досить відваги, щоб виявити чоловікові свою любов, то чого лякатися її або взагалі чого-небудь? Може, ти глузуєш собі?

З тими словами він заглянув їй на мить допитливо в очі.

Вона відчула вразу в його голосі.

— Та куди там...? — заспокоювала, завваживши, як йому груди піднялися від зворушення. — Я лише хочу, щоб це поки що було нашою тайною. Воно так любо. Але ходім звідси далі між дерева, — додала і поступила кілька кроків вперед, між перші дуби.

— Ходім, куди ти хочеш, Ево, — підняв руку, щоб її обвести поза плечі, та вона скрикнула, відскакуючи вбік.

— Гадюка! Юліяне! — кликнула, — он до води повзе, від бабуні. ох! я її вже зранку бачила, яка гидота! Юліяне, це недобрий знак. Це омен.

Він замість відповілі притиснув її до своїх грудей.

— Омен, кажеш? Дивись, надворі парно, природа, спрагнена, жде прохолоди, гадюка пішла, куди їй треба.

Так стояли вони ще хвилинку, мов вижидали чого.

— Хто тут, Ево? Ти тут? — почули вони нараз хриплий голос бабуні.

— Я, бабуню, хочете вже вставати?

— Ні. Ще трошки, донцю... ще трошки стережи мене. Що мене збудило? Чи хтось пройшов повз мене, чи наступив на лице босою ногою, як льодом? Чи ти кликала? Я нічого не тямлю. Подай мені ручку, нехай обернуся...

І з тими словами бабуня обернулася, відсуваючись від води, і за кілька хвилин захропіла наново.

*

Отінений лісною зеленню і вечірніми сутінками, стояв Юліян оподалік і ждав.

Ева в ясній довгій сукні з м'якої матерії підійшла до нього.

— Ходім, дорогий, — промовила пошепки, — ти сьогодні робиш на мене таке вражіння, як тоді, коли я тебе бачила офіцером. Такий рівний.

— Чи я не завжди такий? — спитав усміхаючись Юліян.

Вона покивала головою і ніжно поцілувала його.

Його обличчя споважніло.

— Нащо ти мене оп'янюєш, Ево?

— Мовчи, — усміхнулася. — Чи я до тебе прийшла, чи ти до мене?

— Як? — спитав він, схиляючись над нею, що тулилася шовком до нього. — Дома батько жде, Ево...

— Батько? Може би, ми хоч кілька хвилин були без батька і були самі собою, кілька хвилин, мій дорогий, бо самий скажи: чи довго будемо так? Ми ж любимось, Юліяне, — сказала голосом безжурної молодости. Розкрила обійми, обняла його, прилягла до його грудей, не рухаючись, ніби переливала свою душу в його груди. Здавалося, що з ними замовкли дерева, листя, травичка, нічні пташки.

— Щоб ти лиш цю хвилину ніколи не забула. Ти наділила мене найкращим багатством твоєї істоти, дала божественність своєї душі!

— Слава Богу, що й ти щасливий, — шепнула йому в ухо.

— Ево!

— Ходім далі, голубе. Я знаю недалеко звідси одно місце між дубами, де в ясні місячні ночі творяться чудеса. Там виблискує з землі джерельце, звідки опівночі п'ють русалки воду, куди заходять серни, а весною, як все п'яніє від її чару, соловейки тьохкають на увесь ліс.

Він не відповів, тільки притиснув мовчки її руку до уст.

— Туди ми підемо, — шептала, — ненадовго Юліяне, бо, кажуть, щастя перебуває коло людей лише хвилинами, як рідкий гість. Там, Юліяне, підождемо місяця, як вийде на небо, і поговоримо про нашу будучність.

— І ти зложиш мені там присягу вірности, як в давніх легендах, Ево, як у казці...

— У казці, де до якогось часу все спить і опісля одна хвилина будить все. Раз у житті нехай і нам буде, як у казці, Юліяне, бо тепер уже нема казок, кажуть, що їх покасувала наука... Будемо самі собою. Ні для кого, лише для себе.

Він німо притакнув головою.

*

Почали йти. З лівої і правої сторони дуби. Між ними недалеко гойданка, яку аж тепер побачив Юліян.

— Станьмо, Ево, — попросив. — Тут справді, як у казці. Я тебе поколишу легонько, заспіваю впівголос, щоб бабуню не збудити і щоб лише ти одна чула.

Вона похитала збиточно головою.

— Не хочеш?

— Ні, бабуня почує.

— Нехай. Моя душа така переповнена щастям, що я, я це відчуваю, цю ніч без сну проведу, не ляжу. Сядь, а побачиш, як легонько поколишу. Ще й приспіваю. Я вас заворожу, а відтак вернемось усі.

— Боюся тут бабуні.

— Боїшся втратити її ласку? — дразнив Юліян, схиляючись до неї, і обняв її ніжно правою рукою за плечі. — Не бійся. Тої ласки ти не втратиш. Вона лише тебе одну любить, і я попрохаю вибачення в неї. А гойданка, бач, яка приманчива.

Вона відступила нараз від нього, сіла на гойданку і, вхопившись руками шнурів по обох боках, сказала усміхаючись:

— А тепер пісню, Юліяне...

Були звернені обличчям до глибини лісу. Він сам відповів:

— "Вільшаний цар", Ево.

— О, так, Юліяне, я його так дуже люблю, і слова, і музику Шуберта.

Сказавши це, почала сама півголосом співати.

Він почав її звільна колихати, долучуючи свій гарний баритон стиха до її голосу...

Співали, переспівуючи кілька разів останні строфи, забувши на якийсь час про все довкола.

Коли скінчили, дівчина нараз, мов птах, несподівано злетіла з гойданки і, розсміявшись збиточно, пурхнула углиб лісу, залишаючи здивованого Юліяна.

*

Коли вертались, ступали по землі, де постелилося місячне сяйво.

— Я твоя рабиня, Юліяне.

— Я не хочу рабині. Я не люблю рабства.

— То якою хочеш мене мати?

— Освіченою жінкою, українкою. Я не султан.

— А чи я не українка? Батько та мама — українці, а якби й не була нею, то для твоєї любови стала б нею. А "рабині" з серцем щирої любови ти не хочеш?

— Не хочу. Досить ми вже і так від віків рабами. Час нам стати свободними і свідомими.

— А ось в якого строгого нараз перекинувся! Ще недавно нічого подібного не говорив, — кликнула, притискаючи його руку до себе. — Юліяне, ти любиш мене?

— Не віриш?

— Я жартую, мій дорогий. Чого так споважнів раптом?

— Чи нема чого, голубко? Ми найшлися, стали, як ти кажеш, "самими собою", ми щасливі, але, Ево...

— Але що, голубе? Ми ж не скажемо нікому про нашу любов, наші заручини, правда? — притулилася до нього, як кітка.

Він не відповів.

— Юліяне? — і заглянула йому в очі.

— Ти не сказала би нічого?

— Я — ні. А ти?

— Я — мужчина. Я відповідаю за свої вчинки.

Вона помовчала хвилинку і додала тихше:

— Мій батько не вибачить мені.

— Саме батько... саме він.

— Ево!.. — почули нараз близько неї захриплий голос бабуні.

— Бабуню!

Широка, мов надуте вітрило, з розпростертими з-під шовкової мантилі обіймами, наступала бабуня Орелецька просто на них.

— Змилуйся, Ево, як можна мене так залишати! Я спала без надзору коло води і

мало-мало не скотилася в глибінь, а ти пішла з паничем на прохід? Не подумала ти ані на хвилину, що мене могла і смерть коло води... Гніваюся, Ево...

Бабуня сильно засопіла.

— Не на прохід ходила я, бабуню, а в ліс, просто в "казку", і вертаємось звідтіля, як бачите. Успокійтесь, бабусенько, — успокоювала живо підхлібним голосом Ева. Юліян стояв мовчки.

— Слава Богу, що вам нічого не сталося. Чи не чули ви, як ми співали? Півголосом, стуленими устами... Пан Юліян Цезаревич прийшов мене відшукати у "посольстві" від о. добродія...

— І тепер прошу пань, — вмішався тут Юліян, — вертатись до хати. А що ми добродійку бабуню залишили на часок без огляду — це тільки моя вина.

— Не беріть на себе вини, пане Юліяне, я, може, ще більше винна, ви хотіли вертатись, а я... — докінчила молода дівчина.

Бабуня завернула припухлі від сну очі на молодця і всміхнулася ласкаво.

— Ева — пустунка, хто її не знає! А ви, як поважний мужчина, не зчудуетесь, що стара бабуня аж сюди зайшла, щоб у холоднім затишку під лісом передріматися. Такі більші прийняттяпарохіян вимагають багато труду, надзору, то й мене утома з ніг звалила, то мушу конче лягти, щоб себе сном скріпити.

*

В хаті йшла забава між молоддю свobodно. Грали у "фанти" і напереміну танцювали. Коли бабуня й Ева з'явилися між гістьми, добрий настрій ще піднявся. О. Захарій повеселішав, бабуня Орелецька поплила у своїй фалдистій сукні між старші пані, якби щойно з другої кімнати вийшла, Юліян зайшов між чоловіче товариство. Він стежив очима за о. Захарієм, був блідий і поважний. Хотів з душпастирем на самоті поговорити кілька слів, але спочатку не було нагоди. Коли о. Захарій залишився на хвилину сам, він приступив до нього і заявив, що, коли буде можливо, він просив би висповідати його.

О. Захарій подався, майже заляканий, крок назад.

— Коли? — спитав.

— Хоч би і нині, отче.

— Тоді... — о. Захарій, приглянувшись молодцеві ліпше, спитав:

— Що з вами, Юліяне...? Ви бліді чи хорі, чи, може, маєте з ким поєдинок?

— Ні, нічого, я хочу свій останній тягар з душі зсунути.

— А, так? — відповів душпастир вже спокійніше. — Ви сьогодні не мали свого звичайного настрою. Хто тут винен?

Молодий чоловік здвигнув плечима.

— То зайдіть завтра зранку в шостій до церкви, бо я завтра й так декого сповідаю. Добре так?

Юліян збентежився.

— Я волів би вже нині, коли це було б можливо.

— Нині?

— Так. У вашій працівні. Вона для мене так, як церква... ще заки я додому вернусь.

— Коли ж ви їдете?

— Побачу. Маю ще деякі справи з Зарком полагодити. Я залишив хорого батька. Аж тепер прошибла мені думка, що він, може, числить години мого повороту, хоч і бажав собі, щоб я у сестри побував вісім день. Але він тяжко хорий. Тому, отче... — і не докінчив.

— Коли так, то як лише буде це можливо, сповню ваше бажання. Нехай трохи успокоїться молодь, старші відійдуть на супочинок, тоді побачимо.

*

Ніхто з гостей, ані домашніх, крім слуг надворі, не помітив, як несподівано знявся легкий вітер і враз з ним напливли з залісся чорні хмари. Заповідалась буря.

Їмості попрощалися і пішли із господинею дому на супочинок, а молоді панночки метушилися за Евою, помагали їй і службі зносити постіль на нічліг. Ева, попрощавшись наборзі з Юліяном та іншими гістьми, подалась з бабунею до спальні.

Юліян закинув поспішно пальто наопашки, приступив до о. Захарія попрощатися. Саме в тій хвилині прорізала сильна блискавиця темряву надворі, і вслід за тим ударив грім з таким лоскотом, що потряс цілим домом.

О. Захарій перехрестився.

— Ви куди, Цезаревичу?

— Додому, отче.

— Та що вам Господь дав, де я вас проти тучі пушу? До Зарків більше як година ходу. Переночуйте в нас, а раненько поговоримо, про що забажаєте.

Юліян хотів ще щось сказати, доказати, що такі ночі йому не першина, що при війську траплялося і гірше, але замовк. Шум вітру, що, мов борвій, сотнями крил розшалівся, втикався в найменшу щілину і дзвонив вікнами.

Оба мужчини лишилися в їдальні. Кожний з них стояв мовчки при вікні і дивився в темну ніч, переданий своїм думкам.

— Слава Богу, що люди мають хліб звезений, не замочить туча, — сказав о. Захарій півголосом до себе і склав побожно руки, мов до молитви.

— Ніхто не був би цього цієї ночі сподівався, — відповів Юліян, не змінюючи своєї пози при вікні.

— Температура цілої днини була душлива, парна, якесь напруження відчувалося, якби перед розривом невидних оков... — говорив далі о. Захарій. — Щось і в природі добивається іноді до визволення. Я, наприклад, почувався сьогодні нездоровий на душі і тілі, щось мені розсаджувало груди.

Опісля приступив о. Захарій до свого любимця, заглянув йому в лице і сказав:

— Ходім до моєї робітні. Обіч неї я маю ще одну невелику кімнатку і там я вас поміщу на ніч. Але, — вдарив себе нараз в чоло, — ви, як зрозумів я вас, маєте щось на серцю і це треба скинути. Ходімо до робітні...

Оглядаючись за Юліяном, спитав якби мимоходом:

— Чи завдала вам Ева багато труда, коли ви шукали за нею? Заховалася далеко?

Юліян відповів коротко, що ні, пояснивши, що була над ставом, де сторожила над бабунею.

Оба пішли до знаної вже Юліянові робітні-святині, що знаходилася при кінці коридора, де свого часу відбувся договір щодо грошової позички на виїзд для його хорого батька.

О. Захарій, відчинивши двері до неї, підніс світло догори і попросив Юліяна увійти в кімнату.

— Я лише візьму з шафи мій єпитрахиль і зараз прийду до вас.

В малій, мало освітленій кімнаті (одною невеличкою свічечкою, що догоряла) видніли по стінах півтемні обриси старого, виробленого з дерева, почорнілого Хреста Спаса[98], ікона пресвятої Богородиці[99], кілька інших піввитертих картин святих, картина з хустиною св. Вероніки[100] і старі богослужебні книги[101].

— Сідай або клякни, — обізвався поважно душпастир і перехрестився.

Юліян не сів, а зсунувся безшелесно до ніг душпастиря, заховав обличчя в єпитрахиль і клячав непорушно. Догоряло з легоньким тріскотом світло і в однім куті блимала дрібною цяточкою ледве помітна негасна лампадка перед статуєю св. Анни[102].

Душпастир ждав мовчки. По якімось часі, мабуть, внутрішньої боротьби, Юліян підняв голову і сказав півголосом:

— Не так особі душпастиря складаю я свою сповідь, а більше батькові доньки його Еви... о. Захарію відкриваю я свою душу!

— Говори, сину.

Сповідь почалась та ставала щораз рівніша. Блискавки освітлювали дві похилені постаті: одну, яка заслоняла рукою очі, і другу, що клячала зігнута. З хлипанням дощу надворі мішалось хлипання людських грудей. Чи походило воно з грудей молодих чи старих, годі було розібрати. Новий удар грому, що струсонув землею і покотився далі, заглушив на мить довкола.

Коли сповідь скінчилася, з нею ніби враз затих і вітер. Душпастир заявив:

— Тобі прощається, сину. Мужчина є духовник, а жінці вільно жертвуватися. Встань і йди, сину. Все решта залиши мені.

Юліян піднявся і без слова зложив цілунок на руці душпастиря.

— Не залишишся на ніч у нас?

— Ні, отче. Мені треба простору і холоду ночі.

— А завтра дістанеш причастіє.

— Не забуду.

О. Захарій посвітив йому мовчки і сам вернувся до робітні, де перебував до ранку.

Коли вийшов звідси досвіта, щоб зайти до церкви, здавалося, що злегка посивіла його голова посріблилася надобре коло висок, а коло уст склалася, мов витиснена невидним пальцем, рисочка смутку.

Тої бурхливої ночі Юліян жвавим і певним кроком спішив до Зарків. Було вже по півночі, коли прийшов до них. Проти нього вийшла сестра із високою свічкою, щоб

відразу трапив до своїх дверей.

— Зарко спить, — відповіла пошепки, — він мусить раненько доставити паку з городиною на дворець.

Увійшли у братову кімнату, єдину вітальню.

— Як випав вечір? — спитала сестра півголосом.

— Як звичайно такі забави. Йди і лягай, Марійко. Завтра розкажу тобі більше, бо я зморений.

Але вона не рушалася з місця, мабуть, не довіряла його словам.

— Тобі щось прикре трапилось, — допитувалася, шукаючи його очей.

— Дай спокій з відгадуванням, Марійко, — відповів неохоче. І, не роздягаючись, кинувся на постіль. Вона сіла без слова коло нього, притулила своє обличчя до його і шепнула:

— Мовчи чи не мовчи, а серце сестри ти не обманиш. Ти мав щось нині. Скажи лише одно слово: добре чи лихе?

— Гаси світло, сестро, будь ласка.

— Не підю. Я маю право питати, ти мій єдиний брат. Хто тобі кривду заподіяв?

— Я сам.

— Як мені це слово розуміти, Юліяне?

— Я заручився з Евою.

— І це кривда?

— Бо я цього ще не хотів. Навіть не уявляв собі, тільки мріяв про це, відсував у майбутнє.

Сестра дивилась на нього, якби не розуміла, а відтак додала зломаним голосом:

— А вона, чи любить тебе?

— Любить.

— А ти її?

— Саме в цьому річ. Гаси світло та йди. Мені треба темряви, тої великої темряви, де людина почуває себе по глупих або нікчемних учинках мерцем, доки не прийде спасення і він не воскресне до нового життя. Ах, мрії мої, Марійко, мрії!..

— Господь з тобою, брате! Який ти смутний. Але спи і успокійся. Гріх так сумувати молодому чоловікові.

— Не буду, сестричко, але йди. Та ні, дай мені ще твою руку, ту чисту, вірну руку, яку освячує чесна щоденна праця, нехай поцілую її...

І, притискаючи її руку до своїх уст, сказав здушеним голосом: "Гаси світло, скоро, скоро".

Вона, перелякана, згасила скоро світло і вийшла з кімнати.

Юліян спав і бачив, як у сні нахиляється чорнобрива Ева, збиточна, і каже, викривляючи погірдливо уста: "Апостоле черні! тебе кличуть мужики. Дитину принесли до хресту". Вона вдарила його по щоці і кинула бохонець чорного хліба, принесений "чернею", перед ноги, і хліб, твердий, засохлий, покотився по долівці.

Його кличуть до хорого на кінець села. Мороз тисне, а завтра треба йти на похорон

до бідної вдовиці, де залишилася купа дітей без хліба. Чує, як обзиваються скарги, що люди починають зневажати закони моралі, починають жити якоюсь "вільною любов'ю". Тут пара, там дві. Регочуться з його завваг, аж стає якось лячно, соромно. Повстають темні духи, що порпають в його житті, шукають.

Христос був завжди вибачливий для гріхів тіла... Він волів перебувати у товаристві легкодушних жінок і штукарів, ніж серед фарисеїв — був тієї гадки, що ні одна людина не пропаща, коли душа не пропаща.

Дощ ллється. Його сльози спливають по вікнах. Десь блиснуло, дерева гнуться покірно, піддаються бурі, що батожить їх і нараз втихає.

Знайомий голос небесний сповиває його пошарпану душу і чиясь рука обтирає йому піт з чола, і він чує: "Тобі буде прощено. Мужчина, є духовник, а жінці вільно жертвуватися. Встань і йди, сину".

*

Мов по грізній бурі на морі, що затирає всі попередні сліди, так почув себе Юліян по сильнім покріпнім сні, коли сонце розкинуло своє проміння просто йому в очі. Ранок був погідний, чудовий, вчорашні переживання станули йому ясно перед душею і його перша гадка була: причастіє та Ева. Він мусить взяти Еву під опіку, а, може, й захистити її перед гнівом і кривдою родичів.

З собою він уже впорався і тепер уже зможе супокійно заявити о. Захарію про те, що досі гнітило його у глибині душі, а про що вчора на сповіді тільки натякнув душпастиреві як батькові своєї нареченої.

Бо це був такий відрух його душі, якому, мов взаємній силі, мусів піддаватися. Від кількох літ, від часу врятування о. Захарія та Еви з-під кінських копит, він відчув існування такого руху, ніби малесеньку грудку заліза на дні своєї душі, що ставала йому на заваді у деяких хвилинах.

Аж під впливом вчорашніх переживань ці порухи зросли до якоїсь потуги, що ніби взяла верх над ним і наказувала поступати так, а не інакше.

*

На парохіяльнім ґанку виглядала його коло 10-ї години по Службі Божій Ева. Побачивши його, вона поспішила проти нього і всунула довірочно свою руку під його рам'я.

— Ево, — упімнув він її мимоволі, вказуючи на отворену кімнату їдальні, де звичайно пересиджували домашні.

— Ех! — відповіла Ева нетерпляче і додала півголосом: — Я сама ставала вже перед судом, Юліяне, ще раненько, і вже по всьому. Чей же старі звичаї і погляди не знищать нам нашої будучини.

— Сс! — шепнув Юліян, але вона кивнула головкою у сторону вікна, щоб слухав.

— Через вас, пані тещо, — почув він грізний голос о. Захарія, — покрилося наше серце жалобою, покиньте мою хату, щоб я вас тут більше не бачив. Ви, ви і ще раз ви всьому винні. Це проклін злого вчинку.

— Отче, зятю мій, ради Бога, спам'ятайтесь! Що вам Господь дав мене винуватити?

— кричала бабуня.

— Так я повинен був уже давно поступити, — а тим часом тільки поблажав, не мав енергії зібратися на рішучий крок — показати вам двері. Ви із своїм нещасним налогом та своїм фанатичним прив'язанням до моєї дитини потягнули її в нещасний вир.

— Татунцьо заборонить бабуні вступ до нашої хати, — зойкнула Ева з острахом і вхопилася нареченого.

— Не бійся, він задобрий, — успокоював Юліян, і обоє вступили на ганок. Але голоси не втихали і до них прилучалося ще і хлипання їмості.

— Бабуня, бідна нещаслива бабуня, вона не винна, — кликнула спочутливо Ева. — Вона перша вибачила мені і обіцяла мене захищати в усьому, на неї можу числити. Я за неї також заступлюся, побачиш.

З тими словами побігла до кімнати і, не дивлячися ні на кого, всунулася батькові до ніг.

— Я сама тут винувата, батеньку, і ви бабуні не торкайте. Вона нещасна. А чи не знаєте, що ми мусимо наші провини взаємно собі прощати, ми мусимо любити один одного! Ох бабуню!.. аж тепер я розумію, що значить терпіння, що може жаль. Своєю добротою поблагословіть мене, батеньку, гнівом не вбивайте, бабуні не робіть кривди. Я вас благаю за неї та за себе, я молода...

— Молода, молода, зятю! — пронісся зворушливий голос бабуні Орелецької.

Та душпастир підняв раптом руку і, здавалося, якісь важкі слова рвалися йому на уста. Уста йому не послужили, рука впала безвладно, він відвернувся до відчиненого вікна, склав руки на груди і потонув очима в висоту. Так він стояв якийсь час непорушно, якби згубив слух для оточення.

В хаті запанувала мовчанка, якби ніхто не віддихав, якби совершалася якась тайна, повна святости, що мала помирити душпастиря і ображеного батька.

Лиш один відважився перебити цю мовчанку — Юліян, що непомітно ввійшов до кімнати.

— Я переберу на себе ваш смуток, отче! Я молодий, і мій жереб упав. Вибачте Еві! Я вступлю на богослов'я.

Що таке було в голосі молодого чоловіка, що душпастир прокинувся? Чи вразила його спокійна рішучість слів, чи щось інше, більш незвичайне? Його очі зупинились на обличчі молодця, зчудовані, неначе не розуміли його, а Юліян блідий, але рішучий, стояв перед ним і ждав одного-одніського слова.

— Я їй уже вибачив, — відповів о. Захарій, відвертаючи погляд від молодця. — Коли ніч проминула і настав Божий день, я її вибачив, однаке щодо "батьківства", то їй це вже непотрібне.

Ева заридала:

— Жадайте від мене, чого хочете, батеньку, я все сповню, лише, щоб ваш жаль перемінився в давні почування до мене.

Батько зітхнув.

Ева, обтираючи сльози, сказала:

— На одно дайте мені відповідь, тату, лише на це одно. Нащо Дав Бог гарні ночі, що люди п'яніють від них, навіщо навіває мрії на людську душу, наче поширює її і робить їх невідповідальними за свої вчинки?

О. Захарій, зустрівшись з очима доньки, відвернувся.

Та тут бабуня заворушилась.

— Батько тобі не скаже того, що я тобі скажу. Він душпастир, але я, жінка, дам тобі відповідь. Господь зсуває на людську душу мрії на те, щоб і на землі був для смертних рай. Такими ночами ми забуваємо за своє горе, за свою самотність, за те, що нас в ясну днинукартають, бо — сонячне світло зрадливе. Ціле життя мені чогось не доставало, я побивалася за чимось і завсіди надаремне. Може, ти, моя наслідниця, ліпше мене зрозумієш. Ангелику мій, єдина радосте моя, нащо те все? Чому не може все так бути, як люди хочуть, як ти або хто інший хоче? Твій батько хоче мене з тобою розлучити. Нехай пробує. Капітан Юліян Цезаревич встав із гробу... — говорила, мов непритомна, — і хоч той капітан ані на хвилину не бажав тієї бабуні, не торкнувся навіть її уст, бо любив другу, зате його внук любить її внучку, що унаслідила в с і прикмети Альбінських. Ось на це дайте мені відповідь, отче зятю. Воно так є, бо чомусь так мусить бути і ніхто цьому не винен.

Сказавши це, старуха обернулася до їмості, що мала очі та вуха тільки для свого чоловіка і доньки і, піднісши визивним рухом руку, кликнула:

— Давай чарку, донцю, нехай вип'ю на щастя Еви! Нині я дихаю ще вчорашнім переживанням, а ти, Ево, спокійся, ти чула, що твій батько вибачив тобі. Він добрий і мудрий, — він душпастир. Хто ж інший має прощати, як не він?

О. Захарій підніс руку, наказуючи мовчанку, але вона говорила далі.

— Гадаєш, дитинко, що був би прокляв? Пусте!.. Хто проклинає любов, той проклинає молодість.

І, сказавши це, вийшла з кімнати, а дівчина поспішила за нею.

О. Захарій звернувся до Юліяна, що сперся коло вікна у поважній задумі.

— Чи я вас добре зрозумів, Цезаревичу, чи справді ви рішилися вступити на богослов'я?

— Так, отче, — відповів Юліян. — І тепер я хотів вас ще спитати, чи вам досить цього з моєї сторони?

О. Захарій поглянув зачудовано на нього.

— З вашої сторони? Ага! — і вдарив себе злегка по чолі. — Ви себе хочете мені в жертву принести, молодий чоловіче? Що вам до голови прийшло? Я на це ніколи не дозволю!

— Так, я рішився, — відповів Юліян, зложивши руки на грудях.

— Так знайте, що я з вами не годжуся. Поступайте, як хочете.

О. Захарій почав роздратований ходити по хаті.

— Що за ідея!

Юліян здвигав мовчки плечима.

— Небавком я виїду до Львова[103]. Хіба, може, хорий батько затримає мене якийсь

час дома, та нічого не змінить моєї постанови. Чи маєте ще якісь бажання, отче, або доручення щодо Еви? Я буду старатися їх точно сповнити.

— Ні, — відповів нервово душпастир. — Хіба ще хотів би вам доказати, що це з вашої сторони ризикозна гра вступати у стан, до якого не відчуваєте покликання, хоча я не таю, що мені було б мило мати за зятя богослова. Він по моїй смерті міг би перебрати тутешню громаду...

О. Захарій не встиг докінчити своїх дальших міркувань, бо їмость появилась в кімнаті, а з нею Ева.

Душпастир поглянув на свою доньку довгим поглядом.

— Заки що буде, пане Цезаревич, заки буде так, як ми говорили, я вам передовсім як батько поставлю одно питання. Чи ви любите мою дочку?

— Так, отче, — відповів поважно Юліян.

— Чи ваші почування такі, що ви можете... але ні... — поправився нараз нетерпляче, — скажемо простіше. Чи ви відчуваєте в собі силу дотримати своїй нареченій обіцянку? Ви... ви бували у світі і, щоб правду сказати, я вас тепер мало знаю.

Юліянове обличчя змінило колір.

— Як це питання торкається моєї дотеперішньої поведінки у вашій хаті, отче, то нехай воно мене не мине, — відповів він.

В його очах заблисла сльоза.

— Татунечку! — кликнула Ева, підбігла до батька і сховала своє личко на його грудях. — Що спонукує вас ображати Юліяна таким підозрінням?

— Мій коханий Юліяне, ти вражений, але батько, певно, не думав так зле. Татунечку!..

— Так, Ево, — обізвався врешті о. Захарій, здержуючись у ході. — До такого питання спонукала мене твоя вдача, Ево. Не відтягайте ніколи своєї руки від неї, Юліяне, тої руки, що врятувала її раз уже від смерті чи каліцтва. В Еві є щось непостійне, різні пориви, що раз рвуть її до доброго, часом до героїства, а часто і до нерозумних учинків. Якби до того ще не ті божевільні слова її бабуні, що в Еві збереглися всі прикмети Альбінських, то я ніколи не був би поставив такого питання.

— З бабунею справді треба числитися, вона небуденна, — обізвався з притиском Юліян.

— Вибачте, пане Цезаревич, — обізвалася тут нараз їмость. — Я маю також кілька слів сказати, хоч цілком про щось інше. Я не знаю, чому тут стільки зайвого говорити, замість того, що найважливіше. Краще нам спільно обадити, коли мало б відбутися вінчання, ніж розводитися над вдачею Еви і над вашою постановою.

— Я прийду в означений час за Евою, отче, — обізвався Юліян твердо, — але раніше мушу сам із собою поладнати. Я не хочу бути лише чоловіком своєї жінки.

Їмость подивилася заляканими очима на Юліяна.

— А Ева, а весілля? — спитала майже з розпукою.

— Ева буде до того часу при вас.

Ева, що ще тулилася до нареченого, прокинулась при тих словах з цілою живістю своєї вдачі:

— Юліяне! — кликнула, — що тобі Бог дав? Я буду при батьках, тут? Тобі не відомі мої наміри? Ти вже забув, що я вчора говорила, що їду на медичний факультет і що через те між мною і батьком дійшло до непорозуміння?

— На медичний факультет? — відповів він. — Так, ти говорила про це, це правда. Але тепер ти повинна зрозуміти, що твій замір мусить уступити перед іншими обов'язками. Відколи ти стала моєю, нареченою богослова, ти не можеш віддаватися медичним студіям.

— Юліяне! — кликнула Ева і сплеснула в долоні, — богословом? Ти — богословом? Відколи це? Я ніколи не чула з твоїх уст, щоб ти хотів коли бути священиком. Я уявляла собі тебе не інакше як ученим, професором, урядовцем, військовим, усім іншим, але ніколи попом! Ні, ніколи попом!

— Попом? — повторив Юліян придушеним голосом. — Ево, схаменися, що говориш? Чим є твій батько? Не священиком?

— Залишіть її, Юліяне, — вмішався о. Захарій, дуже супокійний, усміхаючись гірко. — Вона ніколи неправдою не орудувала і тепер сказала те, що думала.

— То будь ним, як хочеш, будь чий хочеш, але я піду на медицину! — сказала вражена, і очі її запаліли раптовим гнівом.

— Ні, Ево, — наставляв Юліян твердо на своїм, притягнувши зворушену дівчину до своїх грудей. — Це не може бути. Хіба ти вже так скоро забула, що мене любиш і не знаєш, що місце жінки при боці її чоловіка?

Останні слова, вимовлені цим півголосом, не залишилися без впливу. За хвилину вона впокоїлася і сказала:

— Я про це не забула, Юліяне, але те, що для мене найважливіше, наймиліше з усіх бажань, окрім твоєї особи на світі, ти забороняєш мені. Я ж кажу тобі: ти йди собі на богослов'я, вибирай фах, який хочеш, а я буду лікаркою.

— На селі будеш хорих селян лічити? — спитав він і усміхнувся. — По селах інтелігентів мало, Ево. Ти не береш цієї справи досить поважно. Лікарська професія нелегка. Скидаєшся обов'язків жінки душпастиря, і замість при ньому сильно стояти, щоб і добре, і гірке з ним ділити, хапаєшся... Роздумай, Ево.

— Я роздумала. Ти можеш бути вчителем релігії в місті, як до того прийде, а я буду лікарювати. Не так? Ах... будь добрий і послухний, Юлику. Ми можемо це так гарно погодити, — благала і пестила голосом. — Ти не пожалуєш, маючи жінку-лікарку, лише дай дозвіл.

І до батьків, що стояли без слова, звернулася теж.

— Дайте нам дозвіл бути щасливими, батеньки, щоб нам щасливо велося, бо без нього я не поїду до Швейцарії. Юліян дозволяє.

— Дозволяєте, Юліяне? — спитав батько, вп'яливши свої великі голубі очі у свого майбутнього зятя.

Юліян підняв брови вгору і притакнув мовчки головою.

— То я лише докину свій дозвіл, якщо воно щось допоможе, до вашого щастя, але засобів на ту ціль у мене нема. Ева знає, куди вони в мене йдуть.

— Знаю, знаю, татечку. Для ваших бідних, голодних у громаді, на шкільні книжки, для дрібних невдячників, на сирітську касу, на шпихлір у неурожайні роки, для калік і куди я там знаю... Але гроші — марниця, — додала весело, майже пустотливо, — бабуня дасть, бабуня!

— А я не даю дозволу, Ево, — обізвалася нараз несподівано і твердо мати. — Попаді медицини не треба, на селі можна і домашніми ліками лікувати, є їх там доволі. На місці твого нареченого я ніколи дозволу би не дала. Учися прясти, ткати, господарки в полі, коло худоби ходити...

Але Ева цього вже не дочула. Як стояла, так погнала до бабуні, що в сусідній кімнатці сиділа спокійно за маленьким столиком перед шинкою і маслянкою.

— Я їду до Швейцарії, бабуню! Лагодьте гроші. Всі дали дозвіл, мій Юличок і татко!

О. Захарій саме тоді звернувся до Юліяна, що сидів задуманий і гриз уста.

— Нащо ви дали цей дозвіл? Чи це тепер потрібне?

— Може, й потрібне, отче. Тяжко відмовити. Та хто годен у будучину заглянути. Знання і фахова наука ніколи не можуть пошкодити жінці, а матеріальна допомога теж придасться... На чужині інакше на це дивляться. Я думаю, що нам обоїм не вийде з того лиху. Хто не ризикує, той не виграє.

Їмость встала і вийшла з кімнати.

За хвилину вернулася Ева з бабунею.

— Добре ви зробили, зятю, що дали остаточно Еві дозвіл на виїзд за границю, — заговорила Орелецька спокійно і ласкаво, мовби роздавала посади. — Я радуюсь, зятю, щоб ви знали, хоча як гірко буде мені, старій, розставатися з Евою. Та чи можна молодій вік марнувати? Побачите, що будете мені ще дякувати, що допоможу їй добитися до ціли. Дасть Господь, і ви, і я, і пан Цезаревич діждемося потіхи і слави з неї. Вона недурно, хоч у другім поколінню з Альбінських... — тут глянула з-під окулярів на о. Захарія і похитала головою. О. Захарій зняв звішала свій капелюх, взяв ціпок у руку і, не промовивши ні слова, вийшов з хати.

*

На другий день Юліян від'їхав і в цілім парохіяльнім домі запанував супокій. Ева якийсь час ходила сумна і до сліз розжалоблена, то знову на думку про свій виїзд за кордон була щаслива і не находила собі місця в хаті. Шукала за батьком, доки не віднайшла його в читальні. Тут прилучилася вона до нього і пішла з ним далеко в село. По дорозі хапала кілька разів його за руку і, цілуючи її щиро, просила не гніватися та не журитися нею. Хоча і поїде на чужину, то свого "тунечка" не забуде, і на його поважний поклик зараз звідти вернеться. А щодо Юліяна, то вона його так безмежно любить і він такий добрий для неї, так поважно і так гарно розложив їх спільні життєві плани, що їй перед нічим не лячно.

— А бабуня, татунечку, запевняє мене, що і рік не мине, як Юліян "вилетить" із семінарії і опиниться на іншій факультеті. Де йому, каже, між мужиків на село, він для

інтелігентнішої верстви уроджений! Це раз, казала, а по-друге, він з вояцької родини. Так казала бабуня, щоб мене потішити, що він іде на богослов'я, але я вже погодилася з тим. Нехай би і дроворубом був, лише, щоб був мій!

Молода дівчина перегнулася і заглядала в очі батькові, вижидajući від нього відповіді.

Але батьківські уста не відчинилися і не дали на її сьогоднішню балачку відповіді.

*

Дома привитала Юліяна тиша, що мов шовком обняла його, а батько простягнув до нього руку й усміхнувся:

— Ходи, сину, ходи, я вже на тебе, мов на спасення, жду...

Та видно було, що недуга батька виступала щораз грізніше і винищувала його обезсилений організм до крайности. При ньому говорили лише півголосом, син з мамою порозумівалися кількома словами, тільки Зоня говорила на самоті одверто про те, чого треба неминуче сподіватися.

Мати поводитася спокійно, її вид не проявляв її душевного стану, лише тоді, коли в сусідній кімнаті не було нікого, вона клякла і перед хрестом Спаса молилася, стримуючи плач у собі. Дні минали, як удари годинника.

*

Одного дня по обіді, коли Юліян сидів коло хорого і саме перечитував уголос лист від Оксани, яка розвідувалася про стан батька, хорий покликав сина з проханням поглянути за мамою.

Мама не було, мабуть, вийшла з хати.

— То ходи сюди і сідай! — сказав батько.

Батько спитав його, чи він обдумав, як буде з мамою, коли він, батько, замкне очі.

Юліян перелякався цього питання, бо не сподівався його почути, та по хвилині надуми, знаючи батьковий звичай — на ясні питання давати ясні відповіді, — сказав:

— Я гадав би маму забрати до себе, коли ви вже таку тему порушуєте. Але вам нема чого такими гадками займатися. Дасть Господь, криза у вас промине і ви ще проживете між нами... тепер займайтеся тільки собою.

Батько заперечив головою.

— Як уже, певно, тобі відомо, були в нас моя сестра, тета Софія з тетою Олею Альбінською відвідати мене. Коли я їм, особливо моїй сестрі, одверто говорив про стан свого здоров'я і, як старшу та єдину мою родину просив заопікуватися нашою мамою, особливо Оксаною по моїй смерті, вони подали мені, щоб мене успокоїти, готове рішення, і я мусів на нього дати свою згоду. Мати про це ще нічого не знає. Тета Софія забере маму до себе, дасть їй та Оксані мешкання, а ви обоє будете їй по змозі матеріально допомагати. Оця хатчина, як вам відомо, є її власністю, дохід з неї належить їй і лиш вона одна має право обтяжувати її гіпотекою або продати. Я знаю, що ви всі, діти мої, любите і шануєте маму, бо вона вам більше серця давала, ніж я...

Опустив голову і полежав часок із заплученими очима. Юліян, схиливши голову, заслонив рукою очі, щоб батько не доглянув, як у них зібралися сльози. Він ніяк не міг

погодитися з гадкою, щоб це втілення енергії та залізної волі могло перестати існувати.

— Юліяне!

Юліян прокинувся і звернув лице до батька.

— Тепер до тебе. Отже, ти записався на класичну філологію[104]?

— Ще ні, тату.

— Але вступиш на той факультет?

— Вже ні, тату.

Батько підняв голову.

— Може, знов їдеш?

— Виїду.

Батькові заблисли очі і щось ніби усміх на його уста:

— Знову з Едвардом? Він тобою кермує. Але що це я говорю? Мене вже нема. Поступай, як знаєш. Я думав, що хоч до мого кінця залишишся між цими стінами, де жили ми традиційним, патріархальним життям, щоб мама, як мене будуть спускати в землю, не була сама. А тебе, як журавля, все наново манить кудись-то в вирій.

— Я не з Едвардом виїду, тату. Я змінив свою постанову: вступаю на богослов'я. Туди стелиться мені дорога. Саме, як ви сказали, традиційна і патріархальна.

— Підойми мене, сину, і повтори ще раз.

— Я вступлю до семінарії, на богослов'я до Львова.

— Ти мене дуриш?

— Я вас люблю, тату, і кажу святу правду.

— Але чому? — і хорий знову намагався піднятися. — На богослов'я? З якої причини? Ти скажи, щоб я не вмер, не дізнавшись, чому ти, не почувавши в собі ніколи звання до... — і урвав.

— Я вступаю на богослов'я без фальшу в душі, щоб міг із чистим сумлінням людям в очі дивитись. У душі віднайду супокій і рівновагу щойно тоді, коли візьму тягар на себе. Я не хочу перед самим собою паленіти, що не відпокутував свої молоді проступки, головню один такий. Я хочу у самому собі побороти те, що для мене таке важне, щоб здобути право називати себе чесним. Я їду, тату, як покутник на богослов'я. Це моя тайна. Але не перед вами...

— Підсунь мене вище, сину.

— Ви дивуєтесь цьому. Коли я вернувся з подорожі, я так не говорив, я був юнак. Але я пережив одну подію і став видющим, неначе відразу дозрів.

— Я тебе не розумію...

Юліян притиснув своє обличчя до батьківських вихуділих рук і говорив:

— Я свого часу врятував найчеснішому, найідеальнішому з душпастирів доньку від небезпеки, а, може, і його самого. Від того часу він називав мене спасителем тієї дитини і став моїм батьківським приятелем. Та ту єдину дитину без його дозволу, без ніякого права я потягнув за собою...

Хорий порушив головою; на його лиці показався вираз гніву.

— Ти к р а в...

— Назвіть це, як хочете.

— Слабосильний, як д і д о.

А по хвилині напруження спитав:

— Хто ж це такий?

— Той, тату, звідки я недавно вернувся, — о. Захарій, а вона, вже тепер моя наречена, внучка пані Орелецької, вашої знайомої з хлоп'ячих літ.

Хорій дивився, наче неприємно, на сина, якби шукав давніх споминів:

— Орелецька з дому Альбінських? Ах, хлопче, це якась інтрига демонів! І ти для нього, для того душпастиря це робиш?

— Він вибачив мені, тату.

Хорій усміхнувся недовірливо.

— Чи міг?

Юліян здвигнув плечима:

— Є злочини, тату, для яких нема вибачення. Мені здається, жаден суддя не осудив би мене так суворо, як осуджує мене моє власне сумління. Тому піду на богослов'я, а потім і в народ. Покину свої мрії і пожертвую себе тій діяльності, яка ніколи мене не манила. Коли моя амбіція, якась погорда, якість легковаження для того стану щезнуть, і я переможу себе, щоб статитрудовиком, мій нарід буде мою працю благословити, тоді я буду із свого життя вдоволений і підойму чоло гордо.

По хвилині відпочинку батько більше до себе, ніж до сина, обізвався:

— А кров Альбінських, а наші противники?

— Я її люблю, тату. Хай буде, що буде, а вона мені дорога, — відповів Юліян. — Вона українка і батьки її українці.

— Але Орелецька не нашої нації. Кров з кров'ю змішається, і ворожий елемент брав віддавна верх над нами. Стережися, щоб ти не потонув у ворожій таборі. Ти однісінький наслідник Цезаревичів. Заверни, коли час.

— Ні, тату. Мій жереб упав.

— Заманила у вир. Я, хоч який обезсилений і вже не для цього світа, а повторю: це все наче не діло людських рук.

Притягнув руку сина до своїх грудей і грубі сльози сплинули по його вихуділих щоках.

— Жаден з Цезаревичів не був зрадником, — прошептав він.

— І не буде, тату, — докінчив Юліян твердо.

*

Довга година минула.

Незамітно налягли осінні сутінки на цілу кімнату і настала тиша. Вона зливалася з чимраз то густішою темнотою. Одностайне тикання великого старосвітського стінного годинника, який доглядала роками рука майстра, нараз замовкло.

Юліян прокинувся.

Ледве чутний дотик чиеїсь руки до його чола збудив його.

На порозі стояла жіноча постать, що тримала високо світло, яке, розпливаючись

матовою ясністю над її обличчям, надавало їй вигляд святої постаті. Нечутно наблизилася вона до постелі і обоє з сином схилилися враз над недужим.

Майстра не стало.

*

По похороні батька і переносинах мами в гори, до тети Софії та Оксани, Юліян відвідав їх на кілька днів.

Виїжджаючи вже зовсім з гір, вертався з Оксаною, що проводила його на двірець, дорогою попри ліс. Ранок був чудовий: осінній, трохи холодний, як звичайно буває у горах. З деяких яруг між горами клубилися мряки та, пронизувані струями сонця, розпливалися у біленькі, дитячі хмарки, що, знявшись у синяву, линули кудись у безвісті. Галуззя старих смерек звисало попри білу тверду дорогу густими перлинами роси.

Тут виринала несподівано білява скала з густого замкненого лісу і схилялася аж над дорогою, там ліс відступав від дороги, щоб зробити місце камінним стінам, звідки спливав шумливо гірський потік. Недовгий час їхали самою серединою містечка і тоді Оксана показувала братові, де мешкали деякі їх знайомі. Юліянові впав в око один будинок, ніби сам відокремлений. Не відзначався красою, але розкішними тополями, що виростали, як сторожі, коло входової брами. Низький, із круглою верандою, як пташине гніздо, з вікнами, завеликими для його розмірів, і червоною покрівлею. З-поза дому клубилися старезні дерева-велетні, а невеличка площа, що оточувала будинок з трьох сторін, пишалася тепер цвітником і манила прохожих зміїними, білою рінню висипаними, доріжками.

— Чий це будинок? — спитав Юліян, звертаючи голову до гарної посілости.

— Директора Альбінського, гарний, правда?

— Альбінського? — спитав, здвигаючи плечима. — У доброму стані, але без стилю.

— Він його трохи відновив, більші вікна вставив, — пояснила сестра. — Давно, кажуть, мав будинок малі, низенькі вікна та ще й заґратовані, чим пригадував в'язницю. Але я люблю це мешкання. Воно пригадує мені якийсь замкнений світ, якусь таємничість, яка манить. Кажуть деякі, що він зробив це для своєї єдиної внучки, яка просила і докучала дідові так довго, доки він не змінив малі в'язничі вікна на великі "європейські".

Коли вони під'їжджали до гори, за якою лежав залізничний двірець, з гори саме проти них котилася звільна якась коляска із ситими кіньми. В ній сиділо двоє осіб — якийсь старший мужчина, елегантний пан, а до нього тісно притулена ніжна жіноча постать у важкій жалобі.

Коли обі коляски виминали одна одну, старий добродій глянув на брата і сестру. Побачивши сестру в жалобі, спішно, майже з переляком поздоровив її. Юліян, хоч не знаючи, хто він, відклонився.

— Директор Альбінський, — пояснила Оксана, — а та в жалобі, то була в о н а...

— Хто? — спитав Юліян.

— Вона — Дора, його внучка. Ох, правда, ти не знаєш нічого, там у них страшне

скоїлося... — І якби до себе додала: — Видко, її сюди забрали.

Юліян не питав. Він пригадував собі того "Цезаря Борджію", як його називали, що не вагався ограблювати своїх гостей у карти і визискував бідних людей. Рідний брат бабуні Орелецької. Тут виринула в уяві нараз ціла історія його батька, а вслід за тим Покутівка. Супокійне, гарне, широко розложене село із лісом, під яким виблискувався став, і "Ева", зойкнуло боляче його серце. "Дорога Ева", що вона там робить без нього?

Але ні слово не вихопилося з його уст.

На телеграфічних дротах гойдалися і цвірінькали ластівки і купали свої груди у мряці, перетканій сонячним сяйвом.

Коли приїхали на двірець, була крайня пора до від'їзду.

— Пиши, Оксано, — прощався Юліян, — скільки можеш про маму і про себе.

Один останній щирий стиск руки — і скочив у вагон. Оксана ще постояла хвилинку на пероні і вижидала, чи з вікна не вихилиться брат.

*

Юліян поїхав перед своїм від'їздом до Львова ще на два дні у Покутівку, щоб попрощатися тут із сестрою і шурином Зарком, а пізніше прилучитися до своєї нареченої та її колишньоївиховниці др. Емі. Др. Емі мусіла на бажання батьків Еви перебувати з нею у Швейцарії перший семестр, доки Ева не обзнайомиться із середовищем.

Ева, від'їжджаючи, прощалася з батьком, заливаючися гіркими сльозами, все наново верталася до нього і обіймала його.

— Держіться, татунечку, — благала, цілуючи раз у раз його обгорілі руки, — і мене не забувайте, не згадуйте лихим словом, бо я це відчую.

Якби не Юліян і др. Емі, то прощання взагалі не скоро скінчилось би.

Бабуня вже на цілий тиждень перед розстанням із внучкою ходила з запухлими від плачу очима і мусіла дати Еві слово, що буде стримуватися від алкоголю, щоб не "збовваніти" до закінчення її медичних студій.

*

Два роки не заїжджав Юліян в гори до своєї мами та сестри і не обіцявав скоро їх відвідати. Все були якісь важні причини, що тягли його як не до Покутівки до Ґангів та до сестри Зоні, то знову до о. Захарія, куди заїжджав, як мав вільний час і дозвіл із семінарії.

Ева першого року не верталась із Швейцарії на вакації, а залишилась там, щобзаакліматизуватися, основно обзнайомитися з тамошніми обставинами та студентським життям. Ферії другого року поділила надвоє: першу частину перебула в Женеві[105] в якоїсь польської приятельки, другу — в Покутівці, щоб побачитися з родиною, з бабунею і своїм нареченим, який, правда, писав теплі і щирі листи, але між їх рядками пробивалась якась "мертвеччина" без ширшого овиду. Вона хотіла переконатися особисто, що з ним діялося, чи дотримує він іще кроку у своїх поглядах, європейській культурі.

Той час був для Юліяна найкращий, наче винагородою за все, чого мусів зрікатися.

Вони ходили обоє, часто і з батьком далеко на проходи в поле, і Ева оповідала про свою науку, про славних великих людей, з котрими мала цікаві знайомства з різних частин світу.

— Юліяне, — сказала одного разу з розпаленими очима, — ти не маєш поняття, які ми тут убогі і темні в наших українських сторонах у порівнянні із західними селами.

— Знаю, Ево, — відповів. — І я бачив чужинний світ, побував теж, як знаєш, у Цюриху та Женеві. Почасти маєш слухність, але що нам робити? І ті багаті чужинці, що ти їх пізнала у Швейцарії, теж прилітають туди тільки по світло знання і вертаються до своїх рідних вуликів, усяких "Покутівок", щоб працювати на своїй землі для свого народу. Остаточно вся людська праця і наука прямують до того, щоб здобути засіб для заспокоєння фізичних і душевних потреб і поставити себе, можливо, на найвищий ступінь культури. Але ті людські сили, як сказав один мислитель, таки замкнені до певних меж. І якби не наші мрії, що нам малюють рожево стіни наших в'язниць, ми не хотіли б родитися. Кожний із нас повинен мати обов'язок служити один одному і своїй народності. Коли кожний лише одну-дві цеголки принесе із щирим серцем того нашого вузького світу, то ми будемо ставити щораз кращі підвалини під нове покоління та державу.

Вона заперечила головою:

— Ти мусиш так говорити, Юліяне, і робиш це із становища майбутнього попа у Покутівці.

Юліян почервонів і зморщив чоло.

— Може, й так, а може, і ти помиляєшся. Але скажи, будь ласка, Ево, чи тобі справді така страшна оця Покутівка? Для мене це лірика. Пригадай, яка вона була тобі дорога, коли я заїхав до неї вперше. Ти тут родилася, виросла, тут твої батьки, твій український народ, подумай! Глянь, кожна хатина, що ти її бачиш, — це окремий маленький світ. Вступи в ту маленьку хатину-світ, розвідайся, що в ній хибує, кого що болить, яка в ній освіта. Ох, Ево! Не віддаляйся від того світу, бо не добіжиш далі і не вийдеш поза нього. Прийде час і ти опинишся без нього, як на пустині, ніхто на тебе і не гляне, а щодо п о п і в с т в а, то залиш ім його поки що на боці.

— Ні, ні, Юліяне, не на боці. Я хочу знати, як тобі з ним на душі.

— Я ж щойно по другім році богослов'я, — відповів він спокійно, — що я можу говорити?

— Говори, як відчуваєш. Я теж рвалася на медицину і скінчу її, бо так постановила собі, але по правді сказати, мені ботаніка припадає більше до душі. Я ходжу на ботанічні екскурсії... — і нараз зупинилася.

— На ботанічні екскурсії? — спитав він і хвилинку не спускав з неї ока. Вона легко збентежилася.

— Це мені страшенно подобається. Ходити, збирати всякі рослини... ох, ти не знаєш, Юліяне, що це значить — ботаніка! Пізніше працюємо в лабораторії... — і знову урвала.

— Ево, ти тримайся вже медицини. З медициною вийдеш краще, допоможеш убогому

і заможньому. Не кидай її.

Юліян приступив до неї і хотів її погладити.

Вона відвернула головку і, всміхаючись, сказала:

— Я покинула медицину, а ти покинь попівство.

— Ні, Ево. Мій жереб уже впав. Я інакше не можу. Причини мого вступу на богослов'я не іграшка. Краще не порушуймо зовсім цієї теми.

З тими словами він глянув далеко вперед себе і додав:

— Ти жалуєш, що пішла на медицину?

— Не жалую. Відколи мені пояснили, що значить ботаніка, а в нас, українців, ботаніків так мало, маю вражіння, що це було б відповідніше для мене. Цей фах і так не відбігає далеко від медицини.

— З Покутівки можна буде з часом щось зразкове і культурне зробити, хоча... — задумався Юліян і не договорив.

— Що "хоча", Юліяне?

— Хоча, — хотів я сказати, — свояк Едварда, технік з Мюнхена, писав мені з Америки, щоб і я туди вибрався. Каже, що для скінченого богослова були б там гарні вигляди і навіть без богословства найшов би він там для мене добре становище, особливо як для знавця чужих мов...

Ева заперечила.

— Ти не була б за тим?

— Ні...

— Бо з тобою було б мені скрізь однаково. Там можна би не менше для своїх працювати, як тут. Там, може, і більша свобода.

— Для самих наших убогих робітників?

— Хто б мене потребував, Ево?

Ева перелякалася.

— О, ні, ніколи, Юліяне. Нам треба думати і про наших старих батьків. Я на Америку ніколи не згодилась би. Може, колись збудують і тут лікарню, Юлику. Тоді я лікарювала би, а ти хрестив би, працював культурно. Чи ти був би тоді з мене вдоволений? — і заглянула йому щиро в очі.

— Ще питаєш? — відповів і усміхнувся майже щасливий її словами.

— Ми будемо себе доповняти, — сказала Ева. — Але перед нами, себто перед тобою, ще два роки поважної фахової роботи. Бо я, ти знаєш, буду мусіти з тобою розстатись на якийсь час. Медичні студії, як відомо, вимагають довшого часу, як теологічні. Я буду до тебе і батьків на ферії приїжджати.

Він зморщив брови.

— Не згадуй мені про той час, коли я мусітиму тебе заміжною самою у світ пускати. За тобою піде і мій спокій. Не знаю, як воно буде.

Дівчина розсміялася збиточно.

— Не журися цим, Юліяне. Нам іще далеко до того.

— Коби скоріше, скоріше до ціли, думаю, щоб скоріше її, ту мою долю забрати! Ох,

Ево! — додав, віддихаючи повними грудьми, — як чудово складається іноді все в житті. Кожний із нас думає, мріє, старається дійти до свого "великого дня". Але чи всі осягають свою ціль, чи всі покликані до цього?

Вона мовчала з похиленою головою.

— Та ми обоє, Ево, ми будемо нашим учинкам вірні. Чи добре так? — він схилився над нею. — Слова не все щось доказують. Слова — пусті.

Молода дівчина не відповіла зараз, але по хвилині піднялася на пальці і без слова подала йому уста.

Бували хвилини, коли Юліян, мов справдішній дитвак, піддавався найменшим забаганкам Еви і, сповнивши їх, стояв і дивився на неї з подивом і мовчазною любов'ю, а вона з легким усміхом впевняла його, що і "льва" можна освоїти.

— Як до чого, — відповів він їй, — але до "львиної" крові, Ево, не все раджу добиратися.

— Ов-ва! — кликала.

— Не раджу, дівчино...

В любові бувала Ева весела, як потічок, а він — поважний, як спокійний став.

З радістю слідила Марія, сестра Юліяна, за своєю недалекою братовою і за братом, що на очах змінювався, ставав балакучий та веселий під впливом молоді дівчини. Бабуня перестала пити і пила тільки те, що внучка власною рукою їй подавала; батьки погодились, здавалося, цілком з побутом Еви за кордоном, — одним словом над приходством у Покутівці розвіялись усі хмари.

Деякі знайомі впевняли, що чужина розвинула чудово здібності в Еві і всі гарні завдатки в ній. У поглядах Ева змінилася.

Перед своїм від'їздом вона була запальна патріотка-націоналістка, а тепер вона ніби охолола від того. Коли в політичних дебатах заходило питання, чи потрібний шовінізм українцям, яким іноді його закидали їх політичні противники, вона зворушувалася. Коли батько або Юліян мотивували необхідність шовінізму як відпорного засобу наболілої душі у боротьбі за незалежність у відповідь на шовінізм противника, вона цього не могла спокійно слухати. Признавала, що є силою у боротьбі і засобом тепер майже конечним, але загнана у безвихідну вуличку, покидала з піднятою головою кімнату або переходила на іншу тему. Наречений дивився зачудованими великими очима за нею, одначе своїх поглядів не відкликував.

— Панна Ева хоче нам заціпити бациль космополітизму[106], — говорили деякі гості, — але це, відай, їй не вдасться. Мудренька вона в вас, нема де правди діти, і знає добре та ясно, що хоче і куди її шлях.

*

Одного ясного передполудня при кінці вересня, коли обоє вертались від бабуні, йшли через ліс. Ева сіла спочити на улюбленій лавці недалеко ставу, скинула свій капелюх на землю в траву і дивилася задумана на поверхню ставу. Юліян у добрім настрою спитав її, з ким вона у Цюріху найбільше товаришує. Вона пояснювала. З росіянами не приставала, бо вони підсміхувалися, дізнавшись, що вона українка, і

вважали українців за ворогів, не шукала їх товариства. З французенками і деякими молодими французами підтримувала знайомство, щоби вправлятися в їх мові, з німцями жила під кожним оглядом добре, а більше...

— Українців не було там?

— Ох, українців! — була її відповідь знеохочу. — Тих можна на пальцях почислити. Вони ж убогі, куди їм за кордон виїжджати, та ще у Швейцарію. Кількох наддніпрянців, правда, блукало на політехніці у Цюріху та в Женеві; вони були й познайомились з нею, але опісля відстали, вважаючи мене за польку, бо я товаришувала переважно з поляками з Королівства[107] і говорила з ними по-польськи. Є між ними один, що мене переслідує доказами, що моїм обов'язком є вернутись до польського народу. Він — варшав'як, зветься Кава, ботанік, а його сестра найліпша моя товаришка, студентка медицини. Ми разом на однім відділі і мешкаємо разом через сіни. От і все. На чужині, далеко від своїх, без любови, ми вдячні кожному випадкові, що нам дозволяв зживатися з гарними людьми. Та мій Бог — наука. В тебе інакше. Ти в семінарії маєш свою догматику, і тому ми потрохи розходимося в думках.

— Твій Бог обмежений, Ево, замкнений у книжках, а мій великий, оповитий безконечністю і непізнавальний. У його безмежнім просторі гуляють наші мрії та ідеали. Залиши ти мою догматику. Тут ми ледви чи зійдемося.

— Ти не хочеш признати, Юліяне, що ти заздрісний.

— Любов поважна, як смерть, навіть і в жарті. Будь обережна.

Вона розсміялася своїм збиточним сміхом.

— Не кажу я? Ти не довіряєш мені. Не бійся. Там Юліяна Цезаревича нема. Він у Покутівці або в семінарії, але по Женевах і Цюріхах не стрінеш його.

— Ні, Ево. Я не боюся, і я не заздрісний. Я лише остерігаю тебе заздалегідь, пізнавши твою вдачу, що любить грати ва-банк, щоб не зазнала колись через це прикростей. Ти не знаєш, що значить вразити амбітного мужчину там, де він найвразливіший. Поводись у мужеському товаристві так, начеб твій батько або твій наречений знаходилися біля тебе.

Вона стояла перед ним із сльозами в очах. Він наблизився до неї, і якась доброта взяла верх над ним. Він підняв руку, якби хотів охоронити її від чогось, але вона виховзнулася з-під його рук.

— Ти чудний, Юліяне, — сказала холодно. — Пощо це?

Він опустил руку, затиснув капелюх на чоло і, не оглянувшись, перескочив несподівано паркан, як колись, щезаючи з її очей.

Вона теж, не подивившись за ним, пішла вільною дорогою додому.

*

Над вечором того дня сидів Юліян із своєю сестрою на приспі під хатою. Сонце щойно зайшло і вечір був ясний. Довкола невеличкого домика, чистого, з блискучими, як дзеркальця, вікнами, панував спокій. Запах цвітів недалекого зільника нісся з грядок, де ховались між іншими осінніми цвітами повні барв левкої.

— Над чим ти так думаєш, брате? — спитала перша сестра. — Ще час тобі поважно

журитися. Іспити здаєш один за другим, адміністрація, а пізніше парафія в Покутівці тобі забезпечена в Едварда Ґанґа як майбутнього дідича Покутівки, маєш наречену, яку любиш...

— Справді, — сказав брат і з тими словами відвернув лице від неї.

— Коли Ева від'їжджає?

— Десь за дванадцять день.

— Чому ж сьогодні не зайшла до нас, як звичайно?

— Мабуть, щось їй перешкодило.

— Телеграма, Юліяне! — почувся нараз знайомий голос із недалекої виноградної алеї голос Зарко, за яким ішов листонош.

— Підпиши, — сказав, подаючи зчудованому молодцеві телеграму. — А тобі, моя пані, лист. Як не помиляюся, від нашої Оксани. — І, погладивши жінку по личку, додав: — Я надобре зголоднів, ґаздинько, але кіш з цвітами і паку з яриною відіслав до двірця.

— Я мушу ще цієї ночі від'їжджати, — сказав Юліян.

Зарко з жінкою злякалися.

— Що сталося? Від кого телеграма?

— Нічого злого. Це сам ректор телеграфував. Єдина донька його сестри виходить за кілька день заміж і він просить, щоб найліпші співаки-богослови приїхали на весілля. А я диригент богословського хору.

— Повечеряй, — пригадав Зарко.

— Нема часу. Може, як вернусь. — І вийшов.

*

— Ця Ева цілком хлопця прогинула, — сказала Марія до чоловіка.

— Так воно буває іноді, жінко, із найкращими і найповажнішими мужчинами.

Юліян стрівся з о. Захарієм, який вийшов із свого обійстя на вулицю, поза браму. Парох з обличчя молодця вчитав зараз, що щось трапилось.

— Що там, Юліяне? — спитав, привітавшись.

— Я виїжджаю, отче, — і пояснив зміст телеграми.

— Шкода, що саме так складається, — сказав о. Захарій якимось сумно. — Ви, молоді, начеб змовилися на нас, старих. Саме сьогодні по обіді прийшов до Еви лист з Варшави від якихось товаришів, щоб лагодилася в дорогу. Їдуть у Швейцарію. Лист цілком зелектризував дівчину. Вона думала, як знаєте, ще з кільканадцять день у нас побути, тимчасом чужі люди виривають мені дитину із спокійної хати.

Юліян поблід.

— Де вона?

— Складала свої речі і книжки до подорожі. Мабуть, сидить у своїй кімнаті чи в зільнику.

Стара слуга, що вийшла з подвір'я за браму поглянути за їмостою, вмішалася по звичаю довголітніх слуг до розмови:

— Панна Ева у своїй кімнаті при отвертім вікні. Відай, читають.

Юліян, закритий кущами, наближався до вікна. Ева не чула шелесту його кроків.

Його серце забилося. Чи гнівалася на нього? Ах, вона не знала, які почування зворушували його серце, чим була вона для нього! Перед нею на вікні лежала книжка, але дівочі очі не читали.

— Ево! — закликав упівголос.

— Юліяне! — зойкнула Ева, мов ударена ззаду невидною рукою, і похилила раптом голову над книжкою.

— Серденько...

— Ти мене перелякав...

— Чого? Я був би, може, сьогодні й не заходив до тебе, але зайшло таке, що я прийшов попрощатися з тобою, бо за дві години мушу від'їхати.

Вона видивилася, начеб він говорив з гарячки.

— Ти виїжджаєш? Що сталося?

Він пояснив кількома словами причину від'їзду.

— Але чому ти мусиш скорше від'їжджати, Ево? — спитав.

— Мені писали.

— Хто?

— В о н и, мої знайомі з Варшави. Тобі батько казав?

— Так, Ево. Але чи це мусить бути? Я думав тебе по моїм повороті відпровадити, якби ти ще була залишилася до мого повороту з весілля.

В її очах замиготіло.

— З весілля?.. — сказала протяжно і похитала головою... — Не можу, Юліяне. І батько це вже зрозумів і не затримує мене. Я рада, що не буду сама їхати до Швейцарії. Я не люблю сама їздити. Зрозумій мене, Юліяне! — додала благально, коли він замовк, і простягла рамена до нього.

— Що, Ево?

Він заслонив собою до половини вікно знадвору і схилився над нею, шукаючи її уст.

— Ти не відчуваєш, Ево, що діється в тій хвилині в моїй душі, — сказав. — Ти спокійна, я бачу і вірю, то лише я такий дурень, що серце кричить в мені боляче і не хоче вмовкати. Ти їдеш...

Вона нахилилася наново до нього і шептала:

— Я би тобі одну половину з себе залишила і, може, тобі добре було б.

— Все ж не можеш мені себе цілу залишити. Що сталося? Маєш жаль до мене?

Вона підняла головку і усміхнулася до нього.

— Ти, мій орле, в демонічній одежі, — а за хвилинку додала, споважнівши: — Мене переслідує часом почуття, що ми не побачимося. Ні, ні, побачимося, але як воно буде?

— Буде так, що вже не розстанемося. Коли поберемося, я тебе не пущу більше на студії.

— Побачимо, маємо ще час. Досі я не знала, що значить правдива, поважна любов, що вона робить із нас невірників, викликає стільки страждання. Зразу манила мене чужина, новина, чар незнаного, але тепер чар для мене поблід. Тепер не мучся, Юліяне, вибач мені.

Юліян дивився на неї і слухав її мовчки. Нараз зробив такий рух, якби прикладав револьвер до чола:

— Мною не журися, Ево. Бувай здорова. Прийде час, і з моєї душі опадє листя... — ізаломився йому голос.

Ева з острахом вихилилася через вікно і, не хочачи, зачепила за книжку. Книжка впала Юліянові під ноги. Він підняв її і побачив заголовок, витиснений великими золотими буквами: "Пан Тадеуш" Міцкевича[108]. Механічно отворив книжку, обернув перший листок і прочитав: "Дроґей товажище Еве Захарій — оддани Зигмунт Кава"[109].

Блідина покрила лице Юліяна, і він сказав стисненим голосом:

— Ховай свої дарунки ліпше, Ево.

Вона стояла, випростована в рамках вікна і побілілими устами сказала:

— Я тобі не спроневірилася, Юліяне, можеш мені вірити.

Ані один його погляд не промайнув по ній.

— Є ще й гірші вчинки, як зрада у любові, — сказав.

Вона простягнула руку за ним, але його вже не було.

*

Півтори години пізніше Юліян покинув Покутівку. Їдучи, мав Еву безнастанно в уяві. Село було оповите нічною легкою темрявою. А там ледве помітно на узгір'ї пробивалися, якби від срібної білини, стіни старого приходства.

.....

Тепер заглянемо на якийсь час у гірське містечко М., що по роках стало лікувальною місцевістю, і де проживав директор Альбінський із своєю родиною та єдиною своєю внучкою Дорою Могиленко.

Там учителювала ще Оксана Цезаревич, мешкаючи із своєю мамою у повдовілої Софії Рибко, сестри батька.

Коло мешкання Альбінського, де давніше покривала подвір'я тільки зелена мурава, пишався тепер зільник. До "ластів'яної" веранди тиснулися білі і фіолетові кліматиси, а колюче галуззя білої і рожевої рожі пнялося по стінних драбинках високо аж під покрівлю хати.

Довкола сніжно-білого будинку пашіла рістня, у літі увихалися безнастанно бджоли і так само від білих китиць п'яніли акації.

Сад зачинався поза домом і зільником і тягнувся вздовж дому з залізною огорожею аж до гірської ріки. Ріка бігла між кінцем саду і невеличкою горою, званою Мельниківкою, тулилася більше до гори, творячи через те під садом і далше поза ним зарінок, де росли, мов порозгойдувані невеличкими кущами, лози.

*

На Мельниківці, де білілося небагато селянських хаток, що їх винаймали власники деяким літникам, знаходилась і посілість директора Альфонса Альбінського, ведена більше невсипущою тетою Олею, ніж самим директором. Був там скромний домок, гарний огород, садок і відповідні господарські будинки. Тут хотіла тета Оля на старість

жити, доки Господь дозволить, щоб не бути нікому з родини тягарем. Та вуйко Альфонс, що не любив мешкати близько худоби і дробу, як висловлявся, "коло господарського швиндання", виарендував цю невеличку посілість своєї родички, щоб мати ще один дохід, крім веденої ним почти, арендованих кількох прегарних сіножатей і управи лісом своєї внучки.

Вела господарку на Мельниківці здебільша тета Оля за наказами свого вуйка, який уважав жінку за нездатну до самостійної управи земельної господарки. Допомогає їй старий слуга Олекса Дурило, колишній послугач до дітей у домі Альбінських. Коли збиралося більше гостей, він перебирався у стрій гірничого робітника і був льокаєм, найчастіш ляйбкучером, метеорологом, помічником при пасіці, садівником, одним словом, неабиякою важною особою. Він любив оповідати про панування вельмож Ганингаймів і не боявся нічого, крім свого пана, який одним своїм похмурым поглядом умів наказувати йому послух.

Олекса Дурило був потайною правою рукою тети Олі — невсипущого янгола-хранителя родини Альбінських, усіх вбогих і страждущих, що зверталися в потребі за поміччю та радою до неї.

*

Два місяці перед смертю Максима Цезаревича ввійшов одного дня по обіді Олекса до кімнати свого пана і станув коло порога.

— Олексо! Ти в мене від рання нині не був. Скажи, що там на Мельниківці чувати? І чи не видно зміни на погоду? Вже чотирнадцятий день, як ми від дощу пропадаємо.

— Я боявся нині старим мостом переходити, — обізвався Олекса. — Сіно так, якби пропало, бараболя під корчем зогниє, бідна бджола зів'яла...

— Листонош удруге ще не був?

— Був, але лиш до старшої панни була господарська газета.

— А всі здорові і все в порядку там у нас нагорі? — спитав Альбінський.

— Та ніби здорові і в порядку, пане, тільки цієї ночі зсунувся в салоні образ покійної пані із стіни на землю і роздерся надвоє.

Альбінським якби щось підкинуло.

— Портрет покійної пані, той великий, на головній стіні? Як це могло статися?

— Хто його знає? Впав та й роздерся. Панна Оля скрикнула "Єзус Марія!" і вдарила в долоні, коли я їй це розказав. Коли я хотів покійницю назад повісити, вона заборонила і казала, що по роботі сама це зробить, бо тепер не має часу.

Альбінський станув на рівні ноги і, відгортаючи волосся з чола, зморщив його грізно.

— То ніхто не винен, лише ви обоє самі, особливо старша панна. Ви з тими своїми вічними порядками і обтиранням порохів, певно, нарушили цвях у стіні. Вас усіх варто з хати повиганяти!..

— Все може бути, пане. Я лиш кажу...

— Забирайся. Де панна Оля?

— У коморі чи в їдальні. Вони дуже в роботі.

— До лиха з тою роботою, Олексю! Товчуться з нею від кількох днів, а зайти сюди до мене, поспитати, чи мені чого не треба, не придуть. Кілько разів я не наказував, щоб мені про все здавали звіт, якщо в хаті скоїться добре чи лихе.

— Ага, — схаменувся Олексю, — от що я ще хотів доказати, та за образом був би забув. Срібний голуб, той чубатий, що панна Дорочка (що я кажу!) пані Дорочка собі вибрала і випестила, згинув цієї ночі, і я найшов його мертвим у зільнику.

З очей Альбінського, якого можна було старцем назвати, блиснуло майже молодечим вогнем гніву.

— Ти що не скажеш, Олексю, то все глупотою дише, стара баба з тебе. Іди і зачини двері від моєї веранди, бо віє.

Господар дому наче тільки ждав, щоб за слугою зачинилися двері. Відкинув з колін теплу шкіру і попрямував до салону. Тут станув, як остовпілий. Великий портрет його жінки з літ молодости, з білим, прозорим серпанком, лежав на землі. Цвях був прибитий на своїм місці. Альбінський оглянувся по обширній кімнаті, мовби шукав за винуватцем. Глибока тиша заповняла кімнату і лиш знадвору було чути, як бився голосно дощ об великі вікна, як бушував вітер і як нісся тяжкий шум. Це був шум розіграної ріки і шум шпилькових лісів.

Альбінський підняв портрет із землі, поставив його до стіни і задивився на нього. Яка гарна була тоді його дружина, та дорога, єдина. Пригадував, як по шлюбі замовив портрет у славного артиста, що перебував у Ганинг'аймів, щоб мати її назавжди такою молодою. Пригадував далі клопоти, зв'язані з тодішнім матеріальним становищем хлібодавців, як над пропастью висіло все його існування, різні свої вчинки з того часу під впливом людської обмежености, недбальства та слабкої волі, ситуації, в яких використовував слабших, коли казав собі з погордою для себе: "Хто хоче бути молотом — мусить уміти бути і ковалом"[110]. Матеріальні здобутки вийшли блискучі, але рівночасно Немизис[111] забрала йому її з собою — ту найдорожчу цвітку враз з новонародженим немовлятком-сином, а потім майже всі діти, поки не залишився сам, як пустир.

Найстарша донька ще в молодім віці вийшла за вдівця, багатого, чесного купця, німця Вальде, батька одніського сина, тепер військового лікаря, а єдина внучка, наймолодшої, також уже покійної доньки — Дора подружена не з ким іншим, як саме з єдиним сином того купця-зятя, лікарем Егоном Вальде.

Їх саме дожидали сьогодні надвечір перед пошлюбною подорожжю молодих.

Альбінський закрив обличчя долонями. Так на нього находив сум і тяжкі спомини по втрачених дітях. Так мало залишилося йому з тих блискучих часів, часів панування Ганинг'аймів, із його колишньої сили і становища.

Коли подався в їдальню, застав свою братаницю Ольгу Альбінську, — потрохи вже посивілу, струнку, з папіроскою в устах. Вона переглядала ще раз прибраний у цвіти, порцеляну та срібло стіл до вечері для новоженців, а з ними і найстаршої доньки вуйка Альфонса, її кузинки — пані Цецилії Вальде, що справила в себе весілля для єдиної своєї сестрінки Дори та її пасерба, військового лікаря Егона Вальде. Коло стола біля

тети Олі стояла одягнена в гумовий плащ, готова до відходу дівоча постать — Оксана Цезаревич, надягаючи рукавиці.

При появі Альбінського збентежилася. Він так чудно до неї ставився, якби не знав, як, властиво, з нею поводитись: раз ласкаво, раз похмуро, раз як до дитини, то як до поважної жінки на становищі.

— Це все добре і гарно, Ольго, — сказав директор не без вдоволення, кинувши оком знавця на стіл, по-панськи вкритий. — Але справа з портретом, з портретом, Ольго, попсувала мені гумор. Як це могло статися? І то саме нині. Нині вже нічого не кажу, бо не хочу собі вечора псувати, але якби не так... ти знаєш...

— Знаю, вуйку! — відповіла панна Альбінська спокійно, не підводячи очей та пересуваючи тарелі.

Півгодини пізніше Ольга майже з тріумфом принесла показати вуйкові портрет, що здалека виглядав не нарушений.

— Хоч би і не можна було його направити, — сказала, — то "жива копія" з нього все нам залишилася.

— Тобі також дотепи не в пору до голови впадають, — відповів сухо вуйко.

— Не в пору, вуйку? — сказала та оглянулася. — Наша Дора, вуечку, наша Дора — чи це не чиста копія своєї покійної бабуні? Хто з всіх ваших дітей перебрав так цілковито її риси, очі, ті глибокі карі очі, барву її волосся, як не єдина її внучка Дора? Чи не маю рації?

— Маєш рацію, донько, — притакнув Альбінський і, постоявши біля неї в салоні, доки не повісила портрет на своє місце, задивився на двір.

Легко і певно зіскочила панна Альбінська з крісла і, сівши недалеко вуйка, витягнула з кишені папіросницю і з якимось внутрішнім вдоволенням почала курити.

Її думки кружляли коло Дори, бабуниної копії. Дора жила тут, дома, по смерті батьків перед вступом до школи; її доглядали і виховували, мов під шклом, — це ж була одиначка в діда і в тітки Ціллі Вальде. Коли настав час, тітка відвезла її до Перемиського дівочого інституту на бажання померлих родичів, особливо батька — вчителя Могиленка. Звідти на бажання молоді матері-вдовиці переїхала до виховного заведення у В., щоб вивчитися німецької мови, музики, трохи співу або гри на якимсь інструменті.

Бажання матері і батька сповнено.

Коли Дора приїздила на ферії, була дідуневою і тетиною пташиною і мотилем. У столиці мала тітку Ціллю, вуйка Вальде і старшого від себе кузина Євгена, якому ще малим дівчатком вкралася в серце... Коли Егон приїздив уже медиком додому, Дора відчувала для нього те саме, що він для неї. Він знав, що з жадною іншою, крім неї, не одружиться, коли не здобуде її. І доля була ласкава для обох і в чистій любові злучила їх. Він дійшов до гарного становища, любить та обожає її, а вона, як та голубка, всією душею припадає до нього,

Панна Альбінська встала. Великий годинник на стіні вдарив пів до шостої.

Директор звернувся до неї:

— Як гадаєш, чи приїде і моя донька Цілля до мене з молодими? Зробила б мені цим величезну втіху. Та моя єдина, що мене розуміє, що... — тут урвав від якогось раптового зворушення. — Жаль, на віки жаль, що я не міг особисто бути на шлюбі Дори. Так гнали вони з тим вінчанням, якби одруження тиждень пізніше, як я цього бажав, не було б так само важне.

— Це так, вуйку, — відповіла тета Альбінська, — Цілля, її муж і молоді були б, певно, вволили вашу волю, бо знаєте, як шанують вас, але як вам відомо, несподіване перенесення Егона до другого полку не дозволило відкладати весілля на пізніше. Та ми небагато втратили, вуйку, обоє приїжджають сюди, щоб рука дідуня поблагословила їх... Ви не вдоволені, вуйку, а я інакше думаю. Я лиш одного вижидаю — побачити своє дитинятко заміжнім. Чи поважне воно таке сімнадцятьлітнє!

Дід о усміхнувся:

— Та яке там поважне може стати за день-два подружжя. Егон її більше розпещує, як повинен.

Панна Альбінська дивилася за димом, що плив рівним пасмом з одного кутика її уст, коли хтось застукав у двері.

Листонош передав панні Альбінській телеграму і лист із чорною обвідкою. В ній забилося неспокійно серце, поглянувши на директора, завагалася.

— Читай уголос, Ольго. Вижидання мене дратує, я вже старий, — сказав, якби наказуючи.

Вона прочитала: "Молоді не приїдуть, бо лиш одно з них живе. Лист висланий. Цілля".

— Боже, Боже, що сталося! — кликнула тета Оля, заломивши руки, а Альбінський почав сміятися. Сумний це вид, коли стара людина ридає, але ще страшніший, коли вона заллється спазматичним сміхом.

— Вуйку, Господь з вами! — кликнула. — Спам'ятайтеся. Ми ще не знаємо, що сталося. Є й лист від вашої Ціллі, він нам пояснить усе, — впокоювала і, приступивши до нього, взяла його за руку і присилувала сісти. Сама розтяла лист від кузинки і, попросивши старого чоловіка не зворушитися, читала звільна вголос: "Ольго, не дозволяй, щоб мій батько зворушувався, бо і в мене вже небагато сил. По шлюбній вечері я просила обох залишитись у нас ще хоч на ніч і не від'їжджати в дощ, бо вже їзда до церкви була дуже прикра. Він забув шаблю і приладжені обручки не міг віднайти (нечуване при його військовій педантерії!) так, що треба було наборзі другі купувати. Молоді не послухали нас, вперлися і від'їхали. З ними і я поїхала. Егон просив мене ще перед вінчанням відвідати тітку тепер разом з ними і мені жаль було його щирому проханню опертись. Я їхала в окремім купе, бо була дуже втомлена. Дві години їхали ми поспішним, але яка то була їзда, громи били та заглушували слова, а дощ не падав, а лив. Нараз недалеко одної стації вдарило нашим вагоном так сильно, начеб викинуло нас із шин. Залізничний міст, де наш поїзд над'їхав, заломився, — перша частина його впала з висоти в ріку, решта висить у повітрі. Ніч темна, хоч око виколи, а громи-блискавиці не вгавають. Ольго! Як оповісти, що там діялося в той час? Крики, зойки,

плач, оклики розпуки: "де ми", "що сталося", "рятуйте!". Я кричу, напівбожевільна, і теліпаюсь із перестрахи. Кидаюсь від одного вікна до другого, бігаю між пасажирями, вискакую з вагону в темряві і біжу їх обох шукати! Коли смолоскипи освітили катастрофу, я побачила, як перша частина поїзда лежала справді в долині у воді, що бісилася дико довкола заліза, і всіх відразу рятувати було неможливо. Дора впала у воду і, на щастя чи нещастя, Егон за нею. Вона не вміла пливати, він славний пливак, вплив з нею на берег, залишив її тут і завернув по нещасну жінку полковника. Врятував її так само, залишив біля Дори і сам кинувся у воду шукати за мною і шукати інших. Егоне, Егоне! Ти був би все вчинив, що твоє шляхотне серце наказувало! Але, о великий Боже, смерть простягла руку за тобою! Грубий балюкрозваленного моста, нанесений розшалілою водою, вдарив його в чоло!

Переодягнену в чужі сукні Дору, неначе божевільну, привезли ми з жінкою полковника додому. Вона лежить безнадійно хора, без пам'яті, омліваю з страху, що стратить розум. Бідний батько, довідавшись про трагічну смерть сина, вдарив головою об стіну і там впав. Двох лікарів щоденно буває в хаті. Дору рятують, бо що нам залишиться, коли збожеволіє або загасне?

Бідний мій батько, бідний дідуньо, бідне і твоє серце, Ольго. Сумний буде ваш нинішній вечір. Доглядай батька. Коли можливо, приїжджай. Ні, не приїжджай, прилітай. Я сама хитаюся між життям і смертю. Чи є правда, чи є справедливість?

Ваша Цілля".

Скінчивши читати лист, тета Оля глянула на свого вуйка. Він виглядав страшно. В його очах горів огонь болю і жалю.

— Їдь, Ольго, — сказав, опускаючись обезсилено у фотель, — залиши мене. Ти бачиш, що я переживаю всіх. На те Господь мене і тримає. Їдь, доки ще вони живі, доки б'є в них живчик. Я ще маю надію, їдь.

*

Коли два тижні пізніше тета Оля вернулася із столиці, проти неї вийшов директор Альбінський і спитав уже здалека:

— Як там, донько?

— Ліпше, славити Бога, — відповіла. — Потрохи Дорі пам'ять вертається, вона в неї була наче засипана. Почала до мене горнутися, гладила по лиці, лиш не знала, як мене назвати. Треба при ній із кожним словом рахуватися, казав лікар. З поясненням пережитого і його наслідків треба починати обережно і то лише тоді, коли сама рушить ту тему. Лікар має надію, що до кількох місяців вона буде вилікувана і що зможемо її сюди забрати, бо галас міста впливає шкідливо на її потрясені нерви.

Сталося, як лікар передбачив.

Тіло і змисли Дори кріпшали з тижня на тиждень, пам'ять верталась і хора сама почала згадувати страшну пригоду та ставити питання. Щоб сказати їй правду — це сумне й нелегке завдання перебрав на себе батько померлого її чоловіка — її тесть, купець Вальде. Зразу на її питання, повні зачудовання і несупокою, де знаходиться Егон і чому вона в чорній одежі, відповідав натяками, а пізніше виявив їй усю правду.

Сам прибитий нею, батько з жахом у серцю попрохав її, притуливши її до своїх грудей лише одну хвилину, і над тим застановитися, що з утратою свого єдиного сина, він утратив все, що мав найдорожчого на світі і що тепер лиш вона одна йому сина заступає. Тому вона мусить старатися для нього, своєї тети та їх усіх виздоровіти. Дора, вислухавши ці слова з якимось німим послухом, після хвилини застанови обняла тестя за шию і довгий час не рухалася, та вслід за тим, якби аж тепер зрозуміла цілу вагу своєї втрати, вибухнула сильним і конвульсійним плачем.

Коли панна Альбінська прийшла повідомити Дору, що збирається до від'їзду, Дора притиснула хустину до очей, щоб стримати сльози, які поплили по змарнілім її обличчі.

— Я цього не переживу довго, побачите, — сказала. — Я не буду довго плакати і вас турбувати собою. Егон сам покличе мене. Що ви знаєте, як ми любилися! Який він був для мене, яка це була людина!

Та як усі великі почування болю чи радощів уміють у людській душі проминати, так і молоденька вдовиця успокоїлася небавком так, що не було остраху, що її нервова хвороба повториться.

Тета Оля своєю щирістю, тонким почуванням, часами і рішучою енергією, що не любила накидатися, а лиш кріпити духа, стала для неї, як для всіх страждаючих, правдивим янголом-опікуном. Дора, стративши маленьким дівчатком батька, опісля, шестилітня, і маму, у домі діда звертала свою дитячу душу до панни Альбінської. Коли приїхала вдруге до хати діда, оповита у глибоку жалобу, знов тільки теті Олі заявила:

— Я буду вашою, тіточко, аж до хвилини, доки мене не покличе Егон до себе.

.....

Якось дивно склалося так, що в пору, коли прибула повдовіла пані Цезаревич до своєї братової пані Софії Рибко, директор Альбінський привіз до себе свою, тяжким горем прибиту 17-літню повдовілу внучку.

Дора помагала теті у господарстві і обі перебували разом на пожиточній праці довгий час. Під впливом тети Дора ставала чимраз спокійніша. Тета Оля не говорила багато, вона і не любила пестити, але те, що притягало до неї, це була свіжість її духа, природність. Хто і не хотів, мусів покладати віру в її слово і виявлялись перед нею широко і одверто.

*

Дора полюбила Мельниківку і заходила туди часто. Зразу ходили з панною Альбінською, а далі й сама. Особливо, коли треба було від дідуня важніші припорушення передати Олексі, вона йшла на гору сама.

Годинами ходила на проходи. То лісом, де почувала себе, мов у святині, то каменистими стежками, де стрічалась із гірськими людьми і вислухувала супокійно їх жалі та радісні події, то споглядала задумливо на сусідні заліснені верхи та тонула у божеській красі природи.

Любила пересиджувати над потоками, що спадали голосно, заглушуючи інші звуки, у розгоні почерез скалисті стіни. Там, де плила гірська ріка і місцями, здавалося, наче сунулася вперед, вона ті місця обминала. Зелена, понура вода манила її своєю

лякливою тайною і викликала мороз на тілі. Як дика серна, що іноді з нічого, від одного несподіваного, ледве помітного шелесту в лісі сполошена, утікала, так утікала і Дора. Ліс мав свої тайни, а вона їх ще не знала. Не хотіла знати. Зате так, на самоті, без товариства, полишена виключно на свої сили, ніби дужчала.

Любила Дора заходити на Мельниківку і тому, що тут пригадував їй кожний куток дитячі літа. Сюди приносили її з великого мешкання, коли сильно плакала і нелегко було чим-не-будь її заспокоїти. Коли була слухняна, особливо при науці, бувало, дозволяли їй іти з тетою Олею на Мельниківку. Тут в одній з кімнат відкрила Дора одного разу одну річ, яка зачудувала її і врадувала чимало. Була це прядка з колесом, на якій пряла ще її покійна бабуня Альбінська, а пізніше й тета Оля. Прядка не стояла тут невживана. Видко було, що вона ще недавно була в руху. На куделі при прядці знаходився гарно приготований лен, а на гребені звиті напрядені нитки.

— Тіточко, — сказала вона ще того вечора до панни Альбінської, коли обі розходилися до своїх кімнат на супочинок, — ви мусите мене навчити прясти. Наші бабки і прабабки всі вміли прясти. І моя бабуня, напевно, теж.

— Твоя бабуня дуже любила прясти, а дідो гнівався, що вона підтримує старосвітчину, бо з жінок гірничих урядовців ніхто цим не займався. Він все тримався здалека від демократичних почувань і не любив, щоб його хата нагадувала село і "низи".

— А чому ж дідо з попівською донькою оженився? Урядничих доньок, певно, було досить.

— Ах, тоді бабуня була донькою вже не звичайного душпастиря, а вище поставленої духовної особи і з літературної праці знаної особи. І гарна була, Доро. Із своїм білим личком і очима, як у серни, із своєю незвичайною солодкістю в усміху, і виразом обличчя вміла чарувати. Та все бували моменти, де він... — і тут урвала.

Дора не питала більше.

Вона знала бабуню лише з портрету і перед ним могла вистоявати годинами.

— Ах, тіточко, — додала з якимось нервовим поспіхом молода вдова. — Ви мене мусите всього навчити, що самі знаєте. Коли я так подумаю, скільки всього знають інші дівчата, жінки і взагалі мої ровесниці, то я видаюся собі проти них наче без змісту, і по цім світі, мов автомат, блукаю... Мені соромно. І коли я так думками вперед іду, тіточко, то Егон мусів у глибині душі перед моєю беззмістовністю і невеликим знанням очі зачиняти, бо інакше за що мене так дуже любив?

— Любов — тайна, зозулько, — відповіла панна Альбінська і відвернулася.

*

Про гарні дружні зносини, як вони іноді між шляхотнішим жіноцтвом бувають, директор Альбінський мало що знав. При своїм бистрім умі та оці знав, що вони існують, але не сприяв їм, був їм навіть неприхильний. Він лиш одну з Цезаревичів признавав і ставився до неї з відповідною пошаною, — саме паню Софію Рибко з дому Цезаревич, вдову по надучителю Рибко. Коли наспіла відомість до панни Альбінської про смерть Максима Цезаревича, брата пані Рибко, він переслав їй вислови

спочування, але решту родини завзято оминав. Коли Оксану, яку знав добре як учительку цієї місцевости, та її маму запросила з якоїсь нагоди до себе панна Альбінська, і він там випадково знаходився, відійшов з їх товариства зручно, насплюючи брови. Панна Альбінська спитала його тоді із свавільним усміхом:

— Я собі запросила моїх добре знайомих на маленькі сплітки, а ви нас бойкотуєте, вуйку, чому?

— Бо я не хочу вашу єдність своєю присутністю порушувати, — відповів.

Станувши раз проти Цезаревичів на становищі ображеного колишнього високого урядовця за "безпідставне" підозріння у справі самовбивства капітана Цезаревича та з принципу тримаючись осторонь зносин з українцями, він не уступав із цього свого становища. Українців Цезаревичів заступав тут тільки жіночий пол, бо єдиний їх нащадок мужчина перебував далеко. Тета Оля, сирота по його браті, із вступом у дім вуйка заявила одверто, коли цей забажав, щоб вона в його хаті говорила тільки його матірною мовою, що вона по мамі, хоч і знімченій, — українка і нехай він не порушує цієї справи. І хоч ніколи не виявляла своїх симпатій якоїсь одної народности, говорила вільно обома мовами і німецькою. Тета Оля, заступаючи маму сиротам, згідно з бажанням покійної, плекала в них любов до матірної української мови і до свого народу, вчила не вирікатися його і не приносити йому сорому безхарактерністю. Від хвилини, як перебрала вона обов'язок заступати дітям у вихованні маму, вона перестала існувати для себе. Її вуйко, в усіх напрямках мудрий та освічений, ішов їй на руку у вихованні дітей, лиш у вихованні синів у національному дусі забороняв їй брати участь, щоб вона і не починала. З того виходили іноді серед молодого покоління дисонанси між синами і сестрами.

*

Більш як два роки минуло від часу, як повдовіла Дора Вальде прийшла до здоров'я, стала зрівноважена, набрала охоти до життя і праці і мов не оглядалася за минулим.

— Чого? — сказала раз до тети Олі, — порпатися в минувшині, шукати того, чого ніколи найти не можна? Я мала його, я чула його серце, вибрану душу і я почувала себе ліпшою і ціннішою, ось і тому вже більше не нарікаю. Видно, Егонова смерть була необхідна, як і моє життя необхідне.

Її очі дивились тоді з-під білого чола з незбагненною тугою і вона так тонула в думках, наче шукала утраченого щастя. Молоді уста, сумно зарисовані, надавали їй обличчю у таких хвилинах поривного виразу. Вона вже не збігала, як давніше з Мельниківки, мов газеля. Втаємничена панею Альбінською у світ бджільництва, вона потонула в ньому з такою повагою, що починала зрівнюватись у славі доброї пасічниці з тетою Олею.

З міста вислав їй тесть прегарний інструмент-фортепіян, замовлений на нову посаду померлого лікаря Егона. Дора в горах заприязнилася з ним і віддавалася виключно класичній музиці. Займалася нею поважно, мов розв'язувала проблеми, а від співу, що виривався в неї іноді сам на уста, стримувалася, майже полохалася свого власного голосу. Та коли співала, то так, що дехто з слухачів плакав від її чарівного

голосу. Коли кінчала, а в хаті панувала тиша, вона сама переривала мовчанку, щоб лиш не допустити слухачів до висказання її підхлібних слів, яких не любила слухати.

Хоч тета Оля часто відвідувала своїх приятельок в їх оселі у старім шкільнім будинку на узгір'ї, то Дора ніколи не виявляла бажання прилучатися до неї. Вона знала їх усіх, але дідо заборонив підтримувати знайомість із ними. Коли тета Оля раз кликала її зайти з нею, що Оксана "розумніша", що була б для неї "відповідним товариством", дідо стримав Дору, кажучи:

— Лишись тут, я старий, не покидай мене. Я тебе впевняю, що там ти не найдеш того, чого сподіваєшся, нічого, крім пересічності, а на чолі "розумниці" трохи гордості.

Дора мовчала, але хто знав її добре, знав, що вона не була згідна з дідовим бажанням. По якійсь хвилині сказала:

— Тета Оля любить Цезаревичів.

Альбінський здвигнув плечима.

— Я знаю, що вона тобі ту родину як симпатичну представляє, але хоч як я шаную звичайно слова моєї братаниці, то можу тебе запевнити, що не все, що вона хвалить, є золотом.

— Не знаю, — відповіла Дора спокійно. — Одно, що мені в тих жінок подобається, це те, що вони ведуть себе солідно і нікому не накидаються, хоч убогі.

Дідуньо скривив уста:

— Бо виноград зависоко висить, — відповів, і більше не було про те бесіди.

Одного разу по обіді, коли директор сидів із внучкою на кам'яній лавці під хатою саме проти входової фіртки, фіртка заскрипіла і несподівано ввійшла Оксана Цезаревич. Із книжками під пахою, з капелюхом, повішеним на руці, вела мале сільське дівчатко.

Побачивши на кам'яній лавці Дору, вклонилася здалека і сказала:

— Вибачте, панство, коли, може, перешкоджаю. Вертаючись із школи, я подибала на вулиці оцю дитину, що йшла і плакала. Вона голодна, мати лежить хора, батько пішов до тартаку, і дитина не знає, як дістатися назад додому. Я б відпровадила дитину до її мами, але і в мене лежить мати хора і я спішуся. Чи не дозволили б ви слугі відпровадити малу на Мельниківу, бодай через старий міст?...

Дора придивлялася уважно Оксані — її гарні, сталевої барви очі притягали до себе.

— Я сама відпроваджу дитину, пані. Маю час. Не журіться більше нею, — відповіла Дора. — Ходи до мене, дитинко, ми підемо аж до твоєї мами. Добре?

В тій хвилині підніс директор з-над часопису голову і, не глянувши на Оксану, обізвався сухо:

— Чого тобі самій відпроваджати дитину? Заклич слугу, дай їй кусник хліба і справа скінчена.

Молода вчителька, наче не дочувши слів Альбінського, склонилася перед молоденькою вдовою і спитала:

— Отже, можу віддати малу вашій опіці, пані, — і мов завагалася назвати її по імені.

— Дора Вальде, — докінчила Дора, усміхнувшись мимоволі.

— З виду я вас знаю. Чи мусите справді вже йти?

— Так, — відповіла Оксана і, кланяючись, подалася до фіртки.

Кладучи руку на клямку, нараз застановилася й оглянулася. Дора підняла дитину на руки і, не вважаючи на замітку діда, вийшла без слова за Оксаною на вулицю.

Ішли якийсь час поруч і знайомилися. Дора спитала Оксану, чи не могла б вона коли до неї зайти і про дещо поважніше поговорити, наприклад, про убогі та осиротілі українські діти. Тета Оля робила їй уже кілька разів пропозицію зайти до неї, але вона сама не знала, чому не пішла, — чи була така несамотійна, чи стояла під впливом чужої сили. Але тепер наче відчула відразу ґрунт, де може сміло стати. Оксана була мило вражена пропозицією нової симпатичної знайомої, яку знала тільки з оповідань тети Олі.

За підвечірком Дора сіла близько тети та, обнявши її одною рукою, сказала:

— Оксана Цезаревич подобалася мені, тіточко. Її чудові сталеві очі дивляться з таким виразом, начеб видобували все, що криється в людській душі. Вона непересічна дівчина, правда? Ви її знаєте?

Тета Оля притакнула головою.

— З вигляду вони всі вдалися у свого діда саме тими очима, орлиними носиками і темним волоссям.

Дора підсунула з зачудовання брови.

— Ви його знали? — притулюючись до панни Альбінської, вижидала відповіді.

Тета Оля оповіла короткими словами, що дідо був військовий, чесний, талановитий, щирий патріот і що помер несподіваною смертю, не досягнувши сорока літ.

— Під час мого перебування в домі твого діда, — говорила, — він найрадше пересиджував серед дітей. Твою маму, що була наймолодша, він уподобав собі найбільше. Вона була тихенька і все співала йому пісеньки.

— Оксана Цезаревич цінніша від мене, — сказала Дора.

Альбінська поглянула на неї здивована. Дора пояснила свої слова:

— Що я досі сповнила? Оксана вчителює, помагає своїй мамі і в хатній господарці, вона, безперечно, добра патріотка, а я що?

— Коли тобі було ще робити? — відповіла тета. — Досі ти жила життям гарно плеканих дітей, що не знають звідки і куди йдуть, ведені лише самими традиційними звичками, як багато інших людей.

— Чи не могли б ми обі разом відвідати Цезаревичів?

— Осінь зближається, дитинко, робота з усіх кутків заповідається, піди сама до них, вони тебе радо приймуть. Це люди з культурою в крові.

— Ви знаєте, тіточко, що я тепер лиш або з вами, або з дідунем виходжу між "люди".

— Боягуз, — зажартувала тета Оля.

— Дідуньо тому винен.

— А з Гафійкою таки вийшла. Видко, тобі треба частіше сходитися з Гафійкою.

Зрештою з Оксаною ви не повинні бути чужими, бо твоя кузинка Ева Захарій заручена з братом Оксани, Цезаревичем. Знаємо, що дідो не симпатизує з Цезаревичами. Коли ти зайдеш туди сама, він буде менше противний, а коли зі мною, то буде відказувати. Тому ти піди сама, а я за тобою зайду.

Вони знали, чому директор Альбінський ставився ворожо до всяких знайомостей Дори. Вона врятувалася, так сказати б чудом із страшної катастрофи, дбайливість лікарів ледве відвернула її від божевілья. Вона була йому задорога, як єдина його перлина. Після смерти Егона як єдиний її опікун дістав від дирекції залізниць відповідне, повне відшкодування для молодой вдовиці і за високу готівку закупив гарний шмат лісу, з якого мала вона колись жити. Спокійні давні часи минули, світ почав переіначуватися і він постановив, що як довго живе, буде підготовляти Дору до теперішньої дійсності, вчити її життєвого реалізму. Крім цього, в усіх його поступках гамував його той колишній божевільний "проклин". Ні, ні, він з такими людьми, як Цезаревичі, не хоче мати нічого до діла!

*

В тиждень пізніше по обіді впав раптовий дощ. Так несподівано, як упав, так і минув. Сонце показалося наново, деревина блистіла від краплини і в зільниках цвіти тремтіли по купелі.

В зільнику вешталася Дора, обережно, але немилосердно стинаючи рожі. Зложила з них китицю і хвилинку дивилася на неї. Ввійшла нечутно до дідової кімнати, щоб повідомити його, що виходить з дому. У руках тримала прегарну китицю і кришталевий дзбаночок, повний золотого меду.

— Я йду, дідуню, до панства Цезаревичів. У відповідний час заїде за мною тета Оля. Не журіться за мене.

І схилилася, щоб зложити на його руці цілунок. Дідो стиснув її руку, мов кліщами, і сказав:

— Ти противишся мому бажанню і ідеш до дому, який я вважаю для твоєї особи за невідповідний.

Дора поблідла і, витягаючи насилу свою руку з дідової, сказала:

— Тета Орелецька — ваша рідна сестра, коли вона не вагалася згодитися на заручини Еви з Юліяном Цезаревичем, хоч Ева така талановита дівчина, що займе колись в українськiм суспільстві поважне становище, то чому мені, її кузинці, не можна знайомитися в рідні того нареченого з чесними жінками?

Альбінський усміхнувся.

— Тета Орелецька могла також свою внучку з ким іншим заручити, як з богословом та ще й сином ремісника!

— Він лагодився на професора гімназії, а може, й університету.

— То чому пішов на богослов'я?

Дора мовчала, не знаючи, що відповісти.

— Його батько був годинникарем, — відповіла сміливо.

— Теж особистість! — кликнув директор із нетаєним глумом.

— Дідуню, — сказала Дора, — я не хочу вам перечити в річах, яких я не розумію, але наука Христова вчить нас, що перед Богом ми всі рівні, всі. І тому я не розумію, чому має одно бути гірше, бо походить із нижчого стану, а друге ліпше, бо з вищого.

— Тета Орелецька не є для мене міродайна, — завернув завідатель до попереднього аргументу.

— Але Ева і родичів має.

— Справді. Мати — попадая, яких є тузинами, а батько — наївний піп, то й справка героя вдалася.

— Вони з любови заручилися, дідуню.

— Я бачу, що ти дуже добре поінформована про попівсько-покутівські справи.

— Ні, дідуню, не дуже. Дещо знаю від тети Олі, а про свої заручини писала мені Ева Захарій сама.

— А я тобі щось інше скажу: що моя сестра — Орелецька, теща о. Захарія, нещаслива через свій наліг, відомо також і те, що вона грошовита пані. Юліян Цезаревич не був із тих, щоб не знав про одно і друге. Загніздився в Покутівці, зблизився до парохії, а що має бути гладкий, то закинув вудку і зловив золоту рибку-одиначку, спадкоємницю бабуні. Цезаревичі завжди були вбогі. При такій невістці, як Ева Захарій, Цезаревичі зможуть ogrітися.

— А я все стою на тім, що їх лиш сама любов злучила.

— А я лише одного хотів би дожити, — докинув, — щоб побачити, як колись Ева получить обов'язки попаді і лікарки. Але вона талановита, з правдивою кров'ю Альбінських, вона в кожній ситуації дасть собі раду.

— Дідуню, — відповіла Дора, — я все відчувала, що ваше серце не було настроєне добре до Цезаревичів, що в вас є до них нехіть. Чи це, може, тому, що вони українці? Чи ми тому винні, дідуню? А коли ні, то за що їх уникати і понижати? Вразили вас?

Він тріпнув рукою, начеби його щось укололо, і сказав брутально:

— Іди!

Переступаючи поріг, вона оглянулася.

— Як вернусь, дідуню, то зайду до вас, щоб оповісти, як там було!

Не маючи охоти стрічатися з людьми, що цікавилися гарною молодою вдовою і зазирали за нею, вона пішла коротшою дорогою, просто на узгір'я, де стояв шкільний будинок — тепер власність пані директорової Рибко. По раптовім дощі в каштановій алеї залишилися тут і там, мов дзеркалеві, цятки води, які Дора то обходила, то перескакувала.

Вона була трохи зворушена. Вона буде в тих Цезаревичів уперше. Знає розклад їх мешкання і деякі родинні справи. На душі мов несла гріх. Цезаревичі, хоч рідко, а все ж бували в тети Олі коротко через дідуневу нехіть до них. Її тепер покидає відвага зайти до них. Тета Оля сказала їй, що вони врадуються її приходом, але чим ближче наближалася вона до старої школи, тим більше проймала її несміливість. "Боягуз, дикунка", — сказала б тета Оля і сміялась би з неї. В неї б'ється злегка серце, вона згадує дідуня, зітхає і пригадує всміхнене добродушне обличчя тети Олі з папіроскою в

устах. Забуває, що хотіла увійти з задньої сторони мешкання через подвір'я і подалася мимоволі на сходи.

Стискає уста і стукає у двері. Зсередини ніхто не обзивається. Жде ще хвилинку, потім ще одну... Хтось ізсередини просить увійти. Мужеський голос. Відчиняє двері. Перед нею стояв високий мужчина, темноволосий, з блідою церою й ясними очима.

— Я до пані Цезаревич і панни Оксани. Не знаю, чи застаю їх дома...

— Прошу дуже. Мама і сестра дома, — і молодий мужчина вказує на двері по правій стороні довгих сіней. Рівночасно відчинилися вказані ним двері і Оксана появилася на порозі.

— Як гарно, що ви зайшли до нас, пані Вальде, — заговорила живо Оксана і попросила гостю до середини. Сіли за столом, покритим гарно вигаптованим сукном, де стояла невелика фотографія в різьблених рамцях.

— Чудно, — сказала Дора, відсуваючи знимку від себе. — Це лице мені знайоме, деь я його мусіла колись бачити. Але де?

Вона похилила голову, наче пригадувала, і нараз розсміялася.

— Перед хвилиною! Це той сам, чи син? Наречений кузинки Еви Захарій?

— Так, це мій син, коли ще був старшиною, — відповіла пані Цезаревич, — не хочеться мені вірити, що я його маю у своїй хаті. Вчора по обіді приїхав. Вісім богословів, вибраних співаків, вибралися з ним, диригентом богословського хору... Вони були на весіллю ректорової сестрінки, кілька кілометрів звідси. Щоб таку подорож не робити безцільно, зробив їм мій син пропозицію заїхати сюди, щоб улаштувати тут український концерт на добродійну ціль для вбогої шкільної молоді. Наші прегарні українські пісні, мовляв, повинні пізнавати не лише наші люди, але і чужі. Завтра вечором відбудеться концерт. Мені видається його приїзд, мов сон. Завсіди перебував на феріях під час студій у Покутівці або на парохії у батьків своєї нареченої. Дасть Бог, відтепер за рік, буду мати вже невісточку.

Дора слухала.

Під час того, як пані Цезаревич розмовляла, Оксана віддалилася незаметно і небаком внесла самовар. Вмить стіл застелила білою, як сніг, скатертю, де появилися напечені смачні пампушки і медівники. Ввійшов Юліян у чорній одежі богослова, як ще ходив до міста.

— Пані Дора Вальде, кузинка твоєї нареченої Еви і внучка директора Альфонса Альбінського...

— Чи то не ви були перед більш-менше трьома, може, чотирма роками в Покутівці, бо ім'я "Дора" я собі з уст Еви затямив. Тоді ми ще не були заручені.

— Так. Я верталась з тетою Олею після школи додому і поступила була до Покутівки. Я була ще тоді дуже молода... — і тут перервала раптом, ударивши себе легко по чолі. — Мої рожі, мед!

— Це для вас, панно Оксано, — сказала, подаючи цвіти учительці, — а це для вас, добродійко.

Обі обдаровані подякували, а пані Цезаревич спитала:

— З вашої власної пасіки?

— Так.

Мати поставила золотистий мед перед сином:

— Їдж, сину, таких пасічних, як кузинка твоєї нареченої, нема багато.

Юліян поглянув на Дору:

— Справді? Ви самі займаєтесь бджільництвом? Таке заняття відповідає більше старшим.

Дора пояснила, що тета Оля ввела її у працю, колись вона сама зможе провадити господарку. Тепер до фахових студій забиратись їй уже запізно і дідуньо її від себе не пустить. Але з часом можна свої постанови змінити.

— Може, візьмете собі приклад від вашої кузинки, моєї нареченої Еви? — сказав Юліян.

Їх погляди стрінулися. Їй здавалося, що в його голосі і очах мигнула іронія. Вона здвигнула байдуже плечима:

— Хто може у будучину заглянути?

Він звернув голову до вікна і не питав більше нічого. Дора дивилася хвилину несміливо на Оксану.

— Я думала про те, чи не можна б улаштувати та утримати захоронку? Українців у тутешній околиці мало, а хоч би і було більше, то тут переважно робітники.

— Чим утримувати захоронку? — відповіла Оксана.

Дора посумніла. Вона над тим не задумувалася. Їй було досить того, що це буде добре і корисне. У думках рішила навіть, що буде по дві години денно перебувати між дітьми.

— Дітей треба і прохарчувати, — вмішалася пані Цезаревич, — а хто і чим буде вести кухню? До цього треба капіталу і людей.

Дора замовкла. Подумала про своє власне майно, але тут застрягла гадками. Все відшкодування, яке дістала по смерті Егона, взяв дід у свої руки, а в нього залізна рука і він не видасть їй тепер ані сотика.

— Поки що не знаю, звідки зачати, щоб ввести в життя діло. Треба буде й з тетою Олею порадитися. Вона знає на все раду.

— Справді, — обізвалася Оксана. — Це цікаво, що та золота тета порадить?

— А я бачила себе вже в уяві серед дітей, — сказала Дора, — як я ними займаюсь.

— Це не така легка праця, як ви собі уявляєте, — вмішався і собі Юліян, — це ж будуть головні діти з нижчої верстви, убогі, обірвані. Вони не все бувають слухняні і мирні. До них треба рук, терпеливості, серця і психології. Чи ви годні денно хоч би півгодини таку одну або другу дитину на руках тримати, впокоювати, а часом і попестити? Далі, чи ваш дід згодився би на те, щоб його єдина внучка перебрала на себе такі обов'язки?

— Над тим я не надумувалася, — відповіла Дора півголосом. — Тут треба би також...

— Поборотися, пані, — докінчив Юліян і по його устах перебіг знову ледве

помітний усміх іронії. — Краще піchnіть від чогось легшого, от від святого Миколая[112] для дітвори, від ялинки.

— Ви мене зробили на одну надію біднішу, а я їх і так не маю багато.

— Справді? Ви так поважно це брали?

— Я буду свій дохід з пасіки на такі ціли відкладати, — кликнула нараз Дора врадована, що їй така думка заблисла. — Ви добре кажете, треба від малого починати...

Пані Цезаревич вийшла з кімнати, щоб полагодити якусь роботу, а Оксана поспішила за нею, щоб наборзі покінчити ще кілька непоправлених зшитків, бо хотіла провести Дору. Юліян і Дора лишились самі.

— Чи ви прийдете на наш концерт, пані? — спитав Юліян.

— Не знаю.

— Від'їжджаєте сьогодні?

— Ні. Тільки не знаю, чи дідуньо схоче. Хіба що, може, з тетою Олею пішла б. Я люблю музику, іноді й сама співаю.

Юліян скрутив свіжу папіроску і зовсім не виглядав так, якби мав охоту займатися гостею. Дора підійшла без слова до фортепіану і, вдаряючи одною рукою легко по клавішах, присунула собі ближче крісло і сіла. Їй було мило, що цей мужчина мовчав. Наречений Еви, колишній свояк. Всі в тій хаті їй чимось близькі. Вона грала злегка, ніби випробовувала інструмент.

Юліян сидів збоку, курив. Чудно! Споріднені з Евою, а найменшої схожості у вигляді між ними. Тут профіль майже дитячий, м'який, очі якісь знайомі, і щось між її бровами нагадувало йому. Ні! Він не знав. І його гадки поплили і викликували жаль до Еви. О, Ева, Ева!.. Його очі падуть на дівочу вдову, що сидить, мов птах із зложеними крилами, не звертаючи на нього цілком уваги. Ева згадувала лише про її очі, мов у серни, і про те, що Дора не захоплювалася жадними ідеями, не ставляла собі вищої ціли. Але, де була така друга, як Ева? Він бачить її так виразно перед своєю душею, її глибокі очі, її збиточний зачіпливий усміх, її дотепні слова, але тепер? Чужина пожерла їх духову приналежність. Через чужину вона втратила змисл для нього, заміняла його за приятелів... Музика згубилася. Пані Вальде оглянулася.

— Я не вмію артистично грати. Не дійшла до високої школи. Граю лише для себе, для своїх, — сказала спокійно, без міміки, і наче його своїм голосом збудила. Він, зачудований, видивився на неї і, не знаючи чому, спитав:

— Ви довго були заміжні, пані Вальде?

— Здається, не довше, як три години. Одну годину провела з чоловіком по шлюбі в його батьків при весільній вечері, а дві, коли гнали поспішним поїздом під час бурі назустріч катастрофі. А більше я його не бачила.

— Вибачте, пані, що я поставив таке питання, — сказав обережно, примирливо. Взяв її руку і притиснув до своїх уст. Ця жінка не була вже дитиною. Вона не рухалася із свого місця.

— Це нічого. Все одно воно й так не зміниться, не буде ніколи, як було. Ви, богослов, вірите, що ми колись зійдемося і ще існує позагробове життя, правда?

Він мовчав. У відповідь на погляд її очей, він міг лише мовчати. Але вона все ждала і повторила питання:

— Правда?

Тоді він сказав заспокійливим голосом:

— Людське життя — це трагедія від хвилини уродження аж до загадки смерти, сказав один мислитель новіших часів.

Ввійшла Оксана вже з капелюхом на руці, а за нею пані Рибко. На прощання притиснула її до грудей і сказала:

— З цього вікна я не раз ще молодою жінкою дивилася зимою на мешкання вашого діда Альбінського, що, як зачароване житло з освітленими вікнами, лежало там унизу між білими деревами, мов срібна мрія. Згадувала не одно з минулого — гарне і сумне, а пізніше, вже старшою, все мала бажання побачити вас зблизька. Говорили про вас, що ви "чиста" бабуня Альбінська, народжена, може, і на те, щоб залагодити все, що блукало темними тінями з минулого між добрими і злими вчинками людей.

Дора, приступаючи до вказаного вікна, дивилася хвилину крізь нього:

— Справді, звідси чудово видно наше мешкання, сад, тополі при фіртці, а навіть вікна тети Олі і мої. Зимою мусить бути дійсно гарний вид звідси. Зимою я буду до вас хустинкою махати, панно Оксано, або по умові вікна освітлювати, даючи собі тим знак на побачення.

Сказавши це майже весело, вхопила свій капелюх і, беручи Оксану під руку, вийшла спішно з хати.

Юліян слідив за обома з вікна якийсь час як ішли алеєю. Побачивши саму маму в кімнаті, спитав:

— Кілько їй років, мамо?

— Кому, сину?

— Їй, тій Альбінській.

— Мабуть, цього року скінчить дев'ятнадцятий, так згадувала якось її тета. Чи подібна до Еви?

— Ні. Скоріше контраст. А обі Альбінські, — додав і між його бровами показалася зморшка. — Не знати, в котрої більше тої цінної крові вдержалося...

Мати здивовано поглянула на сина.

— В Еві, певно, ні. Вона з попів.

— Хто знає, мамо. Бабуня Орелецька при кожній нагоді, коли Ева хоче котресь своє бажання переперти, підкреслює, що вона переважно Альбінська. Я переконаний, що ні, лиш іноді... — і в цій хвилині станув перед ним останній прощальний вечір, загадкова поведінка Еви і "Пан Тадеуш" з присвятою.

*

Вийшов на каштанову алею. Ішов військовим рівним ходом, дійшов до її кінця і там пождав, розглядаючись. Його погляд впав на червоний дах дому Альбінського та вікна. Дора казала, що буде освітлювати вікна на знак, якби мали бачитися... І знов його думки опинилися коло Еви. Ні нема таких, які не любили б її, яких вона не

заворожувала би.

Вижидав сестру. Вона йшла скорим кроком, начеб знала, що хтось буде її вижидати.

— Мушу дати Дорі Вальде деякі книжки, про які згадувала їй. Ще сьогодні забіжу до неї.

— Чого сьогодні? Чи це таке пильне?

— Вдень не хочу туди заходити, бо директор нас не любить. Не гадаю, Юліяне, чи Дора прийде на ваш концерт, хоч як дуже хотіла почути раз гарний український концерт.

*

Юліян Цезаревич із двома товаришами-богословами почав ходити по урядничих родинх і деяких установах малого міста з запрошенням на концерт. Зайшли і до Альбінського. Їх попросили до вітальні, де саме сидів директор з панною Альбінською. Коли Юліян представився, Альбінський наче задубів, а панна Альбінська поблідла.

— Справді Цезаревич? Юліян, може? — спитав, не то зачудований, не то переляканий. — Ви наречений Еви Захарій, внучки пані Орелецької, внук покійного Юліяна Цезаревича, сотника?

— Так, а син годинникаря Максима Цезаревича.

— Страшенно подібні до діда, — завважив директор, звертаючись до панни Альбінської. — Отже, традиційний, як звичайно в українців, богослов, не урядовець і не військовий.

Юліян почервонів.

— Ви лагодилися на філолога, як чули ми від тети Орелецької, — докинула тета Оля.

— Так. Але з деяких причин зрікся філології і вступив на богослов'я.

— Йому найвідповідніше було б при війську залишитися, — додав жартом один із питомців-товаришів.

Юліян дивився, мов загіпнотизований, на портрет покійної жінки директора, що висів на головній стіні кімнати.

— Отже, ви, пане Цезаревич, кінчаєте богослов'я на другий рік і женитесь з Евою? А її студії? Як ця майже геніальна дівчина з "духом Альбінських" у душі на це рішиться? Покине студії і піде на село Покутівку?

— Жінка належить до чоловіка, — сказав Юліян поважно.

— Так, пане, але студії, студії, вони ж коштують мою сестру цілий маєток! Чи не відпустите її по вінчанню ще на рік-два за границю?

— Побачимо, — відповів.

— Хоч я Еву вже далі два роки не бачив, звертаю вашу увагу, що вона — Альбінська.

— Чи це ознака нещастя? — спитав Юліян.

— Ви дотепні, молодче, — відповів, насилу всміхаючись.

— Ні, добродію, може, скоріше обережний. Але чому ми з Евою не могли б бути щасливі? — спитав і поглянув на свій годинник. І докинув: — Вибачте, може, ми

забираємо вам час... Чи можемо надіятись на присутність панства на нашім імпровізованім концерті?

— Чи сподіваєтесь доволі гостей? — спитала панна Альбінська.

— Досі нам ніхто не відмовив.

— Прошу три білети з першорядних місць, — сказав Альбінський і сягнув нервово до кишені.

Панна Альбінська провела питомців на веранду, випитуючися за програму. Юліян скористав із тої хвилини і передав від сестри пакуночок із книжками для пані Дори Вальде.

— Її нема дома. Вона вийшла на пошту з листами.

*

Концерт удався над усі сподівання.

Найкраща саля малого містечка була переповнена, публіка різних націй захоплювалася українськими піснями, що були в тих околицях мало знані. На закінчення відспівали славному пісню німецького композитора Абта[113] "Над озером" до таких слів:

Die bleiche Königstochter
liegt unten tief im See,
Sie greift in die goldenen Saiten
sie singt so süß und so weh.
Sie singt von den Tagen der Jugend,
vom goldenen beglückenden Mai,
und wie das nun alles verloren
und wie das nun alles vorbei.
Es klang herauf, aus dem Grunde
als ob eine Saite zersprang,
als ob sie dort läuten
eintönigen Grabesgesang.

З дому Альбінського не було, крім панни Альбінської, нікого. Він виїхав із своєю внучкою до сусіднього села, щоб у тамошнього лісничого довідатися, чи не добиралися непрошені руки до Дориного лісу на вориння. Вернулись трохи пізно так, що могли піти хіба на другу частину концерту. Дора хоч мала охоту піти, не мала відваги виконати це своє бажання.

— Невелика втрата, коли і не почуєш, — сказав їй дід, — почуєш на другий рік. Їм лише палець покажи і зараз прибудуть. Своїми піснями хочуть симпатію серед інших націй здобути, бо чим іншим?

— Дідуню, не говоріть таке, — відповіла Дора. — Що вам винна українська пісня? А коли, як кажете, нею агітують, то це право кожного, коли гарно це роблять... Чи ви не здаєте собі справи, що рвете мені серце?

— Рву тобі серце?! Жаль тобі тих, що будуть "чернь" проти наших бунтувати?

— Не забувайте, що це мої земляки.

— Земляки! Бачу вже вплив української бібліотеки і візити у старім шкільнім будинку! Іди, Доро, напийся свіжої води з малиновим соком і лягай, я змучений. І пам'ятай: не хвилюй мене такими розмовами.

Поцілував її в чоло, а коли вона схилилася, щоб зложити поцілунок на його руці на добраніч, велика сльоза впала на ту руку.

*

Рано-ранесенько, коли птахи і бджоли почали вилітати із своїх домівок і десть на полонині тільки чабани бачили перші світляні стрілки, молода вдова ще досипляла, почувла якийсь далекий спів. Спів зливався з її сном, закрадався до її душі, голубив.

Вона розплющила очі, заслонюючи обличчя руками, і потонула в ньому. Чула українську пісню. Цілий хор співав із стуленими устами, а між ними пробивався один голос. Він виростав, розливався. У поривній красі тремтів, наче оповідав казку. Щось вдерлося силоміць до дна її душі, а там на дні верховодив один прекрасний голос, що заглушував усі інші.

*

— Концертанти, мабуть, знали, — говорив при обіді директор Альбінський, — кому треба ще заспівати, коли на прощання зранку без уваги на людей, що сплять, повторяли свій концерт.

— За що я вельми їм вдячна, — відповіла панна Альбінська і звернула спокійно бесіду на іншу тему.

*

Літо минуло, настала осінь, заповідаючи свій прихід полум'яно-жовтявим чи червоним листям дерев по садах. Зелень смеречини по горах між березиною та бучиною виглядала, як колоністи, що опинилися на чужій землі.

На каштановій алеї появлялася часто струнка жіноча постать з легкою накидкою на плечах або чорною тонкою тканиною на золотоволосій голові і спішила вгору, поки не зeszла за дверима старого шкільного будинку.

Це Дора Вальде. По своїй господарській праці вона любила відвідувати смерком Оксану. Коли входила, стіл покривався шкільними зшитками, і вона з молодого вчителькою поправляла скоро і точно, доки не скінчили праці. Щойно тоді, опираючись плечима, мов потомлені бюрократи об спинки крісел, починали, якби за нагороду, про ріжне з душі говорити. Говорили про українські культурні справи, про велику європейську літературу та невелику українську, читали разом або співали. Дора вставала вряди-годи із свого місця і шукала вікна у хаті дідуня, щоб зміркувати, чи вертатись уже додому, чи ні. Тета Оля, щоб оминати гострих заміток діда, освітлювала на знак одно вікно у вітальні.

Тут, "нагорі", всім було відомо, що директор не був їх прихильником, і теж кликали її до себе умовленими знаками. Ніхто, крім панни Альбінської та Олекси, не знав, що Дора тайком із продаваного меду купувала речі для бідних дітей і помагала на св. Миколая шити теплі грубі панчохи, шапочки та камаші.

Листопадові мряки почали чимраз рідше налягати, аж по одній спокійній ночі

побачили зранку мешканці землю, покриту снігом. Раз, коли земля повна була цього нового снігу, галуззя вгиналося, засвітилося на узгір'ї гостинне вікно.

— Оксана мене кличе, — прошепотіла Дора із стриманою радістю до тети. — Певно, щось нового на Миколайка здобули. Я пішла б туди. Як кажете?

— Сьогодні ти це залиши. Сніг по коліна і, як бачиш, не перестає падати. Я маю і так у місті важне діло і мушу поїхати саньми, то загляну до Оксани сама. Дідуня не можна самого в хаті залишати. Він цього не любить.

Дора всунула невеличкий пакуночок теті:

— Це Оксані, тіточко, свіжі медівнички, коли вернеться зі школи, нехай це буде привіт від мене.

Коли сутінки впали на кімнату, Дора майже несвідомо підходить до відкритого фортепіяну. Її не тягне до класичної музики, ні до хоровитих вальсів Шопена[114], а тягне до тої мелодії, яку чула ще малою дівчинкою і пізніше ще по церквах, бо по салонах ніколи її не чула. Вона кладе руки на клявіатуру і викликає з них звільна прастару коляду "Бог предвічний..."[115].

Нараз за нею:

— Доро!

Вона прокинулася. Це голос дідуня: "Це ти граєш?!"

Вона притакує головою і грає далі, майже не чуючи, що її голос зливається із звуками інструменту.

— Що ти маєш у думках, Доро?

— Чи не годиться, дідуню?

— Коли не маєш щось кращого під теперішній час, то... — і не докінчив.

— Теперішній час, дідуню, пригадує мені наближення найсвятішої ночі.

Дідо вийшов з кімнати. Небавком задзвонили перед домом сани.

— Чи ви були у Цезаревичів і передали медівники Оксані, тіточко?

— Передовсім я не була в Цезаревичів, лише у пані Рибко, так що Оксані передала пакетик на дорозі, коли вона верталась. Вона подякувала, врадувана, і зайде сама або приїде санками. "Миколайкове" добре складається.

— А нащо вона вікно освітлювала? Дурила мене?

— Вікно гостинної кімнати освітлене, бо гостя дістали — нареченого нашої Еви. Довідавшись про приїзд Юліяна Цезаревича, я вже не хотіла до них заходити.

— То я також не піду туди.

— Цезаревич приїхав просто з Покутівки, відвідав будучих тестів, щоб дещо про свою наречену довідатися, бо, може, вона до них пише частіше.

Між темними бровами Дори зробилися дві зморшки:

— Не знати, чого та Ева так закуталася в мовчанку. Безперечно, має багато іспитової праці. Але мовчати місяцями, не обзиватися ні до родичів, ні до нареченого я таки не могла би.

— Чую, що вона на кілька його листів прислала йому лише свою знимку без одного слова. Оригінальна дівчина.

Дора встала.

— Я хочу вийти, переїтися, не пізно?

— Чому пізно? Глянь на годинник, щойно лампи позасвічували.

Увійшов Альбінський.

— Мені причулося, що ти хочеш вийти? Пожди, я зараз одягну футро і підемо разом.

— Дуже радо, — відповіла Дора спокійно.

*

Ходила з дідунем, ішла, куди хотів, відповідала на його питання, та коли завернув на широку вулицю, де змітали сніг із тротуарів, нараз стала і хвилину дивилася кудись на узгір'я над каштановою алеєю. Дивилася пильно, як з одного невеличкого вікна блистіло світло. При фіртці з тополями, коли дідо увійшов в зільник, Дора сказала:

— Я ще лишуся трохи надворі, дідуню, хочу ще довше побути на свіжій повітрі, — і поспішила в алею каштанів.

Де-не-де світилися ліхтарі, сніг, хоч і підмітуваний, навіває грубою верствою на дорогу. Мала вже виходити з алеї, як почула за собою спішні кроки і знайомий голос.

— Ми за вами, пані Доро! — кликнула Оксана. — Вчора приїхав брат і ми, наговорившись досхочу, рішили вийти трохи у такий білий вечір. Може, захочете піти з нами поробити деякі невеличкі орудки на "Миколайка"?

Дора згодилася і Юліян, ідучи, оповідав, як вирвався з семінарії на недовгий час до Покутівки, як застав о. Захарія та їмось зажурених поважною недугою пані Орелецької, як бабуся хотіла б бачити Еву, а вертатись їй тепер з чужини не було на часі.

— А ми знову нічого не знали, що в Покутівці діється, — сказала пані Вальде. — Якби лиш мене так хотіли з дому пустити, я поїхала би хоч на недовгий час доглядати недужу. Вона ж рідна сестра мого діда. Що ти кажеш на це, Оксано?

— Тебе не пустять, — відповіла Оксана. — Тета Оля — може, але пан директор — ніколи.

— До Покутівки я міг би вас відпровадити, щоб самі не їхали, — обізвався Юліян і його погляд промайнув по ній, — одначе не міг би там залишатися. Я й так винятково дістав відпустку від ректора, маю ще іспити перед собою. Тому думав побути тільки на Миколая, котрий, може, і мені щось принесе, — і при цьому усміхнувся якось дивно.

Обі жінки станули перед виставою і радилися, чого і скільки треба купити, а Юліян проходжувався мовчки тротуаром. Задумався, пригадуючи, як батько дав йому читати свій денник, для нього написаний, як дістав від Зарка першу знимку Еви. Коли прокинувся з надуми і перед виставою пань уже не було, він зайшов до крамниці.

Дора саме побачила малий шліфований флакон на цвіті і казала собі його подати.

— Саме такий, лише трохи гарніший, з гіяцинтом я дістала весною від мого чоловіка ще під час заручин та, на жаль, він розбився. Запакуйте мені це.

"Від мого чоловіка, — повторив якийсь голос у Юліяновій душі і якесь прикре почуття заворушилося в ньому. — Навіть двадцять чотирьох годин не прожила з ним

і говорить про якогось чоловіка! Ні, не пара вона Еві!"

*

Другої днини настала заметіль. Снігом віяло так сильно, що двері, коли їх хто відчиняв, боролися з вітром. Ліси видніли, мов крізь білий серпанок.

Дора ходила поважно і стиха з кімнати тети Олі до діда і щохвилини зазірала до вікна. Її тягнуло вийти хоча б і в заметіль, але дідо противився у безнастанній тривозі за неї, навіть коли вона почувалась дуже здоровою і давала доказ своєї молодості і жвавості.

Та і в таку сніговію добився до них старий листонош і приніс два письма: одно — до тети Олі, друге — до директора, який, прочитавши його, сховав сквапно до кишені.

Лист до панни Альбінської був з Покутівки від о. Захарія і подавав до відома, що бабуня Орелецька тяжко хора, що вони приготовлені на катастрофу, і що бажала би побачитися як уже не з братом, то бодай з панною Альбінською. "Сирітку" Дору хотіла теж поблагословити.

Панна Альбінська, рішена до виїзду, поклала без вагання лист на стіл перед Альбінським і сказала, що виїде найдалше позавтра зранку.

— Але знаєте, вуйку, — додала, — я взяла б і Дору. Я знаю, як тета прив'язана до своєї Еви, як дуже тужить десь тепер за нею і ледве чи побачить її. Я забрала б Дору, щоб уприємнити їй, може, ті останні дні видом тої дитини, що така подібна до її покійної братової.

— В тебе вже сиве волосся, Ольго, а таке вигадуєш! Що тобі Господь дав? Узими, у заметіль забирати дитину до вмираючої жінки? На те, щоб набралася прикрих вражіннь або і простудилася? Її рідна внучка, "тяжко засмучена" її недугою, не може приїхати, але як та бабуня замкне очі, то загранична панна, заглиблена в науці, загорне без найменшого вагання цілий її маєток і буде його пропускати, напевно, не в ріднім краю! Ти, Ольго, як хочеш їхати сама, то їдь. Мені буде приємно, як хтось з моєї хати буде при ній в її останніх хвилинах життя, але Дори я ані за поріг не пущу з хати! Мені жаль сестри та її змарнованого життя, але знай, що інше так само важне.

З тими словами він вийняв з кишені заховане письмо і передав його панні Альбінській "на увагу".

Тета Оля читала лист від її кузинки, пані Ціллі Вальде із столиці. Її уста викривилися з легкою іронією. Пані Цілля та її чоловік хотіли запросити Дору до себе на Різдвяні свята, щоб нею по довгій відсутності натішитися і дати їй змогу ближче познайомитись з одним гарним молодим купцем, сином товариша Егонового батька. Він поважний і симпатичний, віддається совісно купецьким справам, горнеться до них, мов до своїх батьків. Коли Дора вже своє відсумувала, не вадило б їй пізнати інших молодих людей. Цей лист нехай сам батько візьме поважно "на увагу" і хоч на короткий час до них загляне, а певно не пожалує.

Прочитавши лист, тета Оля скрутила свіжу папіроску і сама не почула, як її очі заплили грубими сльозами. Отже, її Дору хочать забрати туди, зробити з неї "паню купцеву", що з часом засяде замашисто коло каси і буде загортати гроші. Та чого її

серце так жаль стискає? За чим? Що Дора піде від неї? Чи вона не самолюбна? Цілля ж це все не для себе бажає, вона так само за цією дитиною пропадала і хотіла їй добра. Оля знала її надто добре, щоб під цей проект підсувати інші мотиви, як бажання Дорі щастя прихилити. А все ж ту "її" Дору хочуть їй вирвати, ту, про яку вона снувала колись усякі плани спільної праці. Але що скаже вона сама, Дора, на те? Що скаже там за горою її ліс, що став її світом, що скажуть її бджілки, її цвіти, сад, її нивки там на верхах, її худібка, білі козенятка та овечки, що по голосі на невеличкій зеленій полонині пізнавали її і бігли їй назустріч? А Миколайки з Гафійками, планована захоронка?

І в її душі виринала картина Св. Вечора з осяяною безліч свічечками ялинкою, прибраною золотом-сріблом і павутинкою, з Дорою коло неї.

*

Тета Оля вийшла з кімнати, щоб дати знати Олексі, нехай запряже коні до міста, і саме стрінулася з вуйком.

— Чи ти прочитала докладно лист Цілли? — спитав.

— Так.

— І що скажеш? — він дивився на її уста, наче з них мав вийти засуд смерти або життя. В нього бували хвилини, коли він її ненавидів всією душею за її "швабський" демонічний розум[116], але і хвилини, коли розумів, що її можна безмежно любити.

— Їдьте самі до Вальдів, переконайтеся і розвідайтеся про все особисто. Чому би ні? Цілля, певно, слушно думає, але сьак чи так, кожне подружжя — це гра на лотереї. Ви поїдете свою дочку і свого зятя відвідати, а я їду до Покутівки. Дорога нам буде одна...

— Ти думаєш — без Дори? — спитав він.

— Я нічого не думаю про Дору. Робіть, як гадаєте. Поговоріть самі з нею. Коли рішена їхати до Покутівки, то тим радше ви можете їхати до Цілли.

Старець залишився в задумі. По правді, він ніколи Дори від себе не давав би, бо нема тепер гідних молодих людей, а думка, що він міг би несподівано відійти на той світ, а її міг би хто-будь для її маєтку захопити, викликає в нього безсонні ночі. Він хоче мати іншого "внука", як його бідна сестра, що ось-ось попрощається зі світом. Ховала одніську внучку, тремтіла над нею, дасть їй свій маєток, а остаточно за кого її внука вийде? За українця-попа!

Дора здивувалася новиною, що тета Оля від'їжджає позавтра до Покутівки, а дідуньо вибирається на якийсь час до тети Цілли у столицю. Чи у місті сталося щось приkre, може, якась велика матеріальна втрата? Ні, пояснив дід, він їде туди, бо тета Цілля просить його і Дору на Різдво до себе. Треба раз і теті Цілли та її тестеві зробити якусь приємність. Дора задумалася. Її охопило приkre почування. Раптова рішучість дідуня виїхати, особливо зимою, видалася їй чудною. Вона накопилила губку, — вона не має там чого шукати. Від часу катастрофи місто її не займає. Згадала Оксану, її гарне смагляве личко, паню Рибку, шкільний будинок на узгір'ю, задумане свято Миколая.

— Я не поїду з вами, дідуню, — відповіла спокійно. — Мене тепер туди не тягне. Я буду там, як чужа, а тут я потрібна. Ви ж знаєте, дідуню, що ми приготуємо

Миколайка для вбогих українських дітей, і я беру в цьому головну участь.

— Тета Цілля, твій тесть і твій дідунь важніші, як голодна голота. Погодуєш її коли-небудь. Зрештою, тебе може хто інший заступити, наприклад, Цезаревичі.

Дора зморщила брови.

— Ні, дідуню, цим разом я не можу і не хочу даватися заступати. Попросите вибачення в тети і тестя, я не можу інакше.

Дідунь розсміявся.

— Теті Ціллі оповісти? Вона тебе за це похвалила б!

Дора зрозуміла, знала, що саме та тета Цілля була "панею", не любила "голоти", не любила "з ким-будь" приставати. Але саме в цій хвилині все те "панство" видалось Дорі таке мізерне і беззмістовне, що вона не хотіла з ним навіть рахуватись.

— Роби, як хочеш, — сказав Альбінський і зітхнув. — Колись і твоя бабуня думала, як ти, і притягнула була навіть таке одно українське ягня до себе, але...

Дора прокинулася, мов оживлена тими словами, і в її очах заблис шляхотний вогонь:

— "Але?"

— Але пішла завчасно у землю.

— Дякую вам, що мені це переповіли. Але до мене не майте жалю, дідуню. Я знаю свої обов'язки супроти вас. Без вас і тети Олі я була б сиротою, може, і пропала. Знаю, що мене, може, і ніхто так не любить, як ви... Колись і я до столиці виберуся. Але цим разом не можу.

*

Коли тета Оля запакувала все на дорогу і передала Дорі ключі, сказала їй, що була у Цезаревичів, які дуже просили, щоб Дора перед "Миколайком" ще хоч на часок зайшла до них.

— Піду, — відповіла Дора, але пригадала собі, що дідо заборонив їй заходити до шкільного будинку. — Знаєте, тето, що цей один дім мені дійсно симпатичний, а дідо, Господь знає чому, мене вічно перед ним остерігає!

Панна Альбінська, вислухавши мовчки, нараз сказала:

— Твоя кузинка Ева — чудна дівчина, і я починаю нараз її не розуміти.

І оповіла, що Юліян дістав нарешті від неї листа, де вона його вже тепер повідомляє, що, мабуть, не зможе на вакації літом приїхати додому. Причини подасть пізніше, а він нехай роздумає за той час, що робити, коли він свої іспити поздає і прийде час для нього висвячуватися, бо вона не зможе на вінчання прибути скоріше, як по році. Юліян побілів, кинув лист на стіл, узяв шапку і вийшов з дому.

У Дориних очах видко було перестрах.

— Я боюся, що вона поступить з ним безоглядно і зробить йому велику прикрість, за яку він і нас потягне до відповідальности.

Тета Оля здвигнула плечима.

— Не думаю. Він не з тих, що піддається так скоро.

*

По від'їзді Альбінського та панни Альбінської, Дора, залишившись сама, напередодні св. Миколая виїхала надвечір до шкільного будинку. Там помагала допаковувати солодоші для дітей, коли в кімнату ввійшов Юліян. Сів проти неї і приглядався її роботі. За хвилину почав чомусь розмову про бджоли.

— Літом, як ми з Евою поберемося, приїдемо сюди до мами на кілька неділь, то, може, схочете нас впровадити у цей чистий світ?

Отже це не було правда, що Ева вислала йому прикрого листа. Це лише непорозуміння... Але чи Еву займе бджільництво? Вона — медичка, що їй із бджіл!

— А ви любите бджоли?

— Ще й як! — відповіла живо. — Вони мені багато дають.

— А як деколи котра вас вколе?

Дора розсміялася.

— Тоді вона себе сама карає, бо лишає жало в руці ворога. Ой, мій пане, на все є відплата на тім світі! — моргнула жартовливо.

— Чи ви це з досвіду говорите? — спитав.

— Пані Дора мала бути нині у столиці у своєї тети, — обізвалася нараз Оксана. — Вона запрошена туди на Різдво і на м'ясниці[117].

— Чи справді, і не поїхала?

— Як бачите. Чи це дивне?

— Так, бо молоді пані жадні такої нагоди.

— Як хто любить танці.

— А ви не любите?

— Не мала коли навчитися того.

— І тепер ще не пізно.

Вона поглянула на нього повним, поважним поглядом.

— Завтра я наберу повні сани дітей і виїду з ними дорогою в ліс. Уявіть собі радість тої живенької дрібноти на санках!

— Ви це зробите, пані Вальде? — спитала пані Рибко.

— Чи в тім щось злого?

— Як можна про зло говорити, але ваш дідуньо!

В Дори загорілись очі.

— Моя кузинка Ева виїхала майже проти волі батьків за границю і родина погодилась з тим, а я боялась би вивезти гурток дітей трохи саньми? У вас чудне поняття про мого діда і про мене саму.

Юліян Цезаревич зсунув попіл з папіроски і на хвилину опинився його погляд на ній. Вона була вражена, — він це відчув.

— Ваш дідуньо не був ніколи демократом і йому було б, може, неміло, що його внучка є інших поглядів, — відповіла пані Рибко спокійно.

— Нехай і так, але це в кожному разі не було б для мене непоборне. Я люблю свої постанови переводити.

Коли вийшла до саней, перелякалася. Там стояв Юліян і вижидав її. Він поміг їй

сісти, обтулив старанно кожухом і просив дозволити йому провести кузинку своєї нареченої додому.

Коли гнали, ні словом не промовили. Коло фіртки від веранди сани зупинилися. Дора та Юліян висіли. Юліян відчинив фіртку і обоє підійшли мовчки до освітленої вже веранди.

Він стояв два ступні нижче.

— Сьогодні вас у нас вразили, — сказав він, — ви, певно, будете вистерігатися заглядати до Цезаревичів.

— Ваша тета — поважна і одверта жінка, приятелька тети Олі, і я не можу до неї мати жалю.

— Вона вам прихильна. До побачення! — сказав і зійшов нижче.

Оглянувся: чи отворила сама двері?

Вона це саме зробила і, переступаючи вже поріг, закликала його нараз.

— Я собі пригадала, — сказала трохи несміливо...

— Що пригадали ви собі? — спитав він, підходячи на сходи, і схилився злегка.

— Я пригадала собі, що досі не подякувала вам навіть за чудовий спів літом по концерті у нашім зільнику.

— Пусте. Важніше, чи він вам подобався?

Він дивився в її очі, що в тій хвилині були щиро невинні і мов благали вибачення.

— Подобався. Особливо одна пісня зворушила мене до глибини.

— Котра? — спитав.

— Німецька "Над озером". Це була улюблена пісня мого чоловіка.

Його брови зморщилися, він постояв ще трохи, відтак подав їй руку і за кілька хвилин вже його не було.

*

— Ви допізна не спали вчора, пані Вальде, — сказала на другий день пані Цезаревич до Дори, коли ця вступила до хати по приятелів, щоби в їх товаристві вибратись на вечір св. Миколая.

Дора здивувалася і спитала, відки вона це знає.

— Ми бачили це з вікна кімнати мого сина, де засиділись до пізньої ночі.

Управитель народної школи, зять пані Рибко, відступив одну кімнату в новім шкільнім будинку на вечір св. Миколая, і вечір відбувся якнайкраще. Дора в найкращім настрою, серед гурту дітей і знайомих сміялася, мов серед рідних, і теж дістала якийсь невеличкий пакуночок. Оксана звернула увагу на нього.

— Що ти дістала?

Дора розвинула пакетик. Була це мала картина, оправлена в гарно різьблених рамцях, на підставі Гетевих "Страждань молодого Вертера"[118]: Лютта у гуртку своїх малих сестер і братчиків, як роздає кусники хліба.

— Від кого це? — спитала пані Рибко.

— Не маю поняття.

Надмірна духота чи, як їй видалося, занадто сильне освітлення кімнати, робили для

неї температуру неможливою. Вона не почувала себе добре. За часок зблизилися Оксана та Юліян до неї, щоб відвести її додому.

— Пані Вальде йде з нами пішки додому, — сказала Оксана до брата.

— Пішки? Така розігріта? Це недобре, — сказав Юліян.

Пані Рибко потвердила слова братанка.

— О ні, каштанова алея не довга, я її перебіжу, мені треба руху, — відмовлялася Дора.

— А я радив би їхати, — сказав Юліян. — Сестра впевняє, що надворі пом'якло, а я вважаю, що мороз тисне і тому дозволив собі замовити фірмана Олексу. Панна Альбінська мала б до нас жаль, якби ви простудилися, а добродій ваш дід, то вже не вибачив би Цезаревичам ніколи, що йому останню Альбінську переморозили.

Дора розсміялася. Її очі вперше цього вечора стрінулися з його очима.

— Остання Альбінська мусить гартуватися проти жорстокостей життя, бо той, що обіцяв їй перед ними хоронити, не дотримав слова, — докінчила майже шепотом.

*

Третьої днини надвечір післала пані Вальде слугу до Оксани. Вона оправдувалась, чому не приїхала, бо лежала хора. Здається, що вчора простудилася, коли замість вертатись просто додому, казала себе майже з годину поза місто везти, щоб охолонути.

Тепер мусить за той поступок каятись, лежати в ліжку і пити пильно чай з бузини на хрипку. При кінці повідомляла, що дістала телеграму від тети про те, що бабуня Орелецька вже упокоїлася. Коли стара слуга, повірниця панни Альбінської, вернулася від Цезаревичів, повідомила Дору, що панна Оксана зайде небавком до неї.

Коли Оксана відвідала Дору, Дора поводитися, як діти, жадні пестоців старших. Розмовляли про Покутівку, про Еву, про чужину, яка, як здавалося, поглинула Еву так, що вона, може, і батьківщину забуде.

Дора лежала без руху; її думки працювали, і вона від часу кусала злегонька свої уста.

— Ви мене розважаєте, — сказала до Оксани, — а самі не веселіші. Ні, ні, ми не повинні бути сумні.

— Ми всі ще бадьорі під впливом Миколая, тільки Юліян ходить, як ранений молодий лев, а тому винна його наречена.

— Що вона зробила, Оксано?

— Нічого більше, лиш післала йому вчора друге письмо, де повторила питання, що буде з ними, коли вона не приїде літом, щоб повінчатися і через те він не зможе висвятити себе жонатим[119]. Ах, Доро, ви не маєте поняття, як любить він ту дівчину. Він не вірив, що медицина стане для неї дорожчою, ніж він. Він не годен припустити, що вона справді могла б не прибути на час вінчання. Гадаю, що в ньому прокидається хвилинами зневіра до неї, а з жалю, може, й ненависть.

— До Альбінських, Оксано, — докінчила Дора, і з її гарних очей упав погляд, повний гордості і рішучості. — Не до Еви, як особи, а до таких, як я. Та нехай твій брат успокоїться. Ева Захарій схоче бути щаслива і твого брата не покине. Вона оригінальна,

але не легкодушна. Я йому про це сказала би, якби він про те говорив.

— Борони Боже! — кликнула Оксана. — Ви не знаєте, який він замкнений. Навіть мамі з нічого не довірився.

— Відчиніть на хвилину вікно, заки відійдете, — попросила Дора, — я хочу, щоб мені трохи до хати снігу навіяло.

Приятельки розсталися. Вітер колихав деревами лиховісно над хатами, годинник тикав одноманітно, а Дора, виховзнувшись із постелі, одяглася тепло і пробувала своїх сил. Сперлася об вікно і визирала надвір. Чи дома вже Оксана, чи світилося вже на узгір'ї?

В одному вікні світилося.

*

Коли тета Оля вернулась додому, була б навіть не помітила її триденної недуги, якби не була зустрілась у дорозі з Юліяном. Передавала Дорі, що діялось у Покутівці.

— Їмость нарікає на Цезаревича, що він усьому винен, бо дав дозвіл нареченій на виїзд за границю, а з того нічого доброго не вийде. Бідний батько прагне зятя, як спасення.

— І ви це Цезаревичу оповіли, тето?

— Розуміється. Чому ж би ні? Він, зрештою, і сам про це буде знати.

— А він?

"— Що зробите, Юліяне, коли Ева справді не приїде?" — спиталася його.

"— Тоді я по своїх іспитах поїду за границю і ми там звінчаємося..."

Він сказав це з такою рішучістю, що я не мала відваги ще більше про це питати. Бабуня Орелецька, заки перенеслася на той світ, діждалася ще тої останньої радості, що від Еви прийшов до неї окремий лист, де вона просить вибачення за те, що не може її тепер у недузі відвідати, але в її житті зайшли зміни, про які вона у свій час повідомить.

Дора, що сиділа проти тети на стільчику, біля її ніг, глянула їй в лице, що виявляло вираз поважний, майже строгий.

— Про що ви думаєте, тіточко?

— Що за все є відплата, донько, і що у світі є рівновага, якої ніхто не може обминути.

*

По Різдвяних святах заявила Дора дідові і теті Олі, що має намір виїхати на якийсь час до тети Ціллі у столицю, щоб виучитись книговодства.

Директор і панна Альбінська переглянулись значучим поглядом.

— Це найкраще, що ти могла собі постановити, донько, — сказав Альбінський і почав говорити про подорож, щоб її не відкладати, згадав і про карнавал, який Дора повинна використати.

— Дідуню, я їду в столицю до тети Ціллі, щоб учитись, а карнавали і забави мені не в голові.

Прощаючись з панею Рибко та Оксаною, Дора обіцяла пані Рибко відвідувати часом

у столиці найстаршу її заміжню доньку Зоню.

*

Безпосередньо перед своїм останнім іспитом з кінцем весни дістав Юліян від Зарка з Покутівки телеграму з зазивом якнайскорше приїжджати, бо о. Захарій тяжко хорий. Вдарений цією вісткою, мов громом, негайно подбав за кількадечну відпустку у ректора і поїхав на село.

Зарко і сестра зараз при вході попередили його, щоб він повадився якнайспокійніше, бо недужому загрожує розрив серця, викликаний надмірним зворушенням через одну несподівану вістку. Коли таке зворушення ще раз повториться, то катастрофа неминуча.

Юліян усміхнувся гірко.

— Говоріть одверто і не мучте мене інструкціями, бо і я не з заліза. Це, певно, якась зла відомість про Еву. Скажіть мені лише одно: чи вона жива?

— Жива, братчику, — перебила йому сестра і тиснула голову до брата, стримуючись від вибуху плачу.

— Жива, але зриває зі мною, правда?

Зарко притакнув мовчки головою.

— А батько знає?

— Саме на його руки вона вислала письмо і це вдарило його так важко.

Юліян побілів. Він хотів щось сказати, але в тій хвилині відчинилися двері і з внутрішньої кімнати увійшла тихо їмость, сива, як голуб, з вихуділим обличчям.

— Рідна дитина, — захлипала крізь сльози, — рідна, Юліяне... — і урвала.

— Успокойтеся, матусенько, — сказав Юліян, притиснувши її до себе, мов матір. — Чи можна ввійти до хорого? — спитав півголосом.

*

О. Захарій при шелесті відкрив очі.

Без вагання приступив Юліян до хорого і взяв його за руку. Тихим, преспокійним голосом, мов нічого не було, спитав, як почуває себе і чи відвідує його лікар.

О. Захарій притакнув очима і махнув слабо рукою.

— Не багато він мені допоможе, — і показав на серце. — Життя грається нами і бере нашу душу на немилосердну пробу, а проти нього ми немічні. Там, — додав і показав рукою, — коло хреста лежить письмо від н е ї. Читай. Вона пише до родичів, а через них і до тебе, свого нареченого.

Юліян узяв лист. О, які знайомі були йому ці коверти, цей листовий папір, то характеристичне письмо! Хорий не звертав очей з Юліяна, він, свідомий того, супокійно розгорнув листки і читав. Букви мигали йому перед очима і він читав тільки поодинокі речення:

"...Так, я є тією, якою є, і тому сталося все те, що сталося. Коли б я була інша, то було б це не сталося. Подаю родичам і нареченому до відома, що з Юліаном Цезаревичем не звінчаюся. Він уже не той, що був колись. Це змінилося через те, що вступив на богослов'я, а цей стан мені несимпатичний. З того стану я лише одного

любила, поважала і поважаю — свого батька, а більше нікого. З хвилиною, коли я побачила свого нареченого в богословській одежі, він мов потонув для мене і в мому серці зачинилося місце для нього. Мій побут у культурнім світі, наука, мій теперішній світогляд, ціле моє єство бунтується проти того життя, в яке він поволик би мене з собою. Я вже не "покутівська" Ева. Та щезла, як моя колишня любов до нього, що пірвала мене з початку нашого знайомства до шалу і кинула чоловікові до ніг. Та все це минуло, як весна і цвіт у природі. Я дозріла для іншого життя і через те не годна існувати поза сферою вищої культури, на низинах примітивного думання. Я полюбила іншого чоловіка, іншої народності, і приступила до його нації тим більше, що бабунин елемент у мені допоминався своїх прав, а за ним і пересвідчення, що те, що лежить у крові, є життя і скорше чи пізніше добивається наверх. Юліянові Цезаревичеві, мому давньому нареченому прошу подати цю заяву до відома і раду, щоб вибрав собі іншу дівчину і жив, як це личить душпастирям, посеред свого народу... Вибачення від нього за свою поведінку не прошу, а тільки зрозуміння моєї психології, але без фантазії".

О. Захарій прошептав щось до Юліяна, але цей, хоч і поглянув на недужого, не зрозумів його. Перед його уявою мінялися картини: якісь постаті, вона — Ева, той, якого вона вибрала, прощальний вечір у Покутівці під вікном її кімнати, "Пан Тадеуш" від Зигмунта Кави. "Альбінська" — зареготало щось у його нутрі, рвалося на уста, але він їх не розтулив, лише заскреготав зубами і змовчав.

Так сидів, схилений, якийсь час, поки не почув дотику на руках, що закривали обличчя. Ще тримав лист, як його очі спинилися на недужому.

— Що кажете, отче? — спитав і дивився без зрозуміння.

— Ева відкинула нас... Чи закінчиш богослов'я, куди загнало тебе твоє сумління?

Юліян притакнув головою.

— Але перед висвяченням мусиш оженитися.

— Ні, отче.

— Що ж вдієш? Я ніколи не в спокоюся.

— Не журіться мною. Я вступлю до війська, мені меча треба.

— Не висвятившись, Юліяне?

— Не висвятившись.

— Шкода тебе, твого часу і науки.

— Я своє зробив, отче, — відповів молодець.

Хорій притакнув головою, наче зрозумів його, і після мовчанки попрохав:

— Поклади мене до сну. Мені сну треба, сину. Він для мене такий цілющий, той божественний лік...

*

О. Захарій не пережив сходу сонця і Юліян покинув Покутівку.

*

Майже рік минув від часу, як Дора приїхала до столиці. Вчилася книговодства, здавала іспити, заходила до гарної, поважної Зоні — доньки пані Цезаревичевої. У крамниці від фронту сидів її чоловік-годинник, а в робітні сиділа Зоня з задуманим

видом і нахиляла свій класичний профіль над годинниками.

Панна Ольга Альбінська приїхала на двадцять чотири години відвідати Дору. Оповіла про зірвання заручин Еви з Юліаном Цезаревичем, про смерть о. Захарія, про те, що Юліан вступив до війська по скінченню богословських студій, про сумне матеріальне положення вдови Захарій, бо залежне цілком від доньки або ласки чи радше доброти дідуня, який і рішився забрати їмось до себе, поки Ева не зобов'яжеться запевнити їй відповідне утримання.

— Ваш брат справді став нещасливий через Альбінських, — сказала Дора принагідно до Зоні.

— Хоч вона і не безпосередньо Альбінська, — сказала Дора, — але все ж з тої самої кости, як кажуть прості люди. Що зробити, пані Зоньо, щоби ваш брат успокоївся?

— Час його успокоїть і приведе до рівноваги, а праця дасть забуття, — відповіла Зоня поважно. — Я, довідавшись про все, успокоювала його, мовлячи, що він ще молодий і його щастя ще не пропало від розстання з Евою. Він відповів, що аналізує її психіку, щоб докопатися, який елемент був у неї сильніший — той, по бабуні, чи той, по батьках, і з якої сторони вона більше обтяжена? — "І що з того вийде для тебе? — спитала я. — Нічого, хіба ненависть". "Часами вона стає переді мною, — говорив він, — із своїм чаром, і я признаю собі, що в ній було щось героїського, широка вдача, яка не оглядалася на ніщо і йшла вперед, а в мені є, на жаль, щось, що не допускає до ненависти, хоч я рівночасно чую, що мушу її ненавидіти, бо лиш це одно чуття спасе мене від споминів про неї".

Дора не питала нічого, лиш її погляд зупинився на устах Зоні.

— Юліан душевно сильний мужчина і це переборе, — докінчила Зоня. — Ми недурно загартовані батьком з дитячих літ...

*

Коли Дора Вальде побачила Юліана вперше в товаристві двох військових, її охопив жар переляку. Хто це був? Він, Юліан Цезаревич, чи Егон, військовий лікар? Вона витріщила на нього очі і навіть не пам'ятала, чи відповіла на поклін усіх трьох військових, що одночасно підняли руки до шапки. "Альбінська, Альбінська", — кричав у її душі розпучливий голос. Тоді повіяв і весняний вітер із снігом за нею так, що прибігла додому до тети Ціллі без віддиху.

Від того часу лякалася кожним разом, коли показалася десь здалека офіцерська постать, наче ступала рівно, поважно, невблаганно просто на неї.

Одного разу, з кінцем квітня, ясної, хоч холодної днини, Дора, йдучи до свого інституту, зупинилася коло жінки, що продавала перші весняні цвіти. Саме платила за цвітку, коли почула, як хтось за її плечима зупинився. Оглянулася і поблідла. Юліан Цезаревич поздоровив її і прилучився до неї. Він сильно змарнів.

— Вам подобаються ці цвіти? — спитав спокійно, навіть мирно.

— Я їх дуже люблю. Їх звуть сон-трава.

— Я можу вам таких постарати під час вправ і маршів за містом.

Ще хвилинку постояли, а коли вона не промовила ні слова, він спитав, чи давно не

була дома, чи довго пробуде ще у столиці.

— До Великодніх свят[120]. Незабаром зложу іспит з книговодства і зараз виїду. Тужу за горами, за тетою Олею, за супокоем і самотністю.

Коло його уст щось затремтіло, як до усміху.

— Ви тужите за супокоем, пані, ви?

— Так, я.

— Чудно, — відповів.

— Я — донька природи. Не забудьте, що на мене ждуть ті, яким я віддалася тілом і душею.

— Хто такий?

— Мої бджоли, за шість неділь зачнуть роїтися.

По своїм іспиті зайшла Дора до Зоні, щоб перед від'їздом попрощатися. В сінях з камінними плитами зупинилася. Двері були трохи відхилені і з-поза них доходили голоси — голоси Зоні та Юліяна. Перелякана, хотіла завернути.

— Не згадуй мені про ті імена, які хочу в собі погребати, — почула роздражнений голос Юліяна.

— Я не тому згадала їх, щоб про їх власників говорити, але хотіла тебе спитати: чи відпишеш сам Заркові, чи полишиш це мені?

— Про що я мав би писати?

— Ти забув, брате, про довг, який ти затягнув свого часу на лікування батька в покійного о. Захарія.

Дора стала мимохитіть свідком інтимних розмов, а втікати було годі.

— Відпиши ти. Мене палить це лиш на спогад, що я мусів так понизитися! Хто знав тоді, що я стану нареченим його доньки, що вона дістане весь маєток бабуні Орелецької, зрадить нареченого, і я стану їх довжником. Чи ти уявляєш собі, що в мені діється на сам спогад, що я довжник Альбінських?!

— Не бери це так трагічно, — вмішався голос чоловіка Зоні. — Це справа торговельна, передаш її адвокатові до полагоди і кінець.

— Може, маєш що переказати для мами? — спитала Зоня. — Сподіваюсь кожної хвилини Дори Вальде. Дора здала іспит з відзначенням і їде завтра додому. Перекажеш мамі, що приїдеш на Великдень додому?

— Нічого не переказую і не поїду. Вони будуть там, хоч і делікатно, мене аналізувати.

— А Дорі Вальде що переказати?

— Від мене?

— Так.

Він розсміявся:

— Альбінській, Зоню?

— Який ти чудний, чоловіче...

— Альбінській? Ні, Альбінським я не маю що переказувати, нехай мене залишать у супокоем. Я їх не хочу знати, я їх... — тут перервав. Якийсь предмет впав додолу і

збився, а враз із тим Зоня зойкнула.

— Флаконики із цвітами, що ти вчора приніс для Дори! Сама не знаю, як я зачепила його ліктем. Як прикро!

— Тим ліпше.

— Але ж ти сказав, щоб його Дорі Вальде передати із цвітами, які вона любить.

— Казав, часом треба і дітям радість зробити. Будьте здорові. Я прийду аж завтра рано, бо маю інспекцію.

Дора оглянулася, чи не могла б сховатися, як Юліян Цезаревич вийшов. Вона стояла ще оперта плечима до стіни, і він її застав у такій позиції.

Зупинившись зачудований, окинув її строгим зором.

— Ви чули, пані Вальде? — спитав ще схвильованим голосом.

— Чула, — відповіла шепотом.

— Вибачте, я був подразнений.

Мовчанка.

— Я відказував на Альбінських.

— Я зайшла сюди попрощатися і спитати, чи не перекаже що пані Зоня для своєї мами, але більше не зайду.

— І не вибачите мені?

Знову мовчанка.

Її уста були бліді, очі спущені.

— Я вас образив, але не хотів цього. Мамі прошу лиш те переказати, що на Великдень не приїду, бо я перетяжений працею. Полковник призначив мене своїм ад'ютантом, праця збільшилася, хіба, може, аж під осінь по авансі покажуся. До побачення.

Дора не рухалася. Але чого він ще стояв? Чи не міг з місця рушитися?

Нараз він схилювався над нею.

— Я бачу, що не находите ні слова вибачення для мене.

Вона хотіла отворити уста, але в її горлі щось стискало.

— Пані Доро, повірте, що мені це страшно прикро. Я прошу від вас одного погляду. Не могла глянути на нього.

— Одного погляду. Ви для всіх добрі, усміхаєтесь до цвітів, про бджоли пам'ятаєте. Вона поглянула на нього.

— Прошу шклянку води, — прошептала і усміхнулася.

За мить подав їй воду. Вона її випила і віддала з відверненим обличчям шклянку. В тій хвилині увійшла Зоня до сіней і Дора, мов силувано, повернула голову в сторону Юліяна. Він підніс шклянку до своїх уст, але шклянка вихопилась йому з рук і розбилася на плитах на тисячу дрібних куснів.

*

Тиха і мов зрівноважена вернулася Дора додому. Все прийняло і привітало її з давньою любов'ю. І, як раніше, звернулася вона з захопленням до своїх цвітів, бджіл і радо прийняла всі раз на себе покладені господарські обов'язки. Під її руками віджив

зільник, розцвіталися весняні цвіти, а надворі весна святкувала свій вступ, благословлена погодою і сонячним сяєвом.

По Зелених святах[121] святкувала Оксана день своїх уродин. Вийшло це з почину її мами, пані Рибко, її доньки і зятя і з нагоди приїзду Зоні із своїм синком. Дві шкільні товаришки, два вчителі, все товариство зібралося в саду, що належав до пані Рибко та пані Цезаревич, на скромний підвечірок.

З гурту відділилися за якийсь час Дора Вальде, один молодий учитель-німець і зять пані Рибко, учитель Дубовий. Прохали Дору заспівати їм одну німецьку пісню. Дора була в гарнім настрою, сіла за фортепіан. Милий та ніжний її голос чарував слухачів піснею:

Тиха, як ніч, як море без дна,

Хай буде любов твоя, хай буде любов твоя...

Ледве скінчила і зачинила інструмент, оглянулася — а віч-на-віч з нею станув Юліян Цезаревич. Вона майже зойкнула з остраху, а він з усміхом на устах сказав:

— Видко, що мені суджено лякати, пані, вас... — Вклонився, підіймаючи пальці до висків, мов перед старшиною, і ждав.

Пані Цезаревич привітала сина, повна радості:

— І звідки ти взявся, мій сину, так несподівано?

— Чого часом не зробиш, коли не бачиш місяцями і тижнями свою маму і сестер!

Дора саме збиралася додому і вкладала капелюх на голову.

— Я вас проведу, пані Вальде, — обізвався Юліян, — коли дозволите.

— Ні, дякую. Сама побіжу. Я не хочу, щоб мною хто трудився.

— Мамо, — сказав Юліян, — я беру вас і добродія Дубового за свідків, що пані Вальде, під претекстом, не довіряє мені і не хоче, щоб її провести. Чи я виглядаю на такого, що нападає по дорогах?

— Я не знаю, чи я компетентна тебе судити, — сказала пані Цезаревич, — правда, пані Вальде?

Та усміхнулася, вклонилась усім, вийшла, а Юліян прилучився до неї.

Коли зійшли на долину і ввійшли в каштанову холодну алею, Юліян перебрав від Дори накидку і сказав:

— Я передовсім мушу висказати вам свою подяку, що ви, хоч я не признаюся від часу розстання з вашою родичкою до свояцтва з Альбінськими, ви не погорджуєте моєю ріднею і відвідуєте їх. Я вже останнім разом просив вас повірити мені, що мені було дуже прикро за мій занадто гострий жаль до Альбінських, і просив вас тоді мені хоч одним поглядом відповісти. Чи ви собі пригадуєте?

Вона притакнула головою.

— А тепер?

— Тепер? Я дивуюся, як може один погляд ненависної людини когось успокоїти.

Він вкусився в уста.

— Ви вражені й досі, — сказав.

— По-вашому я все одно Альбінська, і слова, хоч би й найкращі, цього факту

змінити не можуть.

— Ні, пані Вальде. Але одно питання дозвольте мені поставити.

— Будь ласка.

— Як почуваете себе тепер тут після міського побуту?

— Дуже добре.

— Які вражіння винесли ви із столиці?

Вона зробила малу гримасу своїми устами.

— Я, як вам відомо, ані філософка, ані медичка, ані нічого з того, чим визначається тепер дипломована жіноча молодь. З мене міг би бути хіба скромний агроном, а вже виробляється "гуцулка Альбінська". Що мене обходить якась столиця. Від смерти мого чоловіка аж до часу мого повороту із столиці я була мов без команди. Але опісля я зібрала всі ті короткі ясні хвилини, коли я почувала себе собою, злучила їх, зв'язала їх у вузол і я певна себе, все одно, як звуть: Дора Вальде чи Альбінська.

Коли глянула на Юліяна, то їх погляди стрінулися, але в ту саму мить крадькома розбіглися. Вона ще хотіла щось сказати і він не перебивав її.

— Кожна людина стає тим, до чого єство її призначує. Може, ваша наречена не така вже винна у своєму вчинку, як здається. Наприклад, від вас, як чоловіки, пливе якась струя сили так, начеб вам усе мусіло вдатися, за що б ви й не взяли. Може, це тільки сила українського народу.

Він усе ще мовчав. "Чи ця жінка була акторкою, чи так говорила чиста, фарисейством не діткнена, душа?" — думав він.

Нараз він сказав:

— Я прошу у вас вибачення, пані Вальде.

— За що, пане Цезаревич? Я не гніваюся, але я боюся вас, боюсь цієї біологічної народної сили.

Він шукав відповіді в її очах і по його устах промайнув сумний усміх. Каштанова алея скінчилася, деякі будинки і дах директорського дому виринули перед ними.

— Дякую, — сказала і завернула в улицю додому.

*

На другий день, коло дев'ятої години, вертався Юліян із зятем пані Рибко з ранішньоїпрогульки з ліса через старий міст. Недалеко дому Альбінських зустрілись вони з Дорою.

Вона була одягнена просто, без капелюха на голові і тримала на рамени зложене до білення полотно, а за руку вела малу Гафійку, що несла бляшану коновку до поливання полотна.

Поздоровкались. Юліян хотів іти далше, одначе вчитель пристав і похвалив гарну жінку, що вона займається такою простою працею.

— Чи ви щодня так гартуєте свої руки, пані? — спитав.

— Ні, лише коли маю час, і в ясні, супокійні дні. Ви будете сміятися, коли я вам скажу, що мене іноді тягне до води. Шум води мене успокоює.

І пішла рівно, мов пальма, із своєю малою товаришкою.

— Цікава і мила жінка, напівдитина, а така поважна, — сказав.

Юліян не обзивався.

— Скажи мені, чоловіче, чого вона так тебе боїться?

Юліян прокинувся.

— Мене боїться? — насупив брови.

— Так. Просто блідне, коли лиш тебе побачить або твій голос почує.

— Я з нею рідко і мало що говорю.

— Чув я, — говорив свояк поважно далі, — що під час її побуту у столиці хотіла її гонорнатета засватати за якогось багатого купця.

— А вона, та "Вертерова Льотта", сподіваюся не пристала на це? — спитав нібито байдуже Юліян.

— Вона відповіла, що взагалі не віддасться більше ніколи. Моя теща не раз каже, що Дора Вальде є одна з тих жінок, що можуть і самі стояти.

Юліян ішов до поїзда і вибрав дорогу лісом. Посеред зелені на самоті він пристанув на хвилинку, зняв шапку і відітхнув з повних грудей. Оглянувся по гарнім старім лісі. "Від вас пливе якась струя сили". Чи не так вона казала? Чи має він піддаватися тому новому, що вдирається в царину його душі? І нараз погляд шукає чогось у висоті між густим зеленим гіллям.

Він тепер вояк. Пригадує собі слова своїх професорів, військових, що війни були і будуть і що він колись, як одиниця, або поборе, або впаде.

Так, він вояк — "апостол меча". Йому пригадується один уступ з Мольткого[122], що навіки запав у його душу: "Військова повинність — це великий тягар і нагадує найтяжчі періоди давнього невільництва, але без того тягару стали би європейські суспільности добичею варварських елементів, яких у нас так багато. Моральний вплив військового режиму на народну вдачу має таке значіння, що ніколи не забагато це підкреслювати". Згадує історію ріжних народностей, повстання держав та історію України. Його стискає жаль за серце, що він без рідного краю, що не може бути на нього гордий, як інші бувають горді на свої рідні країни. Як радо він послужив би йому.

Але передовсім сили треба, сили фізичної та умової.

*

Настало повне літо.

Несподівано наспіла із столиці вістка від Зоні до пані Цезаревич, що в найкоротшім часі приїде на кільканадцять день Юліян як реконвалесцент по недузі легенів. Вона не повідомляла нікого про те, бо брат не хотів. За місяць відбудуться маневри, і він до того часу мусить бути цілком здоровий, отже дістане двотижневу відпустку на виїзд у гори.

У домі пані Цезаревич було майже все приладжено на приїзд сина. На столі перед вигідною софою, призначеною на відпочинок для реконвалесцента, стояв невеликий флакон з лісними цвітами.

Тої днини, коли їхав Юліян, світилося вечором одно вікно у Цезаревичів. Дора, що проходжувалася з тетою Олею в зільнику, насолоджуючись чарівною погодою, помітила нараз освітлене вікно.

— Юліян приїхав! — кликнула радісно.

Тета глянула на неї таким переляканим поглядом, що Дора охолола. Щоб змінити тему розмови, сказала Дора:

— Ще кілька день і тета Цілля приїде. — А по хвилині додала: — За три дні четверті роковини смерти Егона.

Тета Оля зітхнула. Їй теж було важко на душі і так двоє. Вона наче бачить смуток на Доринім чолі. Її очі ніби веселі, але хвилинами, мов заслухані у шум власної душі.

*

Директор Альбінський аж віджив на вістку, що приїде його "найстарша", яка всі домашні, громадські, політичні події ділила з ним поважно і хоробро. Скільки-то мав він з нею переговорити, а найголовніше про Дору, ту Дору, що викликувала часами своєю поведінкою в його серцю жаль, що втратила свою дитячість і стала така задумана. А знову: як на неї сердитися? Де був той, хто б це міг або не простив їй екстравагантності з україноманством[123] або хоч би ті між тутешньою біднотою практиковані філантропійні[124] експерименти. Час її долю забезпечити, в безпечно ложисько звернути. Не може ж вона вічно на господарстві з Ольгою перебувати, пасікою та козенятами займатися або у своєму лісі пересиджувати...

На це все мусить Цілля дати якусь раду.

Юліян вернувся з лісового проходу.

У своїй кімнаті мав віддавна улюблене місце при вікні, де любив читати або випускати дим через відчинене вікно.

Сьогодні заходив він в одну з яруг, через яку гнав пінистий потік, і втомився більше, як сподівався. Сидів при вікні і обтирав чоло. Недалеко нього стояла Оксана і дивилася на брата. Сліди недуги ще визирали з його очей. Він дивився нерухомо в далечінь крізь далековид. Сестра принесла йому шклянку молока і поклала деякі нові часописи перед нього. Наново поглянув у даль. Здається, не помилився. Знайома постать. Із заплющеними очима пірнув у тишу. Тут так всюди мило, мирно, людина, наче без нервів, водно з природою. Якась пташина влетіла несподівано через отверте вікно, перелякана причепилася обома ніжками до білих завісок, але відчула людську присутність і випурхнула назад. Юліян замріявся і під впливом свіжого повітря заснув. Кілька хвилин пізніше якісь легенькі кроки ступали по східцях до ґаночку. Їм відповів півголос Оксани:

— О, несподіванка, це пані Вальде! Так давно ви в нас не були! Є в нас Юліян, що хорував, а тепер перебуває якийсь час як реконвалесцент. Може, чули? — прошепотіла на знак, що не можна його будити.

Пані Вальде чула, та не хотіла заходити. Але що сьогодні четверті роковини смерти Егона, то вона ще вчора надвечір налагодила для деяких хорих меду і сюди його сама принесла.

Дора зняла з голови легкий кошичок з карафкою меду, оточений цвітами.

— Найкращі, які були, — сказала впівголос і відітхнула, протерши чоло від легкої втоми.

— Які чудові! Ви не боялися дідуня так немилосердно його ограбити?

— Ще б чого! Вони — моя власність. Дідуньо не має до них ніякого права, як і до мого меду.

— Я їх у братовій кімнаті поставлю. Здається, він заснув. Втомився за довгим проходом до ліса.

— Медом його годуйте. Він чудотворний. Ах, дивіться: дві бджілки аж сюди за мною прилетіли.

— Дам, дам, спасибі, жрекине, але прошу, зайдіть у хату.

— Ні, не можу, мені треба скоро дома бути.

— Я думала, що хоч на кілька хвилин заглянете.

— О ні! Не нині. Коли побачимося з вами?

— Не знаю, Доро. Може, срібними вечорами або цими днями... коли-небудь.

— Коли-небудь, Оксано, бо для мене не буде срібних вечорів. Тета Цілля писала, що з ними, може, ще хтось приїде. Ох, Оксано, мені чогось цим разом перед тим приїздом лячно, хоч я тету і вуйка люблю. Але ви вірите у передчуття?

Оксана всміхнулася і заперечила головою.

— Давно ще вірила, але тепер ні. І ви так робіть.

— Попробую. До побачення,

Коли Юліян збудився, його чоло обвіяв сильніший подув і вразив солодкий запах. Чудно, заснув, як заворожений! Це гірське повітря так оп'янює. На столі побачив карафку, а коло неї розсипаний жмут рож різних кольорів. Він узяв одну до рук і дивився на неї. Була тут, входила в хату? Він всунув цвітку до грудної кишені і вийшов відшукати маму. У садку почув, як сестра оповідала про відвідини вдовиці, яка з нагоди дня четвертої роковини смерті свого чоловіка розіслала ріжним хорим меду, а до них принесла його сама з рожами.

Минуло більш тижня, поки появилась молода вдовиця. Цезаревичі вітають. Так довго не було пані Вальде видно!

Вона пояснює чому: не було як. Вона мусіла відвідувати з дідом частіше одну вірменську родину, з якою дідо відновив знайомство. Через те не мала змоги бути частіше у своїх приятелів. Вона зайшла на хвилинку, щоб своїми очима пересвідчитися, як маються пані Цезаревич і пан Юліян. Вечір такий тихий, світлом наче перетканий, так виманив її з хати.

— Маю ще вісім день перед собою і потім прощаюся з горами, де мені так добре було в лісах, — відповів Юліян. — Над їх потоками я любив спочивати, а навіть віддаватися мріям.

"Мріям"? — хотіла спитати, але залишила це. Їх залишають самих. Юліян і Дора переходять з теми на тему. Нараз Дора питається:

— Скажіть, пане поручнику, чи ви не мали нікого близького, коли відвідували востаннє о. Захарія, когось, хто вас був би стримав від виступу з теології?

— Ні, пані. І я рад з того. Раз воно сталося і я мушу бути тим, чим став, чесно та гідно до кінця.

— Отже, не жалуєте вашого кроку?

— Ні. Мені з цим добре.

— Пане Цезаревич!

Вона якби зойкнула.

— Чи ви маєте, може, на думці таке нещастя, як війну?

Вона не відповіла.

— Я її маю, пані Доро.

Вона глянула на годинник.

— Він зупинився. Мабуть, уже пізно, — сказала спокійно.

Юліян глянув на годинник і додав, що відведе її з Оксаною, бо мусить зайти за мамою, і їм одна дорога.

"Чом так скрито син сусіда"... Стиха задзвеніла пісня[125] з уст молодих людей, що сиділи з Оксаною на східцях. Відійшли всі гуртом. Якось само від себе зложилися дві партії. Молоді з Оксаною йшли вперед, а Юліян з Дорою за ними. Дора дякувала йому за деякі позичені книжки.

— Найкращі були з фінляндських авторів, але вони викликають тугу, а що я з нею зроблю, як залишусь сама?

— Я вас не розумію.

— Я не знаю, як мала б я це схарактеризувати. Хоч мені двадцять перший рік кінчиться, але я знаю небагато життя, що є десь там поза межами вдалині. Бачите ту далечінь далеко-далеко? Там воно десь лежить, там мусить бути те, що звідси приманює, якби не з цього світа, без обрисів, гляньте. Але, здається, недобре піддаватися занадто впливові краси. Недобре, бо вона заворожує.

— Особливо ви, коли хочете панувати над бджолами, ви не повинні піддаватись. Ви маєте обов'язки супроти свого народу.

Мов поборена, вона похилила голову і ні слово не перейшло вже того вечора через її уста.

Юліян, прощаючись з Дорою, затримав її руку і спитав:

— Чи я вас ще побачу перед від'їздом?

Вона здвигнула плечима. Не знала.

І так мовчки розсталися.

*

Тети Олі не застала Дора дома. Дора не лягала спати, бо не могла. Як звичайно, підійшла до відчиненого вікна — її око блукало по верхів'ях гір. Заслонила обличчя долонями і зітхнула. Що вона сьогодні під час повороту говорила? Що він собі подумає? Ввесь час мовчав. Такі, мабуть, вони всі ті військові — дисципліна, витривалість, відвага. Він підчинив свою долю волі свого характеру і піде тією дорогою, яку собі намітив. А вона...

А ніч була така ясна, така приманчива, що, може, не одну долю рішила своєю красою і не одному залишила спомин на все життя.

Юліянові скінчилася відпустка і мусів від'їжджати. Оксана вернулась саме зі школи

додому і кинула, роздратована, книжками і зшитками на стіл.

— Юліяне, новина!

— Мобілізація, Оксано? — зажартував він.

— Е, не таке грізне, пане брате, щось менше. Але щось з війни.

— Говори, Оксано!

— Не можеш бодай на один день свого від'їзду відложити?

— Ні, сестро.

— В жаден спосіб?

Юліян видивився здивований:

— Ніяк. Ще півгодини маю для вас, і — до побачення аж по маневрах восени.

— Юліяне, Дора відмовила освідчинам молодого купця-спільника тети Ціллі та її чоловіка, того, що привезли з собою, щоб їх обох тут заручити. Альбінський, ображений, загрозив Дорі словом чести, що викине її із своєї хати, коли вона осмілиться з нами приставати, а тета Цілля запропонувала вислати її до "конвікту" до столиці.

— А вона? — спитав.

— Я чую лише, що дуже плакала.

— Прощу тебе, Оксано, піди до неї ще нині і проси, щоб не плакала. Я їду. Будь здорова.

— Як це я зроблю, братчику? Боюся, що викличу тим іще більший гнів директора проти неї, бо тета Оля, чую, ставиться до цього всього пасивно.

— Я ще менше можу зробити.

— Добре ти, Юліяне, говорив про Альбінських!

*

Із своєю внучкою повадився Альбінський від часу її відмови холодно і строго. Відобрав від неї приречення, що зірве зносини зі школою на горі, звідки походили шкідливі впливи і загрозив, що коли вона не дотримає своєї обітниці, вишлють її до столиці, де буде під доглядом, як у монастирі.

— Ти не Ева Захарій! — сказав рішуче.

Дора мала дивний спосіб мовчати.

— Ну, пані Вальде? — спитав дід, приступаючи до неї ближче і володіючи собою насилу, щоб не вибухнути голосним гнівом.

— Ви не смієте мені нічого злого зробити, дідуню! — відповіла вона, стаючи перед ним так само, як тоді, коли була ще маленькою дівчинкою.

— Залишіть її, таточку, не зворушуйтеся, — сказала пані Цілля, взявши Альбінського під руку. — Я, на жаль, по тижневі мого побуту у вас переконалася, що Дора вийшла з-під моєї опіки. Ах, ті зайві українські знайомости, білення полотна, герцювання з козами! Якби так Егон встав...

— Якби так встав! — крикнула Дора і вийшла з кімнати.

*

Осінь. Юліян використовував свою нову кількадечну відпустку по маневрах у мами,

так що перебував цілими днями із своїм далековидом на проходах. Як тільки заблисло сонце і мряка зникла з верхів, він закидав плащ наопашки, затискав шапку на очі і покидав хату. Особливо мальовнича частина околиці поза економією Альбінських захоплювала його.

Одного листопадового дня Оксана лежала простуджена в постелі обіч кімнати брата, мати вийшла за господарськими справами з дому, а Юліян заповнював свою кімнату димом із папіросок. Надворі шалів північний вихор, несучи з собою струю холоду. Юліян виходив уже двічі на веранду поглянути, чи вертається мати, чи змінюється погода, і вертався нетерпляче назад.

Нараз сестра попросила, щоб він поглянув у вікно, бо здавалось їй, що шиби ніби червоною загравою залиті.

— Оксано! — кликнув він як стій, — економія Альбінських горить.

— Економія? — кликнула дівчина.

Юліян вхопив далековид.

— Ще ні, але сусідня полумінь вже досягає до крила заднього будинку.

— Тета Оля, Дора!.. — зойкнула розпачливо Оксана і закрила лице.

— Я йду туди, успокойся, — крикнув Юліян.

До хати ввійшла мама:

— Вогонь на Мельниківці, діти! — кликнула.

Юліян погнав, гонений і вітром, що хилив дерева. Побачив, що та хата, яка горить, належала родичам Гафійки. З неї садили іскри снопами і розприскувалися на всі сторони. Недалеко від неї стояли два будинки панської "економії".

На старім мості почув переляканий голос панни Альбінської:

— Ти вертайся!

— Я вас не лишу саму, — відповів голос Дори.

— Ви вертайтеся, мої пані, вогонь не для вас! — сказав Юліян.

— Я з вами, пане поручнику, — кликнула тета Оля, підбадьорена появою офіцера.

— Спішім, тето, — заохочувала її Дора нервово, натягуючи пелерину з капузою тісніше на голову.

— Не пускайте Дору, ради Бога! — кликнула благально тета Оля.

— Вертайтеся додому, пані Вальде, — просив Юліян. — Ще можете захоріти.

— Альбінські витривалі, їх і катастрофа не вбиває.

— Щодо витривалости Альбінських, то маю підстави сумніватися, а з вогнем жартувати не можна.

— Я вже пережила гіршу катастрофу у воді, — відповіла Дора. — Чомусь кожна катастрофа викликає в мені мимохіть активну силу. Чи з розпуки, чи з запалу? Не знаю. Я не маю нікого, крім тети Олі, що мене безкорисно любить, і коли я з нею йду навіть у вогонь, не дивуйтеся. Я хотіла б віднайти бідну Гафійку і забрати її з собою, — додала по хвилині.

Юліян зморщив чоло.

— Я вам її пішлю, — сказав коротко, — як це буде можливо у такій страшній

метушні. Дозвольте, щоб я вас плащем обтулив. Ви, мабуть, перемерзли, бо зблідли, а він буде мені при вогні зайвий.

Минуло більше як дві години. На ясно освітленій веранді сиділа Дора з дідом, що вернувся з сусіднього села, і стежили неспокійно за зростом і опадом пожежі.

— Мене не було дома, тому й вогонь ще не погашений, — говорив роздразнений директор.

Дора мовчала і щохвилини відчиняла шкляні двері, надслухоючи, чи не почує людських голосів на вулиці.

Нараз ударив електричний дзвінок від фіртки.

— Хтось прийшов, Доро, відчини.

Дора збігла з ключем до фіртки і зараз після цього молода сільська дівчина ввійшла на веранду. Вона поклала з пошаною офіцерську шаблю на одно із крісел.

— Йому це в роботі при вогні заваджало. Я тепер маю йому плащ віднести, а він за якусь годину вернеться сюди із старшою панею і забере собі шаблю.

— Про кого і про що вона говорить? — спитав директор. — Що це за він?!

— Пан надпоручник Цезаревич, — відповіла дівчина. — Я гадала, що пан директор знають пана надпоручника.

Альбінський мовчав і ходив по веранді. Станув при дверях, звідки було найліпше видко Мельниківку, і обізвався.

— Вже не бачу вогню.

— Як кинулись люди рятувати та поливати, то мусіли нещастя притупити, та й вітер якби змилосердився над людською працею, притих, — доповіла дівчина.

— Що за люди рятували? — спитав Альбінський.

— Вогнева сторожа, сусіди, пан надпоручник, наші робітники з сіножати.

Тета Оля з Юліаном підійшли до освітленої веранди.

— Віддаю вам, пані, що взяв під свою опіку, — сказав Юліан, приступаючи до Дори і всміхнувся.

— Гафійки не хотіли родичі від себе пустити, хоч самі не мають даху над головою. Я лиш за шаблю.

— Просимо нагору, пане надпоручник, дуже просимо, — обізвався ласкаво Альбінський згори.

Юліан хвилинку завагався, але, глянувши на Дору, подався за панями. Простягнув по шаблю праву руку, перев'язану білою хустиною.

— Ви поранені, пане поручнику, — крикнула Дора з переляком.

— Трохи, пані, але воно мене.

— Пан надпоручник добре поранив себе в вогню, — сказала тета Оля, поглянувши з материнською любов'ю на нього.

— У нашій домашній аптечці є знаменита масть на всякі рани, — сказала Дора і підійшла до нього з наміром зайнятися хорою рукою.

Юліан спротивився.

— Не хочу вас турдувати, — відповів.

— Нині надпоручник через наше нещастя своєю особою майже ризикував життям, вуйку, — сказала тета Оля.

— Молодь усе у розгарі любить ризик, — відповів Альбінський. — Хоч не все воно так добре. Здоров'я чи життя треба понад усе ставити.

Юліян усміхнувся.

— Хто б за цим так побивався, коли ще й військовий, — і взяв шапку, щоб попрощатись.

— Залишіться ще в нас, пане надпоручник, будь ласка, відпочніть. Ви аж поблідли з утоми, — докинула тета Оля.

— Мене завтра тут уже не буде, — відповів Юліян. — Я приїхав до мами і сестри тільки на кілька днів.

— А ми вам навіть ще й не подякували за вашу поміч.

— Ні вам, ні пану директорові, — сказав чемно господар дому, встаючи із свого місця. — Дора принесе нам найкращий трунок із пивниці, і ми вип'ємо за здоров'я спасителів.

— Жаль мені дуже, пане директор, що мушу подякувати за виявлену мені ласку, — відповів Юліян, кланяючись, — але мене жде моя мама, яка, певно, вже непокоїться, — і почав прощатись.

Коли гість відійшов, а Альбінський вийшов з кімнати без слова, Дора кинулась теті Олі на груди:

— Тето, тето! Які вони оба страшні!

*

Три тижні пізніше цілий дім Альбінського виїхав недалеко на подвійні заручини до родининотаря Гаджі.

Дорі було лачно показуватися цього вечора в товаристві, щоби стрінутися віч-у-віч із молодим купцем, якому відмовила руки. У святочно прибраних кімнатах господарів було небагато гостей, але все дібране товариство: мішане, військове та цивільне.

Тета Оля, що скрізь почувала себе свobodно, подалася в кімнату мужчин, де побачила між іншим знайомого вірменина-купця, постійного покупця її гарного меду та партнера при недільнім тароку її вуйка. У проході до сусідньої кімнати нараз опинився перед нею Юліян Цезаревич, гарний та елегантний.

Привіталися.

— Несподіванка, пане Цезаревич, — сказала мило і наче з якимсь острахом.

— Мій товариш заручується і я, як його найліпший товариш, мусів на такий важний для нього день приїхати.

Юліян, як добрий знайомий, стояв між кількома молодими мужчинами і паннами, розмовляючи майже весело, особливо з гарною шістнадцятилітньою донькою господаря. Побачивши крізь двері в салонику Дору і двох-трьох молоденьких цивільних, підійшов привітатися і сів коло неї. У легкій блакитній сукні із станичком кольору волошок, з прозорими рукавами, одним шнурочком білих перлин на шиї і високою зачіскою виглядала дуже гарно. Та її очі від зворушення аж потемніли. Вказала на його

руку, чорною вузькою опаскою перев'язану.

— Чи вона ще не загоєна?

— Дрібниця, лиш незначний значок залишився, — відповів він із розсміяним поглядом, узяв легенько її руку і поцілував її.

— Не жалуйте мене, пані. Ніжність із вашої сторони не для мене...

Вона відтягнула руку.

— Покиньмо цю тему.

— Чи ви радо їхали сюди?

— Не дуже. Погода неприязна. Не люблю сухого і морозного грудня. До того я відвикла від більших товариств, буваю в них несмілива і полохлива.

— Як справжня серна. Не дивота. Двом богам не можна служити. Зате по лісах між сільськими дітьми, між бджолами та кіньми ви у себе дома. Та скажіть, пані, чи вам ніколи не приходило на думку, що нараз хтось може перед нами з'явитися, як у казці, злегковажити увесь той світ, яким живемо, і сказати: відтепер покинеш це все і пічнеш інше життя.

Її уста побіліли.

— Пане надпоручнику, таких питань не вільно мені ставити.

— Я вразив вас, пані Вальде?

— Це ні, але на питання поважних людей я відповідаю також лише поважно.

— Чи я поводився коли з вами неповажно?

— Ні. І я ніколи не бувала такою.

— Коли так, то я питаю зовсім поважно. Розуміється, це все може тільки від вас залежати.

— Що вам з того прийде, пане Цезаревич?

— Може, і прийде. Ви не любите міста?

— Колись любила.

— А тепер прошу дати мені відповідь на моє питання.

— Чи ви бажаєте її зараз?

— Чи ви волієте її іншим разом? — спитав несміливо.

Вона відповіла ледве чутно "так" і встала. Він теж устав і вийшов із салонику.

Дора перейшла салон, де були зібрані гості, і перейшла до іншої кімнати, де стрінулася з тетою Ціллею. Тета Цілля змірила її сукню гострим оком від голови до стіп. Дора відгадала її думки.

— Чи недобре, тіточко? — спитала спокійно.

— Добре, дитино, може, трохи запважно, але що ж? Ти вдова.

Від останнього слова щось стиснуло її серце. Навіщо їй про це казати? Відійшла набік і приєдналася до тети Олі. Обі були здивовані, побачивши при однім столику Юліяна Цезаревича, як грав у шахи із директором Альбінським. Альбінський, побачивши братаницю коло себе, наче на лихім учинку спійманий, сказав виправдуючим тоном:

— Як бачиш, граємо в шахи, Ольго. Мене цікавить, як грає теперішня молодь. Мені

поручили пана надпоручника Цезаревича як доброго шахіста.

Нараз заграла музика до вальсу. Деякі чоловіки вже з паннами під рукою поз'являлися з інших кімнат і вмиль почався танець. Дора почувала себе ніяково, бо вже давно не чула веселої, поривної музики, що промовляла до серця, наче манила: "Ходи, піддайся нашим звукам, забудь, що тебе болить і гнобить". Вона не буде гуляти, не може. Втекти із салі? Вона ж вдова. Хоч від смерті Егона минуло так багато часу... Повела поглядом за тетою Олею. Хотіла поділитися з нею своїми почуттями, але її вже не було. Доходила до дверей, але на порозі зустріла Цезаревича.

— Я з салі, пане Цезаревич, — промовила придушеним голосом.

— А я до салі, — відповів він і усміхнувся.

— Я не буду гуляти і саме втікаю.

— А я хочу гуляти і бачу, що я у сам час прийшов, щоб урятувати свою пайку. Прошу вас, пані Вальде, на одного вальса.

— Навіть не умію, мабуть, забула, а по-друге, мені вже пригадали нині, що я вдова і моє сумління обзивається. Він так мене безмежно любив і я не повинна свого чоловіка забувати.

Юліан поблід і в серцю відчув якби холодний ніж.

— Чи ви хочете, щоб вас посадили на стос дров і підпалили його? Ми ж не індійці, — сказав із спалахнувшими очима і подав їй рамя.

— Будьте ласкаві, пані.

Вона не обізвалася більше і мусіла послухати. Запровадив її на канапу і сів поруч неї. Був ще зворушений, але лице його було вже спокійне.

— Я спізнився трохи, — сказав, нахилиючись до неї, — інакше був би вже давно тут. Я думав про вас, боявся, що втрачу свій перший вальс, але він ще буде мій, правда? Сьогодні такий гарний вечір, люди такі вдоволені, я відорвався від своєї праці, щоб тільки приїхати сюди.

І вже під чудові заколисні звуки вальсу він її вів. Вона не знала, чи була коли така пора, коли вона гуляла. Чи була така хвилина, що вона не вміла гуляти? Сама музика несла її, поринала. Він вів її певною, досвідченою рукою і вони звернули загальну увагу своїми гарними постатями. Господиня дому, що присіла коло Альбінського, завважила до нього:

— Погляньте, яка гарна пара — ваша внучка і надпоручник Цезаревич. Щоб ви на те, якби так... — і моргнула, не докінчивши, бо директор і так зрозумів її. Він нахмурився і похитав головою:

— Ви знаєте, добродійко, що я мою Дору — мій єдиний скарб — не можу і вдруге віддати за військового. Доволі одноразової трагедії. Крім того, я все стою на становищі: наші доньки для наших синів.

Пані Цілля, сидючи разом з ними, не спускала льорнетки, стежачи за Цезаревичем.

— Він гладкий, — додала, — проявляє військове походження чи виховання, але на чоловіка для Дори такого не бажала б. Він робить вражіння надто рішучого або певного себе. У військовій службі — це прикмета, але дома супроти жінки може бути занадто

грубий, ну, й українець.

— А до того, може, і з довгами, — додав знайомий господарів за плечима директора.

— Це було б ще найменше кари гідне, — відповіла пані Гаджі, — у військових, з огляду на їх невелику ґажу, часом і зрозуміле, якби лише не довги через карти...

— Я думаю, що хто скромно живе, не мусить довги мати. І я був колись при війську, — хвалився добродій, відомий з того, що грав із дідичами в карти і посередничав у всяких інтересах. — Коли Цезаревич має довги, то хіба через карти. Його ж дідо пішов через карти у гріб.

Тета Оля піднялася із свого місця.

— Він на такого не виглядає, — боронила пані Цілля молодого, гарного офіцера, — а зрештою, що він нас обходить?

Директор поглянув на годинник і звернувся до тети Олі:

— Час додому, Ольго.

Пані Гаджі протестувала, щоб їй забаву не переривати, але Альбінський настоював на своєму. Перебившись крізь юрбу гостей, віднайшов Дору.

— Доро, зозулько, тобі час додому.

Вона подивилася з острахом на нього.

— Вже? Не можна одробину пізніше?

— Ні, дитинко. Тета Оля вже в гардеробі. Чей же не схочеш, щоб вона у футрі на тебе ждала. А я, як ми умовились, залишаюсь тут. Не їжджу ночами.

Юліян поглянув на свій годинник. За годину відходить поїзд до столиці. Він подав Дорі рам'я і провів її до гардероби. Відшукавши її речі, попросив її усісти; схилився і, приклякнувши на одно коліно, взув її у сніговики. Вона несподівано тупнула ногою. Він підвів голову. Чи він зле одягнув її, чи не бажала собі цього?

— Дідо! — вирвалось їй з острахом упівголос з уст.

Але Юліян ані не оглянувся, тільки вбирав її далі і подав шапку. Він зробив це все з такою повагою і природністю, що всі довкола вважали це за щось самозрозуміле. Відпровадив Дору до саней, де сиділа вже панна Альбінська.

Надворі падав сніг і віяв гострий вітер.

— Ви також уже від'їжджаєте, пане надпоручнику? — кликнула тета Оля, роблячи Дорі місце коло себе.

— А ви гадали без мене вертатись, тето Олю? — відповів він, усміхаючись, і помагав Дорі вигідно сісти. Обтулив її теплою бараницею, сів коло фірмана і погнали в темну ніч. Коли доїхали до місця, де дорога роздвоювалася, візник зупинився, Юліян скочив із саней.

— Ви до двірця хочете? — спитала здивована Дора, не знаючи, що він ще цієї ночі мусить вертатись.

— Так, служба. — І, обтулюючи її ще раз бараницею, попрощався з панною Альбінською і ледве чутно, начеб лише для себе, просвистав мелодію німецької пісні: "Still wie die Nacht, tief wie das Meer, soll deine Liebe sein"[126].

— До побачення! — сказав уголос, підніс комір плаща, затиснув шапку глибше на чоло і щез у сніжній ночі.

*

Настало Різдво.

На латинські свята їздила Дора з дідом у столицю, а на грецькі[127] була дома.

Тета Оля влаштувала їй окремих Святий Вечір, який відсвятковували, як щороку, на економії. Роздали убогим дітям деякі потрібні речі і різдвяне печиво, а опісля Дора, зладивши пакуночок, казала Олексі запрягти коні.

— Дідуню, — сказала, — я прийшла повідомити вас, що я їду на гору побажати пані Рибко та її рідні щасливих свят.

Альбінський читав часописи і поглянув з-поза окулярів на неї.

— Що таке? Я не дочув.

Вона повторила свої слова. Він насупив брови і хотів уже спротивитись, але змовчав. Він пригадав собі, що вона недавно піддалася без найменшої опозиції його бажанню і поїхала з ним до доньки у столицю і тепер, коли побачив на її обличчі знаний йому вираз рішучої постанови, сказав:

— А позакривайся в санях добре, щоб не простудилася. Я чекаю на своїх звичайних гостей до тарока.

*

Юліян приїхав до мами на Різдво у хмарному настрою. Мав грошові клопоти. Чоловік Еви Захарій, якого вона уповажнила управляти унаслідженням по бабуні Орелецькій маєтком, стягав тепер усі позички. І до Юліяна прийшло візвання сплатити довг, затягнений свого часу отцем Захарієм для нього у бабуні Орелецької для його хорого батька. О. Захарій, позичаючи ці гроші, лелівав уже тоді у своєму серцю надію, що дає їх своєму майбутньому зятеві, отже, особою, яка матиме право впоминатися по його смерті за довг, не буде ніхто інший, як його власна донька — Ева.

Несподіване візвання до сплати довгу в імені пані Еви Кави нагнало Юліянові не лише нагле почуття сорому, але і страх, що не зможе знайти засобів, щоб полатити такий прикрий свій обов'язок. Із хвилиною, коли він вступив до війська, опинився нараз перед несподіваними видатками, мов перед безоднею, і був відразу примушений робити довги. А що не мав нікого, хто в такій потребі міг би ручити за нього, то робив це на офіцерське слово честі. Виплачувати такі довги точно, хоч і невеликими квотами, із своєї гажі було його святим обов'язком.

Останній лист від Кави був із заміткою, що коли не поладнає довгу, то це потягне коштапроцесу і покривджені звернуться до військової влади.

— Деградація або перенесення до іншого полку, — сказав він сам до себе, прочитавши гострого листа.

Юліян звернувся з пригадкою та проханням до колишніх товаришів-богословів, тепер уже на посадах, щоб сплатили йому позички, якими він ставав їм у пригоді, але кожний відповів відмовно. Кожному з них велося "сорокато", майже всі з них були вже подружені і, якби змовились, радили йому женитися з якоюсь багачкою, щоб побити

все лихо нараз. До родини він не звертався за поміччю, бо не звик до цього від наймолодших літ.

"Честь, честь, честь!" — говорив він собі і кривив зневажливо уста над самим собою. Виринули перед ним усякі можливості: стрілити собі в лоб, відбутися військовою кару потайки, виїхати. Чи просити в кого поруки? Товариші радили йому оженитися з одною багачкою, про яку було відомо, що була йому прихильна, а батько її був також військовий. Тоді думав про ту, яка зближалася до нього з добротою і покорою, мов просила прощення за віроломство Еви. Він протиставляв їй недовір'я чужинця і жорстокість чоловіка, даючи їй виразно пізнати, що бачить у ній лише представницю ворожої йому народності. Тоді вона відступила в тінь. Та чим більше вона відходила від нього, замикалася в собі, тим більше тягнуло його до її чистого характеру. Він відчув її силу над собою від тої пам'ятної хвилини, коли перебравши шклянку з її рук, опустив її на землю. Подружжя з багатою байдужою йому дівчиною, яку раiali йому товариші, відкидав як неморальне. Але чи Альбінський видасть Дору за військового, ще й за українця?

Рішився поїхати до мами і сестри на Різдво, може, це вже його останні свята...

*

Мати відгадала по його сумнім вигляді, що в його душі криється щось неясне для неї, і він мусів виявити причину свого розстроєння — матеріальні клопоти. Оксана, довідавшись від нього правди, піддавала думку затягнути довг в Альбінського, який позичає гроші на високі, майже лихварські відсотки.

— Дай спокій, сестричко, це такі неприступні і зарозумілі пани, що гадають: лавки і стільці повинні перед ними кланятися.

Хотіла йому допомогти своєю радою і пані Рибко.

Він любив ту єдину сестру свого батька, повну поваги і діяльності, хоч і сумного, допитливого погляду, що нагадував йому батька, — і пішов до неї.

— Що ти хочеш робити, Юліяне? — спитала, не спускаючи з нього ока, мов сторожила над ним.

Він оповів коротко про свій стан і свої плани.

— Прикро мені, що тобі одробина горя так спараліжувала руки. Та коли не знайдеш собі помічі, то я тобі її роздобуду. Я звернуся до Альбінського за позичкою.

Він витріщив очі, наче не вірив своїм вухам.

— Бійтеся Бога, тето! Я не хочу цього, краще вже поїду до Америки і буду там працювати, як найтемніший селянин. Не допущу, щоб ви перед тим чоловіком так понижалися.

— Як хочеш, — відповіла вона. — Це твоя річ, не моя. Я буду старатися деінде. Ще є люди, що знали мого батька і мого чоловіка.

— Але будьте обережні, тето, це все тайна. Чим більше офіцер терпить, тим менше повинні про це люди знати.

*

По Святій вечері Оксана підійшла ще раз до ялинки і почала гасити деякі свічечки,

що догоряли, щоб причепити інші. Вона усміхалася вдоволено до себе. Юліян у своїй кімнаті засів спокійно за часописи.

Нараз почули вони в сінях знаний голос і коляду "Бог предвічний...".

— Дора! — кликнула Оксана врадувано і кинулась до дверей.

Дора прийшла з дарунками та різдвяними побажаннями і, здавалося, що з нею враз увійшов інший світ до хати. Скинула футро та шапочку, передаючи їх Юліянові.

Юліян сів напроти неї і докидав дотепні слова до розмови між гостею, Оксаною і матір'ю, як це робив не раз, щоб закрити свій поганий настрій. Коли на мить поринав у свої думи, як тільки хто розсміявся, він наче прокидався і брав наново живу участь у розмові.

— Тета Цілля, — оповідала Дора, — дістала від свого чоловіка грошовий дарунок на подорож до Швейцарії або Мерану[128]. Лікар радить їй виїхати туди рятувати здоров'я.

— Сама поїде? — спитала пані Цезаревич.

— Може, з дідунем, тетою Захарій або і...

— Вами? — вмшався Юліян.

— Може, і зі мною, — відповіла непевно Дора, — але я воліла би залишитися з тетою Олею.

— Доро! — майже кликнула здивована Оксана. — Як же так можна зрікатися такої нагоди!

— В мене є про це власна думка. Я здорова й молода і Швейцарія із своєю красою так скоро не западеться... Хто знає, чи мені було б там тепер мило і любо. Тета Оля каже розумно: "Ховай гріш, а прийде час, то ще не одно гарне побачиш". Наша Швейцарія над Дніпром[129]! Туди я хотіла б поїхати!

Оксана перебила їй.

— Але чи дідуньо згодиться, щоб ви залишились дома?

— Це не від дідуня залежить, а від мого тестя, який оплачує цю подорож. Він так само любить мене, як і колись...

Юліян встав незаметно і підійшов до одного з вікон, а Дора сіла за фортепіан і проспівала коляду. Юліянові здавалося, що коли вона підняла очі й їх погляди стрінулися, в її розпромінених очах блистіли сльози зворушення.

Коли прийшов час іти до хати, Юліян сказав:

— Я вас проведу.

— Ви все трудитеся, а то я й сама збігла б.

Увійшли в каштанову алею, вечір був чудовий. Повітря спокійне, майже у безгомінній тиші земля лежала вкрита снігом під небом, засіяним зірками. На горах виднілися хатки з-поміж каштанів, і світла тонули у вечірній імлі. Юліян і Дора йшли без слова попліч, нерівним кроком, то майже дотикаючися ліктями, то знову, перелякані, відсувалися одне від одного. Він скинув шапку, проїхав рукою по чолі і за хвилину пристав.

— Пані Вальде, — вимовив несподівано.

— Пане надпоручнику?

— Пані Доро!

Вона гляділа на нього, як говорив, слухала, а сама тільки мовчки притакувала головою. Він говорив небагато, не бурхливо, лиш слово по словечку, стримано, наче в його горлі опирався голос, начеб хотів відразу сказати все одним словом або одним великим почуванням. Її голова була оперта хвилину на його рамени та її уста питали:

— Я могла б вам допомогти...

— Як? Ви би... ти хотіла б... Доро?

— Хочу! — сказала вона і піднесла хустинку до очей. — Якби ти знав!..

— Не плач, Доро, — попросив він, зітхаючи з полегшою, і поцілував її, притискаючи її до себе.

— Боже мій! — відповіла паленіючи. — Це в мене з несподіваного щастя...

— Ти цього ніколи не пожалуєш, Доро, бо ще не знаєш, як я тебе люблю.

— Але ти про одно забув, Юліяне.

— Забув, що?

— Ти забув, що я Альбінська.

— Альбінська, але моя, і внучка тієї бабуні, що залишилась вірна своєму народові і відродилася в тобі.

— Юліяне, я так багато наплакалася потайки, що не сміла бути тою, якою хотіла.

— Ми не потребуємо присягати собі вірности, Доро.

— Ні, Юліяне, це непотрібне між нами.

— Завтра я буду у твого діда і, доки ще лишусь тут, буду щодня в тебе.

*

"Як воно все це склалося, чи не був це сон? — питала сама себе. — Чи він говорив справді з нею і завтра він сам прийде до дідуня?" Підходить до мешкання, бачить освітлені вікна в кімнаті дідуня, в тети Олі... О, яке чудове буває життя, як у житті все, наче чудом, складається. Вона — його наречена, його щаслива наречена! Глянула на небо, шукала там чогось... Чи вміла в зорях читати?

"Тиха, як ніч, як море, глибока..."

Наближалася до фіртки. Чи не спізнилася? Чи дуже її там вижидають? Чи ніхто не відгадає її щастя?

З гостей застала ще купця-вірменина і старенького латинського пароха, як саме збиралися додому. Чекала, аж тета Оля відійде до своєї кімнати. Коли тета кинулась, зітхаючи, у свій фотель, за нею появилась Дора.

— Подай мені папіроску, доню, мені чогось важко на душі. Чи Цезаревич був дома? Як його мамі ведеться? Здорова?

— Здорова, і він дома. Ах, тіточко, не будьте смутні! Не віщуйте лиха. Чи ви не пізнали по мені сьогодні нічого? Погляньте на мене.

Альбінська глянула на Дору і всміхнулася.

— О, тіточко, ви заступали мені батька та маму, то й вислухайте, що я вам розкажу щось небуденне.

Дора, наче гріх, що його таїть винуватець перед своїм ближнім, а мусить його виявити, висповідалася перед своєю старою, щирою повірницею.

— Це все гарно, моя кохана, але між тобою і ним не може бути злуки. Ти не знаєш, що тебе жде. Дідо ніколи не дасть на це свого дозволу.

— Я хочу правдиву причину знати, тето. Я молода, я можу з життям і до бою стати. Чи може мене ще щось гіршого стрінути, як те, що я вже пережила?

— Може, це наслідки з сумних днів діда Юліяна Цезаревича, Господь один знає. Проклін сягає в сьоме покоління, кажуть.

— Що за проклін, тето? Я про щось таке в їх родині не чула.

— Тим ліпше для тебе.

— Говоріть ясно, тето, мушу знати.

— Проклін прабабуні твого Юліяна Цезаревича, проклін, що повторявся у всій родині твого діда без огляду на те, чи нищив винних чи невинних. Тебе одну оминув він, коли не рахувати катастрофи з Егоном.

— Хто ж провинився проти тої страшної прабабуні?

— Він сам, Доро, твій дідо.

В хаті стало тихо, годинник на стіні тикав, лампа на столі кидала тінь з-під зеленої умбри, а тета Альбінська оповіла всю ту дивну історію, яку знаємо здебільше із записок батька Максима Цезаревича.

Дора кликнула:

— А моя бабуня, та моя прекрасна, дорога бабуня, взяла малого сироту під свої янгольські крила, щоб його виховати на чесного українського громадянина, а сама мусіла вмерти. О, як сумно! І вам сталася кривда, дорога тето, що ви любили так само Юліяна Цезаревича, як я свого люблю.

— Але ти не осуджуй спричинника цього лиха, бо він каявся, і від хвилини прокльону ніколи більше не зазнав щастя. Він сповняв благородні вчинки, вів християнське життя, розумів чужі страждання, лише від того свого сумного, наче божевільного вчинку, став неприхильний для нашої національності, хоч до часу смерті своєї жінки ніколи таким не був.

Дора розсміялася зневажливо, а тета Оля піднесла остережливо палець догори:

— Я гадаю, що це почування ненависти зродила в нього заздрість через те, що твоя бабуня обставала до останньої хвилини свого життя за нащадком своєї нації.

Дора встала з місця:

— Все те, що ви мені оповіли, невідрадне й сумне. Воно звалило мого діда з п'єдесталу, на якому я звикла була його бачити. Підіть до дідуня і приготуйте його, що завтра прийде хтось до нього і попросить руки його внучки, — ви вже знаєте.

Панна Альбінська відійшла, а Дора дивилася крізь будинок на узгір'ї. Одно вікно спереду було освічене, — його вікно. Походила якийсь час по кімнаті і вийшла до сіней, що вели до кімнати свого діда. Та тут близько дверей зупинилась, почувши всередині голоси. Говорив її дідо:

— Я дивуюсь тобі, як ти, як старша жінка, можеш до мене з такою дикою справою

приходити? Чи ти не могла собі та їй сказати, що я ніколи на такий інтерес не згоджуся? Час тобі вже позбутись твого підданства супроти неї, а їй визволитись з ідеалізму! Вже їй знов якийсь надпоручник застряг у голові. Не досить було одного!..

Дора закрила лице руками, сперлася до стіни, постояла ще хвилину і ввійшла досередини.

— Ми вже, дідуню, з Цезаревичем заручилися.

— Для твого щастя ви розручитесь.

— Але я його люблю.

— Але мені це не вистачає.

— І він мене любить.

— Відколи?

— Дідуню, ох, Боже мій! Це вже його річ, але любить.

— Доро, ти можеш бути переконана, що я бажаю тобі щастя і хочу, щоб тебе твій чоловік любив і шанував. Як мені відомо, Цезаревич побивався довго за першою нареченою і хто знає, чи він і тепер ще не має її в пам'яті. Тепер він заліз у довги, і коли його кар'єра загрожена, він полюбив тебе... Цезаревич — великий спекулянт.

— Він завтра сам до вас прийде, поговорить.

— Ми приймемо його. Я вже переконаюся, як він тебе любить. Але я тебе ще спитаю: чи ти маєш маєток і чи ти згодилась би поплатити його довги?

Дора притакнула головою:

— Так, грішми за ліс по Егоні.

— Цього, пані Вальде, вам ніхто не заборонить Але що далі? Цезаревич — надпоручник і, крім сплати довгів, йому треба ще і багатої жінки. Офіцерська кавція, як відомо, також мусить бути забезпечена.

Дора мов омліла.

— Про це я не думала досі, — сказала побілілими устами.

— Іди, дитино, — сказав Альбінський лагіднішим тоном, — я бачу, що ти нездорова. Твої очі, як у гарячці. Прийде надпоручник, то побалакаємо.

Дора схилилась і поцілувала його в руку.

— Дякую вам, діду.

Точно в 11-тій годині перед полуднем прийшов Юліян Цезаревич. Тета Оля впровадила його до кімнати Альбінського.

Привіт був чемний, хоч холодний. Юліян по кількох чемних вступних словах запевнив Альбінського про взаємну любов між ним та його внучкою, сказав про сподіваний свій недалекий аванс і про деякі прикрі перешкоди, які старатиметься усунути. Директор слухав з гострим виразом лица і спитав, як уявляє він собі матеріальні справи. Юліян відповів, що не бажає іншого маєтку понад потрібну кавцію для жінки, яка могла б забезпечити їй існування на випадок звихнення його військової кар'єри.

— Що значить "звихнення"? Чи ви маєте намір виступити з війська?

Юліян заперечив головою.

— Ви покинули богослов'я, хоч квапилися стати "апостолом черні", а тепер, може, знову хочете вернутись до давнього?

— Ні, відколи я вступив до війська, буду триматися вже меча.

— А які ви маєте вигляди у війську?

— Моє знання і безнастанна вправа в чужих мовах дозволять мені здійснити свій план, щоб стати перекладачем при штабі, також і під час війни.

— А яке забезпечення даєте ви на випадок звихнення вашої так званої військової кар'єри жінці? Часи непевні, моя внучка звикла до добробуту. Коли я вчора представив їй життя з убогим військовим, хоч би і з забезпеченою кавцією, вона признала мені рацію.

— Я на найгірший випадок маю знання доброго теслі, яке дасть мені завсіди кусень хліба і вступ до найліпших варштатів меблів, бо я маю свідоцтва з найкращих німецьких майстерень.

Директор узяв його руку:

— Здорова і гарна рука, що проявляє крепкість і добре походження. — Альбінський подав йому папіросницю, і настала мовчанка.

Очі Юліяна опинилися на хвилинку на знанім портреті покійної Альбінської у строю молодії. Його обличчя прояснилося на мить, мов від сонця. Це ж була немов жива Дора Вальде!

Альбінський це помітив.

— Чи маєте ви, пане, поняття, що та дитина для мене значить? Скільки жури вона мені принесла, заки я зберіг її такою, якою ви її пізнали. А ви всі приходите сюди і робите свої рахунки, хочете мені її вирвати, останнє сонце моєї старости? Як я можу вам на слово повірити, що вона вам дорога? Ви, пане Цезаревич, гарна людина, добре вихована і характер ваш, може, без рисочки, як я це чув від людей, що вас знають, і ви маєте в собі те, що рідко хто має: духову перевагу над своїм середовищем. І я був би гордий називати вас своїм внуком, сином чи як там, але для моєї Дори мені цього всього замало. Дайте поважний доказ вашої любови для неї, дайте якусь високу ціну, яку я від вас зажадаю. Я говорю твердо, але ясно. Я вам вироблю посаду, яку собі забажаєте, я сплачу всі ваші довги, бо Дора Вальде без мене це не в силі зробити, я вигладжу всі нерівности, що можуть бути перепорою у вашій військовій чи цивільній кар'єрі, ввесь мій, хоч і невеликий маєток припаде вам і їй, але дайте лише заяву перед вінчанням, що зрікаєтеся своєї народности, перемінюєте ваше ім'я на моє і що ваші нащадки будуть його носити.

— Ми не живемо за часів Вишневецьчини і Четвертинського[130], пане директоре. Чи пані Дора Вальде знає про ці ваші умови?

Альбінський злобно усміхнувся.

— Маєте три дні до надуми.

У передпокою, коли Цезаревич виходив, виринула перед ним, мов з-під землі, тета Оля.

— Як мається пані Дора? — спитав він стисненим голосом. — Перекажіть їй, що я її

поздоровляю і прошу, щоб не плакала.

Тета Оля підняла допитливо погляд на нього, але він, зсунувши поважно шапку над очі, закинув плащ на себе і вийшов.

*

На другий день перед полуднем попросила пані Рибко Юліяна до себе.

Юліян оповів коротко про свою розмову з Альбінським. Тета сплеснула з зачудовання руками.

— Ти зворушуєшся, Юліяне! Я тебе розумію, але вибач, якби ти все знав і роками бачив, що бачили мої очі і чули мої вуха, то ти не дивувався б. Дора стала для нього лише оруддям для його національних і честолюбивих цілей!..

Після цього розказала, як зверталася за поміччю для нього до давнього знайомого її покійного чоловіка — купця Вартана, вірменина, і як він піддав проект подружжя з наймолодшою донькою панства Гаджі.

Юліянові кров ударила в лице.

— Що це, люди зійшли з розуму? — крикнув, — мене женити? Що це знову за рахунок?

— Ти їй мав подобатися, сину, чого ж тут гніватися?

Юліян усміхнувся. Перший раз по кількох тяжких днях вона побачила його усміхненим.

— Це ж того вірменина, Вартанова фантазія. Йому заблисла надія на добре "посередництво" з одної і другої сторони!

— Але ж ні! — переконувала пані Рибко. — Від святкування заручин обох сестер, Юліяне, наймолодша дівчина заєдно про тебе маячила, а її родичі, хоч і всміхалися зразу з того, згодилися остаточно після наради з Вартаном покрити твої довги разом із кавцією під умовою, що заручини мали б відбутися зараз, а вінчання аж два роки пізніше, бо дівчатко має щойно шістнадцять літ.

— Ні, ні, нехай добродій Вартан не робить проектів без господаря! Досить уже тих крутість у таких справах, як подружжя, досить торгів і визискування людських крутих ситуацій! Нехай мене полишать власній долі!

Сказавши це, подякував теті за її щирі заходи і попрохав не побиватися більше за ним, ані не втягати таких дорадників, як Вартан.

*

Уже третій день не стрічав Юліян Дори, ані її не бачив. Вислав їй листа з докладним змістом його розмови з дідом, прохаючи забути його. Найліпше буде для них обоїх, як він сам вибереться до Америки[131].

Дора бачилася з дідом лиш при обіді і нічого не говорила, а він сам мовчав. Виходило, коли Юліян не з'являвся в нього, справа скінчилася. А проте Дора думала з німою завзятістю, що треба було щось діяти. В її голові думки не спочивали, особливо, коли дивилася на гору поза каштановою алеєю, де темніли стіни шкільного будинку на білому сніжному тлі. Не надумуючися довго, вийшла з хати, пішла до стайні, вибрала коня і пустилася верхи. Завернула в ліс у надії, що Юліян десь з'явиться, відтак в

околицю залізничного двірця, — може, саме виїжджає?... Звідти навскач погнала на міську дорогу. У повороті почула в околиці економії гук двох вистрілів раз за разом. Кінь здригнувся, насторожив уха, і вона стримала його. "Хтось полює", — подумала і поїхала далі.

Недалеко своєї хати пізнала в одній жіночій постаті маму Юліяна. Вона йшла нерівним кроком і плакала. Єдина гадка Дори була про Юліяна, і вона спитала, що з ним могло статися? Захорів тяжко чи від'їхав?

Пані Цезаревич оповіла їй, як вона ходила з проханням спасти свого сина грошовою позичкою і як Юліянові не лишається нічого іншого, крім виїзду до Америки, чого вона не переживе.

Дора кинула поводи коневі на шию, щоб сам вернувся на економію, і сама пішла пішки. Дома кинулася у вогкій одежі на канапу, підсуваючи руки під голову, заплющила очі. Великі сльози котилися з її очей, а вона лежала непорушно, сама не знала, як довго.

*

Юліян, вернувшись від Альбінського, чекав дома три дні, але чому — сам не знав. Міг би був так само вже і на другий день від'їхати, знаючи, що і так не може прийняти поданих йому умов. Тільки неописана туга тримала його ще на місці. Коли вернувся з лісу, витягнув із кишені бравлінг і поставив його на столі. Його очі спочили на зброї. Ні, ні, хоч яке його становище безнадійне, тут, де жила його мама, він цього не зробить, хоч би і не виїхав за море. Батько залишив її та наймолодшу сестру на нього. Його смерть вбила би маму, бо її здоров'я і так павутинне. Стояв і роздумував, аж почув, як двері ледве чутно відчинилися. Шелест примусив його оглянутися.

— Дора!.. пані Вальде, ви...?

Вона не відповіла, а поглянула на нього великими очима.

— Чи ви до Оксани? Вона, мабуть, ще не вернулась зі школи. Я не знаю...

— Ні, Юліяне, я приходжу до тебе.

— До мене?

— Так. Я прийшла тебе просити, щоб ви... ти не виїздив до Америки, для добра твоєї мами і мого. Не роби цього!

— Ти просиш мене не виїжджати, а проте повірила дідові, що я лише для маєтку старався за тебе. І подякувала йому за це.

Ледве помітний болісний усміх заблукався на її устах.

— Юліяне, дідо боровся проти тебе і закрився моєю особою. Я повторяю ще раз, що прийшла тебе просити, щоб ти не їхав за море, — і зробила рух, якби хотіла піти, але він станув на її дорозі.

— Говорити тобі про свою любов, коли, може, дідо переконав тебе, що мені не можна вірити?

— Пусте, переконував, чи ні, — відповіла нервово, — але знай, що твоя мама була по обіді в мого діда, шукала помочі для тебе, щоб ти не мусів виїжджати... ах, Юліяне!

— Жебрала за мене! — крикнув він.

— Вона це з любови для тебе зробила, з розпуки, але він відмовив!

Побачила на столі револьвер, узяла його в руки й оглядала хвилинку.

— То ти недавно стріляв в околиці економії? — спитала.

— Я, Доро, — і відвернув очі.

— Чому?

— Аби, аби... не носити набитого з собою...

Вона глянула ще раз на нього, зморщивши брови.

— А є ще який набій?

Він відобразив рішучим рухом зброю з її рук і поставив нагору на шафу.

— Так, є ще один.

— То треба його вибрати або вистрілити.

Він усміхнувся.

— Дай спокій. Краще сідай, я щасливий, що тебе бачу.

— Я не прийшла сидіти, дай револьвер.

— Мужчині, може, дав би, але тобі не дам.

— Гадаєш, я не вмію з такими речами обходитися? Егон мене вчив. І він був військовий.

Юліян не послухав. Узяв її руку і підніс до уст.

— Пані Доро Вальде! Я не знаю, чи ми ще побачимося. Я мучився тугою і думкою, що поїду, не побачивши вас більше. Це було б страшне для мене. Доро! Доро! — вирвалися йому слова з уст.

— Побачиш мене ще, Юліяне, — відповіла несміливо, — по моїй розмові з дідом.

— Твій труд ледве чи буде успішний.

— Вірю, що буде. Я вже знайшла свій шлях, хіба... — і тут урвала.

— Що ти хочеш зробити, Доро?

— Не бійся. Нічого такого, що не було би гідне української жінки і... нареченої офіцера.

Він узяв її обі руки, притиснув до грудей, але уст її не смів у тій хвилині торкнутись. Хтось отворив у сінях тихенько двері і опинився на порозі.

— Це тета Оля по мене, — і, обернувшись до тети, що бачила всю сцену: — Я не могла інакше, тето. Перекажіть дідуневі, що ви бачили, як його внучка з офіцером Юліяном Цезаревичем прощалася.

*

Пізнього вечора того самого дня знявся вітер. Бушував так сильно, що Альбінський казав позачиняти щільно віконниці, бо шум відбирав йому сон. Вранці, відчиняючи їх, Олекса повідомив директора ще у постелі, що одна з тополь над кімнатою, де висіла картина св. Юрія, лежала звалена.

— Не дай Господи в днину таке, бо могла когось убити. Була над корінням усередині до половини спорохнявіла.

Директор устав і виглянув через вікно на вулицю, але тополі вже не було. "Збавлена краса", — подумав.

Ввійшла Дора.

— Можна мені з вами поговорити, дідуню?

— Можна. Ти бачила, що цієї ночі вітер наробив?

— Бачила, була навіть при тім, як її Олекса з синами забирали. Жаль мені за нею. Столітня була, та чого життя не ломить і час не нищить!

— Дідуню, — почала вона нараз іншим тоном, — я прийшла знову просити вас дати мені дозвіл вийти за надпоручника Цезаревича. Я його люблю і він мене любить, а ви допоможіть нам.

Дідо видивився на неї, мов не довіряв її словам.

— Був він тут і згодився на мої умови?

— Ні, не приймає. І я не хотіла б вийти за зрадника...

— А за задовженого офіцера? — питав Альбінський їдко.

— Цим ви мене не відстрашите. Його довги я сплачу.

— А кавція, пані Доро Вальде, кавція?

— Саме я прошу вас за мене її зложити.

— Ти просиш? Чому ж він сам, той герой, не приходить. Чи ти цього в нього не варта?

— Перестаньте, дідуню, глузувати. Коли не можете мого прохання сповнити, що рішає про мою долю, то покиньте цю тактику, бо вона негідна вашого віку. Звідки ви можете знати, чи я буду без нього щаслива?

— Можу знати, Доро, на підставі досвіду. Час лікує всякі почування і розумові дає у вирішуванні найважливіших моментів життя головне слово. А що я прагну твого щастя, то тут мушу запротестувати.

— Це ваше останнє слово, дідуню?

— Найостанніше.

— То знайте, що це і моя остання просьба до вас і що ви колись будете за це відповідати там, — і показала рукою вгору. — Я іду.

Вслід за нею увійшла до кімнати панна Альбінська.

— Чого хочеш ти, стара Кассандро[132]?

— Нічого, — відповіла спокійно, — крім одного: щоб ви схаменулися і не йшли задалеко. Усе має свою межу. Молоді любляться, чому ж не допомогти їм до злуки?

Альбінський похитав іронічно головою.

— Тому, що колись перед роками капітан Юліян Цезаревич з панною Ольгою Альбінською не закінчили свого роману подружжям, то тепер мусить єдина внучка Альбінських стати дружиною його внука. Чи не так?

— Так, вуйку, так! Пригадайте, як перед п'ятьма роками трапилася катастрофа з нещасним Егоном. Тоді зсунувся був портрет покійниці тети, Дориної бабуні, пам'ятаєте? Ви казали, що я забобонна. Уважайте, щоб вона часами не виступила тепер з рам і не забрала вам своєї внучки.

— Не казав я, що ти Кассандра? Іди з такими забобонами до кухні і поділися там з ними з Олексою і старою кухаркою.

Тета Оля вийшла.

*

Дві години пізніше старий екіпаж Альбінського погнав вихром за трьома особами: стареньким парохом і двома лікарями. Дору Вальде найдено без пам'яті, підстрілену в кімнаті під картиною св. Юрія.

Коли її, півмертву, переносили до спальні, Альбінський поводився біля неї, мов божевільний, а тета Оля сказала йому коротко і твердо: "Раніше було зле, а тепер уже добре".

Лікарі оглянули рану: перестрілене одно рам'я, вистріл був вимірений до висків, мабуть, рука хилила.

Дідо ходив по кімнаті і розводив руками:

— Що я вчинив, нащо цього? Всього був би я по Дорі сподівався, але — не цього! Така тиха і скромна.

Дора залишила один лист нареченому, а другий дідові, обвиняючи його, що він своєю вічною опозицією присилював її попрощатись із світом. Вона зобов'язує його виплатити Юліянові Цезаревичеві цілий капітал її з тим, що Юліян може зробити з ним, що схоче.

Лікарі рішили, що рана, слава Богу, не смертельна, ліве рам'я поверх перестрілене, куля вилетіла. Поки що пацієнтка лежить без пам'яті. Старий довголітній лікар і приятель дому пояснював Альбінському свої оглядини:

— Знаючи Дору майже з наймолодших літ та її давнішу нервову недугу після смерті чоловіка, пояснюю цей вчинок як акт надмірно розстроєних нервів. Коли очуняє, вона мусить обов'язково бачити тільки симпатичні обличчя і мати повний супокій. Я радив би навіть не впускати нікого до неї, крім одної тети Альбінської. Згодом подайте їй якнайлагідніше до відома, що ви, приятелю, по зрілій надумі згодні на її вибір щодо подружжя і допоможете їй у цьому. Ця вістка мусить бути цілющим світлом для недужої душі. Пішліть теж за надпоручником. Його також треба відповідно приготувати до вчинку нареченої, нехай застосується до теперішнього стану та нової ситуації.

Панна Альбінська мусіла, як не раз уже у найприкріших хвилинах, їхати за Цезаревичем.

Коли ввійшла до Цезаревичів, привітавшись з його мамою та Оксаною, звернулася відразу до Юліяна:

— Збирайтесь якнайскорше та їдьте зі мною. З Дорою сталося нещастя, підстрілилася, ваша присутність конче потрібна. По дорозі розкажу все.

Юліян побілів по уста.

— Чи є надія на життя? — спитав.

— Так, але багато залежить від перших хвилин, коли вернеться її пам'ять.

Коні мчали, Юліян читав лист Дори, переданий йому тетою Олею, і слухав, як усе це сталося. Панна Альбінська прохала його, щоб увійшовши до дому Альбінського, не поводився з ним ворожо, бо він, хоч і вразив його тяжко своєю пропозицією, все ж

робив це не з погорди до його особи або нації, а тільки із шляхотніших почувань.

Юліян викривив погіндливо уста:

— З вас промовляє жінка, що на все має прощення.

— Я маю на увазі лиш виздоровлення і щастя тої, яку ви любите.

Коли Юліян Цезаревич увійшов у кімнату, де дожидали його всі, він був такий блідий, що присутні могли його перелякатися.

Альбінський перший простягнув до нього руку.

— Дякую вам, що ви на наше бажання так точно прийшли, пане надпоручник. Моє прохання до вас лиш одно: коли у вашій силі та волі, оздоровіть Дору. Вона вже не моя, а ваша. Дора трохи затрагічно все це взяла, але сталося.

Юліян подякував і сів, схиливши голову на руки, не рухаючись.

Годину пізніше тета Оля повідомила всіх, що коли недужа розплющила очі, пізнала лікаря, то перший її запит був: "Що буде зі мною?" і другий: "Чи він уже від'їхав?".

Коли лікар перев'язав їй рам'я і поклав вигідно, вона заснула. Після кількогодинного відпочинку, мов на приказ лікаря, почула себе добре. Попросила, щоб її відвідали. Дідо ввійшов і зблизився до неї, ведучи з собою Юліана. Побачивши її з обандажованим раменом, усю білу, з виразом втоми, він на мить зупинився онесмілений. Але стрівшись з її очима, що поглянули сумно до нього, він схилився над нею і сказав:

— Вибач мені, дитино. Твоє бажання сповниться. Юліян Цезаревич — твій. Мусиш видужати і жити для нього, бо мене вже так, якби не було.

Коли Юліян приступив до хорої, вона хотіла мимоволі піднятися, але не могла. Він узяв її праву руку у свою і, цілючи її, сказав півголосом:

— Мій талісмане, що мені більше тобі сказати?

Вона приклала палець до уст:

— Бережи життя для нас і нашого народу. Воно цінне, але я не могла інакше.

— Геройська несподівана жертва!

— Геройство само себе нагороджує. Дідовий бравнінг у кімнаті св. Юрія, яку я так люблю, і ваш, який ви мені відобрали з рук, коли я зайшла просити вас не від'їжджати, вони піддали мені цей план...

*

Двічі денно навідувалися лікарі до Дори, піклуючись нею якнайбайливіше. Тета Оля з їмостею Захарій виявляли для неї ще більше уваги. Пацієнтка почала вставати, лише бандаж, перев'язуваний хірургом, мусіла якийсь час носити. Дідо та Юліян виїхали до столиці поладнати деякі важні справи. Юліян засипував його допитами про її стан здоров'я і писав про свою нову велику працю.

Дора ходила сумна і мовчазна по кімнатах і багато пересиджувала в тепло ogrітій кімнаті, задивлена в картину св. Юрія, в якому відкрила схожість із Юліаном. Зачитувалася часописами, але вони виводили її з рівноваги всякими тривожними вістками.

Вечорами сідала тета Оля коло стола, направляла білля, їмость Захарій викладала

пасьянси і виворожувала Еві долю.

Пані Цезаревич та Оксана щасливі, що матимуть таку синову і братову, відвідували її вічно зажурені, чи її рана не відіб'ється пізніше на її здоров'ю.

Аж прийшов останній день перед Новим роком, день Маланки[133], — ось-ось мав вернутися дід з Юліаном.

Оксана відвідала свою приятельку і наречену брата. Дора, закинувши на себе легке футро, випроводила приятельку з тетиної освітленої веранди по сходах і постояла тут хвилинку, щоб подихати свіжим зимовим повітрям. Схиливши голову, думала про завтра чи позавтра. Вона верталась повільною ходою по сходах нагору, коли нараз почула за собою скорі кроки. Це сам Юліан опинився біля неї.

— Правдива радосте, як же ти, моє сонце? — і майже вніс її на руках у кімнату. Зняв з неї футро, а його очі оглядали її всю, чи справді вона вже така здорова, як запевняли, чи нічого їй не бракує?

Вона заперечувала головою:

— Ні, ні, ні!

— Слава Богу, а то я де б не був, до чого не брався б, все ти була мені на думці!

Вона всміхалася, якби не довіряла:

— Справді? Справді? Справді?

*

Коли вінчалися вони зранку в невеличкій церкві тільки при обов'язкових свідках, одна жіноча постать у чорному, незамітна, клячала в кутку недалеко ікони Пресв. Діви і молилася гаряче за життя та щастя дітей; це була пані Цезаревич. Альбінський у товаристві старенького приятеля пароха втирав сльози. Чи від радості, чи з жалю — ніхто цього не знав... Його очі не відривалися від гарних новоженців перед престолом.

Дев'ять день провели одружені Юліан і Дора з собою. Десятого прийшла мобілізація — мусіли розстатися.

— Не кожна куля б'є, — сказав Юліан, передаючи дорогу жінку в обійми тети Олі, коли від'їхав на війну.

Якийсь час боровся на фронті, а з авансом прийняли його до штабу як перекладача.

Коли Альбінського повідомили, що в нього є правнук Цезаревич, він з радості розплакався.

— Не дивуйся, Олю, — сказав до панни Альбінської, — довгі роки я не заживав такої радості.

Коли Юліан Цезаревич приїхав одного дня додому, перші слова Дори були:

— А Україна?

— Вона є. І як ми самі її не запропастимо, то сповняться слова старого Гердера[134], що пророчив нам ролю нової Греції[135], завдяки гарному підсонню, веселій вдачі, музиці та родючій землі.

— Але ж ти став твердий, чоловіче, — усміхнулась Дора, глянувши на нього.

Він відповів їй теж усміхом:

— Твердий, але не для тебе. А коли я вже такий, то цього вимагає наша теперішня

доба.

Словник

А

аванс — заздалегідь, наперед

адамашковий — шовковий

адоратор — прихильник, поклонник, коханець

ад'ютант — військовослужбовець, офіцер, що перебуває при командирі для виконання службових доручень

академіки — студенти

алкоголістка — алкоголічка, п'яниця

алькир — відділена перегородкою від великої світлиці кімната, що служить спальнею і дитячою

алькирик — кімнатка

амбар — комора, кладовка

амбітний — честолюбний, гоноровитий, пихатий

апоплексія — мед. раптовий крововилив у головний мозок

арабески — складний орнамент під впливом арабських зразків

архімандрит — церк. вище звання священника-ченця

архітект — архітектор

асентирункова (комісія) — браночна, призивна комісія

атак — напад, атака

афера — тут: пригода

Б

бадати (збадав поглядом дно) — діал. оглянути, обстежити

баловина — діал. калюжа, переважно після дощу

баль — вечірка, танці

бальок — балка

бальоник — кулька, ялинкова іграшка

баня (небесна) — купол неба, небозвід

бараниця — овече хутро для закутування ніг зимою в дорозі

баритон — чоловічий голос, середній за висотою між басом і тенором; співак з таким голосом

батистовий — зроблений з батисту — тонкої напівпрозорої бавовняної тканини

бациль — бацила, бактерія

баюра — болото; велика, глибока калюжа

бедуїни — араби-кочівники

бездумчиво — те саме, що бездумно, без будь-яких думок, міркувань

безшелесно — тихо, безшумно

"бернгардинка" — порода собак

білина — білість

блідина — блідність, блідість

блюза — піджак

борвій — сильний вітер, буря, ураган

бохонець — буханець (хліба)

бравнінг — браунінг, невеликий автоматичний пістолет

бранка — набір до війська, набір рекрутів

братаник — племінник, син брата

братаниця — племінниця, дочка брата

братова — дружина брата

будувати свій храм — надіятися, уповати на когось

будуче — майбутнє

будучий — майбутній

будучина — майбутнє

бузина — рід рослини родини жимолостевих. Бузина чорна — медоносна й лікарська рослина

бурштиновий — янтарний

бюрко — письмовий стіл із шухлядами

бюрократ — тут: чиновник взагалі

В

ва-банк — великий ризик; іти ва-банк — діяти, ризикуючи всім

вакації — канікули

варшав'як — житель Варшави

варштат (верстат) — спеціальний стіл для обробки ручним способом дерева

вбійчий — убивчий, той, що може убити

вдолині — унизу

венгри — угорці

верства — клас, прошарок (суспільства)

верства (снігу) — шар

верхівець — кінь для їзди верхи

взористий — вірчастий — який має візерунки, прикрашений візерунками

взоровий — зразковий

вивірка — білка

вигляди — перспективи, плани на щось

видці — глядачі

вижити — вилікувати; утримати

виминати — переганяти, обганяти

випрацьовані — досвідчені

вирахований — тут: виважений, з розрахунком

(по) висказі — з висловлювання, зі слів; з висновку

вислід — висновок

вистава — тут: вітрина

виставові вікна — вітрини

висталена (душа) — тверда, як сталь
вистерігатися — остерігатися
вистроїна (вдовиця) — одягнена у стрій, парадний, вишуканий одяг
вифасувати — отримати, дістати, тут: заробити
вихляровате (листя пальми) — віялоподібне, вихороподібне
виховзнутися — вислизнути
виховник — репетитор, вихователь
виховниця — репетитор, вихователька
відай — певно
відворкнути — буркнути, знехотя відповісти
віддатися — вийти заміж
відпічніть — відпочиньте
відпорний — здатний чинити опір, дати відсіч
відпуст — щорічне релігійне свято, храм
відти — звідти
відтягатися — ухилятися
відчит — виступ, доповідь
візвання — виклик, повідомлення, вимога
віно — посаг, придане
віритель — той, хто позичав гроші, кредитор
віроломство — порушення обіцянки присяги, підступність, зрадництво
вісімнадцятьліток — вісімнадцятирічний
вішало — вішалка
внедовзі — невдовзі
внішно — тут: внутрішньо
воздух — повітря
вокаблі — з нім. слова
воліктися — повільно йти
вориння — жердини для огорожі
впрост — прямо
враз (ураза) — несправедливо заподіяна образа, прикрість
вражіння — враження
вражливий — вразливий, уразливий
вуйко — дядько, брат батька
вчас — вчасно
вчасно — рано
вчера — вчора, учора
Г
гадва — гаддя, сукупно про гадини, змії
газардові гри — азартні ігри; тут: гра в карти
газеля — газель, тварина з родини антилоп, швидка і струнка

галузка — гіллячка, гілка

гамарня — металоплавильний цех, майстерня

гамування — заспокоювання, стримування

гапти, гафти — гаптування, вишивка сріблом або золотом

гарнізон — військовий підрозділ, установа, частина

гарячка — підвищена температура, жар

гвоздик, гвоздика — рід рослин родини гвоздикових; декоративна форма гвоздики садової

герцювати — браво їхати верхи

гіякинт — гіацинт — декоративна, гарно квітуча рослина з родини лілійних

гімнастик — гімнаст, тут: спортсмен

гіпноза — гіпноз

гіпотека — іпотека, застава нерухомого майна для одержання позики

годимося — розуміємося, поводимося

гойданка — гойдалка

гойний — щедрий, розкішний, багатий

гонорний — гоноровий, пихатий

городинний — з городиною, урожаєм з городу

горячкующий — хворий в гарячці, з жаром; температурою

господарка — хазяйство, господарство

грач — гравець

гузари — гусари — військові із частин легкої кінноти

гута — скляний завод

Г

ґажа — платня, оклад

ґзимси — карнизи, виступи над вікнами будинку

ґратулювати — поздоровляти, вітати

Д

дактилі (на ялинці) — тут: пальмові плоди

далековид — бінокль

далекогляд — бінокль

данський — той, що стосується Данії

двірець, дворець — залізничний вокзал

деградація — поступове погіршення, виродження, занепад, рух назад

декламація — мистецтво виразного читання художніх творів

декорований — показний, зовні привабливий

демократ — той, хто сповідує простоту в стосунках з людьми, такий спосіб життя

денник — щоденник

деревляне (вугілля) — деревне

держало — держак

джентльмен — вихований, коректний, благородний чоловік із гарними манерами

дзеленькала (саней) — дзвоники

дивіза — девіз

дигнітарі — польські титулярні вищі сановники (чиновники)

дилетантський (театр) — любительський театр, аматорський

диліжанс — багатомісний критий екіпаж

дискретний — здатний зберігати секрети

дисонанси — відсутність гармонії, перен.: невідповідність, розлад

диспозиція — тут: схильність, нахил

дібр — долина, ліс; ущелина

дідич — поміщик, володар

дідичівський — поміщицький

дідичка — поміщиця, володарка

діпнеш — тут: доб'єшся

дітвак — дитина

діточний — дитячий

дневник — щоденник, нотатник

довг — борг

довжности (лист) — тут: розписка

догматика — положення, що приймається за істину, твердження, що не допускає заперечень

дозрілість — дорослість; досвід

допоминатися (своїх прав) — добиватися, домагатися

дорадниця — порадниця

дорійський — від дорійці — одне з чотирьох головних племен стародавніх греків

дощівка — дощова вода

драгун — назва деяких кавалерійських полків; кавалерист

драперії — з нім. драпіровки

дріб — домашня птиця

дробина — дещиця, трохи

дукат — старовинна високопробна монета

дукачі, дукати — старовинна високопробна монета

духовість — те ж, що духовність, внутрішнє психічне життя людини, її моральний світ; нематеріальне

духовник — тут: чоловік як духовний центр сім'ї, її моральне осердя

духово — те ж, що духовне

душпастир — священик, отець

Е

евентуальний — можливий у якому-небудь випадку, за певних обставин

евентуальності — можливості за певних обставин

екзальтований — надмірно захоплений; вкрай збуджений

економія — господарський двір з будівлями

екскурзії — прогулянки з науково-освітньою або розважальною метою, екскурсії
експанзивний — той, хто нестримний у вияві своїх почуттів, бурхливо реагує на все
емеритура — пенсія

етуї — з фр. футляр, коробочка

Є

егомость — священик, парох, піп

епитрахиль, епітрахіль — церк. один з елементів одягу православного священика (у вигляді передника із хрестами), який одягають на шию

Ж

живиця — соснова смола

живичний — від живиця — соснова смола, той, що пахне такою смолою

живо — жваво, швидко, скоро

живчик — пульс

жрекиня, жриця — жін. до жрець — той, що присвячує себе служінню чому-небудь

З

заакліматизуватися — пристосуватися до нових умов існування

заангажований — залучений до якоїсь справи, до активної участі в чому-небудь, задіяний; запрошений

забандажований — від бандаж, — мед. туга еластична пов'язка; пов'язаний, перев'язаний

завідатель — завідувач, керуючий; керівник

завідательство — керівництво

завіски — занавіски

завсіди — завжди

зазив — заклик

з закупном — з покупками

закутина — місцина, місцевість

залісся — територія за лісом

заломитися (про голос) — затреміти

замашисто — для якого характерні широкі вільні рухи, з розмахом

замір — тут: намір

занеформні (уста) — губи незвичної форми

заопонувати — заперечити

заповідження — рекламування

зарінок — берег, покритий дрібними камінцями, рінню

заручини — обряд, за яким дівчина і хлопець, що мають намір одружитися, оголошуються нареченою і нареченим

засади — тут: настанови, переконання

засеквестрований — такий, на який накладено заборону або обмеження органами влади на користування приватним майном; конфіскований

засекурований — застрахований

заслонювати — тут: заплющити очі
застанова — тут: зупинка, затримка
застановлятися — зупинятися, дотримуватися
засуд — вирок
затулити очі — померти
затягнений — тут: затриманий
заходи — дії, засоби для здійснення чого-небудь; межа; кінець
захоронка — дитячий садок для матеріальної допомоги, педагогічного нагляду й
оборони від денационалізації дітей дошкільного віку українського населення
зачудований, зчудований — здивований
защипити — прищепити, причепити
збиточник — жартівник
збиточно — жартома
збовваніти — стати бовваном; завмерти; остовпіти
зверхність — тут: зовнішність
звинний — вертлявий
звисна (лампа) — висяча
звихнення — тут: псування, знівечення
звірня — звірина, хижі тварини
здеморалізований — розбещений, морально занепалий
зелектризувати — довести до збудженого стану, схвилювати
зелені столики — місця для азартних ігор
зиз, дивиться зизом — скося поглядати, косооко
зільник — квітник
зісподу — знизу, з дна
зловчинки — погані, злі вчинки, гріхи
змисли, змисел — помисли, чуття
значучий — багатозначний, значущий (погляд)
знимка — фотографія, світлина
зрабований — пограбований
зчудуватися — здивуватися
зшиток — зошит

I

ілюзія (на ялинці) — прикраса
імпозантний — показний, поважний, статечний, солідний
інспекція — перевірка, контроль за правильністю дій, дотриманням встановлених
правил
інстинктовний — керований підсвідомим чуттям, інстинктом
інтабуляція — позика під заклад

Ї

їмость — попада, дружина священика

К

кавалок — діал. шматок

кавка — зменш. від кава — сива ворона

кавція — грошова застава

кав'ярняник — любитель кав'ярень, барів, ресторанів

кадка — бочка

кантара, кантарка — вуздечка

калитка — гаманець шкіряний

камаші — чоловічі черевики

камениця — кам'яний дім

камінне вугілля — кам'яне вугілля

канонік — церковний діяч

капуза — капюшон

карафка (карафінка) — графин

карбач — нагайка, батіг, канчук

касарня — військова казарма

касетка — діал. скринька

катастрофа — тут: смерть

катафальк — погребальна колісниця в похоронній процесії

катедра (професорська) — викладацтво в університеті

катехизація — короткий виклад християнського віровчення (у формі питань і відповідей)

квіт — документ, довідка, квитанція

квапно — поспішно

кватира — квартира

квота — частина, частка

керунок — напрямок, напрям

кирея — плащ; довга верхня одежа; велика свита

кілько — скільки

кінчастий — із загостреними кінцями, гостроконечний

кітка — кішка, кицька

у кітлі — у котлі, заглибині

кіш — великий кошик

клавіатура — сукупність клавішів у музичних інструментах або механізмах

кланя — півкопи, 30 снопів

кліматиси — офіц. назва клематис, або ломонос, або лозинка — рід рослини жовтецевих; має різнокольорові зірчасті квіти

клуби (хмар) — клубки

клякай — від вклякати — падати на коліна

клясифікація — визначення придатності до навчання в тому чи іншому класі гімназії

клячати — стояти на колінах, навколішки

книговодство — те ж, що книговедення — ведення записів у бухгалтерських книгах

коверта — конверт

ковнір — комір

козли — деталь екіпажа, сидіння

кокарда — 1) вид банта на платті, капелюсі; у волоссі; 2) металевий значок на форменому головному уборі колоністи — жителі колонії, поселення переселенців з іншої країни

командант — комендант

конаціонал — з нім. земляк, однонаціональні громадяни

конверзація — з нім. бесіда, розмова

до конвікту — до пансіону

коновка — відро, бляшана банка, бідон

консеквентний — послідовний

консерватористка — та, що закінчила консерваторію

консисторія — церк. установа у православній церкві, наділена церковно-адміністративними функціями

концертанти — ті, що дають концерт, артисти

копула — купол

корони — давні грошові знаки

кошикарський — сплетений з лози, як кошик

кошта (процесу) — розходи, ресурси (грошові)

краватка — галстук

кревняк — родич

креденс — буфет, сервант

крепа — шовкова тканина; пов'язка з такої тканини, яку носять на знак трауру

криця — чиста сталь

круг, з іншого круга — з іншого кола

куделя — шерсть, підготовлена для прядіння

кузин — двоюрідний брат

кузинка — двоюрідна сестра

купня — купівля

кусник, кусень — шматок, окраєць

куферок — чемодан (зроблений з дощок)

Л

лакомо — тут: жадібно

левкої, левкой — рід рослин родини хрестоцвітих, до яких належить і матіола

легонько — легенько

лижви — ковзани

лен — льон

лихвар — той, що позичає гроші за великий процент

лихварські (відсотки) — від лихва — процент, прибуток
лицювати — личити, пасувати; годитися
літник — відпочивальник улітку в горах
літнице — місце для літнього перебування, курорт; відпустка
ліцитація — продаж з торгів; конфіскація за борги
ложисько — місце, русло
локалі — з нім. ресторани, трактири
луковатий — очевидно, лускуватий — прикм., що походить від ім. луска — тверді
шкірні утвори, пластинки у риб, плазунів, часто мають сріблястий блиск
лукуваті (брови) — у формі, подібній до лука
льокай — лакей
льорнетка — лорнет
люкр — глазур
люксус — шик, багатство, показна пишність
ляйбкучер — привілейований кучер, візник
М
мадяр — угорець
мадярка — угорка
маєстат — повага, велич
мазурка — муз. польський народний парний танець, а також салонний танець;
музичний твір у ритмі цього танцю
малпи — мавпи
мамона — жадоба до наживи, користолюбство
манган — з нім. хім. марганець
маневри — спеціальне навчання військ в обстановці, що відповідає бойовій
мантиля, мантилья — верхній одяг, накидка
маркатно — від маркота — тривога, неспокій; невдоволення
марниця — дрібниця, дурниця
масть — мазь
матірна (мова) — тут: материнська
матура — державний іспит на атестат зрілості в гімназії
матурувати — здавати матуру, випускні іспити в гімназії
медівники — печиво медове
менуєт — 1) старовинний повільний французький танець; 2) форма музичного твору
з ритмом цього танцю
міродайний (свідок) — якому можна вірити
мішати — заважати
мобілізація — переведення армії з мирного стану у стан повної готовності до участі
у військових діях
мой — звертання, вигук: ей, ти!
молодіж — молодь

монтанева індустрія — з нім. гірнича промисловість

мотиль — метелик

мужеські гості — гості-мужчини

за муншенка — з нім. кравчий, той, хто розливає алкогольні напої на бенкеті

мурава — трава

Н

наборзі — наспіх, квапливо, поспіхом, нашвидкуруч, скоро

на відміну — поперемінно

надума — задума

надпоручник — офіцерське звання у ХІХ ст.

надучитель — старший учитель; директор школи

назадник — відступник

назадницький — відсталий

назвисько — ім'я

наїжені — тут: наїжачені (гриви)

наладований — напакований

налога, наліг — звичка

налогова — пов'язана зі звичкою

на ню — на неї

наопашки — накинувши (про верхній одяг)

до напрямки — для ремонту

направка — ремонт (про годинники)

нарік — на другий рік

начас — вчасно

начиння — посуд, посудина

небавком — скоро, незабаром

не вільно — тут: не можна, не дозволено

до него — до нього

неділі — тижні

недалека — тут: майбутня

незабавки — скоро, незабаром

незамешкуваний будинок — в якому ніхто не проживає

неміродатний — якому не можна довіряти; не підтверджений до кінця фактами, не доказовий

не нарушений — не пошкоджений, цілий

непригожий — який не підходить; непідходящий

нетаяне (співчуття) — неприховане

неткнений — неторканий, незачеплений

неуфризурована голова — без зачіски (фризури), незачесана

нехарство — неохайність, неакуратність

новоженці — щойно одружені, молодята

нотар — 1) секретар сільської, волосної управи; 2) нотаріус

нотис — блокнот, записник

нутро — середина

ньоркатися — стогнати, нарікати; плакати

О

обава — страх, побоювання

обандажований — перев'язаний, закріплений бандажем

обвідка — рамка, позначка

обіда — образа

обітниця — обіцянка, слово

обладована покупками — навантажена

обрахунок — розрахунок, підрахунок

обсервація — спостереження, огляд

обстановка — тут: меблі

овиди — обрії

овочеве дерево — плодове

одробина — невелика кількість, частина, крихта, крапля

окруження — оточення

олеандр — рід рослин родини барвінкових; вирощується як кімнатна рослина й у відкритому ґрунті; дуже отруйна

омен — знак (недобрий), прикмета

онесмілений — несміливий

опад — спад

опаска — перев'язка

опінія — громадська думка

опозиція — тут: протистояння, опір

оруддя — знаряддя

орудки — справи, робота, клопоти

орудувати — розпоряджатися, управляти, володіти чимось

оранжерія — оранжерея

ординаційна кімната — те ж, що ординаторська, кімната для лікарів у лікарні

освідчини — освідчення; вияв, вираз почуттів

ослонилося (небо) — захмарилося

отверте (вікно) — відчинене

отвирати (уста) — відкривати

очіпок — головний убір заміжньої жінки

ощадність — ощадливість, економність, бережливість

П

павутинка (на ялинці) — ялинкова прикраса, часто із золотистої соломки

пака — пакунок, пачка

палітура — лак

пантофлі — туфлі, тапочки, капці

папіроска — паперова трубочка з тютюном, призначена для куріння

папіросниця — портсигар, цигарниця

параван — ширма

парнота — духота, спека

парний — паркий, жаркий; спекотний

парохія — парафія

парохіяни — парафіяни, віруючі одного приходу, церкви, парафії

пасерб — нерідний син одного з подружжя, який доводиться рідним другому

пасіянси, пасьянси — розкладання карт для гадання

пасмо, пасма — тут: смуга

паяц — клоун у цирку

педантерія — педантизм, педантичність, дріб'язкова точність

пеларгонія — бот. декоративна кімнатна рослина з духмяним листям і яскравими квітами

перва сестра — двоюрідна сестра

перелаз — місце, де перелазять через пліт

перелетний — приблизний

перехів — сховок, переховування

перфектний — досконалий

пестійка — улюблениця

петролеум — з нім. нафта; гас

пиняво — мляво, повільно

питомець — вихованець, утриманець

питомці-товариші — однокурсники, співвихованці, від питомий — рідний

підніжок — підніжка в екіпажі

підсоння — клімат

підхлібно — облесливо, улесливо

пільна (дорога) — польова

післанець — посланець

післати — послати

пірваний — тут: схвильований; схоплений

плебс — плебеї, простий народ

плеканий — доглянутий, вихований

пливак — плавець

плитка (вода) — спокійна

пнявся — пнувся

пнялося — пнулося, дерлося

побратися — одружитися

поваба — привабливість; зваба

поважно — серйозно

поверховно — неглибоко
повикзувати (про блискавицю) — покрутитись зигзагами
повірниця — довірена особа
на поді, під — на горищі, горище
подразнений — схвилюваний; дразливий, знервований
подув — повів, повівання, порив (вітру)
пожиточний — корисний
позістала (сума) — яка залишилась, залишилась
покасувати — скасувати
поквитовані — розраховані
поквітувати — поквитатися, розрахуватися, відплатити; засвідчити документально
поклепав — тут: поплескав
покоївка — служниця в покоях, кімнатах
покутник — той, що кається, відбуває покаєння
пол — стаття
поладнати (довг) — заплатити, покрити
до польоту — польоту
полів — статей
полковий — той, що стосується полку
полковниця — дружина полковника, начальника полку
полюкрований — поглазурований, посипаний чимось (про кондитерські вироби)
полька — муз. народний парний танець
помаранчевий лікерик — апельсиновий лікер
пом'якнути (надворі) — потепліти
поневірку — у поневірянні, поневіряючись
понсова (кокарда) — з нім. яскраво-червоний бант
поплатне (ремесло) — за яке добре платять, прибуткове
попліч — поруч, пліч-о-пліч
поправка — виправлення; ремонт
пориваючий — гарячий, пристрасний; збуджений, піднесений
портмонетка — портмоне, гаманець
порука — запевнення, гарантія в чому-небудь
поруче (крісла) — поруччя; спинка (крісла)
посередничати — бути посередником
посілість — маєток, помістя
посольство — тут: посилення
потрібувати — потребувати
поук — наука, повчання
почасти — частково, трохи
почванитися — похизуватися, похвалитися
почмайстер — працівник пошти

празник — храмове свято, щорічне релігійне свято
працівня, працювня — робочий кабінет, робітня
преосвященний — у знач. ім. — єпископ, прикм. — складова частина титулування єпископа

претекст, під претекстом — під приводом, звичайно, фальшивим
приватистка (гімназії) — учениця, що навчається приватно, у вчителя
прийняття — прийом
примари — фантом, ілюзія; те, що привиділось
примарка — найперша, найкраща
принципал — шеф, хазяїн
припадок — тут: випадок
приречення (відібрати) — взяти слово
приспа — призьба
пристоїть — є пристойно
приступніший — доступніший
притикаюча (кімната) — суміжна
причастіє — те ж, що причастя — християнський церковний обряд, під час якого вживають хліб і вино — символи тіла і крові Ісуса Христа

приявність — присутність, наявність
проглитати — проковтнути
прогулька — прогулянка
прозірчастий — прозорий
протоєрей — церк. православний священик
професіоналіст — професіонал
професіоналіста — ремісник, майстер
на прохід — на прогулянку
пташня — птаство
пулярес — гаманець
п'ястук — кулак
п'ястучок — кулачок

Р

рам'я, рамено, по рамені — плечі, плече, по плечу
расовий (кінь) — породистий
рата — термін сплати; частина плати на певний строк
рахкання (жаб) — квакання, кумкання
реверс — грошове забезпечення молодого офіцера
резервово — скористатися чимось пізніше; залишити на потім, в резерві
резон — розумна підстава, рація, доцільність
реконвалесцент — той, що видужує після хвороби
репрезентантка — представниця
репрезентаційний — представницький

реченець — термін, строк

рисковний — ризикований

без рисочки — бездоганний

рінь — крупний пісок, каміння, гравій

рістня — рослинність, рослини

рітмайстер, ротмістр — офіцерський чин у кавалерії, відповідав чинові капітана в піхоті

робітня — майстерня, робочий кабінет

рожаний (лікер) — зроблений з квіток рожі

розбішений — схарапуджений, знервований

розвинути (пакунок) — розгорнути

розжалоблений — який перейнявся жалощами, розчулений

розіграна (ріка) — бурхлива, розбурхана

розладдя — ворожнеча, сварка

розпочаття — початок

розривка — розвага, відпочинок

розсмівалася, розсміватися — розсміятися

розтяти (лист) — розірвати

рудокопні — рудник, місце добування залізної руди

С

салон — велика кімната, зал

саля — зал, зала

самовбивник — самогубець

сателіт — тут: зубчасте колесо, що обертається навколо своєї осі і водночас навколо осі іншого колеса

сатисфакція — втамування почуття образи; відплата

сваяк — родич

сваяцтво — родичання, родичі

святочний — святковий

сема кляса — сьомий клас

семестр — половина навчального року в навчальних закладах

серна — сарна, струнка тонконога тварина

серпанок — легка, прозора тканина; вуаль; покриття на голові в заміжньої жінки

сестрінка — племінниця, донька сестри

синова — дружина сина

сідало — тут: сидіння

сіни — частина хати, коридор

скарбонька — скринька, шкатулка для зберігання грошей, цінностей

скартати — посварити

сквапно — швидко, скоро

скіряний — шкіряний

скріпитесь — окріпнете
скрепірувати, крепірувати — бідувати; мучитися
скупар — скупий, жадібний; скупець, скупердяй
скупарство — скупість, жадібність
словоломний — тут: брехливий
слотні (дні) — непогожі дні
служба — слуги
сльота — негода, непогода
смуг — смуга
сніговики, сніговці — боти, зимове взуття
сніговія — заметіль, віхола
совгатися — кататися на ковзанах
совги — ковзани
сон-трава — рід рослин родини жовтецевих, із квітами білого, фіолетового кольорів
сорокато — зле, погано; тут: у перен. значенні
сотик — дрібна монета
сотник — голова сотні, частини полку
софа — м'який диван
спазір — з нім. шпацір, прогулянка
спаношитися — запаніти
спартанець — людина витривала, терпляча, яка веде аскетичний спосіб життя, подібно до жителів давньогрецької держави Спарта
спідний — нижній
сплітки — плітки
спонука — заохочення, принука
спочування — співчуття
спочутливий — розуміючий, співчутливий
справдішній — справжній
станичок — тут: ліф сукні
старшина — начальство, начальники (військові)
стати помочемою — допомогти; стати підмогою
стація — станція
стернина — стерня
стрій — одяг
стріча — зустріч
струсеві (пера) — страусові, страусині
струя — струміль
студії — навчання
ступні — сходинки
стьожки — стрічки, ленти
сумежній — суміжний

суплент гімназії — молодший вчитель, помічник вчителя; заступник викладача
суртук, сюртук — піджак
сухоти — туберкульоз
сяєво — сяйво

Т

тарок, тарочки, тарочка — популярна гра в карти ще з XIV ст.
тартак — лісопильня
тафля — скляна шибка у дверях; дошка, дощечка; площа
теліпатися — тут: трястися від страху
темат — тема
терен — ґрунт
тестаментарно — за заповітом
тесть — батько дружини
тета — тітка
тикати (про годинник) — те ж, що цокати
тикати (гроші) — брати, торкатися, чіпати
тиранізувати — тероризувати
тішитись — тут: готуватись
тороки — китички, бахрома
тракована (чулася не відповідно трактованою) — невпевнена, збентежена
тривка (держава) — міцна
треба — церк. обряд (хрестини, вінчання, похорон), який здійснює священик на замовлення віруючих

троща — очерет; гілля; тростина

трудовик — працьовитий, трудящий

трудошниці — трудівниці

трунок — напій (алкогольний)

тузинами — від тузінь — дюжина, дванадцять штук

У

(не) узглядняючи — не дивлячись

удвійку — вдвох

уймати, уймити — брати, взяти, відняти

улискуючуса (скатертина) — блискуча

умбра — абажур

умислове життя — розумова праця; на противагу фізичній, ремеслу майстра

умова — тут: розумова

упімнути — нагадати, згадати

урядничий — той, що стосується урядника — чиновника, посадової особи

уступатися — заступатися, боронити

Ф

фаетон — легкий чотириколісний екіпаж із відкидним верхом

фалди — складки (тканини, сукні)

фалдиста (сукня) — у складки

фальдована (сукня) — у складки, фальди (фалди)

фамілійний — родинний, сімейний

фанатист — фанатик, пристрасно відданий певній справі, ідеї

"фанти", гра у "фанти" — гра, в якій учасники виконують жартівливі завдання, що випали за жеребом власникові предмета

фарисей — перен. лицемір, ханжа

фахові студії — професійне навчання

фельдштехер — з нім. польовий бінокль

ферії — канікули

ферментації — з нім. бродіння

ферменти — тут: думки, ідеї

фікус — бот. поширене у тропіках і субтропіках вічнозелене декоративне дерево або кущ

філософка — тут: жін. до філософ, філософиня

філософувати — філософствувати

фільварок — маєток, помістя

філяри — колонии, стовпи

фіра — підвода

фірман — їздовий, візник

фіртка — хвіртка

фірчина — мала фіра, возик

флакон — тут: ваза

флаконики — тут: вазочки

форсувати — прискорювати, посилювати щось

форсуватися — швидко рухатися

фортепіян — фортепіано

фотель — м'яке крісло

фреквентована (не дуже фреквентована дорога) — неякісна, не добре зроблена

фронтіві (двері) — передні

футрина — віконна рама

футро — хутряний виріб, шуба

Х

характеристичний — характерний

хиба — недолік, вада, гандж

хіснутися — користуватися, мати користь

хлібодавець — годувальник

хлястуні — удари нагайкою

хоровитий — нездоровий

хосен (хісна) — користь

на хрипку — тут: від кашлю, хрипів

хутко — швидко

Ц

цвікер — з нім. пенсне

цвітень — місяць квітень

цвіти — квіти

цеголка — цеглинка

цера — шкіра

цигарничка — портсигар, папіросниця

цофатися — відступати назад

Ч

час — тут: рано

часопис — газета, періодичне видання

чвірка — четвірка (коней)

чей же — чи не

челядь — слуги, прислуга; домочадці

чин — справа, діло, вчинок

числити — розраховувати

чистилище — місце для очищення грішників

чіпочок — чепчик

чічероне — заст. екскурсовод у країнах Західної Європи, переважно в Італії

чудак — дивак

чужинний — незнаний, екзотичний

чура — джура — зброєносець

Ш

шалик — шарф

шампан — шампанське вино

шарпати — рвати, розривати, смикати

шваґер — чоловік сестри

швиндання — швендяння, бродіння

шеляг — старовинна дрібна монета

шити панчохи, шапочки — тут: в'язати, плести

шкло — тут: бінокль

шклянка — склянка

шляхотніший — благородніший

шпильковий — тут: хвойний

шпихлір — комора для зерна і муки

шпорти — спотикання

"штаб" — тут: оточення, свита

штивно — твердо, негнучко

штольня — горизонтальна або похила виробка з виходом на земну поверхню,

призначена для гірничих робіт

штукар — жартівник

шурин — брат дружини

шутер — гравій, дрібний камінь

Щ

щадити — заощаджувати

щадниця — ощадна каса

щаднича (каса) — ощадна

Я

янгол — ангел

яруга — великий яр

ярина — весняний хліб, посіви; поле; яровий; весняна городина

яриновий (город) — овочевий

1

С. 3 — "Апостол черні" — цей заголовок твору вказує на священика, попа, пастора, панотця, пароха, душпастиря, якого шанобливо називали отцем. Слово "апостол" вживається у такому значенні (за словником Бориса Грінченка (1907—1909): 1) один із дванадцяти учнів Ісуса Христа; 2) учитель, проповідник істини; 3) Книга дій і послань святих апостолів.

"Сучасний словник іншомовних слів" (2008) трактує так: 1) рел. кожний із дванадцяти учнів Христа, які проповідували Його вчення; 2) рел. Християнська богослужебна книга, що містить "Діяння апостолів" та їхні "Послання"; 3) перен. ревний послідовник і проповідник якої-небудь ідеї, вчення.

С. 3 — чернь — вживається тут у значенні: простий народ, низи суспільства (за словником Бориса Грінченка). Рядові представники якого-небудь громадського середовища, суспільної верстви (за "Словником української мови" в 11-ти томах (1970—1980).

2

С. 3 — *fin de siècle* — з фр. кінець століття.

3

Українка Леся. Правдивий літературний таланти // Ольга Кобилянська в критиці та спогадах. — К.: Держлітвидав України, 1963. — С. 31.

4

Кобилянська О. Про себе саму (Автобіографія в листах до проф. д-ра Степана Смаль-Стоцького) // Кобилянська О. Твори: В 5 т. — Т. 5. — К.: Держлітвидав України, 1963. — С. 241.

5

Там само. — С. 239.

6

Українка Леся. Шматок життя // Ольга Кобилянська в критиці та спогадах. — К.: Держлітвидав України, 1963. — С. 162.

Алчевська Христя. Злет жіночої душі // Ольга Кобилянська в критиці та спогадах. — К.: Держлітвидав України, 1963. — С. 175.

Химин Олеся. Ольга Кобилянська і національне питання. — Жидачів, 1944. — 33 с.

Українська радянська енциклопедія. — Т. 6. — К., 1961. — С. 514.

Томашук Н. О. Роман О. Кобилянської "Апостол черні" // Питання майстерності: збірник Дніпропетровського державного університету. — Дніпропетровськ, 1961. — Вип. 1. — С. 84.

Смаль-Стоцький С. Дорогії земляки! // Ольга Кобилянська: Альманах у пам'ятку її сороклітньої письменницької діяльності (1887-1927) / Зладив др. Лев Когут. — Чернівці, 1928. — С. 279.

Поети Празької школи. Срібні сурми: антологія / упоряд., передм. та літ. сильвети М. Ільницького. — К.: Смолоскип, 2009. — С. 453, 454.

Там само. — С. 521.

Поети Празької школи. Срібні сурми: антологія / упоряд., передм. та літ. сильвети М. Ільницького. — К.: Смолоскип, 2009. — С. 525.

Нова повість Ольги Кобилянської // Світ молоді. — 1936. — Ч. 10. — С. 15.

Вільде Ірина. Ева, Дора й тета Оля. "Апостол черні" О. Кобилянської // Світ молоді. — 1937. — Ч. 2. — С. 13, 14.

Один з багатьох. Під вражінням оповідання "Апостол черні" Ольги Кобилянської // Час. — 1937. — 4 груд. — Ч. 2613. — С. 3.

Шаповал М. Дорогий Друже Ольго Юліановно! // Ольга Кобилянська: Альманах у пам'ятку її сороклітньої письменницької діяльності (1887-1927) / Зладив др. Лев Когут. — Чернівці, 1928. — С. 252.

Нова повість Ольги Кобилянської // Світ молоді. — 1936. — Ч. 10. — С. 15.

С. 15 — столиця Ч. — очевидно, мається на увазі місто Чернівці — нинішній центр Чернівецької області, крайове місто Буковини.

С. 16 — шварцвальдський годинник — такий, що зроблений у Шварцвальді — гірська місцевість у Німеччині, на південному заході, де бере свій початок ріка Дунай.

22

3 лат. — Що дозволено Юпітерові, те не дозволено бикові.

23

С. 26 — Покутівка — село, в якому мешкала родина отця Захарія і де розташовувалася парохія. За текстом твору, це була одна із двох маєтностей поміщика, діди́ча Освальда Ґанґе. О. Кобилянська використовує промовистий топонім, очевидно, створений її письменницькою уявою. В основі його — слово "покута", яке вживається у таких значеннях (за "Словником української мови" в 11-ти томах (1970—1980): 1) визнання своєї провини, вияв жалю з приводу неї; каяття; 2) покарання за вчинений злочин, провину, поганий учинок і т. ін.; 3) церковне покарання за злочини або гріхи.

Нести покуту: 1) відбувати покарання за вчинений злочин, провину; 2) бути змушеним терпіти, зносити щось важке, неприємне.

Для священика отця Захарія, який є одним із образів твору, проживання у Покутівці є своєрідною покутою, адже тут він служить людям, будучи душпастирем, виконуючи свою життєву місію — богослова і проповідника.

24

С. 39 — Юліян Цезар Gallius, Юлій Цезар, Цезар Гай Юлій (102 або 100 — 44 р. до н. е.) — визначний державний і політичний діяч Стародавнього Риму, полководець, письменник. Був консулом 59 р. до н. е. У 58—51 рр. до н. е. підкорив Римові заальпійську Галлію. З 49 р. до н. е., спираючись на армію, поступово став фактично монархом. Був убитий внаслідок змови, очоленої Кассієм і Брутом. Автор "Записок про галльську війну" і "Записок про громадянські війни". У творі О. Кобилянської фігурує ще й під іменем Юлій Цезар Ґаллійос. Цей історичний діяч був кумиром юності для героя роману "Апостол черні" — Юліана Цезаревича. За творчим задумом письменниці навіть ім'я і прізвище українця є перегуком з давньоримським онімом. Більше того, первісна назва твору була "Юліян Цезаревич", що ще раз вказує на важливість цього героя в образній системі роману.

Саме Юлій Цезар присутній у картині сну молодого Цезаревича, про нього є згадки як про героя твору Вільяма Шекспіра "Юлій Цезар". Прикладом для наслідування для героя став давньоримський полководець, адже у фіналі твору Юліян Цезаревич обирає собі стежу воїна, як його дід Цезаревич.

25

С. 40 — Гомер — легендарний давньогрецький поет. Час життя Гомера визначають по-різному — від XII до VII ст. до н. е. З його ім'ям пов'язують створення епічних поем "Іліада" та "Одіссея".

26

С. 40 — Плутарх (бл. 46 — бл. 127) — давньогрецький письменник, історик і філософ. Головний його твір — "Паралельні життєписи" (паралельні біографії видатних греків і римлян, збереглося 50). Прими́кав до платонізму — вчення давньогрецького

філософа Платона.

27

С. 39 — Французька революція і Республіка.

В історії Франції було чотири революції і три республіки.

1. Революційна ситуація, що склалася у Франції 1788—1789 рр., привела до Великої французької революції 1789—1794 рр., яка була результатом кризи феодально-абсолютистської системи. Штурмом Бастилії почався I етап Великої французької революції, внаслідок чого владу захопили велика буржуазія і ліберальне дворянство. У 1789 р. Установчі збори прийняли "Декларацію прав людини і громадянина". У 1793 р. у Франції було встановлено Першу республіку (це був II етап революції). У 1793 р. до влади прийшли якобінці (М. М. Робесп'єр, Ж. П. Марат, Ж. Ж. Дантон, Л. А. Сен-Жюст).

Велика Французька революція мала великий вплив на розвиток громадсько-політичної думки країн Європи, в тому числі і України.

2. Липнева революція 1830 р. у Франції — це буржуазна революція, що покінчила з дворянською монархією Бурбонів (режим Реставрації) і встановила Липневу монархію — владу буржуазії в особі короля Луї Філіппа. Липнева монархія тривала від Липневої революції 1848 р. у Франції.

3. Революція 1848 р. повалила липневу монархію. У країні було встановлено Другу республіку, яку скасували в результаті державного перевороту Наполеона III Бонапарта.

4. У 1871 р. у Франції відбулася пролетарська революція, яку було жорстоко придушено. У 1870—1940 рр. — період Третньої республіки. Паризька комуна 1871 р. стала одночасно законодавчим і виконавчим органом; відіграла важливу роль у розвитку революційного руху в усіх країнах світу.

28

С. 42 — Франція — Французька республіка, держава у Західній Європі. Поділяється на 96 департаментів, що створені на території історичних провінцій. Столиця Франції — Париж. Офіційна мова — французька. Релігії: католицизм, протестантизм, іудаїзм.

29

С. 43 — автори данські і російські — йдеться про лектуру молодого Юліана Цезаревича, адже часто аж до півночі він зачитувався "авторами данськими і російськими". Як це часто буває, авторка переносить власні читацькі уподобання на особи своїх улюблених героїв. Зокрема, із "Автобіографії" (1903) О. Кобилянської дізнаємось: "Найбільший вплив з чужих літератур мав на мене російський письменник Тургенєв і Достоевський [...] Пізніше перейнялася я датською а і всією нордландською літературою, з-поміж котрої став моїм справдішнім учителем Jens P. Jacobsen" (Якобсен Єнс Петер).

30

С. 43 — Гете Йоганн Вольфганг (1749—1832) — німецький письменник, мислитель, природознавець. Роман "Страждання молодого Вертера" (1774), п'єси "Іфігенія в

Тавріди" (1787), "Торквато Тассо" (1790), поема "Герман і Доротея" (1797), поезії "Вільшаний король", "Мінйона" — найвідоміші у творчості Й. В. Гете. Трагедія "Фауст" (1773—1831) є вершиною творчості Гете й водночас одним з найвизначніших явищ світової літератури. Творчістю цього класика захоплювалась і сама О. Кобилянська, і герої її роману.

31

С. 43 — Шекспір Вільям (1564—1616) — великий англійський драматург і поет. Автор таких визначних творів, як "Ромео і Джульєтта" (1595), "Отелло" (1604), "Король Лір" (1605). Літературознавці поділяють творчість В. Шекспіра на чотири періоди, причому до третього (1600—1608) відносять трагедії "Юлій Цезар" (1599) та "Гамлет" (1601), які ознаменували перелом у творчості В. Шекспіра. Причому "Юлій Цезар" є політичною трагедією, де автор, прагнучи до життєвої правди, вибирає тотально трагічний для всіх учасників конфлікт. У фіналі гине Цезар — герой, і смерть видатної людини змушує гостріше відчувати контраст між величчю загиблого і посередністю того, хто залишився живим — Брута. Драматичний конфлікт стає причиною, що веде Брута до самопізнання. У цьому — головна мета драматурга.

32

С. 45 — філологія (за правописом першого видання "Апостола черні" (Львів, 1936) — "фільольогія") — сукупність гуманітарних наукових дисциплін, що вивчають культуру народу, нації, суспільства тощо, відображену в мові та літературі. Захоплено вивчав філологію у гімназії і сам Юліян Цезаревич, захоплювалися читаннями всі члени цієї родини. Мав багату бібліотеку отець Захарій, до читання якої запрошувано і Юліяна, котрий вибирав між двома фахами: філологією і богослов'ям — "та найбільше манила його філологія та старинний світ", — як пише авторка.

33

С. 45 — богослов'я — сукупність церковних учень про Бога й релігію. Юліян Цезаревич, ведучи бесіди зі справжнім богословом отцем Захарієм, висловлював свої сумніви у виборі фаху богослова, хоча і батько Цезаревич, і мати воліли б бачити свого одинака богословом. Це слово має ще й застаріле значення: "Вихованець останнього класу духовної семінарії".

У фіналі роману теза: "Ви покинули богослов'я, хоч квапилися стати "апостолом черні", а тепер, може, знову хочете вернутись до давнього?"

"Ні, відколи я вступив до війська, буду триматися вже меча", — така відповідь Юліяна Цезаревича.

34

С. 52 — "[...] Неронська сцена із батьком" — у творі О. Кобилянська змальовує одну із непривабливих сцен родинного життя Цезаревичів, коли розгніваний на доньку Оксану, що плакала, отримавши двійку з математики, батько підняв на неї руку. На захист п'ятнадцятилітньої сестри вступився брат Юліян, який стиснув батькові руки і не випускав. Пізніше Оксана зробила запис у своєму щоденнику: "Неронська сцена з батьком". Цим самим вона зіставила жорстокість годинникаря Цезаревича із

жорстокістю Нерона.

Нерон Клавдій Цезар (37—68) — римський імператор з 54 р. з династії Юліїв-Клавдіїв. Нерон відзначався підступністю, жорстокістю, грубістю і варварством. За Нерона було окуповано ряд міст Боспорської держави, приєднано Понтійське царство.

35

С. 52 — "[...] Метерлінських композицій і творів" — мається на увазі творчість Моріса Метерлінка (1862—1949) — бельгійського письменника, лауреата Нобелівської премії 1911 р., який є одним із провідних представників драматургії символізму. Для ранніх його творів — п'єс "Неминуча" (1890) та "Сліпці" (1890) характерні складна символіка, містичні настрої. Згодом з'являються реалістичні тенденції, як в історичній драмі "Монна Ванна" (1902). Найкращим твором Метерлінка є п'єса-казка "Синя пташка" (1908), в основі якої — пошук істини, прагнення до щастя.

Сама О. Кобилянська шанобливо ставилася до творчості Метерлінка, та у листі до Петко Тодорова від 5 грудня 1900 р. запитувала: "Знаєте всі твори Mauric'a Maeterlinck'a (Моріса Метерлінка)? Він мені дуже до душі промовляє. Знаю його кілька творів. Тут тяжко діставати новіші речі [...]". Навіть О. Кобилянська планувала написати відчит (реферат) про М. Метерлінка.

36

С. 54 — Відень — столиця Австрії, адміністративний центр землі Нижня Австрія. Вперше згадується у 881 р. Місто у Центральній Європі, порт на ріці Дунай.

37

С. 57 — Швейцарія — держава у Центральній Європі. Корінне населення Швейцарії — германо-швейцарці, франко-швейцарці, італо-швейцарці і ретороманці. Офіційні мови: французька, італійська, німецька, ретороманська. Більшу частину території займають Альпи. Столиця — місто Берн. Релігії: католицизм, протестантизм.

38

С. 57 — Цюріх — місто на півночі Швейцарії, на Цюріхському озері. Адміністративний центр кантону Цюріх. Відомий з 929 р., головний промисловий і торгово-фінансовий центр країни. У місті у 1833 р. було засновано Цюріхський університет, на базі школи, створеної 1523 р.

Герої роману О. Кобилянської — Ева Захарій і Зигмунт Кава — навчалися в Цюріхському університеті.

39

С. 57 — Німеччина — держава у Центральній Європі. Основне населення Німеччини — німці. Офіційна мова — німецька. Рельєф країни рівнинний. Релігії: протестантизм, католицизм. Столиця — місто Берлін.

40

С. 57 — Скандинавія — загальна назва Норвегії, Швеції, Данії, Ісландії. Народи скандинавські користуються мовами, що належать до скандинавських — північної підгрупи германської групи індоєвропейської сім'ї мов. Скандинави — це загальна назва народів, які мешкають на Скандинавському півострові: норвежці, шведи,

датчани, ісландці, фарерці.

41

С. 57 — Лондон — столиця Великої Британії. Порт у нижній течії річки Темзи. З IX ст. — столиця Англії.

42

С. 57 — Оксфорд — місто на півдні Великої Британії, у графстві Оксфордшир, на ріці Темзі. Центром науки й освіти є Оксфордський університет, який засновано у 2-й пол. XII ст.

43

С. 57 — Етон — населений пункт, муніципалітет у Франції, у регіоні Рона — Альпи, департамент Савойя. Етон — під цією назвою ще один населений пункт у Франції, у регіоні Лотарингія, департамент Мез.

44

С. 57 — Мюнхен — місто на півдні Німеччини на ріці Ізар. Центр землі Баварія. Заснований у XII ст. Має Мюнхенський університет ім. Людвіга Максиміліана, заснований 1472 р.

45

С. 57 — Англія — адміністративно-політична частина Великої Британії. Займає південну і центральну частини острова Великобританія. Назву дістала від германського племені англів, яке в V—VI ст. переселилося на острів з материка Європа. Площа — 133 тис. км². Англію часто називають ще Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії.

46

С. 57 — "Панська ласка до порога" — приказка, що означає: дуже коротка, мінлива — про панську ласку. (з кн.: Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив Іван Франко. — Львів, 2006).

Продовження цієї приказки знаходимо у творі "Земля" О. Кобилянської, воно вкладене в уста Анниної матері при розмові з Михайлом Федорчуком і звучить так: "Панська ласка лише до порога, а там — "марш за двері!"".

47

С. 60 — Антигона (за сучасним правописом — Антігона) — у грецькій міфології дочка фіванського царя Едіпа від шлюбу його з рідною матір'ю Йокастою. Антігона супроводила у вигнанні сліпого Едіпа. Всупереч забороні поховала труп свого брата Полініка, який виступив проти Фів. За це її живою замурували в гробниці. Образ Антігони — втілення родинної любові та обов'язку. У творі О. Кобилянської згадується Антігона, що "надто велика постать патріотки". Саме таку обраницю пророкують сестри Юліянові Цезаревичу.

48

З нім. — "Ворожа стихія".

49

С. 81 — Бюхнер Людвіг (1824—1899) — німецький лікар, філософ, природознавець.

Його праця "Kraft und Stoff" (російський переклад "Сила и материя") — 1855 р. зробила його одним із найвідоміших представників матеріалізму того часу. Перебував під сильним впливом філософії Феєрбаха, Кабаніса. Захищав ідеї соціального дарвінізму; основою соціального розвитку вважав боротьбу за існування (конкуренцію).

50

С. 81 — Дрепер (Дрейпер) Джон Уїльям (1811—1882) — вчений, філософ, автор праць з фізіології, хімії, фізики, а також з історії і філософії, в яких розвивав позитивістські ідеї. Дрейпер вбачав у гармонії, що панує в природі, вияв божественної сили. Продовжуючи раціоналістичні ідеї просвітителів XVIII ст., Дрейпер відкидав церковні авторитети, різко критикував інквізицію. Найвідоміші його праці "Історія розумового розвитку Європи" (1862) та "Історія відносин між католицизмом і наукою" (1874).

51

С. 81 — "Отче наш" — молитва, яка називається Господньою, тому що її дав сам Господь Ісус Христос своїм учням, коли вони просили його навчити, як їм молитися. Тому ця молитва — найголовніша з усіх молитов. У ній ми звертаємося до Бога Отця, першої особи Святої Трійці.

52

С. 85 — Юда (Іуда) — ім'я одного із дванадцяти апостолів Ісуса Христа, який зрадив Учителя за тридцять срібняків. Вживається ще й у переносному значенні — зрадник. О. Кобилянська розгорнула тему зрадництва на тлі Першої світової війни в новелі "Юда" (1915).

53

С. 89 — Шевченко Тарас Григорович (1814—1861) — геніальний український поет, художник, мислитель. Т. Шевченко завершив процес становлення нової української літератури як явища літератури світової.

Творчістю Т. Шевченка захоплювалася О. Кобилянська, називаючи його "великим українським національним поетом". Героїня її твору "Природа" молода русинка "Шевченка ж знала майже напам'ять".

54

С. 89 — Франко Іван Якович (1856—1916) — геніальний український письменник, вчений, громадський діяч. Зробив великий вклад у поезію, прозу, драматургію. Перекладач творів світової літератури.

55

С. 90 — Христос, Ісус Христос (помазанник, месія) — це син Божий, друга іпостась Святої Трійці. Він — істинний Бог, як і Бог Отець, і Бог Дух Святий. Його називають Спасителем, тому що він врятував від гріхів і вічної смерті. Найважливіша частина імені — Христос — є перекладом грецькою мовою іудейського релігійного терміна "месія" (букв. "помазанник", у перекладі — посланець Божий, рятівник людей). Засновник однієї з основних світових релігій — християнства.

56

С. 90 — надчоловік, надлюдина — оспівування культу надлюдини — це одна із позицій філософії Фрідріха Ніцше (1844—1900) — німецького філософа, представника ірраціоналізму та волюнтаризму, одного із засновників "філософії життя".

Сама О. Кобилянська в ранній період була під впливом цього філософа. В автобіографії "Про себе саму" (1921—1922) письменниця наголосила: "Щодо Ніцше, то правда, він мене займав своєю глибиною й деякими думками на будуче, але щоб я вже так дуже віддавалася впливу цього модного філософа, то ні".

57

3 нім. — лошичка, лошичка.

58

3 нім. — пані Орелецька.

59

3 нім. — бабця.

60

3 нім. — Він таки є мій "легкоступ", моя дитина.

61

3 нім. — ваша достойність.

62

3 нім. — ради Бога.

63

3 нім. — Обережність — це мати мудрості.

64

3 нім. — амінь.

65

С. 116 — Дрезден — місто у Німеччині, порт на ріці Ельбі. Вперше згадується у 1216 р. Славиться Дрезденською картинною галереєю — однією з найбільших світових скарбниць західноєвропейського живопису XV—XIX ст.

66

С. 122 — Цезар Борджіє (бл. 1475—1507) — представник аристократичного роду Борджа-Борджіа, який відіграв значну роль в історії Італії у XV — на поч. XVI ст. Найвідоміші з роду Борджіа: Родріго (1431—1503), його син Чезаре і дочка Лукреція (1480—1519).

67

С. 142 — Ібсен Генрік (1828—1906) — норвезький драматург, поет. Найвідоміші твори — п'єси "Комедія кохання" (1862), "Основи суспільності" (1877), "Ляльковий дім" ("Нора", 1879), "Примари" (1881). Видатне літературне явище — драматична поема "Пер Гюнт" (1867). П'єси Ібсена справили значний вплив на розвиток світової драматургії.

У "Примарах" фікцією виявляється створена вдовою камергера Альвінга легенда про світлий образ її чоловіка і про їхнє щасливе сімейне життя. Це реалістична драма Ібсена. О. Кобилянська вводить у роман згадку про кінофільм, знятий за п'єсою

"Примари" Ібсена. Про цей твір Ібсена йде розмова між Евою Захарій і Юліаном Цезаревичем, причому останній зазначив: "І я люблю Ібсена до деякої міри".

68

3 нім. — Мавр зробив свою справу, Мавр може піти.

69

С. 152 — Святий Вечір — святковий вечір напередодні Різдва. Відзначається католицькою церквою 24 грудня, православною — 6 січня. В українців Свят-Вечір супроводжується прадавніми народними звичаями: готування дванадцяти свят-вечірніх пісних страв (найважливіші — узвар і кутя); віншування; внесення дідуха на покуті під образами; початок колядування.

70

С. 152 — Різдво Христове — християнське свято народження Господа Бога і Спаси нашого Ісуса Христа, одне з найбільших релігійних свят у році, що відзначається католицькою церквою 25 грудня, православною — 7 січня. Українці у цей день співають колядки, ходять із вертепом, виконують вірші на Різдво Христове.

71

3 фр. — пробачте.

72

3 нім. — "Царство освіти".

73

С. 158 — Москва — столиця Росії, Російської Федерації. Один з найбільших у світі політичних, наукових і культурних центрів. Місто розташоване у центрі європейської частини Росії, на Східно-Європейській рівнині, в межиріччі рік Ока і Волга.

74

С. 158 — Київ — столиця України, її політичний, економічний, науковий і культурний центр. Лежить на берегах середньої течії річки Дніпро, на межі Полісся і Лісостепу.

У часи О. Кобилянської Київ був за кордоном, належав до Східної України. Ось чому для героя роману Юліана Цезаревича це — місто омріяної закордонної подорожі.

75

С. 160 — Федькович Юрій (Осип) Адальбертович (1834—1888) — український письменник і громадський діяч. Редагував газету "Буковина" у Чернівцях у 1885—1887 рр. Автор ліричних віршів, балад і поем, оповідань і повістей, драматичних творів. Склавав український "Буквар", пісенник для народних шкіл. Сприяв культурно-національному відродженню на Буковині.

Оксана, героїня роману "Апостол черні" О. Кобилянської, читаючи твори Ю. Федьковича, відгукнулася: "Які гарні поезії Федьковича". Сама письменниця також позитивно оцінювала Буковинського Соловія.

76

С. 170 — монастир Св. Івана в Сучаві — йдеться про старовинний православний монастир Святого Івана, розташований у місті Сучава (північний схід Румунії, на ріці

Сучава).

О. Кобилянська неодноразово у своїй творчості описувала цей центр духовно-релігійного життя Північної і Південної Буковини. Зокрема, її нарис "У св. Івана", згадки про монастир у повісті "Земля".

77

С. 170 — Молдава, Молдова — 1) історична область — між рікою Прут і Східними Карпатами. З XIV ст. — феодальне князівство (у васальній залежності від Угорського королівства). У 1359 р. — частина Молдавського князівства; 2) те саме, що й Молдавія.

78

С. 174 — "[...] жмут [...] темно-фіолетових фіялків "Рарма"" — йдеться про фіалку пармську — сорт фіалки, трав'янистої багаторічної рослини сімейства фіалкові, гібридного походження.

79

С. 177 — Румунія — держава у Південно-Східній Європі. Столиця — місто Бухарест. Розташована між низинами ріки Дунай і Чорним морем. Офіційна мова — румунська. Релігії: православ'я, католицизм, протестантизм. Україна межує на південному заході з Румунією. У 1918—1940 рр. Північна Буковина належала до Румунії.

80

С. 178 — Буковина — територія, поділяється на Буковину Південну — історична назва Сучавського повіту Румунії і Буковину Північну — історична назва території сучасної Чернівецької області України.

81

С. 178 — Бессарабія — історична область між Дністром і Прутом. Тепер це основна частина Молдавії і південна частина Одеської області України.

82

С. 178 — румунські бояри — клас феодалів у Румунії з XIII—XIV ст. Був ліквідований у 1945 р. аграрною реформою.

83

З рум. — пане.

84

С. 181 — Фалтічени — місто, яке знаходиться у повіті Сучава, в Румунії.

85

З нім. — кравчий, той, хто розливає алкогольні напої на бенкеті.

86

С. 185 — Балкани, Балканський півострів — півострів на півдні Європи. Омивається Середземним, Мармуровим і Чорним морями. На півночі обмежений ріками Савою і Дунаєм. На Балканах розташовані держави Болгарія, Албанія, Греція, Сербія, Чорногорія, Македонія, Боснія та Герцеговина, частково Румунія, Туреччина, Італія.

87

С. 202 — Дамоклів меч — за старогрецькою легендою, Дамокл, придворний сіракузького тирана Діонісія Старшого (432—367 рр. до н. е.), позаздривши своєму

володарю, назвав його найщасливішим з людей. Тоді Діонісій посадив заздрісника на своє місце, повісивши над його головою на кінській волоссині гострий меч. Зляканому Дамоклові Діонісій пояснив, що цей меч є символом тих небезпек, яких владар зазнає постійно, незважаючи на зовні безтурботне життя. Вислів вживається у значенні: постійна небезпека (з кн.: Коваль А. П., Коптілов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові. — Вид. 2-ге, перероб. і доп. — К.: Вищ. шк., 1975. — С. 71).

88

3 лат. — нагадування (пам'ятай) про смерть.

89

С. 209 — Св. Юрій — релігійне свято на честь святого Юрія (Георгія Побідоносця), великомученика і побідоносця, який вважається покровителем хліборобства і скотарства у всіх християнських народів. Припадає за старим стилем — на 23 квітня, а за новим — на 6 травня.

90

3 нім. — повнокровні, чистокровні люди.

91

С. 228 — на Стефана — св. Степана, релігійне свято новорічно-різдвяного циклу, що припадає на 9 січня, третій день після Різдва. На честь святого архідиякона Стефана, названого первомучеником (бо був перший замучений за Ісуса Христа). За старим стилем — 27 грудня.

92

3 нім. — один, два, один, два.

93

С. 246 — тримати до хреста — здійснювати церковне таїнство хрещення немовляти (або дорослого). Хрещений батько і хресна мати, які тримають похресника до хреста, є поручителями за хрещеного. Вони беруть на себе обов'язок навчити його істинної віри, християнського життя, опікуються ним, іноді заступають рідних батьків.

У творі О. Кобилянська наводить епізод похрещення малої доньки, яка народилася у Зарка і Марії, сестри Юліяна Цезаревича. До хреста її тримали Едвард Ганг і Оксана Цезаревич. "Церемонія хрещення малої українки відбулася святочно", — відзначила авторка "Апостола черні".

94

С. 249 — День янгола Еви — святкування дня ангела (янгола), інша назва — іменини — завжди приурочувалося в честь якогось із святих православної церкви. Ім'я давалось людині із Святців — збірника імен святих.

Ева — героїня роману О. Кобилянської "Апостол черні" — названа, як її бабуса, пані Орелецька, в честь праматері усіх людей Єви (в перекладі з євр. — "життя"). Цей день припадає на неділю Святих Праотців, що є рухомим святом і святкується у двадцять сьому неділю після святої Трійці (П'ятдесятниці). А свята Трійця, в свою чергу, припадає на 50-й день після Воскресіння Господнього (Великодня). Неділя Святих Праотців орієнтовно відзначається у середині грудня.

С. 255 — пісня "У сусіда хата біла..." — це українська народна пісня, яка належить до тематичної групи пісень про кохання.

У пісеннику наводиться такий її варіант:

У сусіда хата біла,
 У сусіда жінка мила,
 А у мене ні хатинки,
 Нема щастя, нема жінки. (2 р.)
 Є у мене сусідонька —
 Люба, мила дівчинонька.
 Та не знаю, що робить,
 Бо боюсь туди ходить. (2 р.)
 Сідлай, хлопче, вороного,
 А собі бери другого,
 Та поїдем погуляєм,
 У сусіда побуваєм! (2 р.)
 "Будь здорова, сусідонько,
 Люба, мила дівчинонько,
 Ой яка ж ти гарнесенька,
 Як сніжечок, білесенька!" (2 р.)
 "Годі, годі жартувати,
 Ось іде і стара мати!"
 "Ой здорова будь, матусю,
 Я приїхав по Ганнусю! (2 р.)
 Ой здорова будь, матусю,
 Я приїхав по Ганнусю,
 Хочу бути тобі ріднею,
 Ти будь ненькою моєю!" (2 р.)

(3 кн.: Народні перлини: Українські народні пісні / Упоряд., вступ. сл. М. Стельмаха. — К.: Дніпро, 1971. — С. 253).

С. 257 — Шуберт Франц Петер (1797—1828) — австрійський композитор. Основоположник романтичної пісні-романсу, лірико-романтичної симфонії, фортеп'яної мініатюри лірико-психологічного змісту. Пісенні цикли — "Прекрасна мельничиха" (1823), "Зимовий шлях" (1827), "Лебедина пісня" (1828). Перу Шуберта належить ряд пісень: "Форель", "Баркарола", "Вечірня серенада", "Ave Maria".

У романі О. Кобилянської "Апостол черні" названо пісню "Вільшаний цар" Франца Шуберта. Ця пісня написана на слова Й.-В. Гете. У літературі трапляється під різними варіантами назви. Українською мовою цю баладу Й.-В. Гете переклали П. Куліш "Вільшаний цар", Б. Грінченко "Лісовий цар", Д. Загул "Вільховий король", М. Рильський "Вільшаний король".

Для кращого розуміння наводимо баладу Й.-В. Гете "Лісовий цар" у перекладі з німецької мови Бориса Грінченка.

Лісовий цар

Хто їде в негоду тим лісом густим?

То батько, спізнившись, і хлопець із ним,

Обнявши малого, в руках він держить,

Його пригортає, його він пестить.

— Чом личко сховав ти, мій синку малий?

— Ой тату! Чи бачиш? — Он цар лісовий:

У довгій кереї, в короні... дивись!

— То, синку, тумани навкруг простяглись.

"Мій хлопчику любий, до мене сюди

На луки зелені ти гратись іди,

В моєї матусі є пишні квітки,

Гаптовані злотом тобі сорочки".

— Ой тату, він кличе на луки рясні,

І квіти, і злото дає він мені.

— Нема там нічого, мій синочку. Цить!

То вітер між листям сухим шелестить.

"До мене, мій хлопче, в дібровах густих

Дочок уродливих побачиш моїх,

Вестимуть таночок і будуть співать,

Співаючи, будуть тебе колихать".

— Ой тату, мій тату, туди подивись:

В танку королівни за руки взялись...

— О ні, усе тихо у темряві там:

То верби старії схилились гіллям.

"Мене, хлопче, вабить урода твоя:

Чи хочеш-не хочеш, візьму тебе я!"

— Ой тату, вже близько!.. Він нас дожене!

Він давить, він душить, він тягне мене!..

Наляканий батько не їде — летить...

А хлопець нудьгує, а хлопець кричить.

Добіг він додому і дивиться він:

В руках уже мертвий лежить його син.

(З кн.: Гете Й. В. Твори / Переклад з німецької; Вст. ст. Г. Кочура, прим. М. Лукаша.
— К.: Молодь, 1969. — С. 54).

97

С. 257 — Кембрідж — місто у Великобританії, в Англії, на ріці Кемі. Адміністративний центр графства Кембріджшир. Відомий насамперед своїм університетом. Кембріджський університет засновано у 1209 р. У XVI ст. одним із

попечителів університету був Томас Мор. Складається з коледжів, які являють собою окремі корпорації з самоуправлінням.

98

С. 270 — "[...] обриси старого, виробленого з дерева, почорнілого Хреста-Спаса [...]" — йдеться про ряд ікон, які зберігалися в домі отця Захарія. Зокрема, старовинна, почорніла від часу ікона Самого Бога, Христа Спасителя. У храмі — в іконостасі і на стінах, і вдома — на покуті — знаходяться святі ікони (образи), перед якими моляться.

Нерукотворний образ Спасителя виник тоді, коли Ісус, вмившись, витер пречистий лик свій рушником і на рушникові виникло Його зображення, яке передали хворому князю Авгару. Коли хворий князь помолився перед цим нерукотворним образом Спасителя, то зцілювався від хвороби.

Молитися треба не іконі, а Богові, який на ній зображений.

99

С. 270 — ікона Пресвятої Богородиці

Окрім образу Христа Спасителя, зображують на святих іконах Божу Матір, святих ангелів і святих людей. Але молитися їм потрібно не як Богові, а як близьким до Бога, що догодили Йому своїм святим життям.

З любові до грішних вони моляться за них перед Богом. Образ Божої Матері, написаний учнем Господа Лукою, зберігся. Існує переказ, що Мати Божа, побачивши своє зображення, сказала: "Благодать Сина Мого буде з цією іконою". Велика й милосердна заступниця за християн, Мати Божа ближча всіх до Бога. Заради її материнської любові і молитов Бог багато прощає і часто допомагає.

100

С. 270 — картина з хустиною до св. Вероніки

Свята Вероніка була донькою багатой антиохіанки Домніни. Вона, разом із матір'ю та сестрою Прасдокою, заради любові до Господа, щоб не потрапити живцем у руки ворогів, добровільно обрали загибель, кинувшись у річку. Ці святі мучениці були похвально оцінені святим Іваном Златоустом у його "Слові".

101

С. 270 — богослужебні книги, богослужбові книги — книги, які використовуються для богослужби. Перше місце серед богослужбових книг займають Євангеліє, Апостол і Псалтир. Ці книги взяті із Святого Письма — Біблії, — тому називаються священно-богослужбовими.

Служебник, Часослов, Требник, Книга молебних піснеспівів, Октоїх, Мінея місячна, Мінея загальна, Мінея святкова, Тріюдь постова, Типікон, або Устав, Ірмологій і Канонік — книги, складені на основі Святого Писання і Святого Передання отцями і вчителями церкви і називаються церковно-богослужбовими.

102

С. 270 — статуя св. Анни — свята праведна Анна була молодшою дочкою священика Матфана, з роду Аарона. Її чоловіком був святий праведний Йоаким (Яким), з дому царя Давида. Подружжя дуже довго, до глибокої старості не мало дітей. І тільки

після слізних молитов, строгого посту ангел возвістив їм, що у них народиться донька Марія, яка стане Богоматір'ю.

Анна і Йоаким названі церквою Богоотцями, бо вони були предками Ісуса Христа по плоті. Свято зачаття праведною Анною Пресвятої Богородиці припадає на 22 грудня (за н. ст.) і 9 грудня (за ст. ст.). Цей день особливо шанують жінки, які готуються до материнства.

103

С. 277 — Львів — місто в Західній Україні, на ріці Полтві. Львів заснував князь Данило Галицький. Вперше місто згадується в літописах під 1256 р. Центр Галичини.

104

С. 283 — класична філологія — наука, що вивчає світ стародавніх греків і римлян. Вивчення грецької і латинської мов, античної літератури.

105

С. 288 — Женева — місто у Швейцарії, адміністративний центр кантону Женева. Відомий своїм університетом, що заснований у 1559 році. Вперше місто згадується у I ст. до н. е. Розташоване на березі Женевського озера.

106

С. 292 — космополітизм — ідеологія відмови від національної ознаки задля ідеї єдиного людського роду, єдиної світової держави. Космополіт — це людина, що не вважає себе представником якої-небудь національності, а визнає своєю батьківщиною увесь світ.

Саме "бациль космополітизму" (бацила, бактерія нової ідеології), за О. Кобилянською, з'явився в Еви Захарій, яка по поверненню із Західної Європи перестала бути патріоткою-націоналісткою.

107

С. 292 — Королівство (Польське) — Царство Польське — частина Польщі, яка за рішенням Віденського конгресу 1814—1815 рр. увійшла до Росії. Після польського повстання 1830—1831 і 1863—1864 рр. автономію Королівства Польського ліквідовано.

У цьому контексті, очевидно, так називається Польща. Адже Ева Захарій спілкувалася, дружила, розмовляла по-польськи з поляками — братом і сестрою Кава, що були родом з Варшави, столиці Польщі.

108

С. 297 — Міцкевич Адам Бернард (1798—1855) — видатний польський поет, діяч національно-визвольного руху.

Ранні поезії А. Міцкевича знаменували появу романтизму в польській літературі. Виступив реформатором польської мови, стилю і жанрів поезії. Найвидатнішим твором А. Міцкевича є поема "Пан Тадеуш, або Останній наїзд на Литві" (1834), яка справедливо вважається енциклопедією життя польського народу XVIII—XIX ст. і відзначається розлогістю та яскравістю стилю, глибоким проникненням у духовну суть героїв, розкриттям етичних конфліктів доби.

Знаковим був подарунок Зигмунта Кави, в майбутньому — чоловіка Еви Захарій. Це

була книга А. Міцкевича "Пан Тадеуш", що для поляків, як для українців — "Кобзар" Т. Шевченка. Цей презент із відповідним дарчим написом викликав у Юліана Цезаревича, тоді ще нареченого Еви, суперечливі почуття. З іншого боку, це був промовистий факт змін у лектурі героїні, що потрапила під польський вплив і відшукувала власні польські корені (роду Альбінських).

109

3 пол. — Дорогій товарищі Еві Захарій — відданий Зигмунт Кава.

110

С. 300 — "Хто хоче бути молотом — мусить бути і ковадлом" — це вислів, який О. Кобилянська вклала в уста пана Альфонса Альбінського. Він виражає думку про вміння підлаштовуватися під обставини, вигідно використовувати ситуацію, експлуатувати слабших людей.

У "Словарі української мови" Б. Грінченка (1908) наведено прислів'я:

Вліз між молот і ковадло. (За Номисом).

111

С. 300 — Немизис — Немезіда, Немесіда — у давньогрецькій міфології — богиня помсти, яка карає за порушення суспільних і моральних норм. Переносно вживається як загальна назва невідвратної відплати, помсти.

Цей образ в романі О. Кобилянської фігурує у спогадах старого вже пана Альфонса Альбінського. На перше місце він ставив матеріальні здобутки, часто нечесним шляхом надбані. Використовуючи на свою користь слабших, не думав про те, що все мусить мати відплату. Проте доля давала йому збагатитися, водночас забравши найрідніших: дружину й дітей. Такою була помста Немезіди. Оперування іменами з античної міфології є характерним для роману "Апостол черні" О. Кобилянської, як і для інших творів, приміром, її повісті "Ніоба".

112

С. 318 — святий Миколай — день Святого Миколая (Николая) — у православних припадає на 19 грудня (за н. ст.) і 6 грудня (за ст. ст.). Це зимове веселе народне свято, хоча є і день весняного, теплого Миколи — 22 травня (за н. ст.) і 9 травня (за ст. ст.).

У народних легендах та переказах святий Миколай боронить людей перед стихійним лихом, а найбільше — на воді, був охоронцем рибалок. Миколая звуть святим чудотворцем, заступником усіх страждущих перед Богом, рятівником від пожеж, неволі, бід, опікуном не тільки людей, а й диких звірів.

Особлива місія святого Миколая — вітати дітей, повчати їх, щоб були слухняними, не отримали різочок. У ніч перед цим днем батьки й родичі кладуть під подушки подарунки дітям, які щиро вірять, що їх приніс святий Миколай. Також дорослі прагнуть обдарувати сиріт, обездолених, калік.

У цьому творі О. Кобилянської Дора Вальде, внучка Альфонса Альбінського, має щире бажання організувати захоронку для дітей. Оскільки ця справа вимагає коштів, то розпочали із відзначення дня святого Миколая для місцевої дітвори.

113

С. 322 — Абт Франц Вільгельм (1819—1885) — німецький композитор, автор дуже великої кількості пісень. Написав приблизно 3000 оригінальних творів, в основному в галузі вокальної музики. Став відомим хоровим диригентом і останні 30 років свого життя працював як запрошений диригент у хорах Європи і Америки.

У романі О. Кобилянської згадано "славу пісню німецького композитора Абта "Над озером", яку виконали на закінчення концерту семінаристи-богослови на чолі з Юліаном Цезаревичем. І далі наводяться три чотирирядкові строфи "Пісні над озером" німецькою мовою. Існує два переклади цього твору по-українськи.

У львівському виданні 1994 р. (вступ. слово та підготовка тексту Євгена Куртяка) подано переклад з німецької Богдана Гавришківа:

Царівна в глибокому морі
Лежить бліда і сумна.
Торкаючись струн золотистих,
Ніжно співає вона.
Співає про юності пору
Щасливу й буянню весни,
Про те, як її не цінили,
Марнотратили, не берегли.
Долинули раптом з провалля
Звуки, мов трісла струна,
Немов там внизу монотонно
З дзвінком походжає трунар.

У тернопільському виданні 1994 р. (автор вступ. статті та упорядник Марія Крупа) подано переклад з німецької Майї Дітчук:

Бліда печальна королівна
Глибоко в озері на дні
Струн дотикається чарівних
У співі ніжнім і сумнім.
Вона співає — там про юність
І про щасливі дні весни
Й про те, як втрачені вони.
Ті звуки виринають знизу,
Здається, лопнула струна,
І довгу монотонну пісню
Веде вона.

114

С. 325 — Шопен Фридерик Францішек (1810—1849) — польський композитор і піаніст — створив новий стиль фортепіанного письма і виконання, новий жанр фортепіанної балади. Твори: два концерти для фортепіано з оркестром (1829, 1830), чотири п'єси, три сонати, чотири балади, експромти, ноктюрни, етюд, полонези, мазурки, пісні. Творчість Шопена пройнята пісенністю польського та інших

слов'янських народів, зокрема й українського.

115

С. 325 — "[...] прастару коляду "Бог предвічний...Із Різдом, яке є найвеличнішим святом зимового циклу, тісно пов'язаний обряд колядування, що своїми витокami сягає дохристиянських часів.

Українські колядки мають християнсько-релігійний зміст. До них належить одна з найвідоміших, знана під назвою "Бог предвічний", а за першим рядком — "Бог предвічний народився".

Наводимо її текст повністю:

Бог предвічний народився,

Прийшов днесь із небес,

Щоб спасти люд свій весь,

І утішився.

В Вифлеємі народився:

Месія, Христос наш

І Пан наш, для всіх нас

Нам народився.

Ознаймив се Ангел Божий:

Наперед пастирям,

А вчора звіздарям

І земним звірям.

Діва Сина як породила,

Звізда — ста, де Христа,

Невіста Пречиста

Сина зродила.

Тріє цари несуть дари

До Вифлеєм-міста,

Де Діва Пречиста

Сина повила.

Звізда їм ся об'явила

В дорозі о Бозі,

При волі, при ослі

їм ознаймила:

— Тріє царі, де ідете?

— Ми ідем в Вифлеєм

З желанєм, спокоєм

І повернемся.

Іншим путем повернули,

Погану, безстидну,

Безбожну Іроду

Не повідали.

Йосифові Ангел мовить:
— З Дитятком і з Матков,
З бидлятком, ослятком
Най ся хоронить.
"Слава Богу!" заспіваймо,
Честь Сину Божому
І Пану нашому
Поклін віддаймо.

(З кн.: Колядки і щедрівки / Передм. Р. Кирчіва; стаття М. Глушка. — [Б. р., б. в.]. — С. 54—55).

У романі "Апостол черні" О. Кобилянська передає розмову Дори Вальде з її дідом, паном Альбінським. Виникла суперечка щодо музики, яку грала на фортепіано Дора. Вона відстоює те, що "прастара коляда "Бог предвічний..." мусить звучати, бо нагадує "наближення найсвятішої ночі", тобто Святого Вечора і Різдва. Сама Дора ще в дитинстві по церквах чула цю колядку. Її вона протиставляє класичній музиці і вальсам Шопена.

116

С. 330 — "[...] "швабський" демонічний розум [...]" — очевидно, зроблено натяк на особливий склад розуму, як у німців, що був у тети Олі, яку старий пан Альбінський часом "ненавидів всією душею за її "швабський" демонічний розум".

Швабія — у X — другій половині XIII ст. німецьке герцогство, потім — історична область у Південно-Західній Німеччині.

117

С. 333 — м'ясниці — період після посту, коли за церковними канонами дозволено їсти м'ясо. За словником Бориса Грінченка, цей час називається м'ясоїд. Він подає приклад: "Ой все пости, та все пости та будуть м'ясниці" [т. II, с. 459].

118

С. 335 — роман Йоганна Вольфганга Гете (1749—1832) "Страждання молодого Вертера" (1774) став його другим успіхом після реалістичної драми "Гец фон Берліхінген" (1773). На час написання цього твору Гете було лише 25 років. Початково твір був анонімним, передмова написана від особи безіменного видавця, а тексти представлені як документальні. Лише через 13 років Гете підтвердив своє авторство.

Прототипом образу Лотти у "Стражданнях молодого Вертера" стала Шарлотта Буф — кохана Гете, з якою він познайомився на балу у м. Вецлар у 1772 р. Деякі риси наступного кохання Гете — Максін Ля Рош — також втілені в цьому літературному образі.

У романі зображено ідеалізовані картини патріархального життя дому Лотти. Головним героєм твору є молодий художник Вертер, який обриває собі життя через нещасливе кохання. Використавши популярну форму сентиментального роману в листах, Гете передав усю гаму почуттів і переживань героя і створив картину німецької дійсності.

С. 336 — "[...] коли вона не приїде літом, щоб повінчатися і через те він не зможе висвятити себе жонатим" — йдеться про канонічні правила для священників. Священники (грецькою ієреї, чи пресвітери) складають другий священний чин після єпископа. Священники можуть здійснювати з благословення єпископа усі таїнства і церковні служби, крім тих, які належить здійснювати тільки єпископу, — крім таїнства священства й освячення мира. Християнська громада, яка підпорядкована священнику, є його приходом, чи парафією.

Щоб стати священником і отримати приход, випускник семінарії має бути одруженим (повінчаним). Якщо він висвячується неодруженим, то залишається монахом (ієромонахом).

С. 342 — Великодні свята, Великдень, інші назви — Пасха (Паска), Воскресіння Господа і Спасителя нашого Ісуса Христа — це найбільше християнське свято, яке відзначається щороку навесні, найчастіше у квітні, у неділю (це свято перехідне, визначеної його дати немає).

До Великодня готуються заздалегідь, постять увесь Великий піст, святкують Вербну (Шуткову) неділю, Чистий четвер, Страсну п'ятницю, Великодню суботу. Господині прибирають у хаті, пишуть писанки і крашанки, печуть паску, бабку і хліб, готують скоромне. Прийнято усю Великодню службу Божу вистояти у церкві, щоб почути привітання священників: "Христос Воскрес!". А у відповідь: "Воістину Воскрес!"

С. 345 — Зелені свята — це народна назва свят, які припадають на три останні дні тижня перед Трійцею (цей тиждень називається "зеленим", "кличальним", або "русальним") і три перші дні троїцького тижня. А день Святої Трійці, або П'ятдесятниця — свято, що відзначається у восьму неділю після Великодня, на п'ятдесятний день (є перехідним, рухомим, щороку його дата залежить від дня Святої Пасхи). У час Зелених свят цвіте жито, виходять з води русалки. Люди квітчають житла клечанням і встеляють пахучими травами; дівчата завивають вінки; традиційно поминають мертвих, освячують гробки.

С. 348 — Мольтке — із таким прізвиськом в історії відомі два німецькі військові діячі: Мольтке Старший і його племінник, названий Мольтке Молодший. Саме Мольтке Старший, Хельмут Карл Бернхард (1800—1891), граф, генерал-фельдмаршал був військовим теоретиком. У своїх працях він висловлював ідеї про невідворотність війн і їхню "цивілізуючу" роль.

У воєнно-історичних працях Мольтке відсутній аналіз причин війн і їх ведення. Однак його літературна спадщина значно вплинула на наступні покоління військових діячів Німеччини (праці "Воєнні повчання", "Оперативна підготовка до баталій", "Історія німецько-французької війни 1870—1871").

О. Кобилянська у романі "Апостол черні" наводить цитату про війну із праці

Мольтке, яку пригадає вояк Юліян Цезаревич.

123

С. 349 — україноманство — те ж, що й українофільство — напрям, склад думок і дій прихильників, любителів українців і всього українського, протилежне українофобству. Українофоби — противники всього українського.

Таку рису, як україноманство Дори, вважає екстравагантною її дід Альбінський. Адже Дора Вальде була прихильницею української мови, культури, а тому пізніше стала надійною подругою життя щирого українця Юліяна Цезаревича.

124

С. 349 — філантроп — той, хто допомагає нужденним, займається доброчинністю; благодійник, добродійник, доброчинець. У ширшому значенні — людина, яка любить людей.

У схильності до філантропійних (філантропічних) експериментів, тобто загалом у філантропії, благодійності, звинувачує внучку Дору Вальде пан Альбінський. Сама Дора влаштовувала для бідних дітей свято Миколая, робила їм подарунки, дбала про них, мріяла організувати дитячу захоронку.

125

С. 352 — ""Чом так скрито син сусіда..." Стиха задзвеніла пісня [...]"

Отець Віктор Матюк (1852—1912) був парохом у церкві села Тудорковичі на Львівщині. Є автором люблених в народі хорових композицій "Крилець, крилець, соколе, дай", "Чом так скрито син сусіда..." і багатьох інших популярних творів. Збирав зразки народної музики, упорядкував і видав "Руський співаник для народних шкіл" у чотирьох частинах. Головним чином був композитором у галузі вокальної музики.

126

Тиха, як ніч, глибока, як море, твоя любов повинна бути.

127

С. 363 — "На латинські свята [...], а на грецькі [...]" — йдеться про дві системи лічення великих проміжків часу, два календарі. У 46 р. до н. е. Юлій Цезар запровадив новий, так званий юліанський календар (старий стиль). У народі дати за національним календарем називаються латинськими. Неточності у цьому календарі виправила календарна реформа, яку здійснив у 1582 р. Папа Римський Григорій XII. Григоріанський календар (новий стиль) запровадили з 14 лютого 1918 р. Різниця між юліанським і григоріанським календарями зростає: у XVIII ст. вона становила 11 днів, у XIX ст. — 12 днів, у XX і XXI ст. — 13 днів. У народі григоріанський календар звуть грецьким.

Так, наприклад Різдво за новим стилем — 7 січня, а за старим (юліанським, латинським) — 25 грудня.

128

С. 366 — "[...] на подорож до Швейцарії або Мерану"

Меран — муніципалітет у Франції. Це орган міського самоврядування, а також споруда, у якій він розташовується.

Мерано — муніципалітет в Італії.

Отже, в романі йдеться про можливу подорож тети Ціллі до Швейцарії, Франції чи Італії на санаторне лікування.

129

С. 366 — "Наша Швейцарія над Дніпром" — так поетично назвала Дора Вальде Україну, зокрема ту її частину, що була відмежована кордонами від Буковини і Галичини. Це так звана Велика Україна, Східна Україна, яка належала до Росії, а потім — до СРСР, тоді як Галичина — до Польщі, Буковина — до Румунії, Закарпаття — до Чехословаччини. Саме Дора Вальде мріяла здійснити подорож туди, у своєрідну "нашу Швейцарію над Дніпром". Сама ж авторка роману О. Кобилянська один-єдиний раз в житті, у серпні-вересні 1899 р. побувала в Києві, Каневі і на хуторі Зелений Гай — під Гадячем (Полтавщина). Про цю мандрівку залишилися такі епістолярні враження письменниці у листі від 21 серпня 1899 р. до батьків, Марії та Юліана Кобилянських: "Київ — місто чудове, говорять, що найкраще в Росії. Розташоване високо над Дніпром; рівняється своєю красою хіба з Неаполем в Італії. [...] Тут, в Києві, кожний може переконатися, що українці були і що вони мають право бути і в майбутньому — на кожному кроці стільки історії, дуже багато!" (з кн.: Кобилянська О. Твори: В. 5 т. — Т. 5. — К.: Держлітвидав, 1963. — С. 423—424).

130

С. 372 — "[...] за часів Вишневецьчини і Четвертинського [...]" — йдеться про Ярему Вишневецького (1612—1651) — українського магната, князя, який у 1631 р. прийняв католицизм. Діставши у 1649 р. звання коронного гетьмана, боровся за відновлення польсько-шляхетського панування в Україні, вів політику спольщення українського населення.

Четвертинський Олександр (?—1769) — представник українського магнатського роду на Правобережній Україні та в Білорусі. Був брацлавським підкоморієм, учасником Барської конфедерації 1768 р. Це військово-політичне об'єднання відстоювало збереження необмежених прав і привілеїв польської шляхти і католицької церкви. Розправлялося з білоруським і українським населенням, що викликало повстання Коліївщина.

У романі "Апостол черні" О. Кобилянська згадує про часи Вишневецьчини і Четвертинського (XVII і XVIII ст.) як про період панування польської шляхти, епоху насаджування католицької віри і польської мови серед українців. Цим самим авторка підсилює розуміння несправедливих закидів пана Альбінського щодо зміни національності, яку він пропонує Юліянові Цезаревичу. Цю умову — тотального спольщення — ставить дід Дори Вальде, коли дізнався про намір Юліяна з нею одружитися. Причому сама Дора заявила, що не хотіла б заміж за зрадника.

131

С. 373 — Америка — частина світу в Західній півкулі, між Атлантичним і Тихим океанами. Складається з двох материків — Північної і Південної Америки. У цьому контексті (коли Юліян говорить про поїздку до Америки) йдеться про країну, відому під

назвою Сполучені Штати Америки (США). Це держава, розташована у Північній Америці. Поділяється на 50 штатів і округ Колумбія.

132

С. 377 — Кассандра — у давньогрецькій міфології найвродливіша дочка троянського царя Пріама і його дружини Гекуби. Мала дар віщування, але її правдивим, лиховісним пророкуванням ніхто не вірив. У переносному значенні "віщування Кассандри" — це лиховісні пророцтва, які викликають недовір'я, а сама Кассандра — віщувальниця біди.

У романі О. Кобилянської "Апостол черні" дід Альбінський називає "старою Кассандрою" тету Олю за те, що вона пророкує нещастя, заступається за молодих закоханих Дору і Юліяна.

133

С. 381 — [...] день Маланки [...] — за християнським календарем, напередодні Нового року (а за старим стилем Новий рік і свято Василя Великого припадає на 14 січня) святкують день преподобної Меланії. У народній традиції об'єдналися два свята, і тепер маємо Щедрий вечір, або свято Меланки (Маланки) — 13 січня.

У цей день є парубоча і дівоча "Маланка". Парубок переодягається у Маланку, яка ходить з "почтом": дід, ведмідь, коза, циган, циганка, чорт. Дівчина вбирається у Василя — молодого Маланки. Звичай маланкування, що супроводжується жартами, щедрівками, веселими піснями, особливо популярний на Буковині.

У день Маланки дівчата ворожать, як і в день Святого Андрія.

134

С. 382 — "[...] слова старого Гердера [...]"

Гердер Йоганн Готфрід (1744—1803) — німецький філософ, письменник-просвітитель. Був одним із засновників філософії історії. Відстоював пантеїзм — філософсько-релігійне вчення, за яким Бог ототожнюється з природою. Гердер намагався розглядати історію людства як закономірний поступальний процес. Один із натхненників і теоретиків літературного руху "Буря й натиск", який зародився в Німеччині у 1770—1780 рр.

О. Кобилянська наводить слова "старого Гердера, що пророчив нам роль нової Греції, завдяки гарному підсонню, веселій вдачі, музиці та родючій землі". У фіналі твору на цього німецького філософа посилається Юліян Цезаревич, коли розмовляє із дружиною Дорою. Сама письменниця, як засвідчено в її "Автобіографії" (1927), була обізнана із працями Гердера: "Брати мої старші, що перебували в школах і вертали на ферії, були моїми дорадниками й авторитетами, особливо коли повступали на академію в Чернівці, де мали можливість час від часу достарчати мені доступні й поважні твори таких німецьких класиків, як Гете, Шіллер, відтак Шекспір, що ставав мені щодалі милішим, то знову твори Гейне, дещо з Гердера й ін." (з кн.: Кобилянська О. Твори: В 5 т. — Т. 5. — К.: Держлітвидав, 1963. — С. 219).

135

С. 382 — "[...] ролю нової Греції [...]" — йдеться про новий варіант Еллади — Стародавньої Греції — групи держав, які існували на території Балкан, островів

Егейського моря, на берегах Мармурового й Чорного морів, узбережжі Південної Італії, Південної Франції та східної частини острова Сіцилія.

Розквіт Стародавньої Греції пов'язаний з піднесенням Афін, а період найбільшої могутності припав на 443—429 рр. до н. е. Філософія Еллади поклала початок розвитку всіх галузей філософського знання і майже всіх філософських течій.

У романі О. Кобилянської "Апостол черні" розуміємо згадку про Грецію як перенесення значних здобутків культури Стародавньої Еллади на український ґрунт, мрію письменниці і її улюбленого героя Юліяна Цезаревича про подібні величні досягнення України.